

Současná česká společnost

Sociologické studie

Sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček.
Překlady do angličtiny Robin Cassling.

Vydal Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1.
Odpovědná redaktorka Jitka Stehlíková.
Obálka, typografie a sazba M&R Třešňákovi (martin.tresnak@volny.cz).
Vytiskla tiskárna Ústavu jaderných informací, Praha 5 – Zbraslav.
Vydání první
Praha 2002

Současná česká společnost

Současná česká společnost

Sociologické studie

Sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček

SOU
Sociologický ústav AV ČR
PRAHA 2002

*Vznik této publikace podpořil
„Program rozvoje badatelského výzkumu v klíčových oblastech vědy“,
reg. č. K 9058117 Akademie věd ČR.*

© Sociologický ústav AV ČR, Praha 2002
ISBN 80-7330-009-5

Obsah

Předmluva (Marie Čermáková)	7
Pavel Machonin	
Proměny sociálních nerovností v postsocialistické transformaci středoevropského typu a jejich možné teoretické implikace	11
Jan Červenka	
Modernizace a priority veřejnosti	31
Jiří Večerník	
Sociální problémy a sociální struktura: latentní konflikty a pasti v České republice po roce 1989	44
Martin Lux	
Změny ve spotřebních vzorcích českých domácností 1990–1999	67
Petr Sunega	
Bydlení v ČR – představy a ekonomická realita	88
Jitka Rychtaříková	
Minulá a současná diferenciací reprodukce v Evropě	107
Dana Hamplová , Simona Pikálková	
Manželství, nesezdaná soužití a partnerský vztah	127
Alena Křížková	
Česká žena v práci a rodině posledního desetiletí	148
Eliška Rendlová	
Společenské postoje a životní hodnoty mužů a žen – poznatky z výzkumů veřejného mínění	161
Martin Kreidl	
Sponzorovaná vzdělanostní mobilita v socialistickém Československu – problém dalšího vzdělávání učňů v letech 1948–1989	175
Natalie Simonová	
Vliv nerovnoměrného vývoje vzdělanostního systému na vzdělanostní nerovnosti po roce 1989 v ČR	196

Lubomír Brokl , Zdenka Mansfeldová	
Místo České republiky v demokratické Evropě	216
Adéla Seidlová	
Členové Parlamentu ČR z hlediska genderových rozdílů	244
Klára Vlachová	
Levice – pravice v České republice v letech 1996–2000	254
Jana Stachová	
Sociální hnutí na hraně mezi organizací a neformální iniciativou	271
Michal Illner	
České regiony na prahu evropské integrace	289
Václav Houžvička	
Suverenita, hranice, integrace – konflikt zájmů?	307
František Zich	
Občanské přeshraniční vztahy a některé otázky vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici	322
Sociologický ústav AV ČR – historie a současnost	339
Abstracts	350
About the Authors	363
Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic – Past and Present	369

Předmluva

Publikace „Současná česká společnost“ je první z nové ediční řady sociologických publikací, které připravuje Sociologický ústav AV ČR k vydání. Záměrem je snaha zprostředkovat touto formou veřejnosti kontakt se sociologickou perspektivou otázek a problémů, s nimiž se soudobá česká společnost potýká. Cílem je tedy navození komunikace akademické sociologické obce s veřejností, přičemž je „veřejnost“ definována akademickou odborností, studentským indexem, novinářským průkazem či zájmem o sociologický úhel pohledu.

Je tu ale i další neméně závažná souvislost, kterou reflektujeme. Tou je naléhavější a komplexnější tlak společnosti na vědeckou produkci týkající se zachycení, deskripce a analýzy společenských trendů a sociálních jevů. Tato společenská změna je dána proměnami a emancipací české společnosti. Stále více se ztrácejí obavy z popisů společenské situace, roste tolerance k jinakosti či rozmanitosti sdělení a myšlenek a zvědavým a aktivním lidem již nestačí schematické, zjednodušené výklady jevů a faktů.

Také věda a výzkum procházejí permanentně vnitřním procesem, který svými nároky na kvalitu a kritickou sebereflexi klade laťku autenticity výzkumu hodně vysoko. Obrat zájmu společnosti k sobě samé je pro sociologický výzkum výzvou. Přínos sociologického bádání lze v tomto kontextu charakterizovat z mnoha hledisek, tak jak to konečně v době moderní či postmoderní bývá, jedno z nich však nelze opomenout. Význam sociologického výzkumu stoupá vždy tehdy, když lidé, organizační či jiné struktury podléhají ideologickým tenatům, předsudkům či konfliktům. Nelze předpokládat, že soudobá společnost je vůči ideologiím, předsudkům a konfliktům imunní jen proto, že má socialistickou minulost. Sociologii čeká mnoho další práce, zvláště při vědomí, že sama nestojí nad společností, ale i ona je její součástí.

V naší publikaci nemůžeme pochopitelně obsáhnout celý komplex společenských témat a sociálních jevů, k tomu nám chybí dostatečné výzkumné kapacity a prostředky. Jednotlivé příspěvky však spojuje úsilí autorů a auterek o kvalitní sociologickou studii, která, přestože vypovídá o jednotlivých společenských tématech či jevech, je formálně i obsahově připravena ke konfrontaci prezentovaných vědeckých koncepcí, přístupů či výsledků a aspiruje na dílčí výpověď o české společnosti.

Publikace „Současná česká společnost“ nabízí osmnáct studií, které zkoumají témata, korespondující s výzkumným zaměřením autorů a autorek. Většina z nich se opírá o finanční podporu různých grantových agentur, bez kterých bychom sice mohli napsat stati, ale nikoli provést náročné sociologické výzkumy, mnohdy komparativního charakteru, které jsou zapotřebí k získání sociologických dat. Řazení studií si neklade žádné větší cíle než tematickou spřízněnost, která vychází vstříc čtenáři. Publikace je rozdělena do pěti oddílů: (1) Obecnější sociologické problémy (sociální struktura, sociální politika, modernizace); (2) Rodina, gender; (3) Vzdělání; (4) Politika; (5) Lokální a regionální problematika. Součástí publikace je také příloha, která představuje Sociologický ústav AV ČR v širší jeho vědeckého bádání, organizace, zkoumaných témat či aktivit jednotlivých oddělení v průřezu posledních let.

(1) První studie je zaměřena na proměny sociálních nerovností v postsocialistické transformaci střeoevropského typu a jejich teoretické implikace. Napsal ji Pavel Machonin a dokazuje, že v průběhu transformačních procesů dochází k hybridizaci systémů sociálních nerovností ve vztahu k základním typům společenského uspořádání. Jan Červenka, autor další studie, si všímá jiných aspektů modernizace, a to veřejnosti, která svými postoji vytváří fenomén „veřejného mínění“. Autor se pokusil zmapovat priority veřejného mínění. Ve studii zaměřené na sociální problémy a sociální strukturu Jiří Večerník analyzuje kontroverze socio-ekonomického vývoje české společnosti a dokládá pasti nerovnovážného vývoje soudobé střední třídy, například v souvislostech s občanským principem či sociální integrací. Na analýzu spotřebního chování a bydlení jsou zaměřeny dva příspěvky. Martin Lux porovnává základní změny ve spotřebním chování jak v devadesátých letech (1990–1999), tak v mezinárodní komparaci v zemích EU. Petr Sunega se zabývá charakteristikou bydlení v ČR, spokojeností české populace se současným bydlením a jeho dostupností.

(2) Rodinným formám a reprodukci v soudobé perspektivě jsou věnovány studie Jitky Rychtaříkové a Dany Hamplové se Simonou Pikálkovou. První stať rozebírá podmínky a souvislosti, které způsobily, že rodina ztrácí v devadesátých letech svůj dosud prioritní význam. Druhá stať se věnuje jak postojům, tak reálnému chování mladých lidí ve vztahu k manželství a partnerskému soužití. Na ženy jako sledovanou skupinu jsou zaměřeny rovněž dva příspěvky. Alena Křížková ve své studii konceptualizuje vztah veřejné a soukromé sféry v české společnosti z hlediska plurality rolí současné české ženy – metodologicky vychází z genderových sociologických výzkumů. Eliška Rendlová ve své stati srovnává a dokumentuje rozdílné postoje mužů a žen týkající se genderových témat – metodologicky se však opírá o výzkumy veřejného mínění.

(3) Retrospektivě let 1948–1989 je věnována studie Martina Kreidla. Analyzuje a dokládá podmíněnost vzdělanostní mobility politickým statusem i v tak vzdělanostně deficitní úrovni školského systému, jako bylo učňovské školství. Natalie Simonová zkoumá vliv nerovnoměrného vývoje na vzdělanostní nerovnosti a dospívá k tvrzení, že devadesátá léta hovoří ve prospěch snižujících se nerovností v přístupu ke vzdělání.

(4) Politickým souvislostem soudobého společenského vývoje jsou věnovány tři stati. Lubomír Brokl a Zdenka Mansfeldová na základě dat mezinárodního komparativního projektu definují postavení České republiky mezi evropskými demokraciemi. Souvislostmi s problematikou konsolidace politických systémů z hlediska genderových rozdílů se zabývá Adéla Seidlová. Analyzuje „mikrosvět“ českého parlamentu. Na vývoj štěpících se linií levice-pravice a i libertarianismus-autoritarianismus v prostoru voličů v letech 1996–2000 je soustředěna studie Kláry Vlachové. Prokazuje měnící se českou společnost v oblasti rozrušování „politických automatismů“. Další studií je stať Jany Stachové, která se zabývá tématem organizační struktury sociálních hnutí. Sleduje podmíněnost společenského vlivu environmentálního hnutí formou a specifitami organizační struktury hnutí.

(5) Poslední oddíl a poslední tři studie charakterizuje zájem o regionální problematiku. Michal Illner sleduje proces regionalizace v ČR z celé řady aspektů, evropskou integraci nevyjímaje. Stať také definuje sociální a politickou podmíněnost regionálního vývoje v budoucnu. Václav Houžvička se zaměřuje na sociální důsledky evropských integračních procesů, které konkrétně, v jím sledované sféře, tj. pohraničních oblastech, mají nejednoznačný obsah a sociální dynamiku. Jde zejména o sociálně-ekonomickou inferioritu regionů a komplikované historické kořeny formování pohraničních společností. Ty konečně, i když z perspektivy sociologického zkoumání aktérů, analyzuje také František Zich. Sledoval zejména frekvenci a intenzitu přeshraničních vztahů mezi obyvateli česko-německého pohraničí.

Sborník studií zahrnuje jak práce zkušených renomovaných badatelů, tak i mladých začínajících autorů, kteří nedávno dokončili studium a ve své stati vycházejí z obhájené diplomové práce či disertace. Studie neprocházely klasickým recenzním řízením, vyjadřují názor autora a jeho odborné přesvědčení. Přesto k určitému kritickému hodnocení příspěvků do sborníku došlo. Všechny nabídnuté studie editoři pečlivě přečetli a v řadě případů doporučili autorům úpravy textu tak, aby příspěvek odpovídal zamýšlenému pojetí sborníku. Přes již zmíněnou různou zkušenost autorů se podle našeho názoru podařilo dosáhnout srovnatelné úrovně co se týče naplnění požadavků odborné kvality a zároveň sdělnosti textů.

Na závěr zbývá popřát zájemcům o publikaci, aby v ní našli to, co jim dosud v popisu české společnosti chybělo. Projeví-li zájem o sociologické studie, výzkumy či data, které jsme v Sociologickém ústavu realizovali a publikovali, bude to znamenat další zhodnocení naší práce.

Děkuji všem kolegyním a kolegům, kteří do publikace přispěli, dále pak Zdence Mansfeldové a Milanu Tučkovi za pečlivou editorskou práci, a všem, kdo se na vydání podíleli.

*Marie Čermáková, ředitelka
Sociologický ústav AV ČR*

Proměny sociálních nerovností v postsocialistické transformaci středoevropského typu a jejich možné teoretické implikace

Pavel Machonin

Abstrakt

Navzdory zhroucení bipolárního světa je ve společenských vědách značně frekventováno dělení společností na sociálně ekonomické formace či společenské řády předkapitalistické, kapitalistické a (státně) socialistické. Příkré oddělování systémů zařazovaných k těmto typům je základem teorií „přechodů od socialismu k (demokratickému) kapitalismu“. Odvolává se na výsledky výzkumů československé společnosti v reformních šedesátých letech a na průběh společenské transformace v Česku i jiných postsocialistických zemích středoevropského typu dovozuje autor, že v průběhu již reformních, a zejména pak transformačních procesů dochází k jisté hybridizaci systémů sociálních nerovností ve vztahu k základním typům sociálního uspořádání. V české společnosti se dnes uplatňují zděděné vztahy rovnostářské (nesporně rozvinuté za státního socialismu), nové polární vztahy třídní (často spojované s kapitalismem) i prosazující se vztahy meritokratické, směřující spíše k postkapitalistickému typu informační společnosti založené na vědě. Jednoznačná subsumace těchto společností pod výše uvedené typy sociálního uspořádání by byla nezdůvodněná. Vyhovuje však identifikace podle „ideálních typů“ M. Webera, jež s prolínáním různých typů vztahů počítá, nevyklučuje však dominanci některého z nich. Z literatury pojednávající o recentním vývoji ve společnostech zařazovaných do typu předkapitalistického a kapitalistického lze soudit, že zkoumaný jev má i širší platnost. Nárůst hybridizace souvisí s globalizací, informatizací a s růstem výskytu společenských transformací různých druhů v dnešním světě.

U každého ukončeného výzkumu má sociolog tendenci zpracovaná data nejen interpretovat ve vztahu k objektu, který popisuje, ale i v té či oné míře zobecňovat. Nebezpečím jsou jistě předčasné zobecnění, pro něž není dost empirického materiálu a zpravidla na počátku ani dost teoretických znalostí a při nichž je vysoké riziko před-

časného hodnocení získaných útržků empirických poznatků podle nějakých apriorních věr a ideologií. Když se však sociologovi postupně hromadí v rukou velká série kvantitativních i kvalitativních výzkumů, pozorování a zkušeností, bylo by naopak hříchem nepokoušet se o širší zobecnění na základě historických srovnání výsledků výzkumu téhož proměňujícího se objektu, nebo porovnání různých, v té či oné míře příbuzných objektů. Nezbytné studium teoretické literatury jej donutí si klást otázky souladu, či nesouladu vlastních zobecnění s různými verzemi obecných teorií a k pokusům alespoň dílčím způsobem přispět k velké stavbě sociologické teorie. Nejvýraznější je tato snaha tam, kde jsou k dispozici poznatky odrážející procesy hlubších kvalitativních změn, které se však v něčem podstatném odlišují od obdobných procesů, jež se odehrály v jiných historických obdobích, nebo v objektech výrazněji se lišících od těch, jež jsou právě popisovány. V takové situaci se po více než čtyřiceti letech studia proměn sociálních nerovností v určitých typech společností a s nimi souvisejících dalších fenoménů octl i autor těchto řádků a předkládá proto své úvahy poprvé v rodném jazyce české a slovenské odborné veřejnosti s přáním, aby na ně reagovala vyjádřením jak souhlasných, tak především kritických názorů, na něž by bylo možné reagovat dalším zpřesněním dosavadních poznatků.

1. Podoby sociálních nerovností a „sociální řády“

Základní inspirací pro tento text jsou dlouholetá pozorování, výzkumy a studia středně modernizovaných a středně bohatých stredoevropských státně socialistických a postsocialistických společností: České republiky, Slovenska, Polska a Maďarska s přihlédnutím k problematice východního Německa, Slovinska a některých bývalých republik Sovětského Svazu. Pro tento okruh společností mám k dispozici poměrně velký objem historických i nedávno sebraných empirických údajů, pocházející z různých a různorodých zdrojů. Pokud jde o Česko a Slovensko, jde o soustavná empirická bádání založená na statistice i reprezentativních empirických výzkumech od konce padesátých let do současnosti i na výzkumech kvalitativních. Část z těchto šetření byla uskutečněna v kooperaci s výzkumy polskými a maďarskými, v jednotlivých případech pak s výzkumy z dalších socialistických a postsocialistických zemí. Jejich výsledky byly komparovány mezi českými zeměmi a Slovenskem i ve vztahu k ostatním, pokud byla jejich data k dispozici. (Seznam základních prací, v nichž jsou soustředěny největší objemy empirických údajů a nejvýraznější snahy o interpretaci a zobecnění, uvádím v odkazech na konci stati.) Zde však předkládám především úvahy na úrovni teorií středního dosahu, pro něž existuje soustavná série kolektivních i mých vlastních publikací od počátku let šedesátých až do současnosti, zpravidla organicky propojená s publikací výsledků empirických výzkumů. Odkazovat na jednotlivé empirické poznatky zde ovšem nemohu, neboť to by za daného rozsahu textu znemožnilo podat souvislý a jasný výklad základních myšlenek. Z podobných důvodů

musím šetřit i s množstvím explicitních odkazů na literaturu a odvolávám se na jednotlivá díla pouze, pokud se přímo vztahují k postsocialistické transformaci a jejím historickým souvislostem; v ostatních případech připomínám pouze jména hlavních autorů té které myšlenky. Prosím proto čtenáře, aby tento text považoval za jakýsi první náčrt budoucí obsáhlejší práce, v níž budu mít dostatek prostoru, abych alespoň nejdůležitější tvrzení jednotlivě doložil empirickými důkazy, popř. odkazy na příslušné empirické analýzy. Stejně jako v některých studiích v minulosti, předkládám i zde náznaky možných ještě širších teoretických zobecnění. Domnívám se totiž, že historický vývoj postsocialistických zemí vůbec a jejich středoevropského typu zvláště přinesl v průběhu posledních asi dvanácti let mnohé podněty pro vnímání sociálních nerovností v lidské společnosti vůbec.

Ať už promyšleně, nebo pouze na základě automatického dodržování desítky let trvající tradice, si většina sociologů zvykla chápat sociální nerovnosti ve standardizovaném vztahovém rámci podobnosti, popř. nepodobnosti mezi třemi stále ještě historicky přítomnými typy „sociálně ekonomických formací“ (v tradici Marxově), nebo přirozených či nepřirozených sociálních řádů (to v tradici konzervativního liberalismu, jak ji výrazně ovlivnil svým dílem von Hayek): předkapitalistického, kapitalistického a (státně) socialistického. V případě Marxově existuje prokázaná souvislost mezi charakteristikami sociálně ekonomických formací a deterministicky pojatými přírodně historickými zákonitostmi vývoje, liberálové se odvolávají ve svém určování nejlepšího uspořádání společnosti dokonce na přirozenost člověka. Marxovská i liberální představa o společenských řádech jistě napomohla významně při analýze dějin lidských společností a měla velkou úlohu při jejich typologizaci i v podmínkách devatenáctého a dvacátého století. Uvedeným typům společností byly připisovány a priori dané určité struktury nerovností – např. otrokářství, kastovní uspořádání, nevolnictví, poddanství, či různé jiné pozůstatky feudálních vztahů v prvním případě; buď vykořisťovatelský třídní systém na jedné straně, nebo meritokratická stratifikace na straně druhé v případě kapitalismu; a konečně totalitární systém „nové třídy“ v jednom pojetí a společnost spřátelených tříd a vrstev spějící ke stadiu sociální homogenity v pojetí jiném. Základní charakteristiky bývají někdy zjemňovány přívlasky specifikujícími, např. „demokratický kapitalismus“, „státní socialismus“ apod. Na základě těchto a podobných charakteristik se společnosti, zahrnované pod uvedené typy, stávaly objektem buď zásadní kritiky, nebo naopak apologetiky (tu a tam provázené zlepšovacemi reformními náměty) velké části sociologů, zabývajících se touto problematikou. V mnohých případech byla tato hodnocení založena spíše na ideologických a politických sympatiích a antipatiích autorů než na seriózním vědeckém studiu empirie a o ně opřeném kritickém srovnávacím a teoretickým uvažování.

Přes těžkou ránu, kterou takovýto způsob vnímání utrpěl společenským vývojem na přelomu osmdesátých a devadesátých let dvacátého století, a přes zhroucení bipolárního rozdělení světa, mnozí ze sociologů – také však ekonomů, politologů a přede-

vším politiků stále ještě posuzují společenskou realitu především a někdy téměř výlučně v právě zmíněném vztahovém rámci. Nejsem dostatečně kvalifikován k analýze zcela jistě nikoli nevýznamných změn v charakteru sociálních nerovností, k nimž došlo zejména v druhé polovině dvacátého století v tzv. „pozdním kapitalismu“ (Adorno), „postkapitalismu“ (Drucker, Sóros), „sociálním státu“, „státu sociálních investic“, popř. zemích aplikujících strategii „třetí cesty“ (Giddens) a jeho dalších modifikací ve vyspělých západních a východních zemích – v druhé skupině především v Japonsku. Z významných literárních zdrojů je však známo, že tendence k překročení základních charakteristik sociálních struktur jak marxovského, tak liberálního pojetí kapitalismu, ať už v pojetí třídním, či stratifikačním, je v těchto případech zjevná. Nemohu se odvážit ani detailního rozboru problematiky tzv. rozvojových zemí, z nichž mnohé již nepochybně překročily hranice stupňů modernizace i těch struktur nerovností, jež je v minulosti oddělovaly od vyspělejších zemí, obvykle označovaných jako kapitalistické, ovšem ve formách odpovídajících jejich četným kulturním a historickým specifikům. Domnívám se však, že pečlivé a nezaujaté studium i těchto společností postupně ukáže, že za zdánlivě jednoduchým schématem předkapitalistického a kapitalistického společenského uspořádání se skrývají četné odstíny a tendence, které bude možno jen těžko redukovat na typologické modely vlastnických a z nich plynoucích třídních, či stratifikačních vztahů, ať už v marxistickém, či liberálním pojetí. Některé případy nedávného vývoje v zemích hlásících se doposud k státnímu socialismu, jakými jsou např. Vietnam, popř. i Čína, ukazují, že také zde dochází k procesům, které se přece jen začínají vymykat tradičním systémovým charakteristikám připisovaným této variantě socialistického sociálního uspořádání. Už zde předběžně poznamenávám, že zvláště časté se zdají být případy nesouladu mezi apriorními představami o „sociálně ekonomických formacích“ a jednotlivými společnostmi pod ně subsumovanými tam, kde probíhají hlubší vývojové procesy ať už institucionálně sociální, nebo komplexnější, zejména modernizační povahy.

2. Zkušenost státního socialismu

Jak už jsem uvedl, koncentruji se v této studii na skupinu středně vyspělých postsocialistických společností, které sice z velké části patří již mezi členské země OECD a liší se tak právem od zemí rozvojových, avšak v realitě stále ještě značně zůstávají za zřetelně kvalitativně odlišnou skupinou asi dvaceti zemí s podstatně vyšším hrubým domácím produktem na hlavu a neméně vysokými ukazateli stupně modernizace. (Viz sérii Human Development Reports z posledních let.)

Ve druhé polovině šedesátých let tehdejší mladší generace polských, maďarských, jugoslávských, slovenských, českých jakož i části sovětských sociologů zahájila teoretickou a metodologickou přípravu k uskutečnění seriózních reprezentativních empirických šetření sociálních nerovností a s nimi spjatých vertikálních mobilit

v podmínkách státního socialismu. Měli již k dispozici nezbytné znalosti získané systematickým pozorováním a rozboru výsledků předběžných výzkumů a statistických dat. Většinou dospěli již v polovině šedesátých let k závěru, že situace v jejich zemích už není zcela vysvětlitelná ve vztahovém rámci Marxovy teorie sociálně ekonomických formací, zejména pak ne v karikaturní podobě, již jí dodalo Stalinovo schéma antagonistických a neantagonistických tříd, běžně přejímané oficiální společenskou vědou Sovětského svazu (Glezerman, Rutkevič) i většiny ostatních státně socialistických zemí. (Srv. [Machonin et al. 1967].) Současně však bylo zřejmé, že ani povrchní generalizace založené převážně na znalostech z druhé ruky, jakými byly výzkumy mínění emigrantů ze Sovětského svazu, popř. převážně politologické analýzy sovětského systému, o něž se převážně opírala západní sociologie (Inkeles a Rossi), nejsou přiměřeným základem pro vážně míněné zkoumání reality tehdejších státně socialistických společností. Kromě Dahendorfova námětu k rozšíření pojmu panství a třídního konfliktu z ekonomické i na politickou oblast a z podobného konceptu vycházející Djilasovy teorie „nové třídy“ se nic příliš významného nedalo načerpat ani z jednostranných konfliktualistických teorií, ať už levicového, či pravicového zaměření. Naše země tehdy již od poslední třetiny padesátých let procházely narůstajícími změnami umírněně reformního charakteru, založenými na pokrocích modernizace, jejichž sociální důsledky neodpovídaly závěrům hlavního proudu tehdejší marxistické ani nemarkxistické sociologické literatury. (Ostatně sám fakt, že došlo i u nás k rozvoji sociologie, která tehdy vstala ze své v pořadí již druhé smrti, jakožto důsledku likvidace v padesátých letech, a že se rýsovala možnost uskutečnění větších empirických výzkumů, svědčil o tom, že jde o změny nikoli zanedbatelné.) Proto se hledala inspirace především v nově se vynořujících snahách o formulaci teorie konvergence průmyslových společností kapitalistického a socialistického typu (P. Sorokin, J. K. Galbraith, M. Duverger aj., v jistých modifikacích také R. Aron a T. Parsons, později D. Bell), která umožňovala porozumět možnosti aplikace modernějších společenských modelů, než na jakých byl založen tehdejší zaostalý státně socialistický systém, a byla víceméně v souladu s praxí tzv. mírového soužití dvou systémů. Kromě tradičních poznatků a metod, vycházejících ze strukturálního funkcionalismu, jež bylo nutno si osvojit jako základní kompendium, byly významným přínosem některé inovace vyprodukované tehdy stratifikační a mobilitní teorií a výzkumem. Šlo zejména o možnost důsledného uplatnění meritokratických kritérií vertikální sociální diferenciaci (M. Young) a teorie multidimenzionálního statusu a statusové konzistence / inkonzistence (G. Lenski, W. Wesołowski [1968], u nás pak v kontextu dále rozpracovaného vícedimenzionálního pojetí sociální struktury vůbec autor této stati ve spolupráci s M. Petruskem a B. Jungmannem). Tyto inovace byly doplňovány novými operacionalizacemi, které zaváděli domácí sociologové, např. v československém případě nový druh třídní klasifikace, který v mnoha ohledech předjímal pozdější známé neoweberriánské schéma Erikssona, Goldthorpa a Portocarera (V. Rollová) nebo originální způ-

sob zjišťování složitosti práce (B. Jungmann), či měření životního stylu jako rozporné jednoty materiálních a kulturních charakteristik (J. Linhart). Tak vznikl prostor pro objektivní studium sociálních nerovností, jak existovaly v sociální realitě, bez zbytečných apriorismů. Klíčový význam ovšem mělo použití metodologických nástrojů založených na teorii „ideálních typů“ [Weber 1904], které přinejmenším oslabovaly význam aplikace strnulé teorie sociálně ekonomických formací. Mimochodem Weber i pojem kapitalismu zcela správně považoval – na rozdíl od Marxe – za jeden z ideálních typů, tj. jeden ze sice velmi významných, ale přece jen teoretických modelů vztahů, přítomných ve společenské realitě spolu se vztahy odpovídajícími jiným ideálním typům, ať už dominantně, nebo parciálně.

Tak v knize Československá společnost – Analýza sociální stratifikace [Machonin et al. 1969; Petrusek 1990] jsme stvrdili existenci několika typů sociálních vztahů zjištěných v empirickém výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility uskutečněného těsně před vypuknutím politické krize, ze které vyrostlo hnutí Pražského jara 1968, tj. na podzim roku 1967. To nám umožnilo formulovat hypotézy o možnosti prosazení několika typologicky odlišných tendencí v dalším vývoji československé společnosti – jak konzervativních a retardačních (upevňování byrokraticko-rovnostářských vztahů, popř. dokonce návrat k „diktatuře proletariátu“), tak inovativních (tendence technokraticko-kulturokratické, prokapitalistické, popř. mířící k „demokratické socialistické společnosti založené na výkonu“, tedy k modelu výrazně odlišnému od tzv. reálného = státního socialismu). Podobné tendence se prosazovaly tehdy i v ostatních zemích, jež jsou předmětem mých současných úvah, a byly v té či oné míře reflektovány tamními sociology (W. Wesołowski, S. Ferge, T. Zaslavskaja, O. Škaratan, M. Janičijevič, na Slovensku R. Roško a další). To vše znamenalo, že ve druhé polovině šedesátých let existovala v Evropě skupina společností nejednoznačně utvářených, ve vztahu k předpokládaným hlavním typům sociálních řádů v té či oné míře hybridních, jejichž kulturní a sociální realita nabízela různé možné alternativy a varianty budoucího vývoje, jež se nedaly zařadit do jednoduchého protikladného schématu kapitalismus – socialismus, i když pochopitelně, mj. i pod vnějším tlakem vytvořené „státně socialistické“ charakteristiky v nich v dané chvíli převažovaly. Z nich se nám v dané situaci zdála pro danou společnost funkcionálně nejvhodnější reformní alternativa demokratické výkonové společnosti, což bylo z hlediska tehdejší rigidní ideologie kacírství, jež také bylo následně „po zásluze“ potrestáno tvrdou ideologickou kritikou, dlouholetým umlčením a „berufsverbotem“ (zákazem povolání) pro mnohé z autorů knihy. To souviselo s faktem, že na konci šedesátých let se mezinárodní podmínky na obou stranách železné opony (po smrti Kennedyho a pádu Chruščova a příslušných obrazech v politice amerického i sovětského vedení) ukázaly být nedostatečně zralé k uskutečnění reálných změn ve směru konvergence. To pro středoevropské státně socialistické země znamenalo konec bezprostředních reformních nadějí (založených ovšem zcela oprávněně na existenci jinak příznivých vnitřních

objektivních podmínek) a buď okamžitě, nebo s jistým zpožděním, uplatnění tendence k upevnění totalitárně byrokratických a rovnostářských vztahů jako dominantní. Pro Československo to znamenalo normalizační diktát prosazený vojenskou silou v podmínkách úplné ztráty státní a národní suverenity, pro ostatní země našeho regionu uzrávání dalších napětí, krizí a konfliktů, jež se řešily v průběhu osmdesátých let, za nových podmínek, méně příznivých, než tomu bylo v letech šedesátých. Pro celý svět pak novou etapu studené války. Naděje na reformní proměny sociálně politických struktur vzbuzené konvergenčními tendencemi šedesátých let byly promarněny v průběhu následujících dvaceti let s obrovskými ztrátami ekonomickými, kulturními i lidskými, jež postihly oba póly bipolárního světa i ostatní země na nich závislé.

3. Zkušenost postsocialistických přeměn

Následujících velmi nemilých dvacet let relativního regresu a stagnace (relativního proto, že jistý kvantitativní a dílčí modernizační rozvoj kultury a civilizace a ekonomický růst se realizoval i v krajních podmínkách československé normalizace, stejně jako, zejména v sedmdesátých letech, také v jiných zemích sovětského bloku), způsobených v různých prostředích vcelku velmi podobnými základními faktory, přineslo i mnoho událostí specificky ovlivněných rozdílnými okolnostmi, procesy a situacemi v jednotlivých společnostech. Tak např. tzv. „druhá společnost“ (J. Kornai, I. Szelényi, T. Kolosi) měla v Maďarsku spíše ekonomický, v Polsku spíše odborářsko-politický charakter, zatímco v Československu se realizovala na úrovni neformálních rodinných, pracovních a přátelských malých skupin změnami týkajícími se kultury každodenního způsobu života [Možný 1991]. Souběžně s vnitřními procesy probíhaly i procesy mezinárodní (zostřování a posléze zmírňování studené války v procesu vyjednávání zeslabeného Sovětského svazu s posílenými Spojenými státy), jež vedly k příkré změně poměru sil ve světě a ke známým událostem zhroucení státně socialistických systémů v Evropě na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

Ačkoli se tento dějinný obrat realizoval s poněkud rozdílným časováním a v rozdílných formách v jednotlivých společnostech, pro všechny země středoevropského typu byl společný jeho pokojný a postupný, i když poměrně rychlý, a proto mimořádně komplexní charakter, vyjádřený zprvu okřídleným heslem „sametové revoluce“, později přesnějším vědeckým pojmem společenské transformace. Bohužel, ne všichni politologové, ekonomové a sociologové docenili přínos takového průběhu. Mnozí z nich upírali, ba stále ještě upírají těmto kvalitativním změnám obecnější význam a charakterizují je jako málo originální napodobeninu procesů, které se na Západě odehrály již ve vzdálené minulosti. (Např. A. Touraine [1990], svým způsobem pak většina první vlny teoretiků „velkého přechodu“ z devadesátých let dvacátého století, nejjasněji Linz a Stepan [1996], dokonce i svým způsobem R. Dahrendorf [1990] se svým konceptem přechodu k „otevřené společnosti“. Výjimkou je do jisté

míry J. Kornai [1990] a J. Staniszkis [1991].) Avšak pravý význam „sametových revolucí“ a na ně navazujících transformací spočíval v tom, že se v nově nastalých mezinárodních i vnitřních podmínkách konečně, po dlouhých desetiletích zkušeností s různými typy sociálních převratů, prosadil nový typ kvalitativních přeměn systémů sociálních a politických nerovností. Byla to pokojná, postupná, přitom však relativně rychlá a nevídaně komplexní změna toho, co bývalo nazýváno – ať už právem či nikoli – sociálně ekonomickými formacemi, popř. společenskými řády, cestou cílevědomé demokratické transformace starých sociálních struktur a jejich pendantů v kulturní a civilizační sféře v struktury nové. Nehledě na novost základního směru přeměny (tentokrát od nefunkčního kolektivistického a rovnostářského systému k funkčnějšímu, ve své podstatě modernějšímu uspořádání individualističtějšímu a výrazněji diferencovanému), byla pokojná a demokratická forma realizace postsocialistických kvalitativních transformací (tedy revoluce cestou komplexních reforem) čímsi podstatně odlišným ve srovnání se západními etapovitě po celá desetiletí, ba i staletí, realizovanými, obtížnými a zpravidla krvavými revolucemi (viz J. Krejčího „velké revoluce“), nemluvě již o dlouhodobých a obtížných procesech následného demokratického vývoje a civilizačního pokroku a ekonomického růstu na západě Evropy a v Americe. (Samozřejmě úspěchy, kterých západní společnosti na bázi svých někdejších revolucí a dlouhodobých reforem dosáhly, výrazně přispěly k vytvoření nového mezinárodního prostředí a poměru sil, který tento nový typ vývoje umožňoval.) V jistém ohledu postsocialistické transformace uvedly v život základní a původní smysl konvergenčních teorií a strategií, jak to správně vyjádřil H. Domański v názvu své knihy o stratifikaci „Na prahu konvergence“, zpracovávající výsledky mezinárodního výzkumu z let 1993–1994 a vydané před několika lety [Domański 1996]. I československá sociologie, probuzená po své třetí, „normalizační“ smrti, byla nucena alespoň v některých svých proudech přihlídnout ke značně odlišným novým okolnostem. A tak vedle těch, kdo přímo nebo nepřímo po vzoru většiny ekonomů a politologů přejali a přejímají teorii „přechodu od socialismu ke kapitalismu“, vznikla i díla vycházející z mnohem relativističtějšího a realističtějšího pojetí postsocialistických změn jako složitých historických transformací.

Nový typ vývoje byl něčím zcela překvapujícím pro ty, kdo si zvykli na existenci bipolárního světa a na dlouhodobou koexistenci kapitalismu a socialismu. Reakce některých sociologů byla proto opět ideologicky tendenční. Na jedné straně existují na krajní levici stále ještě lidé, kteří chápou podstatnou změnu, uskutečněnou „sametovými revolucemi“ a jejich důsledky ve společenském pohybu, jako něco vynuceného zvenčí, globalizačním tlakem, a porážku státního socialismu jako epizodu v třídním boji vedeném ve formě studené války, při níž státně socialistické systémy oportunisticky kapitulovaly. (Jeden z nich, americký sociolog Berch Berberoglu soustavně v několika vystoupeních prezentoval tento typ teorie na nedávném 35. kongresu *International institut de sociologie* v Krakově, takže jsem byl nucen s ním dvakrát polemizo-

vat. Ovšem i u nás se najdou mezi levicovými sociology lidé, kteří podobný přístup vyjadřují alespoň ve formě nekritického přístupu k naší státně socialistické minulosti a hyperkritického přístupu k současnosti.) Současně však jinak, tj. spíše liberálně orientovaní lidé reagují rovněž apodikticky: neexistuje-li již dnes v Evropě státní socialismus, pak jediným možným a představitelným směrem následného vývoje po jeho zhroucení podle nich musí být přechod k jeho antipódu, tj. k demokracii (to se ve většině případů skutečně stalo) a absolutní dominanci trhu (což je z povahy věci neuskutečnitelné), to vše chápáno a interpretováno jako synonymum kapitalismu (což je při- nejmenším jistá simplifikace reálně se odehrávších složitých politických, sociálních a ekonomických přeměn).

Z posledně zmíněného přístupu lze odvodit jisté organické vady, jimiž se vyznačují soudobé teorie přechodu, typické stále ještě pro velmi četné sociology, politology a ovšem i ekonomy. Patří k nim: a) nedůvěra k tvůrčímu přínosu celého souhrnu všech společenských aktérů, včetně nejširších sociálních seskupení, která svými potřebami, zájmy a aktivitami spoluvytvářejí silné tlaky „objektivních“ podmínek, ovlivňujících další pohyb společnosti. Místo pochopení celého souhrnu společenských tlaků nastupuje u teoretiků přechodu slepá důvěra výlučně v aktivity nových počátečních elit přechodové fáze. I jim je však vlastně upírán tvořivý potenciál, neboť jejich chování fakticky bylo a mnohdy také je explicitě vysvětlováno jako uplatnění vzorů či nákrešů („blueprints“), o nichž se již dnes spolehlivě ví, že byly převzaty z archivů a instrukcí významných mezinárodních ekonomických a politických institucí (u nás se v této záležitosti odehrála dodnes poučná výměna názorů mezi P. Matějů [1995] a autorem tohoto textu [Machonin 1995]); b) snaha předpisovat postsocialistickým společností, co mají dělat, aby se staly podobnějšími západním vzorům, a to bez ohledu na konkrétní potřeby a podmínky, jak to svým bystrým postřehem svého času odhalil C. Offe [1992]; c) nepochopení, jaký negativní vliv na rychlejší vývoj směrem k modelovému kapitalismu má ve většině případů doposud stále zanedbatelný objem ekonomické pomoci ve srovnání se zeměmi, které prohrály druhou světovou válku, popř. těmi, které byly přijaty do NATO a EU v druhé fázi studené války; d) podpora „šokových terapií“ vynalezených pro docela jiné podmínky Latinské Ameriky a ostatně i tam diskutabilních z hlediska přiměřenosti a úspěšnosti. Uplatnění idejí posledně jmenovaného druhu ve formě naléhavých a nezřídka přímo vymáhaných doporučení přineslo ve většině zemí náhlé a hluboké propady životní úrovně obyvatelstva a donutilo je skutečně projít „údolím slz“, jak to zcela otevřeně formuloval J. Sachs; e) zanedbání problému přílišné, tj. nefunkční sociální diferenciaci a z ní plynoucí nespokojenosti a radikalizace postojů, nálad a chování velkých skupin obyvatelstva, zvláště významných v podmínkách zemí, v nichž je v živé paměti rovnostářská minulost. (Viz diskuse o tzv. obratech doleva a jejich příčinách, v níž první prorocké slovo pronesl E. Mokrzycki [1992] ve své úvaze o dědictví reálného socialismu, skupinových zájmech a hledání nové utopie již v roce 1992.) Ve výzkumech se i u nás např. často tes-

tuje míra přítomnosti dvou typů postojů: schvalujících či odsuzujících rovnostářské nebo meritokratické pojetí sociální diferenciaci a nedává se možnost zhodnotit právě tento třetí, v zásadě vlastně třídní typ diferenciaci, který se s meritokracií překrývá, není s ní však zdaleka totožný (viz klasickou kritiku Tuminovu v polemice s Davisem a Moorem).

Skutečné historické procesy v demokratizovaných postsocialistických společnostech ovšem prokázaly již v první polovině devadesátých let zcela zřetelně nemožnost úspěšné a plně nefunkční realizace náhlých společenských změn jako komplexu („skokový“ charakter připadal do jisté míry v úvahu pouze při počátečních metamorfózách politických systémů, tj. převzetí moci, ústavních změnách a provedení prvních demokratických voleb).

Na druhé straně, tendence k všezahrnující a příliš chvatné privatizaci a liberalizaci nebyla příliš úspěšná – alespoň v českých a zejména slovenských podmínkách – a přinesla značné obtíže jednak tím, že podpořila tendence k nelegálnímu a nemorálnímu obohacování, jednak tím, že nevedla k promyšlené a koncepční hospodářské politice a k efektivní modernizaci ekonomických zdrojů. Nikoli náhodou vyústila chvatná privatizace a liberalizace většinou do známého jevu postprivatizační recese (jež ovšem měla i jiné příčiny, související s tzv. rozpadem východních trhů a se zaostalostí státně socialistických ekonomik z hlediska modernizačního). Tytéž jevy se v určitém rozsahu vyskytly i v ostatních zemích středoevropského typu, nemluvě již o drastických zkušenostech privatizace v Rusku, na Ukrajině a v jiných bývalých sovětských republikách jakož i na Balkáně. To všechno vedlo k současné společenské situaci, jak ji charakterizovalo pražské sympozium v květnu 2001, věnované tématu strukturálních změn ve středoevropských postsocialistických zemích a aktuálních modernizačních výzev, jehož se zúčastnili sociologové ze zemí tzv. Visegrádské skupiny, z Německa a řady dalších evropských i mimoevropských zemí. Rovněž nedávny krakovský 35. kongres *International institut de sociologie* věnoval značnou pozornost příčinám změn v postojích a náladách obyvatelstva v průběhu postsocialistické transformace, ke kterémužto tématu významný příspěvek na základě našich zkušeností přednesla J. Šiklová.

4. K periodizaci postsocialistické transformace

Někteří politici a ideologové v České republice již před volbami v roce 1998, v období výrazné ekonomické recese, deklarovali na základě provedení pouze rudimentárních, a ještě k tomu neúplných, institucionálních změn v politice a ekonomice domnělé ukončení postsocialistické transformace a slibovali rychlý následný pozitivní obrát ve vývoji životní úrovně. Připsali tím procesům transformace, ke které se verbálně hlásili, pouze přechodový ráz, připomínající tím paradoxně podobně unáhlené a formálně zdůvodňované vyhlášení „vybudování socialismu“ na počátku šedesátých

let, jehož autorem byl A. Novotný. Ve skutečnosti se v průběhu dvanácti let od roku 1989 místo náhlého a víceméně komplexního „přechodu od socialismu ke kapitalismu“ uskutečnila u nás i v jiných víceméně úspěšných postsocialistických zemích řada doposud nezakončených transformačních procesů, a to v určité historické posloupnosti. Pro každou z těchto etap transformace byly příznačné poněkud odlišné objektivně dané problémy, na něž se soustřeďovala pozornost společnosti, z nich vyplývající napětí mezi sociálními aktéry, odpovídající sociální rozštěpení a politické konflikty, popř. kooperace.

Podle mého názoru se dá v krátkých dějinách české transformace rozlišit několik etap, které si dovoluji stručně charakterizovat v kontextu empirických poznatků nashromážděných soustavným empirickým studiem. Svoje charakteristiky ovšem nikomu nevnucuji a předpokládám, že jiní sociologové nebo historici by mohli dojít k periodizaci jinak věcně vymezené. Jakékoli obměny však sotva mohou změnit základní fakt, že v průběhu dosavadního transformačního procesu se postupně výrazně měnily obsahové akcenty, což nepochybně posílilo tendence k zvyšování hybridity produktu uskutečněných vývojových změn, tj. tváře současné společenské struktury. Podle mého názoru jde tedy o tato období:

1. Porážka sovětského bloku ve studené válce, zhroucení reformního pokusu perestrojky a sovětského impéria, kapitulace komunistického systému jako předehra vlastních transformačních procesů. Pokud se na této etapě podílely vnitřní sociální a politické síly, stály proti sobě téměř izolovaná nomenklatura vyšších a středních úrovní se stále slábnoucími zbytky opory ze strany zejména staršího členstva komunistické strany, včetně tzv. „zdravého jádra“ z počátku sedmdesátých let a části méně kvalifikovaných vrstev zainteresovaných na udržení rovnostářského systému na jedné straně a na druhé straně nepříliš početné skupiny disidentů a jejich širšího ideového zázemí z řad intelektuálů, početnější seskupení lidí poškozených normalizací, kvalifikovaných odborníků všech úrovní a dalších širokých skupin obyvatelstva, nespokojených se ztrátou národní suverenity, omezením kontaktů se světem, potlačením demokratických svobod a ohrožením dosažené životní úrovně. Tato etapa se v Československu vrcholí v druhé polovině roku 1989.

2. Střet totalitarismu a demokracie, prosazení pluralistického parlamentního systému. V ní se střetly pozůstatky obhájců komunistického systému, kteří však dokázali udržet svou organizaci – komunistickou stranu – i poměrně čtené institucionální pozice, zejména v národním hospodářství, se širokou koalicí skupin, hnutí, členstva a podporovatelů nově vznikajících nebo obnovovaných a obrozovaných demokratických politických stran, zastřešenou Občanským fórem. V československých podmínkách se změny příznačné pro tuto etapu realizovaly v období od 17. listopadu 1989 do léta roku 1990 včetně.

(U nás jsme naštěstí prozatím mohli minout přerůstání transformace etapy 2. ve fázi urputných nacionálních střetů příznačných pro východ a jihovýchod Evropy, a to s výjimkou pokojného, i když dodnes právem kontroverzně chápaného rozchodu se Slovenskem.)

3. Pokus o urychlenou prvotní akumulaci kapitálu a o administrativní nastolení komplexního kapitalistického systému pod autoritární vládou české pravice s vedlejšími efekty účelového oddělení od Slovenska jako komplikujícího faktoru v tomto procesu (jemuž ovšem ze slovenské strany napomohly emancipační až nacionalistické tlaky) a dočasného potlačení aspirací občanské společnosti, jak byly vyjádřeny v poněkud idealistickém disidentském pojetí. Kromě konfliktu se Slovenskem a chabého odporu zbytkových sil původního Občanského fóra se zprvu nenašla dostatečně zorganizovaná společenská síla, která by byla schopná se postavit na odpor náhlému procesu sociální diferenciaci, jehož těžiště bylo právě v tomto období. Široké a roztržité spektrum malých politických stran a hnutí, podobně jako obnovované odbory, nebylo na obranu nižších sociálních seskupení dostatečně připraveno, komunisté se soustřeďovali na obhajobu svého členstva a existence své politické strany a na obecnou obhajobu „předností“ minulého systému. V českých zemích se tento typ sociálních a politických střetů odehrál v období podzim 1990 až zhruba rok 1995.

4. Ekonomická krize a pokračující prudká sociální diferenciaci plynoucí z aplikace mezinárodně prosazovaných „přechodových“ receptů, růst sociálního napětí mezi vyššími a nižšími společenskými třídami, vrstvami a inkonzistentními seskupeními, střet rostoucího vlivu demokratické levice a slábnoucího vlivu rozpadající se pravice s vedlejšími efekty oslabení občanských sil a pravicového extremismu a zakonzervování pozic krajní levice, tj. udržení pozic obhájců komunistické minulosti. Jde o období od roku 1996 do voleb do poloviny roku 1998.

5. Stabilizační fáze převahy kompromisního bloku hlavních stran demokratické levice a pravice (stran „opoziční smlouvy“), jehož pokusy o autoritární vládnutí spolu se zuřivým odporem skupin, jejichž zájmy tím byly dotčeny, vyvolal střet mezi nositeli absolutizovaných principů „státu práva“ na jedné straně a stejně absolutizovaných principů „občanské společnosti“ na straně druhé. Tento střet vyústil do relativní rovnováhy čtyř hlavních politických sil (včetně dočasného posílení komunistické levice), jejichž pokračující (možná však i v jisté míře doznívající) konflikt, ale také rovněž možná narůstající kooperace, budou zřejmě naplnit nastávajících měsíců 2002. Jde o období od poloviny roku 1998 do počátku roku 2001. Paralelně s tím však kompromisní stabilizace politických poměrů umožnila poměrně rychlé a zdařilé dotahování institucionálních změn ve sféře ekonomické i politické spolu s překonáním ekonomické recese a obnovením ekonomického růstu.

6. V posledních dvou letech se do popředí objektivně a částečně i subjektivně dostává rozvíjející se střet mobilizace ekonomických zdrojů pokračujícím intenzivním industriálním rozvojem (jež však jsou současně nepostradatelným zdrojem pro další celkovou modernizaci) a rychlým postupem postindustriálních trendů směřujících k informační společnosti založené na vědění. Typickým příkladem toho je trvalý nedostatek zdrojů pro urychlení dalšího rozvoje prostředků pro vědu a výzkum a pro vysoké školy, či ke zvýšení platů učitelů a zdravotníků atp. Toto manko bylo ovšem založeno nihilistickým vztahem k již dávno akutním potřebám v první polovině devadesátých let. V nové etapě se střetává promodernizační menšina s inertní až nepřátelskou většinou, zatím zainteresovanou spíše na udržení poměrů typických pro extenzivní industrialismus a odpovídající způsob života, strukturu vzdělanosti a sociální struktury. V průběhu této etapy dochází i ke střetu globalizace, europeizace, antiglobalismu, nacionalismu a regionalismu. Z toho všeho se odvíjí to hlavní: počínající zápas o novou kvalitu lidského života: industriální, nebo postindustriální. Postindustriální tendence mohou ze sociálně politického hlediska nabývat různých odstínů prokapitalistického (praviceového), sociálně reformistického (levicově demokratického) nebo kompromisního charakteru odpovídajícího strategii „třetí cesty“, mezi nimiž je možná jistá míra dohody založené na společné modernizační strategii, aniž jsou vyloučeny naopak nefunkční ideologické a politické střety v zájmu distribuce (získání, či udržení) bohatství a politické moci. Je to způsobeno tím, že do popředí bouřlivého vývoje společnosti se v mnohem větší míře než v minulosti dostávají otázky věčné povahy, tj. problémy reálné modernizace výroby i způsobu života, a v souvislosti s tím klasické sociální vztahy a levo-pravé vztahy politické ustupují nezbytnosti vypořádat se s hlouběji věčně založenými vztahy rodů (mužů a žen), generací, teritorií (např. regionů) a etnik, sídel různé velikosti a funkcionálního uspořádání atp.

Mnoho okolností nasvědčuje tomu, že při všech specifikách jednotlivých zemí se takové nebo podobné etapy transformace i s podobnou konfigurací sociálních a politických sil, patrně v trochu pozmeněném časování a pořadí, alespoň v náznacích vyskytly ve všech postsocialistických společnostech středoevropského typu.

Řekli jsme, že jednotlivé etapy se vynořovaly v naší společnosti v určité historické posloupnosti a jejich problémy, a z nich plynoucí specifická napětí a štěpení tudíž vystupovaly do popředí vždy v určitém čase. Současně se jednotlivé etapy vzájemně časově překrývají a jejich problematika se udržuje v té či oné míře neustále na pořadu dne. Je proto možná i aktualizace napětí již překonaných etap v etapách pozdějších. V každém případě se dopady, důsledky i aktuální podoby všech zmíněných věcných okruhů problematiky do jisté míry prolínají i v současné podobě české (a patrně nejenom české) společnosti a její sociální struktury.

5. Současná tvář sociálních nerovností

Souhra všech doposud uvedených faktorů a procesů se promítá do současné podoby systému sociálních nerovností v naší zemi – opět se značnými obdobami v ostatních zemích, jimiž se tu zabýváme. Dnes, téměř 45 let od výzkumu, který dal zrod knize Československá společnost, opět, i když ve značně změněné situaci a odlišných podmínkách, nastolených nedávnými sociálními přesuny a individuální i kolektivní mobilitou, se setkáváme s nejednoznačností a hybriditou systémů sociálních nerovností, s průnikem vztahů, odpovídajících několika ideálním typům vertikálních sociálních diferenciací, tak důležitých pro charakteristiku systému jako celku. Vedle sebe existují a vzájemně se pronikají tyto typy sociálních vztahů:

a) Stále živoucí rovnostářské vztahy, provázené rovněž statusovou inkonzistencí příznačnou zejména pro většinu středních zaměstnanců odvětví závislých přímo nebo nepřímo na rozpočtové sféře, jako jsou učitelé, vědečtí pracovníci, část lékařů, střední zdravotnický personál, kulturní a sociální pracovníci, část odborných pracovníků státní administrativy, z nichž téměř všichni by měli hrát významnou úlohu v procesu další modernizace společnosti. Jejich relativně vysoké vzdělání a odborná kvalifikace a z ní vyplývající složitost práce, zkorelovaná ve většině případů s vysokou prestiží povolání, jsou ve víceméně příkrém rozporu s jejich neodpovídajícím postavením v řízení a materiálními odměnami, popř. bohatstvím, v kterýchto statusových dimenzích jsou blíže kvalifikovaným dělníkům prosperujících odvětví spíše než vysokoškolsky vzdělaným odborníkům týčž úspěšných odvětví a skupin povolání.

b) Postupně se vynořující podstatná diferenciacie meritokratické povahy (v posledním období „normalizovaného“ státního socialismu silně potlačená ve srovnání s obdobím šedesátých let). V tomto typu sociální diferenciacie se zřetelně odlišují zejména lidé s vysokoškolským vzděláním v ekonomicky úspěšných odvětvích, subodvětvích a skupinách povolání od méně kvalifikovaného obyvatelstva, také však, bohužel, i od odborníků odvětví závislých na státním rozpočtu i odvětví ekonomicky méně prosperujících. Jistého sociálního vzestupu se v procesu privatizace dočkali i kvalifikovaní střední odborníci a dělníci, kteří zahájili samostatné ekonomické aktivity, a střední odborníci a kvalifikovaní dělníci prosperujících odvětví.

c) Narůstající sociální polarizace, blízká klasickému pojetí tříd, mezi dvěma sociálními seskupeními:

ca) úspěšnými novými podnikateli, dobře situovanou částí ostatních samostatně činných a manažery (ať už jejich vzestupné kariéry byly založeny na souhře jejich specifických kvalifikací a objektivních podmínek, do kteréžto skupiny patří i značná

část restituentů, nebo, v mnohých případech, na uplatnění prostředků nelegálních či nemorálních), a vysokými odborníky úspěšných a / nebo privilegovaných odvětví a subodvětví a skupin povolání: bankéři, vyššími manažery, velkou částí právnických profesí, dobře postavenými politiky, vysokými odborníky v informatice, masových sdělovacích prostředcích, „showbusinessu“, profesionálním sportu, výrobě motorových vozidel, energetice apod.;

cb) rostoucím počtem osob buď chudých nebo ohrožených chudobou, lidí zpravidla bez moci a vlivu, žijících v anonymitě. K těmto seskupením patří nezaměstnaní, nekvalifikovaní a polokvalifikovaní manuální i nemanuální pracovníci (dělníci i úředníci, zřizenci a řadoví technickoadministrativní pracovníci) hlavně v neúspěšných odvětvích a skupinách povolání, např. v zemědělství, části odvětví lehkého průmyslu a služeb, jakož i v odvětvích veřejné správy a jiných, závislých na státním rozpočtu, rodiny buď neúplné a / nebo s větším počtem dětí, mladí lidé postrádající vlastní bydlení, (staro)důchodci, lidé invalidní a dlouhodobě nemocní, méně, někdy i středně kvalifikovaná část ženské populace jakož i velká část obyvatel malých měst a vesnic a méně rozvinutých okresů a regionů – v českém případě zejména v severní části Čech i Moravy – a příslušníků některých etnických menšin, zejména romské. Souběh několika těchto charakteristik vytváří pásmo chudoby, doplňované dále skupinou osob sociálně nepřízřívobivých, zpravidla hendikepovaných buď krajně nepříznivými životními osudy, a / nebo okolnostmi subjektivní povahy.

Z uvedeného je zřejmé, že opět jednou jsme dospěli k hybridnímu systému vzájemně se prolínajících typů sociálních rovností i nerovností, charakterizujících uvedené skupiny jak sociálně ekonomické povahy, tak určené demograficky, teritoriálně, etnicky, apod. Mezi nimi vznikají podle vztahů, příznačných pro jednotlivé etapy transformačního vývoje, jak jsem je uvedl v části 4., odpovídající napětí i konflikty, také však v úvahu připadající kooperace. To vše, jinak řečeno, znamená: nejde již o socialismus, ať už v jakékoli podobě (státně autoritární, či demokratický), ale jsou zřetelné stále ještě výrazné vlivy a důsledky minulého státně socialistického uspořádání; zdaleka ještě se dosud neprosadil kapitalismus se vším všudy, i když existují silné tendence v tomto směru, podporované dnes ani ne tolik vnitřními silami, jako vzrůstajícím podílem zahraničních investic v národním hospodářství a určitými vlivy mezinárodních uskupení; a posléze: ještě je daleko do meritokratického systému nerovností, příznačného pro moderní (někdy se jí říká postkapitalistická) informační společnost založenou na vědění, i když byl zaznamenán určitý, jistě nikoli zanedbatelný posun v jeho prospěch. Byl bych dokonce na rozpacích, které z těchto typologických charakteristik připsat v dané etapě vývoje dominanci.

Takovéto hybridní společnosti jsou ovšem otevřeny rozličným alternativám a variantám budoucího vývoje, ve vysokém stupni závislým od výsledků demokratických

voleb, samozřejmě ovlivňovaných posuny v ideologické a politické sféře i v chování lidí, včetně těžko detailně předvídatelných subjektivních aktivit jednotlivců i institucí. Společensky optimální z nich budou pravděpodobně takové, které by směřovaly k rozvoji demokratické společnosti s náležitou úrovní tržních vztahů, využívající soudobých industriálních zdrojů k rozvoji postindustriální společnosti zabezpečující pozitivní rozvoj kvality života co nejširším vrstvám. Bohužel však tento směr vývoje, i když víceméně podporovaný procesem vstupování do Evropské unie, není dosavadním stavem společnosti natolik zabezpečen, aby mohl být prohlášen za zcela jistý. Budoucnost zůstává otevřená. Prvním předpokladem zabezpečení takového vývoje je přeměna dosavadní, řečeno s J. Higleym, stále ještě fragmentarizované elity v elitu konsensuálně sjednocenou (dohodnutou o reálné proveditelnosti demokratickými volbami podmíněných změn ve vládě a o nezbytnosti dosahování kompromisu v závažných otázkách mezinárodních a těch otázek vnitřních, které mají dlouhodobý význam pro existenci prosperitu národa) a podstatné posílení sociální soudržnosti na základě modernizační strategie odpovídající kulturním podmínkám té které postsocialistické společnosti.

V soudobém rychle se měnícím světě se podle mého názoru přes stále sílící homogenizační tlak globalizace prosazují ve velké míře různorodé tendence k hybridizaci sociálních struktur (a za nimi skrytých struktur kulturně civilizačních), podobně jako je tomu u společností postsocialistických. Nechci zde ani potvrdovat, ani popírat buď optimistickou celosvětovou oficiální verzi globalizace, která předpokládá spíše harmonizační vliv civilizačně kulturních tlaků vyspělých zemí a nadnárodních seskupení všeho druhu na sociální struktury ve všech zemích, raženou v minulosti oficiálními představiteli mezinárodních finančních institucí, ani poměrně pesimistickou tezi o narůstajících sociálních nerovnostech zejména ve vztazích mezi národy (G. Therborn), popř. ve vztazích mezi sociálními skupinami (R. Reich, J. Keller). Podle mého názoru jsou takovéto generalizace předčasné. Chci však zdůraznit, že konkrétní podoby sociálních nerovností se mění různými cestami od jedné země k druhé, od jednoho regionu, subkontinentu a kontinentu k druhému, od jedné historické situace k jiné. V každém případě platí, že víra v existenci jednoho, dvou či tří racionálně zargumentovaných a jednoznačně strukturovaných typů sociálního uspořádání, aplikovatelných na většinu společností soudobého světa, je dnes značně otřesena ve srovnání se situací, která se vytvořila na přelomu osmdesátých a devadesátých let a dala vznik dokonce utopii o „konci dějin“ na základě domněle jednoznačného vítězství kapitalistických vztahů (F. Fukuyama), popř. teoriím o „krátkém století“ (E. Hobbessawm), za nímž bude následovat už patrně nějaký jiný, buď svobodnější, nebo dokonce racionální vývoj lidstva. Postmodernisté mají pravdu v tom, že zjednodušující „velké teorie“, usilující o vysvětlení společenského pohybu nutnou a zákonitou cestou na základě jakýchsi jednotných, ať už přírodních, či historických zákonitostí, svou úlohu dohrály. Ale nemají pravdu v tom, že rezignují na nezbytnost racionálního poznávání

soudobých společností a snah o předvídání cest jejich budoucího vývoje. (Platí to dokonce i o Z. Baumanovi, kterého právě tato reakce na zhroucení velkých teorií a pokusech o jejich aplikaci s postmodernismem spojuje.) Vzhledem k evidentní mimořádné komplikovanosti a nejednoznačnosti soudobých sociálních systémů však teorie i metody, umožňující takovéto poznávání a patrně i předvídání, musejí být složitosti objektů zkoumání přizpůsobeny svou vlastní mnohostranností a subtilností, schopnou odhalit existenci, vzájemné pronikání, relativní váhu a vývojový vliv jednotlivých ideálních typů vztahů, tedy postihnout různé společnosti jako konkrétní a dynamicky se proměňující hybridní útvary. Konzervativně liberální představa o dichotomii moderních společností na příkře odlišné přirozené, a proto prosperující liberální a „intelektuály vnucované“, a proto neúspěšné totalitárně rovnostářské systémy socialistické dohrála svou úlohu v zásadě již v prvním pětiletí postsocialistických transformací. Marxovo učení o sociálně ekonomických formacích, tak živé v devatenáctém století a do jisté míry aplikovatelné na podmínky bipolárního světa ve století dvacátém, dnes již není schopno přinést dostatečně jemné poznatky o současnosti. Avšak metoda rozvíjení teorie duchovní reprodukci konkrétního, navazující na materialistické čtení Hegelovy dialektiky, jež je významným přínosem téhož myslitele do arsenálu společenských věd, zůstává nepochybně živá.

6. Místo závěru

Pro jistotu opakuji, že moje pojetí hybridizace reálných společenských systémů se vztahuje především ke konstatování zjevné existence prolínání tří základních „společenských řádů“: prekapitalistického, kapitalistického a (státně)socialistického v realitě soudobých společností. (Neznamená to ovšem, že některá z charakteristik při analýze konkrétně historického stupně vývoje nemůže dominovat. Důležité však je, že ve stále rostoucím počtu případů není jedinou, kterou lze podstatu společenského uspořádání vyjádřit.) Můj přístup je založen na empirických poznacích týkajících se postsocialistického vývoje řady zemí středoevropského typu, také však na zprostředkovaných informacích o recentním vývoji jiných bývalých nebo ještě stále existujících státně socialistických společností (včetně např. Číny nebo Vietnamu), řady bývalých zemí tzv. „třetího světa“ i mnohých vyspělých zemí, které bývají běžně zařazovány mezi společnosti kapitalistické, ač svým sociálně reformním a / nebo postindustriálním pohybem se patrně již posunuly do stádia postkapitalistického.

Zatímco v minulosti měly snahy o zařazování jednotlivých národních společností pod základní typy společenského uspořádání větší šanci dospět k víceméně přijatelným výsledkům, situace se v posledních desetiletích změnila. Zvýšená frekvence vzniku hybridních kombinací souvisí patrně s existencí rostoucího množství typologicky dosti odlišných transformací, které zasáhly různá teritoria světa počínaje

sedmdesátými lety minulého století až do současnosti, jak je vypočítávám v jedné ze svých prací z posledních let [Machonin 1997: 81–82]. Tento proces souvisí patrně s intenzifikací procesů informatizace a globalizace. Země procházející akutními společenskými změnami zejména transformačního charakteru jsou zjevně vzniku hybridních kombinací typu sociálního uspořádání spíše nakloněny než země dlouhodoběji z téhož hlediska stabilizované. Jde pořád o týž jasně vymezený konkrétně historický pojem hybridity, vztažený ke kritice mechanické a stále ještě mimořádně frekventované aplikace teorie základních typů sociálně ekonomických formací a sociálních řádů, a to v určité historické etapě vývoje, která svými všeobecnými účinky hybridizaci v tomto ohledu podporuje. Nejde tedy o okrajovou souvislost s možnou banální (avšak jinak jistě správnou) mechanickou dedukcí z Weberovy teorie ideálních typů, podle níž koneckonců všechny reálné společnosti jsou z obecně pojatého ideálytypového hlediska víceméně hybridní. Pojem hybridity byl ostatně již vícekrát v sociologii použit v různých souvislostech v tomto smyslu. Nejblíže k němu jsou některé náznaky v pracích, které se zabývaly teorií konvergence, popř. teoriemi „třetích cest“. Ty však byly odvozeny z řešení problémů jiných historických situací a jiných objektů zkoumání, než jsou postsocialistické společnosti.

Nakonec ještě jedna, snad nikoli nevýznamná poznámka, podtrhující aktuálnost úvah vyložených v této stati. Její základní myšlenky byly zformulovány ještě před 11. zářím 2001 a rozhodl jsem se nevnašet sem v této chvíli žádné předčasné a ukvapené úvahy a korektivy z hlediska událostí, kterým se říká teroristický útok na USA a mezinárodní boj proti terorismu. Soudím ostatně, že podmínky, z nichž se náhlý výbuch tohoto typu konfliktů vyvinul, nejsou ničím příliš novým. V mém textu je zmínka vycházející z toho, že principiálně od počátku odmítám představu, podle níž porážka sovětského bloku ve studené válce a zhroucení bipolárního světa znamená tak zásadní zvrát, jaký by ospravedlňoval utopii Francise Fukuyamy o konci dějin. Zrovna tak připomínám, že jsem s velkou rezervou přijal Hobbesbawmovu ideu o krátkém století: v souvislosti s balkánským konfliktem jsem naopak nejednou vyslovil názor, že napětí a konflikty zrozené původně na půdě dvacátého století a studené války budou vrhat svůj stín hluboko do století jednadvacátého. Stačilo však několik týdnů, aby se paradoxně stalo, že nový konflikt mezi civilizací, chápanou v kulturně antropologickém smyslu jako celá obrovská etapa ve vývoji lidstva a návratem k předcivilizačnímu barbarství pod záminkou fundamentalistické ideologie, ať už byl způsoben jakýmikoli okolnostmi na jedné či druhé straně barikády, zcela zjevně vede ke sblížování různých civilizačních proudů (viz rychlé sblížování postojů Ameriky, západní i východní Evropy včetně Ruska, většiny asijských zemí včetně Číny, Indie a Japonska, zemí australské oblasti i části zemí afrických v klíčové otázce odmítání terorismu). Pokud se bude tato charakteristika soudobých procesů dále rozvíjet, stane se dodatečnou posilou faktorů podporujících konvergenci různých sociálně politických systémů a, podle mého názoru, posílí i to, co nazývám

hybridizací soudobých společností. Doufejme, že tento nový typ konfliktů nepovede k prozatím nepředpokládaným efektům typu vítězství terorismu nad civilizací, nebo jakési dlouhodobé remízy mezi nimi. Ukáže-li se tato naděje oprávněnou, lze prozatím události, jež se odehrávají po 11. září 2001, považovat spíše za argumenty ve prospěch mého kritického přístupu k teoriím „čistých“ sociálně ekonomických formací nebo společenských řádů.

Literatura

- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto and Windus.
- Domański, H. 1996. Na progú konvergencji. Warszawa: IFiS PAN.
- Kornai, J. 1990. *The Road to a Free Economy – Shifting from a Socialist System: The Case of Hungary*. London: W. W. Norton and Co.
- Machonin, P. (ed.) et al. 2001. *Structural Changes in the Post-Socialist Czech Republic and the Actual Challenges of Modernization. National Report for the Prague May Symposium*. Prague: SoÚ AV ČR.
- Linz, J. J. and A. Stepan 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, London: John Hopkins University Press.
- Machonin, P. (ed.) 1967. *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha: Svoboda.
- Machonin, P. (ed.) 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Machonin, P. 1997. *Sociální transformace a modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Machonin, P. and M. Tuček 1995. „There are Many Roads Leading to the Understanding of Historical Change“. *Czech Sociological Review* 3: 230–236.
- Matějů, P. 1995: „How Not to Make Historical Comparison Empirically“. *Czech Sociological Review* 3: 221–229.
- Mokrzycki, E. 1992. „The Legacy of Real Socialism, Group Interests and the Search for a New Utopia“. In W. D. Connor and P. Ploszajski (eds.) *Escape from Socialism*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Offe, C. 1992. „Postcommunist Hungary: After ‚Ironical‘ Freedom, Another, Immune Reaction?“ *Contemporary Sociology* 21: 304–306.
- Petrusek, M. 1990. „Sociální stratifikace československé společnosti 1967. Résumé knihy ‚Československá společnost‘“. *Sociologický časopis* 26: 146–167.
- Staniszki, J. 1991: *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Touraine, A. 1991. „Zrod postkomunistických spoločností“. *Sociológia* 23: 301–318.
- Weber, M. 1904. Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis 146–214. In M. Weber 1968, *Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Wesołowski, W. 1968. *Třídy, vrstvy a moc*. Praha: Svoboda.

Odkazy

Hlavní práce autora a jeho týmových spolupracovníků obsahující empirická data a jejich interpretaci:

- Machonin, P. (ed.) 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Machonin, P. 1970. „Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia“. *American Journal of Sociology* 75: 725–741.
- Machonin, P. 1992. *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968*. Praha: Karolinum.
- Machonin, P. 1993. „The Social Structure of Soviet-Type Societies, Its Collapse and Legacy“. *Czech Sociological Review* 1: 231–249.
- Machonin, P. 1994. „Social and Political Transformation in the Czech Republic“. *Czech Sociological Review* 2: 71–88.
- Krejčí, J. and P. Machonin 1996. *Czechoslovakia 1918–1992. A Laboratory for Social Change*. London: Macmillan.
- Machonin, P. a M. Tuček (eds.) 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Adamski, W. W., J. Bunčák, P. Machonin and D. Martin (eds.) 1999. *System Change and Modernization. East – West in a Comparative Perspective*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Machonin, P., Tuček, M. 2000. „Czech Republic: New Elites and Social Change“ 25–47. In J. Higley and G. Lengyel (eds.) *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
- Machonin, P. 2000. „Teorie modernizace a česká zkušenost“. In L. Mlčoch, P. Machonin a M. Sojka *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha: Karolinum.
- Machonin, P., L. Gatnar a M. Tuček 2000. *Vývoj sociální struktury české společnosti 1988–1999*. Sociologické texty 00:06. Praha, Sociologický ústav AV ČR.

O autorovi

Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc. je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. Svými pracemi i veřejnou aktivitou se zasloužil o obnovu československé sociologie v šedesátých letech. Vedl průkopnický výzkum sociální stratifikace a mobility státně socialistické společnosti v roce 1967 a byl spoluautorem a editorem knihy „Československá společnost“ (1969). V letech 1970–1989 jej za odbornou i politickou činnost stihl zákaz povolání ve vědě. V sedmdesátých a osmdesátých letech se věnoval empirickým výzkumům v řadě oblastí aplikované sociologie, zprvu v komerční instituci, později pouze v mimopracovní době a anonymně. Od konce roku 1989 až do současnosti působil aktivně jako vedoucí a / nebo člen mnoha domácích i mezinárodních výzkumných týmů, zúčastnil se řady mezinárodních vědeckých setkání a publikoval v odborných časopisech i v knihách v češtině, angličtině i jiných jazycích v oboru výzkumu a teorie sociální struktury a mobility, společenské změny a teorie modernizace. Hlavní výsledky jeho vědecké práce jsou uvedeny v odkazech.

Modernizace a priority veřejnosti

Jan Červenka

Abstrakt

Do procesu modernizace jako významný faktor vstupuje mj. i veřejnost se svými postoji, které v souhrnu vytvářejí veřejné mínění. Důležitá v tomto ohledu je zejména hierarchie priorit a v jejím rámci postavení jednotlivých aspektů modernizačního procesu, jako jsou např. vzdělání, věda a výzkum či modernizace a racionalizace ekonomiky, které spoluurčují dynamiku celého procesu a které buď vzhledem k omezeným zdrojům financování konkurují jiným oblastem, na nichž má veřejnost zájem, nebo jsou spojeny s některými vedlejšími negativními důsledky. Tento článek se na základě empirických dat převážně z výzkumu v rámci projektu SoÚ AV ČR „Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice“ pokouší mapovat priority veřejného mínění a identifikovat potenciální opory klíčových aspektů procesu modernizace v rámci české společnosti.

V okruhu problematiky spojené s procesem modernizace sehrávají významnou roli mimo jiné i postoje dvou základních skupin společenských aktérů. Zaprvé to jsou vrcholoví aktéři, tedy příslušníci politické a ekonomické elity, kteří buď drží ve svých rukou rozhodovací pravomoci, nebo alespoň mají, například prostřednictvím sdělovacích prostředků či různých institucí (politických stran, zájmových skupin, společenských organizací apod.), případně i jisté neformální autority ve společnosti, schopnost více či méně ovlivňovat a vést veřejné mínění. Zadruhé to jsou „prostí“ občané, tedy sociální aktéři, jejichž individuální osobní vliv není významným způsobem rezonován vahou formálního či neformálního postavení ve společnosti, kteří v kvantitativním souhrnu představují veřejné mínění. Následující stať se primárně věnuje postojům a prioritám právě této entity.

Obecně lze konstatovat, že veřejné mínění je faktor, který nemůže být nikdy zcela pomíjen. Dokonce i ve společnostech s autoritářskými režimy jej nelze ignorovat, čehož faktickým dokladem jsou i historické pokusy se státním socialismem, které se nakonec mocensky a politicky zhroutily také v důsledku ztráty širší společenské podpory. Ve společnosti s pluralitní zastupitelskou demokracií pak význam veřejného mínění ještě vzrůstá. Elity v rozhodovacích pozicích, jejichž obsazení se přímo nebo nepřímo odvíjí od veřejné volby, jsou vždy svým způsobem závislé na veřejném míně-

ní, alespoň do té míry, že s ním nemohou příliš často vstupovat do otevřeného, zřetelného a široce vnímaného konfliktu spojeného s ostrou konfrontací, aniž by tím zároveň neriskovaly vlastní mocenské postavení v nejbližších následujících volbách. Samotné veřejné mínění ovšem na druhou stranu také není zcela autonomní ve vztahu k elitám – ty jej mohou velmi efektivně ovlivňovat třeba prostřednictvím informačních toků, na něž mají výrazný vliv. Navíc, pokud není případný rozpor příliš nápadný, pokud se mu například nevěnuje intenzivní mediální pozornost nebo pokud se jej podaří informačně zamlžit, jeho dopad může být de facto zanedbatelný.¹

To však význam postojů veřejného mínění nemarginalizuje, což platí samozřejmě i v případě postojů k celkové problematice i jednotlivým aspektům procesu modernizace.

[1] Na celé řadě domácích i zahraničních příkladů lze dokumentovat, že se četná stanoviska jednotlivých politických stran s faktickým míněním většiny, leckdy včetně jejich vlastních stoupenců, diametrálně rozcházejí, aniž by to příslušnou politickou stranu či naopak voličskou veřejnost jakkoli viditelně ovlivnilo. Například do kongresových voleb v USA v roce 1994, označovaných dobovými komentáři za „drtivé vítězství republikánů“, „triumf konservatismu“ či „historický obrat doprava“, vstoupili Newtem Gingrichem vedení vítězní američtí republikáni, kteří obdrželi 52 % hlasů při volební účasti 38 %, s programem nesoucím název „Smlouva s Amerikou“. Ten mimo jiné předpokládal drastické škrty v oblasti sociálního zabezpečení, veřejných zdravotních programů Medicare a Medicaid a výdajů na školství. Podle průzkumů veřejného mínění z téže doby však 72 % Američanů nesouhlasilo s jakýmkoli snižováním výdajů na školství a nejinak tomu bylo i u výdajů na zdravotní péči a sociální zabezpečení. V době voleb si dokonce více než 60 % Američanů přálo zvýšení výdajů do uvedených oblastí. Většinový obecný nesouhlas s věcným obsahem Gingrichovy „Smlouvy s Amerikou“, o které ke všemu „drtivá většina voličů nikdy neslyšela“, byl navíc mnohem širší a v podstatě se dotýkal všech ústředních prvků republikánské agendy. Odmítavý postoj většiny veřejnosti k meritu republikánského volebního programu se nezměnil ani v době, kdy byl tento systematicky a důsledně realizován „za doprovodu halasné propagandy o naplňování vůle lidu“ [Chomsky 1998: 162–167].

Ilustrativní příklad domácí provenience je možná ještě výmluvnější. Když na podzim 1998 vypukla cenová krize v souvislosti s dovozem dotovaného vepřového masa, postavili se politici z ODS a z US spolu s mnoha čelnými mediálními komentátory ostře proti jakémukoli pokusu o státní intervenci s tím, že takovýto krok by představoval projev nepřijatelného státního paternalismu a hrubé narušení tržní konkurence s negativními důsledky pro občany jako spotřebitele a daňové poplatníky. V té době se přitom 85 % dospělých občanů ČR vyslovovalo pro vládní intervenci v podobě administrativního omezení dovozu nebo zvýšení státní finanční podpory domácích zemědělců či určité kombinace těchto dvou možností, zatímco názor, že „česká vláda by neměla nic podnikat“ kvůli dovozům dotovaných zemědělských komodit, vyjádřila pouhá 2 % dotázaných. Dokonce i mezi stoupenci ODS získalo toto stanovisko, pevně zastávané jejich oblíbenou stranou, mizivou podporu 5 % [IVVM 1998]. Na oblibu ODS či US však tento diametrální rozdíl mezi stanoviskem stran a názorem jejich příznivců žádný dopad neměl, stejně jako jí neměly podobné, byť kvantitativně poněkud méně rozsáhlé názorové rozpory v případě intervencí v ohrožených průmyslových podnicích či postoje k případnému zavedení registračních pokladen, majetkových příznání a povinného bezhotovostního platebního styku při transakcích přesahujících určitou vyšší částku a mnohé další.

Formování postoje k modernizaci – sociálně kulturní podmínky

Podíváme-li se na historicky dané sociální, ekonomické a kulturní podmínky působící na formování obecného vztahu veřejnosti k modernizaci, můžeme konstatovat, že v českém případě jsou celkem příznivé k eventuálnímu vytváření promodernizačně orientovaných postojů. České země mají, zvláště v některých regionech, velmi dlouhou industriální tradici. Podobně tak zde existuje dlouhá tradice rozšířené gramotnosti a obecné vzdělanosti populace, která nesáhá jen do éry osvícenského absolutismu 18. století, odkdy v českých zemích nepřetržitě existuje povinná školní docházka, ale de facto vede až do dob českého reformačního hnutí z přelomu 14. a 15. století, byť opakovaně s násilným přerušением kontinuity. Vedle toho, že v zemi existuje jedna z nejstarších evropských univerzit, zde víceméně kontinuálně na solidní úrovni funguje středoškolský a vysokoškolský vzdělávací systém, a to i navzdory sérii politických otřesů 20. století spojených se zjevnými negativními důsledky pro jeho fungování.

Historický vývoj již dávno před érou státního socialismu proměnil českou společnost v jednu z nejsekularizovanějších a nejvíce antiklerikálních, což období čtyř dekad vlády programově ateistického komunistického režimu ještě prohloubilo.² Sekularizační proces měl přitom víceméně plošný charakter. Netýkal se pouze měst, ale rozhodným způsobem zasáhl i jinde výrazně tradicionalističtější a konzervativnější venkov. Ani v regionech jako např. jižní Morava či východní Čechy, které zůstaly relativně religióznější než jiné, není situace dramaticky odlišná, i když jisté rozdíly např. v některých postojích či v relativně silnější podpoře KDU-ČSL, jsou z tohoto hlediska patrné.

V mnoha ohledech se tak česká společnost, pokud jde o veřejné mínění, řadí k velice liberálnímu. Platí to například u postojů k interrupcím, k rozvodům, k registrovaným svazkům homosexuálních párů, k svobodným párům, k nemanželským dětem atd., což jsou témata, která v mnoha jiných, třeba i tradičně demokratických společnostech vyvolávají podstatně větší a emotivnější kontroverzi, případně představují nepřekročitelné společenské tabu. K posuzování různých věcných problémů má převážná část veřejnosti tendenci přistupovat se značnou dávkou pragmatismu, jak se ukázalo např. v již zmiňovaných postojích k vládním intervencím ve vztahu k dovozu dotované zemědělské produkce či pomoci ohroženým průmyslovým podnikům, k dostavbě a spuštění jaderné elektrárny v Temelíně a k mnoha dalším záležitostem. Jiným

[2] Na druhou stranu je třeba říci, že bezprostředně po pádu komunistického režimu měly církve, a zvláště pak církev římskokatolická poměrně vysoký kredit dokonce i mezi ateisty. O ten ji však během krátké doby z velké části připravily majetkové restituce a četné aktivity a postoje církve jako celku či jednotlivých příslušníků církevní hierarchie, které se projeví jako těžko akceptovatelné pro majoritní část české populace.

dokladem příznivého promodernizačního klimatu je také rychlost, s níž si česká společnost dokázala osvojit nejmodernější informační technologie, případně i projevená schopnost adaptace na velké strukturální změny, kterými země prošla po roce 1989.

S apriori protimodernizačním postojem u kteréhokoli klíčového aspektu ze strany významnější části veřejnosti za takových okolností nelze příliš počítat. Pokud jde např. o domácí vědecký výzkum, o jeho potřebnosti je podle výsledků nedávného šetření Centra pro výzkum veřejného mínění SoÚ AV ČR³ přesvědčeno 84 % respondentů starších 15 let, přičemž 85 % se vyslovilo pro podporu vědy a výzkumu ze strany státu, 37 % pak dokonce za předpokladu, že by se tak dělo „i na úkor jiných oblastí“.

Naproti tomu však jsou českému veřejnému mínění vlastní i určité prvky, které mohou za jistých okolností působit jako překážka modernizačního procesu. V období vlády komunistického režimu a existence jím zavedeného systému státního socialismu tehdejší československou ekonomiku a společnost charakterizovala mj. vysoká míra státem realizované redistribuce majetku a příjmů, která představovala naplnění proklamované vize komunistického režimu o sociální spravedlnosti ztotožněné se sociální rovností, a která tudíž měla výrazné egalitářské rysy. I když rovnostářství a ekonomická redistribuce prostřednictvím státu nejsou samy o sobě antimodernizačními elementy, jejich působení s sebou nese z hlediska modernizace dysfunkční efekty. Jak zřetelně ukázala zkušenost v období existence systému státního socialismu, rovnostářská nebo jinak též antimeritokratická redistribuce příjmů a majetku sice zajišťovala systému po dlouhou dobu jistou stabilitu díky sociální podpoře skupin, v jejichž prospěch redistribuce probíhala, ale na druhé straně měla silný demotivační a demoralizační účinek, což se zpětně prostřednictvím systematicky podlamované lidské iniciativy negativně promítalo do vývoje ekonomiky a celé společnosti. Přes nastalé a průběžně pokračující strukturální změny v příjmech po roce 1989, které alespoň částečně znamenaly přiblížení se k meritokratické distribuci ekonomických příjmů, je dodnes příjmová diferenciací relativně malá, přičemž na její zvyšování veřejné mínění pohlíží spíše negativně jako na sociálně nespravedlivé. Dalším prvkem z hlediska veřejného mínění, který rovněž může být považován za eventuální překážku modernizačního procesu, je silná tendence k preferování státního paternalismu. K vysokým prioritám, jejichž řešení je považováno za „velmi“ či „dosti“ naléhavé (mínění 86 % dotázaných podle výsledků šetření Centra pro výzkum veřejného mínění SoÚ AV ČR z října 2001), patří kategorie „sociálních jistot“.

Z tohoto hlediska se v případě postojů veřejnosti k otázkám souvisejícím s modernizací jeví jako velmi podstatnou samotná struktura, respektive pořadí jejich priorit.

[3] Pravidelné měsíční omnibusové šetření z října 2001.

Postavení modernizace z hlediska priorit veřejnosti

Pokud jde o mapování modernizačních postojů široké veřejnosti a jejích priorit v tomto ohledu, řada zajímavých údajů se vyskytla v různých šetřeních, ať už provedených v rámci Sociologického ústavu AV ČR, nebo i jiných institucí, včetně agentur, které se zabývají více či méně pravidelným zkoumáním veřejného mínění. Několik otázek, které se k problematice modernizace bezprostředně vztahují, bylo položeno ve výzkumu, který proběhl v roce 1999 v rámci projektu Sociologického ústavu AV ČR s názvem „Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice“. Z něj převážně čerpá i tento text.

Část šetření, která se v rámci zmíněného projektu týkala bezprostředně modernizace společnosti, byla koncipována tak, aby klíčové modernizační faktory, které jsou významné z hlediska dynamiky modernizačního procesu, stály v přímé vzájemné konfrontaci s některými oblastmi, které se dotýkají běžného života obyvatelstva a které v širším pojetí rovněž představují součást modernizace⁴ [Machonin 1997].

Nejdříve respondenti, postavení do role činitelů s pravomocí ovlivňovat výdajovou strukturu pomyslného státního rozpočtu, dostali za úkol seřadit vybrané oblasti (viz tabulku č. 1), tedy „rozpočtové kapitoly“ podle toho, kolik by do nich přidali finančních prostředků, od nejvíce do nejméně.

Tabulka č. 1 – Pořadí vybraných oblastí podle priority z pohledu české veřejnosti

Oblast	průměr	podíly v pořadí (%)				max. podíl (pořadí)
		1	1–2	1–3	6–7	
zdravotní péče a prevence	2,86	28,6	52,9	68,9	12,1	1.
sociální zabezpečení	3,28	24,6	43,8	59,2	18,0	1.
výdaje na školství	3,74	8,2	25,3	47,3	16,7	3.
podpora drobného a středního podnikání	4,13	17,7	28,3	40,2	33,1	7.
ochrana životního prostředí	4,47	6,4	16,4	31,0	33,2	4.
podpora exportu, modernizace výroby	4,55	10,0	20,7	31,7	40,3	7.
věda, výzkum, technologický rozvoj	4,75	7,8	16,7	26,4	42,9	7.

[4] Pavel Machonin pro definování modernizace uplatňuje široký a komplexní koncept „kvality života“, který modernizaci představuje jako „všeobecný proces, zahrnující (počítaje v to vždy i příslušné změny institucionální) všechny z věcného hlediska důležité konkrétní oblasti života společnosti“ [P. Machonin 1997: 88] jako např. „kultivaci životního prostředí, demografické chování, péči o zdraví obyvatelstva, vzdělání, vědu, technologii, infrastrukturu, bydlení, rozsah a kvalitativní úroveň výroby a služeb, dostatečně rozvinuté trhy zboží, služeb, práce a kapitálu, odpovídající charakteristiky spotřeby, strukturu aktivit volného času, pokročilou pluralitní demokracii a racionalizaci správy ve sféře politické, a nakonec snad i kvalitu života jednotlivců i domácností či rodin vcelku, jakožto charakteristiku objímající všechny sféry kultury jako celku“ [ibid.].

Výsledky takto postaveného šetření, pokud jde o faktické pořadí priorit veřejnosti jako celku, nepřinesly žádné mimořádné překvapení. V souladu s logickým předpokladem se prokázalo, že v přímé konfrontaci faktory, které sice významným způsobem přispívají k procesu modernizace společnosti, ale které nesouvisejí bezprostředně se všední osobní realitou většiny nebo alespoň významné části populace, mají pro veřejnost jako celek či pro jednotlivé specifické skupiny výrazně nižší prioritu než otázky, u kterých taková bezprostřednější souvislost existuje.

V obecné rovině má z pohledu veřejnosti jednoznačně nejvyšší prioritu oblast „zdravotní péče a prevence“ následovaná s určitým odstupem oblastí „sociálního zabezpečení“. Zdravotní péči a prevenci více než polovina účastníků šetření zařadila na první nebo na druhé místo v pořadí, do třetího místa ji pak zařadily více než dvě třetiny respondentů. Oblast sociálního zabezpečení za zdravotní péči poněkud zůstala, nicméně i ji téměř třípětinová většina postavila na jedno ze tří nejvyšších míst. Obě tyto oblasti samozřejmě jsou většině obyvatel blízké a snadno konkrétně představitelné. Zdraví, jak ostatně potvrzují četné jiné výzkumy, jednoznačně patří mezi vůbec nejvíce ceněné hodnoty. Pokud jde o sociální zabezpečení, sociální jistoty, jak již bylo konstatováno výše, patří rovněž k vysoce preferovaným „statkům“. Podobně jako v případě rizika nemoci či úrazu, valná většina obyvatel není zcela imunní vůči riziku ztráty zaměstnání či jiné eventuality, která může jednotlivce, respektive jeho rodinu přivést do vážných existenčních potíží, což je věc, která význam kvalitního sociálního zabezpečení v očích převážně riziko-averzní české populace výrazně zvyšuje. Všechny, kteří se toho dožijí, navíc čeká v postproduktivním věku vyhlídka na penzi.

Kapitolou, která se s odstupem zařadila na třetí místo z hlediska priority mezi uvedenými oblastmi, se staly „výdaje na školství“. Vzdělání jako takové a investice do něj patří ke všeobecně uznávaným aspektům, které zásadně ovlivňují dynamiku procesu modernizace společnosti. Vedle toho však má oproti jiným faktorům ovlivňujícím průběh modernizace jistou specifičnost v tom, že v osobní rovině hraje klíčovou roli při společenském a zvláště pak ekonomickém uplatnění jednotlivce. Tato skutečnost výrazně působí ve směru posilování pozice vzdělání a výdajů na něj z hlediska pořadí priorit veřejnosti jako celku. Na druhou stranu je třeba podotknout, že z některých výzkumů, jako např. z pravidelného šetření Institutu pro výzkum veřejného mínění zabývajícího se naléhavostí aktuálních problémů [IVVM 1999a, 1999b] nebo přímo školstvím [IVVM 1999c], vyplývá, že hodnocení školství v ČR se v roce 1999 v porovnání s předchozími lety výrazným způsobem zlepšilo. Tato okolnost naopak mohla pozici vzdělání, které v našem šetření reprezentuje rozpočtová kapitola pod názvem „výdaje na školství“, v žebříčku priorit veřejnosti poněkud oslabit. Celkově postavení výdajů na školství v žebříčku priorit vůči kapitolám „zdravotní péče a prevence“ a „sociálního zabezpečení“ odpovídá výsledkům zmiňovaných výzkumů sledujících závažnost problémů.

Řazení výdajů na školství na první místo v pořadí priority mezi uvedenými oblastmi bylo relativně řídké. Vyšší koncentraci tato oblast zaznamenala od druhého do čtvrtého místa, zatímco na posledních dvou příčkách se objevovala opět relativně sporadicky.

Čtvrtá v pořadí priorit z pohledu veřejnosti jako celku se objevila „podpora drobného a středního podnikání“. Drobné a střední podnikání, respektive jeho rozvoj rovněž bývá pokládán za faktor přispívající k modernizaci společnosti v jejím ekonomickém segmentu. Výsledek v podobě rozdělení četností přiřazení jednotlivých umístění se v tomto případě vyznačuje výraznou dichotomií. Nejpočetněji zastoupeny jsou oba konce žebříčku. Maximum (18,6 %) připadá na sedmou příčku, druhý nejvyšší podíl (17,7 %) se objevil na prvním místě. Ostatní místa jsou zastoupena poměrně rovnoměrně, přičemž od druhého místa směrem dolů podíly mírně rostou. Z rozložení hodnot lze usuzovat, že v rámci populace existuje poměrně významná část, která drobné a střední podnikání považuje za absolutní prioritu. Analýza na základě třídění druhého stupně potvrdila logický předpoklad, že v této skupině jsou silně zastoupeni živnostníci a podnikatelé. Především díky této skupině a její nepokryté projevené motivaci se celkově oblast drobného a středního podnikání, pokud jde o pořadí priorit veřejnosti jako celku, odpoutala od oblastí následujících.

Na pátém, šestém a sedmém místě v celkovém pořadí s nepříliš výraznými rozdílly skončily „ochrana životního prostředí“, „podpora exportu a modernizace výroby“ a nakonec „věda, výzkum a technologický vývoj“.⁵ U ochrany životního prostředí, které v poslední době není vnímáno jako příliš palčivý problém,⁶ četnosti zařazení od prvního místa, kam byla tato kapitola kladena v porovnání s ostatními oblastmi nejméně často, rychle narůstaly až do maxima na místě čtvrtém, do šestého místa následoval mírný pokles a na sedmé příčce se četnost zařazení opět zvýšila a dosáhla dru-

[5] Modernizace nebo též restrukturalizace výroby a rozvoj vnějších ekonomických vztahů společně s vědou, výzkumem a technologickým vývojem patří nejen k integrálním součástem modernizace společnosti, ale zároveň to jsou klíčové faktory s vlivem na dynamiku modernizačního procesu i v jiných segmentech. Pod uvedené pojmy lze zahrnout hlavně překonávání technologické zaostalosti a proměnu neadekvátní ekonomické struktury, která se v minulosti vyznačovala nadměrnou diverzifikací průmyslové výroby v podmínkách relativně malé ekonomiky a nízkým podílem služeb na tvorbě HDP a na struktuře zaměstnanosti. Patří sem také postupné zvyšování míry zapojení národního hospodářství do mezinárodní dělby práce, která v éře státního socialismu vyznačující se jistým sklonem k autarkii byla hluboko pod úrovní odpovídající nevelkému rozsahu a relativní vyspělosti tehdy ještě československé ekonomiky.

[6] V květnu 2000 v rámci pravidelného omnibusového šetření Institutu pro výzkum veřejného mínění vyjádřilo spokojenost se stavem životního prostředí ve svém bydlišti 55 % dotázaných, 31 % uvedlo, že jsou „napůl spokojeni“ a 13 % projevilo nespokojenost. Se stavem životního prostředí v republice jako celku vyjádřilo spokojenost 24 % respondentů, 41 % zvolilo odpověď „napůl spokojen“ a 29 % vyjádřilo nespokojenost. Péči věnovanou životnímu prostředí ze strany státu hodnotilo 47 % dotázaných pozitivně, zatímco kritický postoj zaujalo 41 %.

hé nejvyšší hodnoty. Na rozdíl od ní v případě „podpory exportu a modernizace výroby“ četnosti zařazení na jednotlivé příčky pořadí priorit směrem dolů od prvního místa stále rostly, a to s výraznou akcelerací mezi čtvrtou a šestou příčkou. V obou případech na některou z prvních tří příček tuto kapitolu umístila necelá třetina respondentů. V případě „vědy, výzkumu a technologického vývoje“ podobně jako u „podpory exportu a modernizace výroby“ četnosti zařazení na jednotlivá místa od první příčky směrem dolů rostly. Navzdory poslednímu místu v rámci žebříčku priorit veřejnosti en bloc stojí za povšimnutí skutečnost, že více než čtvrtina dotázaných zařadila tuto kapitolu na jedno z prvních tří míst a že šestina ji pak uvedla mezi dvěma hlavními prioritami, což vzhledem k „tvrdé konkurenci“ ostatních nabízených možností není zas tak málo, zvláště když samotné šetření proběhlo v době, kdy na postoje veřejného mínění silně doléhala tehdy teprve překonávaná ekonomická recese z let 1997–1999 a s ní spojený vzestup nezaměstnanosti či pokles reálných mezd a důchodů, k němuž došlo v roce 1998.

Konkrétněji se problematice modernizace, respektive restrukturalizace národního hospodářství a postoji veřejnosti k ní věnovala další část provedeného šetření. V ní byla respondentům položena otázka, která konfrontovala postoj k modernizaci s jejími eventuálními vedlejšími efekty: Abychom dosáhli úrovně vyspělých evropských zemí, měli bychom se dát cestou růstu a modernizace našeho národního hospodářství. Jste pro takovou modernizaci, i kdyby vedla: (dále tabulka č. 2)

Tabulka č. 2 – Postoj k modernizaci

	rozhodně ano (%)	spíše ano (%)	spíše ne (%)	rozhodně ne (%)	průměr
k zavírání závodů a provozů se zastaralou technickou úrovní	23,5	43,9	24,3	8,3	2,17
k nezbytnosti získání nové kvalifikace, popř. snížení mezd pracovníků navyklých na dosavadní technologii	18,9	48,0	25,4	7,7	2,22
k většímu podílu zahraničního kapitálu na vlastnictví českých podniků	18,8	37,6	29,5	14,1	2,39
k dalšímu poklesu počtu pracujících v zemědělství a k uzavírání neefektivních zemědělských podniků	9,6	34,2	38,7	17,5	2,64
k určitému zvýšení nezaměstnanosti	6,3	19,9	42,3	31,5	2,99

Ze základních výsledků, jak je zachycuje tabulka č. 2, vyplývá, že největším úskalím, kde by modernizace národního hospodářství mohla narazit na odpor veřejnosti, je zvyšování nezaměstnanosti a propouštění pracovníků. Odpor v obecné poloze je přitom větší než v případě specificky uvedeného resortu zemědělství, ale i tam negativní postoj poměrně jednoznačně převážil. Naproti tomu samotné uzavírání technologicky zastaralých provozů a závodů, pokud není explicitně spojeno s propouštěním

z práce, nenaráží na většinový negativní postoj. Je přitom dosti pravděpodobné, že ti, co v daném případě vyjadřovali nesouhlas, tak učinili do značné míry proto, že růst nezaměstnanosti a propouštění z práce s uzavíráním provozů a závodů spojují. Pozitivní postoj k modernizaci převažuje i v případě, že by tato přinesla nutnost rekvalifikace, jejíž alternativou by byl mzdový pokles. Kladné stanovisko k modernizaci převažuje také v případě, kdyby v jejím důsledku byly české podniky přejímány zahraničním kapitálem.⁷ Uvedené dílčí postoje následně v jednoduché syntetizované podobě⁸ na tříbodové škále vyjadřuje ukazatel celkového postoje k modernizaci národního hospodářství (tabulka č. 3). Ten, odhlédneme-li od určitého zjednodušení spojeného s takovým postupem, v hrubých rysech ukazuje, že zastoupení převážně promodernizačních a převážně ochrannářských postojů je přibližně vyrovnané s malou převahou na straně preferencí modernizace a s poměrně silným středem, což naznačuje, že názorová polarita v tomto ohledu není nijak zvlášť extrémní.

Tabulka č. 3 – Postoj ochrannářský versus promodernizační

převážně ochrannářský	25,0 %
středový	47,9 %
převážně promodernizační	27,1 %

Sociální opora klíčových aspektů procesu modernizace

Již z předchozích zjištění, která se týkala pouze samotného celkového pořadí priorit veřejnosti uchopené en bloc, bylo patrné, že bezprostřední osobní motivace

[7] Zde je třeba podotknout, že eventuelní negativní postoj v tomto případě nelze automaticky interpretovat jako projev jakéhosi ekonomického nacionalismu. Ve skutečnosti vedle všeobecně známých pozitiv spojovaných se vstupem zahraničního kapitálu existují i méně známé, ale ekonomicky neméně relevantní argumenty, které poukazují na některé stinné stránky tohoto fenoménu, patrné zvláště v případě, kdy jde o záležitost silně asymetrickou a kdy pro investora cílová země je zároveň i primárním odbytištěm. Jednou ze stinných stránek spojených se vstupem zahraničního kapitálu je tzv. repatriace zisku, která přímo oslabuje keynesiánský multiplikační efekt v ekonomice. Další potenciální problém vychází z empirické zkušenosti, podle níž v současné době zhruba dvě pětiny celého světového obchodu probíhají jako „vnitropodnikový“ tok materiálu, polotovárů či zboží v rámci nadnárodních korporací, přičemž dalších zhruba třicet procent se odehrává na základě dlouhodobých dodavatelskoobdoběratelských kooperací a kontraktů. Pravděpodobnost, že zahraniční investor upřednostní své tradiční dodavatele před domácími podniky je značná. To má při existenci výraznější asymetrie opět negativní dopad na velikost ekonomických multiplikátorů, ale kromě toho, zvláště v případě, kdy cílová země investice představuje výhradní nebo alespoň hlavní cílový trh pro odbyt, to může vést k chronickým potížím s obchodní a potažmo s platební bilancí.

[8] Hodnoty přiřazené jednotlivým odpovědím u dílčích otázek byly sečteny a výsledné součty byly následně rozčleněny do tří stejně velkých intervalů.

zřejmě hraje při tvorbě postojů výrazné většiny populace větší roli než vědomí obecného zájmu postrádajícího přímé individuální zhodnocení. Tento „hřích“ přitom vůbec není jen privilegiem méně šťastné a méně úspěšné části obyvatelstva, která se v „rozporu s dobrým mravem“ dožaduje „paternalistického přerozdělování na úkor schopných a pilných občanů“ prostřednictvím zvyšování úrovně sociálního zabezpečení, bezplatné zdravotní péče apod. Ve skutečnosti ti, kdo jsou po materiální stránce na tom relativně nejlépe, projevovali smysl pro vlastní potřeby a zájmy velmi důsledně. Například více než polovina (53 %) podnikatelů se zaměstnanci a tři ze sedmi (42,6 %) podnikatelů bez zaměstnanců by ze všeho nejvíce přidalo do kapitoly „podpora malého a středního podnikání“.

Podrobnější analýza celkově prokázala existenci zřetelné postojové diferenciace uvnitř společnosti, výrazně závislé na komplexu sociálněekonomických a sociálně kulturních skutečností, které společně utvářejí celkový sociální status⁹ i oba dílčí sociální statusy, status kulturně meritokratický¹⁰ a status materiálně mocenský.¹¹

Růst všech uvedených statusů provázal oslabování pozice „sociálního zabezpečení“ a „zdravotní péče a prevence“ v pořadí „rozpočtových priorit“ z první otázky bloku a naopak posiloval zejména postavení „podpory drobného a středního podnikání“, ale i „podpory exportu a modernizace výroby“ a též „vědy, výzkumu a technologického vývoje“.¹² S růstem celkového i obou dílčích sociálních statusů výrazně oslabují i výhrady vůči jakkoli podmiňované modernizaci národního hospodářství. Rozdělení souhrnného postoje k modernizaci národního hospodářství na ochranný, středový a promodernizační pak opět podobným způsobem postupně oslabuje postavení „sociálního zabezpečení“ a „zdravotní péče a prevence“ v pořadí kandidátů na navýšení rozpočtových výdajů a naopak stupňuje význam „podpory drobného a středního podnikání“, „podpory exportu a modernizace výroby“ i „vědy výzkumu a technologického vývoje“.¹³

[9] Do celkového sociálního statusu, který byl konstruován jako syntetická proměnná s šesti-bodovou škálou, jsou s různými vahami zakomponovány úroveň dosaženého vzdělání, složitost práce, postavení v řízení, výše individuálního příjmu a životní styl (kulturní úroveň mimopracovních aktivit).

[10] Kulturně meritokratický status je založen na souladu vzdělání, složitosti práce a kulturnosti životního stylu.

[11] Materiálně mocenský status vychází z postavení v řízení a z distribuce příjmů.

[12] Oblast výdajů na školství nevykázala z hlediska celkového i dílčích sociálních statusů jednoznačnou závislost.

[13] Zajímavou z tohoto hlediska je i oblast ochrany životního prostředí, jejíž priorita ztlačuje oslabuje s rostoucí podporou podmiňované modernizace národního hospodářství. Vedle toho ochrana životního prostředí dosáhla relativně lepšího postavení mezi ženami, studenty, respondenty mladšími 30 let, absolventy středních škol všeobecného směru s maturitou a vyššího pomaturitního studia a dotázanými s vyšší úrovní kulturnosti životního stylu. V relativně horší pozici skončila u skupiny, která prošla osobní zkušeností se soukromým podnikáním.

Protože s uvedenými sociálními statusy úzce souvisí a dobře koresponduje i politická orientace v podobě sebezařazování na škále levice-pravice či volebních preferencí, celkem pochopitelně se zde z tohoto hlediska objevila i analogická diferenciací. První dvě „rozpočtové kapitoly“ mají slabší pozici mezi tou částí populace, která se politicky hlásí napravo od středu a preferuje ODS nebo US. Naopak silnější postavení z hlediska priority mají uvedené oblasti u té části veřejnosti, která se politicky řadí na levice nebo do středu, zvláště pak mezi příznivce KSČM. U sociálního zabezpečení mezi občany orientovanými na ČSSD a u zdravotní péče mezi stoupenci KDU-ČSL byla rovněž zaznamenána zvýšená priorita eventuálního navýšení výdajů.¹⁴ Naopak v oblasti „podpory drobného a středního podnikání“ vystupuje výrazně vyšší sklon k posilování výdajů u příznivců ODS a US, respektive u napravo od středu se hlásící části veřejnosti. V menším měřítku se totéž objevilo i v oblasti „podpory exportu a modernizace výroby“ a „vědy, výzkumu a technologického vývoje“. Tytéž skupiny pak projevují výraznější podporu různými vedlejšími účinky podmiňované modernizací národního hospodářství. Výše uvedené tendence pak lze zaznamenat i z hlediska dalších použitelných třídicích kritérií, které se s výše uvedenými více či méně prolínají: počítačové gramotnosti, mobilitní dráhy spojené se získáním přímé osobní zkušenosti s podnikáním, samotné výše příjmů, kulturnosti životního stylu atd.

Z hlediska sociálních statusů a diferenciací postojů k modernizaci je ovšem poměrně zajímavým aspektem otázka souladu mezi oběma dílčími statusy, tedy statutem kulturně meritokratickým a statutem materiálně mocenským. Zde analýza v některých ohledech odhalila zřetelnou postojovou odlišnost zejména mezi oběma statusově inkonzistentními kategoriemi obyvatel. Celkovým podílem nepříliš rozsáhlá, ale zato poměrně výrazná a poněkud výlučná skupina těch, u nichž materiálně mocenský status převyšuje status kulturně meritokratický, se vyznačovala nižší podporou zvýšení výdajů na sociální zabezpečení a zdravotní péči, ale také zřetelně nižší ochotou k výdajům na školství. Naopak vyšší preference v rámci této skupiny byly zaregistrovány zejména u zvyšování podpory malého a středního podnikání, v menší míře pak i v případě podpory exportu a modernizace výroby. V této skupině je rovněž patrná výrazně nižší úroveň výhrad ve vztahu k modernizaci národního hospodářství spojené s některými vedlejšími efekty. Naopak skupina obyvatel, jejíž kulturně meritokratický status převyšuje status materiálně mocenský, má k takové modernizaci národního hospodářství mnohem opatrnější přístup spojený s patrnými ochrannými tendencemi. S větším pochopením se u této skupiny obyvatelstva setkala navyšování výdajů na sociální zabezpečení i zdravotní péči a prevenci.

Podíváme-li se dále na situaci jednotlivých modernizačních aspektů, které mají větší význam z hlediska dynamiky celého modernizačního procesu, oblast *výdajů na*

[14] Pozice oblasti „sociálního zabezpečení“ a „zdravotní péče a prevence“ se také posiluje s rostoucím věkem dotázaných a je i lepší mezi ženami.

školství kromě jiného měla poněkud vyšší postavení mezi ženami, mezi lidmi ve věku 30 až 39 let, mezi studenty a mezi absolventy středních škol všeobecného zaměření s maturitou a vysokých škol. Relativně silnější pozici z hlediska priority získala také mezi lidmi preferujícími KDU-ČSL a KSČM. Naopak jako relativně méně preferovaná se tato oblast ukázala být mezi podnikateli se zaměstnanci, což celkem koresponduje s již zmiňovanou horší pozicí výdajů na školství ve skupině lidí s převahou materiálně mocenského statusu nad statusem kulturně meritokratickým. *Věda, výzkum a technologický rozvoj* se vedle již uvedeného vyznačovaly relativně silnějším postavením mezi muži, studenty, vysoce odbornými pracovníky a absolventy vysokých škol. Z hlediska intrageneračních sociálně mobilních drah se věda, výzkum a technologický rozvoj těšily vyšší přízni mezi těmi, kteří patří ke skupině „stabilních nahoře“, naopak horší pozici měly u skupiny, která je stabilní na opačném konci společenského žebříčku. Oblast *podpory exportu a modernizace výroby* si rovněž stála lépe u mužů, vysoce odborných pracovníků, absolventů vysokých škol a skupiny z hlediska intragenerační sociální mobility „stabilní nahoře“, k níž se připojila i skupina těch, kdo prošli „vzestupem nahoru“. Ochota akceptovat *modernizaci konfrontovanou s rozličnými doprovodnými efekty* kromě již uvedeného narůstá s rostoucím vzděláním, rostoucí kulturností životního stylu a s klesajícím věkem. Relativně více naklonění modernizaci v kontextu uvedených podmínek jsou muži, podnikatelé se zaměstnanci i bez zaměstnanců, vysoce kvalifikovaní pracovníci, studenti, lidé, kteří z hlediska intragenerační sociální mobility patří do skupiny „stabilní nahoře“ a „vzestup nahoru“.

Shrneme-li výsledky analýz na základě třídění druhého stupně a konfrontujeme-li je se strategiemi sociální transformace a modernizace reprezentovanými v rámci českých politických a ekonomických elit [Machonin, Šťastnová, Kroupa, Glasová 1996], můžeme z toho vyvodit poněkud paradoxní, i když rozhodně ne překvapivý závěr, že kromě oblasti vzdělání a školství ve všech z hlediska modernizačního procesu nosných faktorech, které byly v šetření vzaty v potaz, existují lepší předpoklady pro případnou společenskou podporu modernizace, respektive vyšší „společenská poptávka“ po její realizaci, v těch částech společnosti, jež se převážně orientují na ty strategie a jejich institucionální reprezentace, které se řadí na pravici a které nepovažují modernizaci, respektive aktivní přístup k ní ze strany státu, za nutný či dokonce i jen užitečný postup a nenabízejí v tomto směru žádné ucelené programové řešení, stejně jako jej neměly a nenabídly v poměrně dlouhém období, kdy dominovaly rozhodovacím procesům spojeným s realizací sociální a ekonomické transformace po pádu komunistického režimu. Naopak politické síly, které alespoň v deklarovaných programových záměrech jisté možnosti v tomto ohledu prezentují, případně se je v rámci především ekonomicky silně limitovaných možností pokoušejí realizovat, nemají příliš velkou naději, že tím dokáží hlouběji oslovit vlastní potenciální elektorát, pro který jsou v relaci podstatně důležitějšími otázky a problémy osobně existenčního charakteru.

Literatura

- Chomsky, Noam 1998. *Perspektivy moci*. Praha: Karolinum.
- Machonin, Pavel 1997. *Sociální transformace a modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mlčoch, Lubomír – Machonin, Pavel – Sojka, Milan 2000. *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 /alternativní pohled/*. Praha: Karolinum.
- Machonin, Pavel – Štastnová, Pavlína – Kroupa, Aleš – Glasová, Alice 1996. *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. Brno: Doplněk.
- IVVM 1998. *Občané o dovozech dotované zemědělské produkce*. Praha: Tisková informace Institutu pro výzkum veřejného mínění z 21. prosince 1998.
- IVVM 1999a. *Občané hodnotí závažnost problémů*. Praha: Tisková informace Institutu pro výzkum veřejného mínění z 24. 5. 1999.
- IVVM 1999b. *Jaké problémy nás v současnosti znepokojují*. Praha: Tisková informace Institutu pro výzkum veřejného mínění z 16. 11. 1999.
- IVVM 1999c. *Veřejnost o školství*. Praha: Tisková informace Institutu pro výzkum veřejného mínění z 30. 8. 1999.

O autorovi

Ing. Jan Červenka vystudoval ekonomii, pracuje jako odborný pracovník oddělení Výzkum veřejného mínění v Sociologickém ústavu AV ČR, kde se zabývá především tématy ze sociálněekonomické oblasti.

Sociální problémy a sociální struktura: latentní konflikty a pasti v České republice po roce 1989¹

Jiří Večerník

Abstrakt

V příspěvku je nejprve porovnán standardní ekonomický a komplementární sociálně-ekonomický přístup, z nichž první sleduje sociální problémy zvenčí jako náklady transformace a druhý zevnitř jako součást sociální změny. Oba přístupy jsou použity k analýze čtyř kontroverzí. První kontroverze se týká průběžného důchodového systému, který vede k přímé mezigenerační závislosti a vymezení důchodců jako sociálně potřebné populace. Ekonomicky to může vést k fiskální krizi státu, ze sociálně-ekonomického hlediska však navíc vzniká sociálně-politická redistribuční past, tj. politická podpora dalšího přerozdělování. Druhá kontroverze se týká převráceného rozdílu mezi nízkými mzdami a životním minimem, kterým se ekonomicky vytváří tlak na růst mezd a past chudoby, přičemž sociálně-ekonomicky se otevírá sociálně-kulturní past v podobě kultury závislosti. Třetí kontroverze se týká nedostatečných podnětů pro expanzi střední třídy, kontrastující s její klíčovou rolí v moderní společnosti. Pokud se části středních tříd budou přibližovat hranici chudoby, může se vytvářet sociálně-ekonomická past v podobě sociální polarizace, kdy rozštěpená společnost nebude schopna vytěžít svůj vzdělanostní, podnikatelský a pracovní potenciál. Čtvrtá kontroverze zahrnuje napětí mezi různými oddíly středních vrstev, kdy státní a finanční byrokracie dominuje nad službami lidskému kapitálu a kdy podnikatelé si zlepšují své postavení únikem na pomezí neformální ekonomiky. Sociálně-strukturní past nerovnovážného vývoje uvnitř střední třídy představuje autonomní korporativizace jejích jednotlivých oddílů porušující občanský princip a jemné předivo sociální integrace.

Sociální problémy odhalené nebo vyvolané transformací jsou trvalou výzvou výzkumu i politice. Jak v přístupu k problémům, tak ve volbě politik směřujících k jejich ře-

[1] Jde o podstatně přepracovaný článek, který byl publikován v časopise *Politická ekonomie*, číslo 4/2000 (ročník 48, ss. 529–546) pod názvem „Sociální problémy a politiky v České republice: náklady přechodu a socio-ekonomická struktura“.

šení ovšem existují různé varianty. Obvykle převažuje jednoduché uvažování o sociálních nákladech reforem. Může však být užitečné podívat se na sociální problémy nikoli jen z hlediska výnosů a ztrát, ale rovněž z hlediska příslušných sociálních aktérů a dlouhodobého utváření sociálně-ekonomické struktury. To současně znamená, že se zaměřujeme nejen na kvantitativní hledisko finančních nákladů, ale také na kvalitativní hledisko společenských vztahů. Ty ovšem zahrnují napětí, tření, rozštěpy a latentní konflikty, které společnost vytváří určitými politikami nebo naopak jejich opomíjením.

Ve většině případů se jedná o pozůstatky minulého režimu, které nejsou dostatečně energicky řešeny a někdy možná ani do celé své hloubky rozpoznány. V některých oblastech se dokonce dědictví minulosti posiluje, a to napodobováním přebujelého sociálního státu, jaký se rozvinul v bohatých ekonomikách. Obrovský politický kapitál liberalizace ekonomiky i společnosti, který dovoľoval demontáž sociálních jistot reálného socialismu, tak zůstal zbytečně nevyužit a v důsledku toho se období postkomunismu protáhlo na neodhadnutelnou dobu. Na straně vládnoucí „elity“ opojení z moci náhle spadlé do klína nechalo vyprchat vůli k hluboké systémové reformě a na straně „lidu“ nespokojenost s pomalým průběhem změn podkopala jeho důvěru v efektivnost nového režimu a kompetenci politických vůdců.

Náš příspěvek se bude týkat čtyř sociálně-ekonomických napětí či latentních konfliktů:

1. *Důchodci vůči ekonomicky aktivním.* To, že starobní zabezpečení je výlučně záležitostí přerozdělování řízeného státem, degraduje důchodce na sociálně potřebné a staví je do akcentovaného kontrastu s ekonomicky aktivní populací či rodinami s dětmi.

2. *Nepracující chudí vůči pracujícím s nízkými příjmy.* Fakt, že úroveň mzdového minima (a nejnižších mezd) je nižší než výše sociálních dávek pro rodinu, vytlačuje nekvalifikované pracovníky mimo trh práce a vytváří past nezaměstnanosti a chudoby.

3. *Střední třída vůči ostatním.* Expanze střední třídy je limitována na jedné straně slabou podporou drobného a středního podnikání, na druhé straně omezením expanze klíčových oddílů nového středního stavu. Také přerozdělování zatěžuje zejména střední vrstvy.

4. *Napětí mezi různými oddíly středních vrstev.* Finanční a vrcholná státní byrokracie dominuje nad službami lidskému kapitálu a osoby samostatně činné mají v mnohém lepší podmínky než zaměstnanci. Navíc podnikatelé si mohou zlepšit své postavení únikem na pomezí neformální ekonomiky.

I když zdaleka nejde o vyčerpávající výčet problémů, pokrývá významná ohniska napětí transktivní sociální struktury: jde o mezigenerační a institucionální napětí, a také

napětí zakotvená jednak ve vertikální, jednak v horizontální sociálně-ekonomické struktuře. Pokud k jejich vystižení používáme někdy slůvko „proti“, je to spíše ve smyslu „vůči“ než „kontra“. Nejde o otevřené střety, nýbrž odlišné sociálně-ekonomické zájmy. Ty jsou často zabudovány v samotném systému, a proto mají dlouhodobý charakter a v čase se navíc mohou posilovat. Utvářejí vzorce sociální stratifikace a s nimi i problémy sociální soudržnosti, které mohou mít dalekosáhlé důsledky pro další ekonomický růst a společenský vývoj.

Dříve než se budeme věnovat jednotlivým uvedeným okruhům podrobněji, upozorníme na specifiku našeho pohledu, který lze přibližně nazvat „sociálně-ekonomickým“ přístupem, na rozdíl od standardního ekonomického přístupu. Nejde o žádné vylučující se alternativy, neboť sociálně-ekonomický přístup doplňuje a obohacuje standardní ekonomický výklad vzhledem do sociální struktury. V další části pak ukážeme jednotlivá napětí v hlubším detailu. Nakonec shrneme, jak se uvedené čtyři oblasti vztahují k politikám uplatňovaným v současné době.

Úvodem: ekonomický a sociálně-ekonomický přístup

Konec řízené ekonomiky a paternalistické politiky sociálních jistot přináší příležitosti sociálního vzestupu pro mnohé, avšak také ekonomické obtíže pro jiné, rovněž významné části populace. Celá sociální krajina se dostává do pohybu. Pozorujeme, jak narůstá ekonomická nerovnost a ptáme se, kdo na transformačním procesu získává a kdo ztrácí a jak odlišně reagují jednotlivci a domácnosti na nové výzvy. Sledujeme rovněž odpovědi sociální politiky na vznikající problémy a posuzujeme, jak efektivně je řeší. Provádíme srovnání různých politik se západními vzory z hlediska jejich dopadů do ekonomiky, byť ve smyslu pozitivním (posilování podnětů k práci či podnikání) nebo negativním (zneužívání dávek, past chudoby, morální hazard).

I přes velkou zátěž minulosti [*path dependence* podle Davida Starka, 1992] je postkomunistická transformace vším jiným než přirozeně kontinuálním historickým procesem. Jde v podstatě o nápravu jedné náhlé intervence do dějin skupiny zemí jinou intervencí. V reformních zemích je demontován centralistický systém, pole politiky se zužuje a v novém rámci jsou jedny politiky nahrazovány jinými. Takový proces se zásadně liší od zkušenosti kontinuálních společností, v nichž pozvolné změny v sociálně-ekonomické struktuře vyvolávají sociální problémy, na něž pak reagují určité politiky. Gösta Esping-Andersen ukázal, že sociální stát může být definován nejen kvantitativně rozsahem příslušných nákladů, nýbrž také kvalitativně zájmy určitých tříd lobbujících pro určité sociální politiky [Esping-Andersen, 1990].

Jak ukázal Karl Polanyi [1957], dokonce ani na prosazení *laissez-faire* a tradičního kapitalismu v 19. století nebylo nic samozřejmého či přirozeného. Přesto zde měly politiky spíše korigující roli, na rozdíl od postkomunistické transformace, v níž je úloha politik přímo zakladatelská. Výhradně politickou cestou shora se totiž formuje

nová struktura vlastnictví, do značné míry rozdělování příjmů a zejména úloha institucí. Daný prostor však není žádná „tabula rasa“. Transformace se odehrává ve společnosti propletené sociálními vazbami z minulosti, a zákonitě tedy i v prostředí plném starých způsobů chování a silných zájmů. „Sametový charakter“ českého převratu dovolil ponechat tyto sítě a zájmové struktury skryté. Navíc slabá vůle k vynucování nových pravidel umožnila insiderům efektivně operovat jak při dělení obrovského majetku, tak při formální adaptaci institucí na nové poměry.

V takové výjimečné situaci původní historický sled „sociálně-ekonomická struktura – sociální problémy – odpovídající politiky“ je obrácený. Předchozí systém je demontován právě politickými nástroji (včetně ekonomických a sociálních politik) a současně s tím nové politiky reagují na problémy pocházející z nové situace. Teprve jakoby v druhém plánu se v tomto procesu vynořuje i nová sociálně-ekonomická struktura, která pak může otupovat či naopak vyostřovat staré problémy a přitom současně buď generovat problémy nové, nebo jejich vzniku naopak zamezovat. Studium těchto nahrazování, konverzí a revizí je dlouhým procesem, který vyžaduje kombinovanou ekonomickou, sociologickou a politickou analýzu.

V posledních letech vznikla řada studií o institucích a sociální struktuře, zčásti v odpověď na simplifikující ekonomické výklady a prokazatelná selhání makroekonomických receptů. Mezi takové patří například institucionálně orientované studie Jona Elstera, Clause Offeho a dalších „rekonstrukci lodě na moři“ [Elster, Offe a Preuss, 1998] nebo sociálně strukturní studie Ivana Szelenyiho a jeho spolupracovníků o „tvorbě kapitalismu bez kapitalistů“ [Eyal, Szelenyi a Townsley, 1998]. Oblastí specifického zájmu je politické a institucionální zázemí sociální politiky obecně a penzijní reformy pak zvláště [Cook, Orenstein a Rueschemeyer, 1999; Orenstein, 2000; Müller, 1999]. Jiný významný proud tohoto typu literatury představují analýzy ekonomického a sociálního postavení střední třídy [Landes, 1998; Adelman a Morris, 1967; Kreml, 1967; Tilkidjiev, 1998; Easterly, 2000].

V tomto příspěvku srovnáváme dva přístupy (schéma 1). Standardní ekonomický přístup je takový, že sociální problémy jsou považovány za cenu placenou za reformy, takže potom hovoříme o sociálních nákladech transformace, které lze případně i kvantifikovat. Na společenskou změnu se díváme jakoby zvnějšku a především z hlediska přeryvu, který transformace přináší. Z hlediska širšího sociálně-ekonomického přístupu se na změnu díváme zevnitř společnosti a spíše z hlediska kontinuity, kterou transformace připouští. Kvalitativní proměna sociálně-ekonomické struktury je zde důležitější než kvantitativní kritéria. V dikci tzv. nové ekonomické sociologie jde o zakotvení [embeddedness podle Granovettera, 1985] či zapouzdření [encapsulation podle Etzioniho, 1988] ekonomického jednání v sociální struktuře. Podle pojetí A. Etzioniho oba přístupy nejsou protikladné, nýbrž komplementární.

Z hlediska neustále se proměňující sociální struktury nejsou sociální problémy nutně jen defekty vznikající jakoby na okraji a nedopatřením, nýbrž jde v jistém smys-

lu přímo o atributy jejího obsahu. Hlavním „sociálním problémem“ tak může vlastně být sociálně-ekonomická struktura sama, protože přímo v jejím jádru mohou být zabudovány přetrvávající, nebo dokonce posilující se napětí. Protože už nejde o strukturu potlačenou státní mocí jako v komunistickém režimu, latentní konflikty mohou případně vzplanout. Krátkozraké politiky, které jsou zaměřeny na důsledky namísto příčin, přispívají k nežádoucím změnám v sociální struktuře, tak mohou s příslušným zpožděním vyvolávat problémy na vyšší úrovni a s hlubším dopadem. Jestliže společenská dynamika není založena na koherentní a stabilizující sociálně-ekonomické struktuře, kolo parciálních politik krátkodobého charakteru se dále roztáčí.

Schéma 1 – Ekonomický a sociálně-ekonomický přístup k transformaci

Charakteristiky přístupu	Standardní ekonomický přístup	Komplementární sociálně-ekonomický přístup
Pojednávání sociálních problémů	náklady transformace	součást sociální změny
Úhel pohledu	zvenčí	zevnitř
Hlavní kritéria	kvantitativní	kvalitativní
Úloha historie	diskontinuita (reformní kroky zakončené v určitém čase)	kontinuita (path dependence, nekončící příběh)
Lokalizace sociálních problémů	na okraji hlavního procesu	v samém jádru sociálně-ekonomické struktury
„Normální stav“ systému	rovnováha (a její distorze)	zájmový konflikt (a uzavíraný kompromis)
Časový horizont	krátkodobý a střednědobý	střednědobý a dlouhodobý
Sociální struktura je viděna jako	výsledek transformace	součást a podmínka sociální změny
Ekonomie je konceptualizována jako	formální disciplína (racionální výběr)	substantivní disciplína (institucionalizované vztahy)
Ekonomika je chápána jako	autonomní, nezávislá, ovládaná vlastní logikou	„zapouzdřená“ v sociálně-ekonomické struktuře
Podoba sociálně-ekonomické struktury	hierarchické vrstvy	konfliktní skupiny
Zdroje a kanály změny	mechanismy (trhy)	aktéři (sociální skupiny)

1. Důchodci proti ekonomicky aktivním

V průběžném systému jsou důchodci placeni z výnosu sociálního pojištění ekonomicky aktivních v dané době. Ať je taková dohoda o mezigenerační solidaritě jakkoli legitimní, zákonitě v sobě skrývá konflikt. Ten plyne z faktu, že jedna skupina občanů musí platit jiné, přičemž zde stojí proti sobě nevyhnutelnost dnešních plateb a nejistota budoucích požitků. Obrazně řečeno, průběžný systém je tradičním „mechanismem dělnické třídy“ (ve stáří mě budou žít moje děti), stojící oproti novodo-

bému „středostavovskému mechanismu“ (ve stáří budu žít z výnosu svého majetku či z úspor). Nejsou využity možnosti moderní ekonomiky a její globalizace, která dovo-luje kapitalizaci úspor a široké rozprostření individuálního rizika.

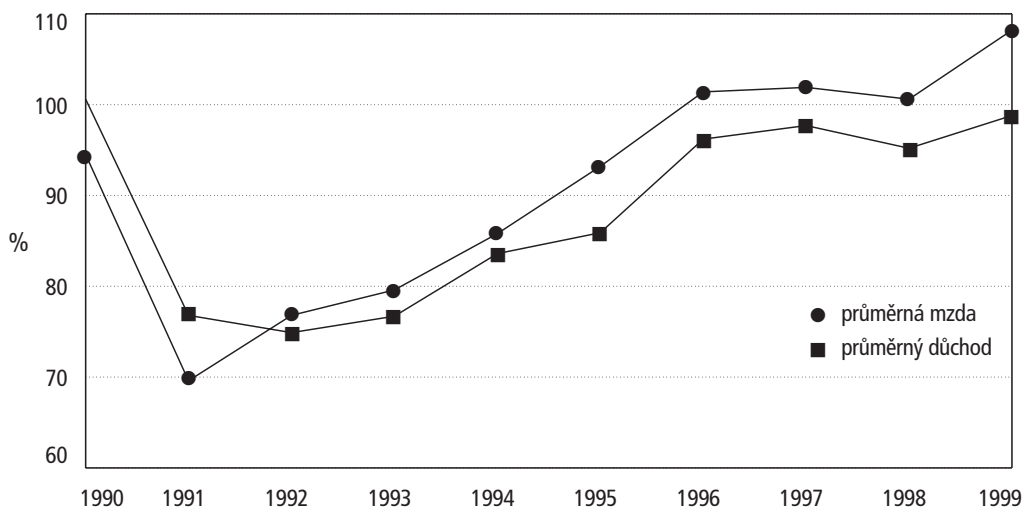
Uvedený tok peněz, kdysi ukrytý ve všeobecném a temném přerozdělování za komunismu, se naplno odkrývá v demokratické otevřené společnosti. Redistribuční přetlak, který je v tomto systému zabudován, je posilován dvěma civilizačními trendy, které Česká republika sdílí s vyspělými západními zeměmi: dětí je stále méně a lidé se dožívají stále vyššího věku. Spolu s poklesem zaměstnanosti tak oba trendy přispívají k nebývalému růstu přerozdělování. Přílišné zatížení aktivní populace vyvolává snahy o únik do daňového stínu neformální ekonomiky, což vede ke snížení výběrové základny a dosahovaného výnosu, a tím i k následnému tlaku na zvýšení míry vybíraných daní a příspěvků.

Do dnešní doby u nás v oblasti starobních důchodů proběhly sice významné, ni-koli však skutečně hluboké systémové změny. První reformy (1990–1991) zahrnovaly zrušení osobních důchodů privilegovaných osob i rozlišení kategorií penzistů podle skupin povolání. Byla rovněž zavedena pravidelná valorizace důchodů, která navíc bere v úvahu rozdíly důchodů přiznaných v různých letech, takže vede k vyrovnávání dávek. V další etapě (1994–1995) bylo zavedeno soukromé důchodové pojištění se státním příspěvkem a postupné zvyšování věku odchodu do důchodu. Opakované va-lorizace urychlily růst starobních důchodů natolik, že v letech 1990–1992 se relativní pozice důchodců pozvedla a na příjmové dno se namísto nich dostaly mnohé rodiny s nízkými příjmy a více dětmi. Zatímco v letech 1992–1996 růst důchodů více či méně sledoval růst mezd, v roce 1997 byla pravidla valorizace změkčena a průměrný důchod začal opět v relaci k průměrné mzdě klesat (graf 1).

Relace mezi průměrnou mzdou a důchody poukazuje na problémy a chmurný výhled do budoucnosti. Jestliže na počátku devadesátých let vykazoval imaginární „penzijní účet“ v rámci státního rozpočtu přebytek, v posledních letech se trend obrá-til. Demografové předvídají zvýšení podílu osob nad 60 let z 18,5 % v roce 2000 na 23 % v roce 2010 a 27 % v roce 2020 [Kučera, 1999]. Chmurná demografická před-pověď sice trochu povzbudila debatu o zásadní reformě důchodového systému ve smyslu vytvoření „druhého pilíře“ povinného soukromého pojištění, deklaratorně „li-berální“ vláda však k tomu nepodnikla žádné důrazné kroky. Sociálně-demokratická vláda odmítla jít tímto směrem a spoléhá na reformu průběžného systému, zejména fiktivní (notional) individuální penzijní účty a důchody odvozené od příspěvků.

Lze konstatovat, že tzv. parametrické změny v penzijním systému zahrnující fik-tivní individuální účty zaplaceného pojistného a jemu odpovídajících nároků, posu-nou realitu jen málo směrem k žádoucí sociálně-ekonomické emancipaci důchodců, neboť důchodci zůstanou i nadále výlučně závislí na aktivní populaci. Z druhé strany vzato to ovšem znamená, že také reálné příjmy aktivní složky obyvatelstva budou do značné míry závislé na podílu důchodců v populaci a úřední laskavosti státu při stano-

Graf 1 – Vývoj průměrné mzdy a starobního důchodu 1990-1999 (1989=100)

Pramen: Statistické ročenky

vení poměru mezi průměrným výdělkem a důchodem. Velký počet lidí sice soukromě spoří na důchod, nicméně protože jejich příspěvky jsou poměrně nízké, nemůže to podstatně změnit strukturu financování starobního zabezpečení. Ekonomicky aktivní osoby a důchodci tak představují spojitě nádoby, což je zdrojem pokračujícího latentního sociálního konfliktu.

Aranžmá sociální struktury v komunistickém režimu, které zavedlo odchod do důchodu jako přesun do jiné „sociální kategorie“ (namísto „emeritního“ statusu) je tedy u nás stále přítomné a má dalekosáhlé důsledky pro životní úroveň a životní styl lidí a domácností. Důchodci jistě oprávněně namítají, že kupní síla jejich dávek klesá a nůžky mezi důchody a výdělky se rozevírají. Z druhé strany však ustupování jejich požadavků nevyhnutelně vede k růstu odvodové zátěže ekonomicky aktivní populace a tím i k vyostřování napětí mezi uvedenými dvěma skupinami. sociálního konfliktu mezi aktivní a neaktivní populací. Situace se ještě více zhoršuje, jestliže je pro veřejné mínění redukována na imaginární „trade-off“ mezi důchodci a dětmi, domnělé zvýhodňování jedněch před druhými.

Ve standardní společnosti vlastně ani nemohou existovat průběžně sledované oficiální indikátory, které by dovolovaly porovnávat příjmy těchto skupin jako nějaké spojitě nádoby, tak jako se u nás srovnává průměrná mzda a starobní důchod. Není to možné už proto, že příjmy důchodců tam pocházejí z mnoha decentralizovaných a diversifikovaných zdrojů a příslušné veličiny lze zjistit jen prostřednictvím občasných výběrových šetření v domácnostech. U nás existující souhrnná statistika svědčí jen o anomálnosti situace. Diversifikace zdrojů pro důchody a rozprostření příslušného

„pojistného rizika“ jsou nutné pro obroušení hran uvedeného latentního sociálního konfliktu mezi aktivní a neaktivní populací.

2. Nepracující chudí vůči pracujícím s nízkými příjmy

Dosavadní bilance chudoby je u nás stále velmi příznivá, v porovnání jak s minulostí, tak s ostatními reformními zeměmi. Výsledky statistických šetření z let 1988–1996 ukazují, že chudoba se u nás nijak pronikavě nezvýšila a zůstává daleko nižší než jinde (tabulka 1). Hlavní důvod je ten, že doposud šlo především o tzv. starou chudobu, spjatou se životním cyklem rodiny a zasahující především domácnosti s velkým počtem dětí a také staré lidi. Oproti tomu tzv. nová chudoba, vyplývající ze selhání trhu práce, zůstávala nízká. Status nezaměstnaného je velmi silným faktorem příjmové nedostatečnosti a tak malá nezaměstnanost se projevila i nízkou chudobou. Vývoj po roce 1997 však doznal značného obratu a s ním zřejmě i ukazatele chudoby. Proto je také třeba věnovat větší pozornost institucionálnímu prostředí vytvářejícímu past chudoby a podněcující tím její zbytečný růst.

Zákonem z roku 1991 u nás bylo ustaveno *životní minimum*, jež slouží jako oficiální hranice chudoby. Jeho legislativa dovoluje domácnostem s velmi nízkými příjmy žádat sociální dávky po (nepříliš přísném) prověření příjmové situace a majetko-

Tabulka 1 – Chudé domácnosti podle typu rodiny v České republice (%)

Typ domácnosti	Hranice chudoby podle životního minima			Hranice chudoby podle metodiky OECD		
	1988	1992	1996	1988	1992	1996
<i>Domácnosti:</i>						
Rodina s dětmi	1,1	3,2	2,7	0,7	2,0	6,3
Neúplná rodina	8,1	10,2	8,3	5,0	7,5	16,4
Jednočlenná domácnost	13,5	1,4	1,0	19,9	2,6	3,9
Ostatní	1,8	0,9	0,3	3,0	1,1	0,7
Celkem	4,5	2,7	2,1	6,1	2,3	5,0
<i>Osoby:</i>						
Rodina s dětmi	1,1	3,6	3,2	0,7	2,1	7,0
Neúplná rodina	8,6	11,3	9,3	4,8	8,1	17,5
Jednočlenná domácnost	13,5	1,4	1,0	19,9	2,6	3,9
Ostatní	1,6	0,9	0,3	2,6	1,1	0,7
Celkem	2,7	3,3	2,7	3,1	2,4	5,9

Pramen: Mikrocensus 1989, 1992 a 1996. Poznámka: Podle metodiky OECD je hranice chudoby určena polovinou průměrného příjmu na spotřební jednotku (ekvivalentního dospělého), která se počítá tak, že první dospělý se započítává koeficientem 1,0, každý další dospělý 0,7 a každé dítě 0,5.

vých poměrů. Dávky životního minima jsou valorizovány podle přesných pravidel. Jejich konstrukce pokračuje v zásadě z minulého režimu (kdy ovšem uvedená hranice nebyla nároková) v tom smyslu, že je založena na principu základních potřeb jednotlivců, jen s malým ohledem ke společným potřebám domácností: dávky jsou tudíž výhodné pro početné domácnosti s mnoha dětmi a nevýhodné pro malé rodiny. S tím, jak se struktura rodinných výdajů mění (podíl výdajů na potraviny klesá a podíl bydle- ní roste), uvedený nesoulad se dále posiluje.

Zatímco životní minimum v jakési podobě existovalo i před rokem 1989, *minimální mzda* byla u nás vůbec poprvé určena až v roce 1991, a to na úrovni 2000 Kč (53 % průměrné mzdy). Vzápětí byla zvýšena na 2200 Kč, avšak poté ponechána na stejné úrovni až do roku 1996. Její dlouholeté zmrazení bylo únikem z dilematu vládních „liberálů“, kteří ji považovali za instrument neodpovídající tržní ekonomice, pro již uzavřené mezinárodní závazky však nemohla být zrušena. Minimální mzda začala znovu růst v roce 1996 a naposledy byla zvýšena v lednu 2000, a to na 5000 Kč (39 % průměrné mzdy roku 1999). Nicméně, závislost na dávkách sociální potřeby zůstává i tak výhodnou pro zhruba pět procent pracovníků, zejména s početnými rodinami.

Podle čistého poměru kompenzace mzdy či dávek v nezaměstnanosti náš sociální systém funguje obdobně jako v těch nejtědřejších evropských zemích, které v případě výpadku příjmů ze zaměstnání plně nahrazují sociálními dávkami předchozí výdělek

Tabulka 2 – Sociální kompenzace za pracovní příjem na úrovni 67% mzdy průmyslového dělníka podle typu domácnosti ve vybraných zemích OECD (%).

Země	Po prvním měsíci nezaměstnanosti				Po 60. měsíci nezaměstnanosti			
	sám	manžel- ský pár	pár se 2 dětmi	sám se 2 dětmi	sám	manžel- ský pár	pár se 2 dětmi	sám se 2 dětmi
Česká republika	60	74	76	77	53	91	100	100
Maďarsko	86	86	90	91	64	64	74	75
Polsko	49	52	61	58	42	42	51	51
Belgie	84	76	76	82	78	90	91	98
Francie	85	85	87	87	57	56	58	60
Německo	73	74	76	80	76	87	92	91
Nizozemí	86	90	86	86	85	95	96	94
Rakousko	57	62	77	73	54	59	74	70
Španělsko	71	71	73	74	37	47	63	57
Švédsko	78	78	85	87	89	116	122	82
Velká Británie	75	88	80	63	74	92	96	83
USA	59	59	50	52	11	18	58	50

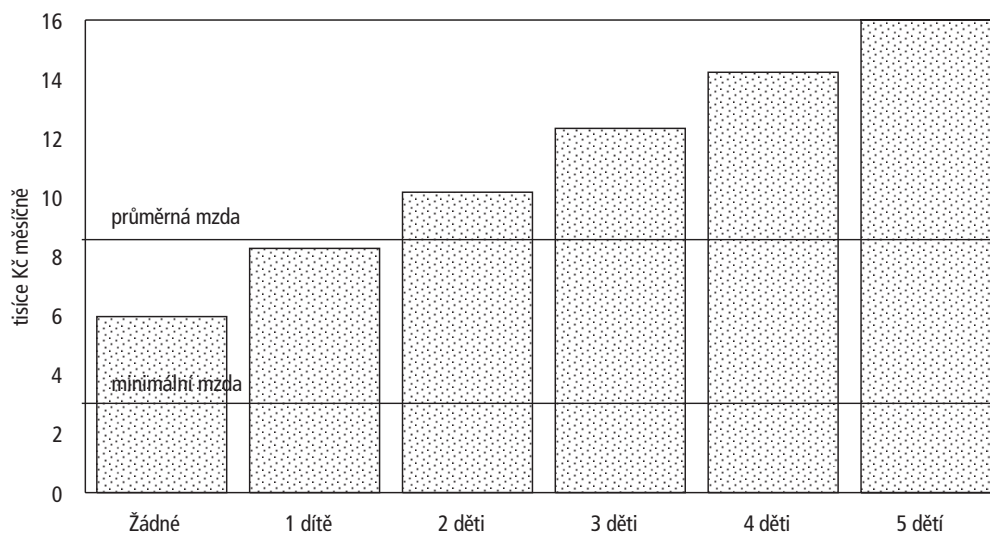
Pramen: OECD 1998b

u nízkopříjmových kategorií pracovníků (tabulka 2). Rostoucí vzdálenost mezi poměrně šlechtným (zvláště pro větší rodiny) a průběžně valorizovaným životním minimem na jedné straně, a nízkými a navíc stagnujícími mzdami pro nejnižší kategorie pracovníků na straně druhé u nás vytváří poměrně přitažlivou past chudoby (graf 2). Jde o stav výhodný především pro romskou populaci, jejíž větší část kombinuje velký počet dětí (braných někdy jako živitelé dospělých) s nízkou zaměstnatelností a často i nepříliš velkou ochotou k práci. Uvedená past je však rovněž přitažlivá pro venkovské domácnosti, kde jsou životní náklady vzhledem k naturálním příjmům nízké a naopak výdaje se zaměstnáním s ohledem na dopravu vysoké.

Osvojený sociálně-kulturní standard, ať už daný předchozí redistribuční politikou nebo identifikací se západní společností, je vyšší, než by odpovídalo výkonnosti ekonomiky, která generuje část mezd i pod úrovní životního minima ještě únosného pro státní pokladnu. Jednoduchým lékem je samozřejmě administrativně držet minimální mzdu nad sociálními dávkami, což má ovšem řadu adversních efektů: především zdražování nekvalifikované práce a její vytlačování mimo formální ekonomiku. Zaměstnavatelé tak ztrácejí zájem o pracovníky s nízkou kvalifikací a nahrazují je buď technologií (v lepším případě), nebo (většinou) zaměstnáváním nelegálních pracovníků (typicky Ukrajinců).

V jistém smyslu jde o komunistické dědictví „předčasného sociálního státu“ [Kornai 1995:131], který byl ovšem tehdy kombinován s pracovní povinností, takže žádný únik do stavu sociální závislosti nemohl nastat. V totalitní éře s povinnou za-

Graf 2 – Částky životního minima manželského páru s různým počtem dětí v porovnání s minimální a průměrnou mzdou (orientačně).

Pramen: Sociální legislativa a mzdová statistika

městnaností vymizel stud žít na úkor ostatních, který byl dříve zakořeněný v české středostavovské společnosti. Naopak nastoupilo chování podle hesla „kdo nekrade, okrádá svoji rodinu“. Kombinace štědrých státních dávek a špatné individuální morálky vyústila v masivní zneužívání sociálního systému. Posílení aktivačních politik, tj. uvedení sociálních dávek do závislosti na snaze nezaměstnaného (hledání pracovního místa, rekvalifikace a vzdělání, přijetí přechodného zaměstnání), se ukazuje jako nezbytné.

Na rozdíl od živé debaty týkajících „workfare“ a nejrůznějších aktivačních opatření v západní Evropě [Lind a Hornemann Möller, 1999] je u nás tato záležitost značně zanedbána a v jistém smyslu explicitě odmítnuta vládními sociálními demokraty. A tak na temném okraji sociální struktury stojí „chytří“ beneficianti dávek proti „hloupým“ pracujícím za nízké mzdy, kdy ti první dávají oněm druhým lekce, jak se parazitně chovat v narušeném institucionálním uspořádání na rozhraní trhu práce a sociální sféry. Pozvání do náruče sociálního státu je lákavé pro neustále rostoucí počet lidí.

3. Střední třída vůči ostatním

Na rozdíl od zjednodušující a zavádějící kategorizace na „bohaté“ a „chudé“ se musíme na společnost dívat jako na poněkud složitěji strukturovanou. Ústřední sociální skupinou každé moderní společnosti je diversifikovaný střední stav. Ekonom Světové banky William Easterly ukázal, že síla střední třídy predikuje sociální soudržnost, politickou stabilitu a ekonomický růst [Easterly, 2000]. Proto také obnova standardní moderní společnosti u nás by měla vést k jeho opětovnému konstituování a naopak [Matějů, 1998; Večerník, 1999]. Tento přístup je podpořen i faktem, že český národ na jedné straně postrádá ve své minulosti významnou šlechtu a velkou buržoazii a na druhé straně je v něm zakořeněno silné sociální cítění (Večerník, 2000).

Je možná překvapivé, že ze strany politiků nás doposud nebyla agenda střední třídy, její tvorby a rozvoje, pojednávána pozitivním způsobem. Podle liberální rétoriky dominující v první polovině devadesátých let, sociální ochrana musí být rezervována pouze pro chudé, zatímco ostatní jsou „bohatí“, a tedy musí být podrobeni progresivnímu zdanění. Pro zdůvodnění tohoto přístupu politikové uváděli argumenty z dílny R. E. Goodina a Julienu Le Granda (1987), že totiž toky redistribuce směřují především od nízkopříjmových k vysokopříjmovým kategoriím obyvatelstva, a to prostřednictvím státních výdajů na vzdělání, dopravu a další služby. Podle socialistické rétoriky, která opanovala pole od poloviny devadesátých let, střední třída naopak neexistuje a sociálně-demokratická politika musí být tedy zaměřena na „dolních deset milionů“.

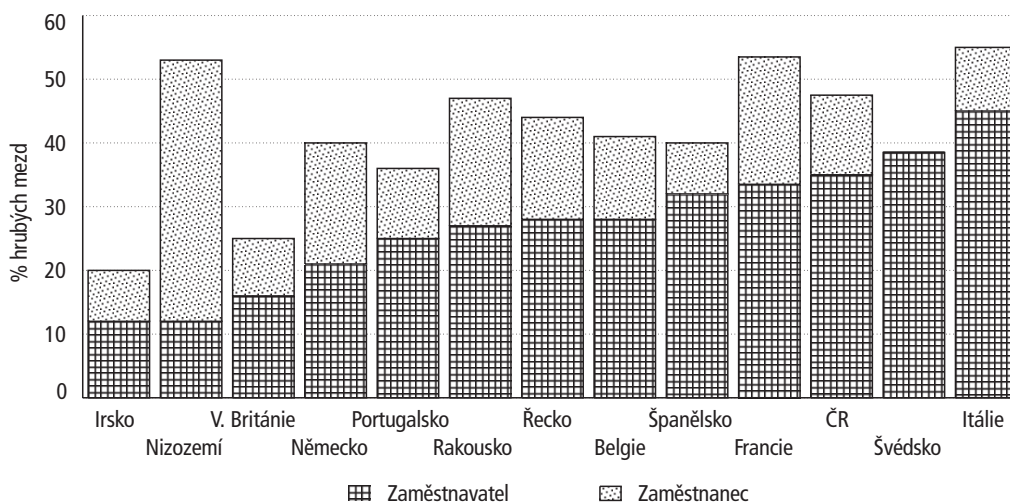
Otázkou je ovšem nikoli, jak přerozdělovat ve prospěch střední třídy, nýbrž jak nepřerozdělovat příliš v její neprospěch. Změny v rozdělování rodinných příjmů v le-

tech 1988–1996 vedly k značnému růstu nerovnosti. K největším ztrátám koupěschopnosti přitom došlo nejvíce na příjmovém spodku a potom hned ve středních kategoriích nad průměrem. Větší přerozdělování prostřednictvím daní a dávek (vyvolané progresivním zdaněním příjmů a adresností sociálních dávek) rovněž zasáhlo střední příjmové kategorie, a to větší měrou než vyšší. Zatímco objem daní placených nejnižšími příjmovými skupinami značně poklesl, částky placené středními kategoriemi narostly (Večerník, 1999).

Takový vývoj je v protikladu s programem, který navrhuje švédští sociologové Walter Korpi a Joakim Palme. Jejich komparativní analýza zabezpečovacích systémů prokázala, že přerozdělování od bohatých k chudým v tzv. reziduálním sociálním systému, který je cílený jen na chudé a poskytuje rovné dávky, má paradoxně poměrně malý vyrovnávací efekt pro celkové rozdělení příjmů. Naopak nejlepší výsledky v tomto ohledu poskytuje univerzální povinné pojištění poskytující dávky diferencované podle příjmu. Je tomu tak zejména proto, že legitimita přerozdělování je v takovém systému silnější a v důsledku toho může být celkový objem přerozdělovaných prostředků větší. Při záruce individuální návratnosti prostředků z placených daní se zároveň oslabuje demotivační efekt „daňového kladiva“ [Korpi a Palme, 1997].

Zatíženy však nejsou ovšem jen domácnosti, nýbrž také zaměstnavatelé. Odvody na sociální a nemocenské pojištění v České republice patří mezi nejvyšší v Evropě – pouze zaměstnavatelé ve Švédsku a v Itálii platí na odvodech více než 35 % (graf 3). Porovnáváme-li celkové „daňové kladivo“, Česká republika se nachází nad průměrem

Graf 3 – Povinné sazby pojistného placené zaměstnavatelem a zaměstnancem

Pramen: OECD

zemí OECD, nikoli však nejvýše (nejvyšší zatížení je totiž v Maďarsku a Polsku, kde je ovšem rovněž největší únik do neformální ekonomiky). Velká mezera 10–15 procentních bodů nicméně vzniká mezi Českou republikou na jedné straně a skutečně liberálními zeměmi OECD, jako je Velká Británie, Švýcarsko, USA a zčásti také Irsko. Jinou (jakkoli nepřiznanou) daní jsou zatíženi majitelé domů, kteří musejí respektovat regulované nájemné. Protože nájemné se pouze postupně přibližuje tržním cenám, majitelé jen těžko mohou udržovat a modernizovat své domy a ještě obtížněji dosahovat zisku.

Uvedené okolnosti jsou vcelku věrně reflektovány v sebezařazování dotázaných do společenských kategorií, prováděném v sociologických výzkumech. Po roce 1989 lidé odmítli dřívější vnucenou identifikaci s dělnickou třídou a přimkli se – alespoň ve svých myslích – ke střední třídě. Zatímco v prvních letech transformace se přes 60 % populace hlásilo ke střední třídě, mnoho jich později inklinovalo k realističtější kategorii nižší střední třídy (tabulka 3). V subjektivní třídní identifikaci vzdělání převzavivě váží méně než obor činnosti, který lépe reflektuje skutečnou příjmovou hierarchii: učitelé a výzkumníci zaujímají mnohem nižší pozice než právníci, bankovní úředníci a ekonomičtí poradci.

Tabulka 3 – Sebezařazení do sociální vrstvy (%)

Sociální vrstva	Celá populace			Ekonomicky aktivní		
	1991	1995	1999	1991	1995	1999
Nižší	8,7	9,9	19,9	5,7	6,1	11,3
Nižší střední	27,2	24,6	35,2	30,3	22,6	39,4
Střední	61,1	60,2	38,8	61,0	64,9	42,1
Vyšší střední	3,0	5,3	6,8	3,1	6,4	7,2
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Sociální spravedlnost

Pokles identifikace se střední třídou má mnoho objektivních příčin. Kromě příjmového statusu zde hraje významnou roli také nespokojenost s velkou privatizací. Kupónová metoda byla původně představena jako lekce v kapitalistickém investování a měla tedy vést k znovuuštění nové národní střední třídy. Ve skutečnosti se však stala kanálem pro konverzi národního majetku do bezprostřední spotřeby pro mnohé a nástrojem koncentrace bohatství pro několik málo lidí. Protože celý proces se odehrával v podmínkách velmi oslabené podnikatelské etiky a bez dohledu práva, mnoho podniků privatizovaných do českých rukou přežilo jen po dobu, kdy bylo lze čerpat ze štědrých úvěrů polostátních bank, a nakonec byly přivedeny k úpadku [Mlčoch, 1995; Večerník, 1998].

Sebezařazení do střední třídy je úzce spojeno s pocitem, že v privatizaci člověk osobně získal, s volbou ponechat si delší dobu akcie, spíše než je okamžitě prodat, a také s preferencí investovat samostatně než prostřednictvím investičních fondů (tabulka 4). Protože většina individuálních „investičních strategií“ od té doby již skončila a naprostá většina podnikových akcií (a nakonec i velkých bank) se stala na konci devadesátých let téměř bezcennými, vnímaná legitimita privatizace je samozřejmě na sestupu. Oba trendy se tedy navzájem posilují: klesající přináležitost ke střední třídě a klesající důvěra v protržní změny mezi těmi lidmi, kteří se ke střední třídě stále ještě hlásí. V postupu doby tak i příslušníci střední třídy sledují obecný trend klesající podpory principům liberalismu.

Tabulka 4 – Vlastnictví akcií a vnímaný osobní prospěch z kupónové privatizace (% kladných odpovědí)

Sociální vrstva	Celá populace			Ekonomicky aktivní		
	1	2	3	1	2	3
Nižší	9,5	21,0	27,8	19,4	19,4	27,2
Nižší střední	25,8	32,9	42,0	34,4	34,4	43,2
Střední	36,8	43,8	50,5	46,5	46,5	51,5
Vyšší střední	61,8	49,4	68,2	54,9	54,9	74,6
Celkem	30,1	36,5	44,9	33,1	39,8	47,8

Pramen: EOP, duben 1998

Otázky:

1. Vlastníte ještě nějaké akcie podniků?
2. Vlastníte ještě nějaké akcie IPF?
3. Řekl byste dnes, že jste na kupónové privatizaci získal?

4. Napětí mezi různými oddíly středních vrstev

Střední třída není homogenní skupinou, nýbrž je diferencována přinejmenším do „staré“ střední třídy, zaměstnané ve výrobě a distribuci materiálních statků a služeb, a „nové“ střední třídy, zabývající se produkcí a distribucí symbolických znalostí [Berger, 1986]. Zatímco první část úplně zmizela během komunistického režimu (který byl v bývalém Československu přísnější než jinde právě pro předchozí silné zastoupení a velkou moc středních vrstev), druhá část byla potlačena a ponížena splynutím se šedou masou zaměstnanců. Oba oddíly střední třídy se znovu objevily během transformace, i když nestejným tempem a s podržením, nebo dokonce posílením vnitřní heterogenity.

Podmínky vytvořené po roce 1989 pro drobné a střední podnikání jsou povahy ambivalentní. Na jedné straně byl vytvořen široký prostor pro podnikání, a to bez nadměrné regulace. Teprve později státní byrokracie začala uplatňovat přísnější kon-

trolu nových podnikatelů, neustálé novely živnostenského zákona však vnášejí do podnikání spíše nestabilitu než větší průhlednost. Na druhé straně byly ovšem oproti novým firmám privilegovány bývalé státní podniky, zejména pokud jde o přístup k úvěrům a toleranci při neplacení odvodů a dalších závazků. Pouze malá a selektivní podpora byla poskytnuta novým firmám, na rozdíl od štedrého financování poskytnutého privatizovaným společnostem.

Nicméně v porovnání se zaměstnanci mají osoby samostatné v povolání dvě výhody. První je zákonná a týká se odvodů do fondů sociálního a zdravotního pojištění. Zatímco základem povinného placení pro zaměstnance je celý daňový základ (tedy hrubá mzda) pro osoby samostatně výdělečně činné je to pouze 35 % daňového základu (tedy čistý výdělek). I přes další výdaje spojené s provozem živnosti jsou tak nakonec samostatní méně zatíženi než zaměstnanci. Druhá výhoda je pololegální, či dokonce nelegální. Samostatně činné osoby mají více volnosti ve stanovení daní a odvodů, přičemž mohou využívat křehké hranice mezi formální a neformální ekonomikou, či dokonce zcela uniknout do stínu ilegality nebo nelegality. Potom se ovšem mohou také úspěšně vyhnout placení značných částek daní a odvodů.

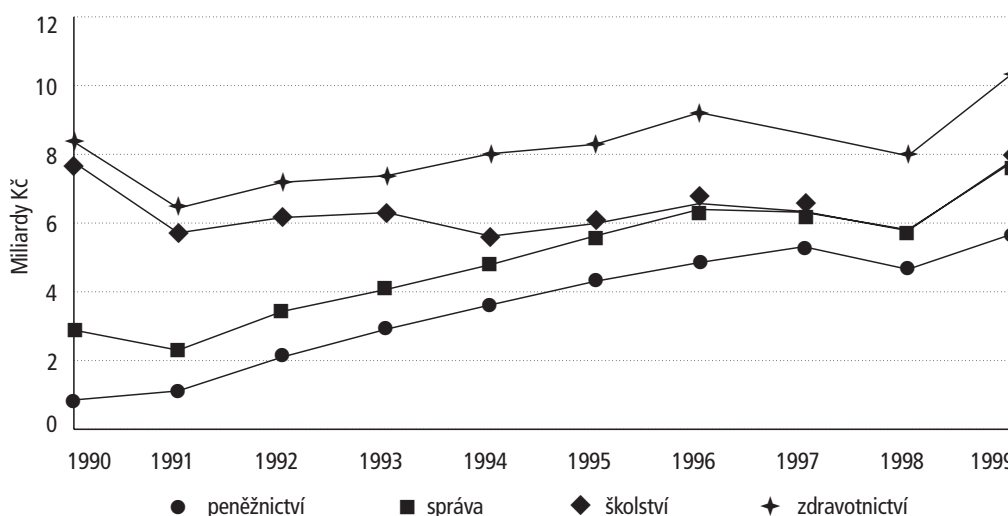
Souhrnná statistika zdravotního a sociálního pojištění ukazuje, že zatímco zaměstnanci představují 39 % pojištěných osob a platí celých 63 % celkového objemu příslušných příspěvků, osoby samostatně výdělečně činné představují téměř 9 % pojištěných osob a platí pouze něco přes 4 % příspěvků. Navíc pak 95 % samostatných osob přiznává příjem nižší, než činí průměrná mzda, a polovina z nich dokonce uvádí pouze ten nejnižší možný příjem na úrovni 40 % minimální mzdy [Pelc, 2000]. Prostor poskytnutý samostatným a podnikatelům k úniku z daňové a odvodové povinnosti je tedy značný a nepochybně je také využíván českými lidmi, vycvičenými v adaptivním chování během komunistické éry.

Ačkoli počet nových firem nejprve rostl poměrně rychle, těžko jej lze nazvat explozí. Většina „samostatné“ práce je doposud kryta závislým zaměstnáním a formálně tak představuje pouze druhé zaměstnání, i když úsilí mu věnované bývá zpravidla větší. Rozmezí mezi „starou“ a „novou“ střední třídou je tak často neostře. Podle statistiky Ministerstva vnitra je registrováno 1 700 tisíc podnikatelů, což se velmi liší od údajů Výběrového šetření pracovních sil, podle kterých bylo na počátku roku 2000 700 tisíc zaměstnavatelů a osob samostatně výdělečně činných. Zbývá tak okolo jednoho milionu osob (představujících jednu pětinu pracovních sil), které vykonávají závislou i samostatnou práci, přičemž kombinují výhody obou.

Hovořit o „vítězích“ a „poražených“ transformace je často zavádějící, nicméně tyto termíny se kupodivu hodí pro popis situace různých oddílů „nové“ střední třídy. „Finanční byrokracie“ posloužila především sama sobě. Tato kdysi řadová složka státní byrokracie se takřka přes noc přeměnila v elitu z hlediska odměn i prestiže. Ačkoli banky formálně patří do podnikatelského sektoru, jejich dosavadní vlastnická propojenost se státem a chybějící manažerská odpovědnost za vlastní ztráty nás opravňuje

hovořit spíše o „finančních byrokratech“ než o ekonomech. Jako ilustrace slouží celkový objem mezd pro finanční sektor (průměrná mzda násobená počtem pracovníků) který expandoval na šestinásobek stavu v roce 1990 a dnes už představuje tři čtvrtiny objemu mezd placených zdravotníkům. Oproti očekávání, že role státu se bude ve svobodné společnosti redukovat, také státní byrokracie narostla ve své početnosti i příjmech (graf 4).

Graf 4 – Celkové objemy mezd vyplácené v některých nevýrobních odvětvích (ve stálých cenách roku 1989)

Pramen: Statistické ročenky

Na rozdíl od oblasti financí a státní správy, veřejné služby pečující o reprodukci a rozvoj lidského kapitálu (školství, zdravotnictví, výzkum) značně zaostávaly. Očekávání jakési restituce jejich postavení před rokem 1948 zůstala zcela nenaplněna. To se zejména týká učitelů na všech úrovních. Zatímco v polovině devadesátých let se mzdy ve školství v relaci k průměrné mzdě nepatrně polepšily, v roce 1997 se vrátily opět do výchozí pozice (88 % v polovině roku 2000). Tabulkový plat univerzitního profesora se jen málo odchyluje od průměrné mzdy. I když se mzdová úroveň zdravotnického personálu nejprve trochu pozvedla a překročila úroveň školství, k roku 2000 opět poklesla na stejnou relativní úroveň jako školství.

Nic z uvedeného samozřejmě není zakotveno v nějakém „přirozeném“ nebo „tržním“ řádu věcí, nýbrž jedná se o rezultat mocenských vztahů a v nemenší míře také výsledek určitých politik, zejména uplatňovaných na počátku transformace. Jestliže hovoříme o mzdě jako ceně práce, pak i na ni se vztahuje pozorování A. Etzioniho o tom, že cena reflektuje nejen náklady (dodejme ale, že také poměr nabídky a po-

ptávky), nýbrž také „ekonomickou a politickou moc producentů (poskytovatelů, prodejců atd.) v poměru k uživatelům (nakupujícím apod.) a dalším stranám (vláda, spotřebitelské svazy, zemědělské lobby atd.)“ [Etzioni, 1988:256–257]. Ani přes tvrzení deklarujících opak, vládní politika nebyla nakloněna zájmům středostavovských skupin. Jejich latentní moc tedy zůstává skryta – korporativní moc jednotlivých oddílů střední třídy, jejíž mobilizace může vést ke zlepšení jejich příjmové pozice ve společnosti.

Závěrem: transitivity sociálně-ekonomická struktura a její pasti

Namísto prosazení energických změn se v české společnosti do značné míry uchovaly předchozí struktury. Za fasádou liberální ekonomické politiky byli zvýhodňováni silnější aktéři a uchována vysoká míra přerozdělování. Politika poskytování štědrých úvěrů velkým podnikům, jen aby byly udrženy při životě, zatímco nové nadějně firmy byly vystaveny nelítostné konkurenci, byla přímým opakem opravdového liberalismu. Paternalistická zaměstnanost („skladování práce“ ve velkých firmách), regulace nájemného (zvýhodňující občany privilegované již za komunismu) a štědré sociální dávky živily pokračující velká očekávání od státu. Transformace sociální struktury k její středostavovské podobě tak nemohla úspěšně proběhnout.

Vrátíme-li se k naší původní dichotomii standardního ekonomického a komplementárního sociálně-ekonomického přístupu, potom můžeme shrnout nedostatky a možná osidla politik k nim zaměřených (schéma 2).

Schéma 2 – Ekonomický a sociálně-ekonomický přístup ke čtyřem institucionálním problémům

Druh kontroverze	Ekonomické důsledky	Sociálně-ekonomické důsledky
1. Důchodci proti ekonomicky aktivním	fiskální krize státu	sociálně-politická past, podpora „přerozdělovajících stran“
2. Nepracující chudí proti pracujícím s nízkými příjmy	mzdová nivelizace, tlak na růst mezd, nezaměstnanost	sociálně-kulturní past, rostoucí „kultura závislosti“
3. Střední stav proti ostatním	únik do neformální ekonomiky	sociálně-ekonomická past, sociální polarizace
4. „Stará“ střední třída proti „nové“, finanční kapitál proti lidskému	stagnace lidského kapitálu, distorze tržního prostředí	sociálně-strukturní past, horizontální štěpení, korporativismus

Ad (1.) Důchodci vůči ekonomicky aktivním. Z ekonomického hlediska může neřešená situace důchodců nepochybně vést k fiskální krizi postkomunistického státu [Campbell, 1992]. Ze sociálně-ekonomického hlediska je k tomu ale třeba přidat ještě něco jiného, totiž *sociálně-politickou redistribuční past*. Jestliže bude penzijní systém založen jen na mezigenerační solidaritě a jestliže se sociální pozice důchodců bude odvíjet pouze od průběžného přerozdělování (ať přímo přes státní rozpočet,

nebo oslabeně prostřednictvím centralizovaného veřejnoprávního fondu), potom se jejich politická podpora – na rozdíl od současné diversifikace – bude koncentrovat na „socialistickém pólu“ politického spektra, podporujícího další přerozdělování, se všemi jeho adversními důsledky.

Účinnou strategií v tomto směru je co nejvíce oslabit závislost populace důchodců na ekonomicky aktivním obyvatelstvu a posílit kontinuitu sociálního statusu jedince v průběhu celého životního cyklu. Jinými slovy, vedle principu vynucené mezigenerační solidarity je nutné posilovat i princip individuální odpovědnosti. Pouze posílením závislosti požitků ve stáří na předchozím výdělku a kumulovaném majetku lze zbavit důchodce (resp. jejich středostavovskou většinu) neoprávněného statusu chudých či sociálně potřebných. Cestou řešení je diversifikace zdrojů pro důchody, zahrnující i výraznou kapitalizaci pojistných plateb, ať prostřednictvím veřejnoprávních nebo soukromých institucí.

Ad (2.) Nepracující chudí vůči pracujícím s nízkými příjmy. Z čistě ekonomického hlediska je převrácený poměr mezi velmi skrovným životem z nízkých mezd či dávek v nezaměstnanosti a relativně snazším životem z „chudinských“ dávek (životního minima) institucionální absurditou. Nemůžeme zde ovšem opomenout skutečnost, že porovnáváme situaci jedince se situací rodiny. Jak jsme již uvedli, zmíněná inkonzistence signalizuje fakt, že sociálně-kulturní úroveň společnosti je vyšší než aktuální výkonnost ekonomiky. Jinými slovy, uplatňovaný „standard rodinného rozpočtu“ (OECD, 1998a) je příliš blízko tržní ceně práce.

Tímto způsobem vzniká tlak na posilování sociálního transferu a růst výdajů státního rozpočtu. Z hlediska trhu práce jde o nebezpečnou past nezaměstnanosti či chudoby, která jedincům usnadňuje opuštění aktivní složky pracovních sil. Z hlediska firem se tím oslabuje nepochybně žádoucí mzdová zdrženlivost, sycená převahou nabídky práce nad poptávkou. Současně jde ovšem o *sociálně-kulturní past* ve smyslu produkce a reprodukce kultury závislosti, která může nabývat rysů sociální exkluze, u nás doposud známé jen v souvislosti s nepřizpůsobivou částí romské populace. Příklady zemí, kde se závislost „na welfaru“ začala reprodukovat i mezigeneračně (typicky USA), jsou v tomto směru varovné. Cestou řešení je tedy institucionalizace „workfare“, tj. závislosti výplaty sociálních dávek na aktivitě nezaměstnaného jako stejně závažného kritéria jako prověření ekonomické situace rodiny.

Ad (3.) Střední třída vůči ostatním. Z pohledu státního rozpočtu je vcelku lhostejné, od koho a jak se vyberou finanční prostředky potřebné k uhrazení sociálního transferu a dalších výdajů. Moderní ekonomie nicméně uvažuje i o podnětech a disincetivech k práci vyplývajících z určitých zabezpečovacích schémat a v různých polohách sleduje „daňové kladivo“ dopadající na zaměstnance i zaměstnavatele. Časový horizont uvažování přitom ovšem bývá spíše krátkodobý než dlouhodobý. Jen sporadicky se

však ekonomie zabývá rostoucími transakčními náklady setrvání ve formální ekonomice a výnosy neformální ekonomiky narůstající úměrně daňovému zatížení [Prosi, 1997]. Problémem je rovněž fakt, že v této oblasti zcela chybí kvantitativní údaje na individuální úrovni, takže analýza se omezuje na makroekonomické odhady a podstatný rozměr ekonomické a sociální diferenciace je opomenut.

Společenské instituce se usazují dlouho a také jejich působení pak bývá zpravidla dlouhodobé. Platí to rovněž o sociálně-ekonomické struktuře a úloze středního stavu. Střední vrstvy jsou nejen výsledkem úspěšné transformace, ale především její důležitou podmínkou a zárukou její trvalosti. Je tomu tak proto, že mají konstitutivní či integrační úlohu v mnoha oblastech sociálního a ekonomického života. Jejich hodnotový systém plně odpovídá otevřené demokratické společnosti a jejich centrální umístění mezi kapitálem a prací zajišťuje integraci společnosti: „Jedinou alternativou společenské struktury založené na existenci a rozvoji střední vrstvy je vytvoření ostré dělící čáry – nechvalně známé ze všech totalitních států – mezi vládci a ovládanými“ [Johnson, 1999:169].

Navzdory veškerému přínosu transformace pro střední vrstvy v oblasti podnikatelské svobody, z hlediska využívání a rozvoje jejich kvalifikace a také (alespoň pro jejich významné oddíly) i pokud jde o ekonomické odměny a prestiž, byla jejich dynamika spíše omezena. To může mít značné následky pro budoucí sociální rozvrstvení: zatímco horní třídy budou zlepšovat svoji pozici bez omezení a chudí budou vždy dobře chráněni alespoň na úrovni životního minima, střední vrstvy se budou probíjet s obtížemi. Potom i když kategorie „skutečně chudých“ zůstane malá, může se vytvářet *sociálně-ekonomická past* v podobě sociální polarizace, neboť nižší složky středních tříd se budou přibližovat hranici chudoby. Potom ovšem transformace může skončit v půli cesty, neboť rozštěpená společnost nebude schopna vytěžit svůj vzdělanostní, podnikatelský a pracovní potenciál.

Ad (4.) Napětí mezi různými oddíly středních vrstev. Rozdíly mezi klíčovými odvětvími nevýrobního sektoru jsou vysvětlovány odlišným vlastnickým statutem a s ním spojenou rozdílností zdrojů. Počáteční podíl politiky na formování vlastnického statusu byl ovšem nemalý a dnešní stav tak odráží jejich vyjednávací pozice dané zejména vstupním politickým a sociálním kapitálem. Důležité rovněž bylo ideologické prostředí počátku transformace, v němž byl lidský kapitál zatlačen do pozadí kapitálem finančním a úsilí o kontinuitu v mnoha směrech převážilo nad snahou o změnu. Výsledkem je velmi nerovné postavení a nestejná dynamika jednotlivých nevýrobních odvětví, byť nejde o fatálně petrifikované charakteristiky: personální růst finančního sektoru se již nepochybně zastavil (či dokonce obrátil) a privatizace bankovních kolosů povede k jejich větší mzdové střídmosti. Zastavení dalšího růstu veřejné správy by ovšem vyžadovalo značnou politickou vůli a muselo být doprovázeno jejím výrazným zefektivněním.

Velkým otazníkem je třeba opatřit i všechny úvahy o poměru „velkého“ podnikání vůči drobnému a střednímu. Malé podnikání u nás v porovnání s vyspělými zeměmi živoří, ať v důsledku slabé podpory, selektivního úvěrování, chybějícího ekonomického řádu (což poškozuje malé podnikatele daleko více než velké) či zákulisní ekonomické moci dané přetrvávajícími a posilujícími se zájmovými propleteními. Vypadá to tak, že nakonec přežije jen to střední podnikání, které je nějakým způsobem napojeno na velké podniky a jejich kartely, nebo na stát a jeho byrokracii. Malé podniky tak v zájmu svého přežití balancují na rozhraní formální a neformální ekonomiky [Benáček, 1994].

Sociálně-strukturní past nerovnovážného vývoje uvnitř střední třídy může ústít do autonomní korporativizace jejích jednotlivých oddílů. Znamená to, že střední vrstvy by se už nespolehaly na obecný občanský princip a svoji přirozenou váhu ve společnosti, nýbrž využívaly v širší míře korporativní nástroje k prosazování svých požadavků. Dominantní občanská strana vládnoucí až do roku 1997 se snažila čelit sebeorganizování takových skupin a poskytovala jim co nejméně vyjednávací síly. Oproti dosavadní pravicové loajalitě však některé oddíly středních vrstev mohou posilovat již existující svazky nebo vytvářet nové aliance, více využívat komor, odborů a dalších sdružení k prosazování svých partikulárních zájmů. Pokud definitivně rozpoznají beznadějnost svého spoléhání na „efekt prýštění“, budou si rovněž nuceny zvýšit svůj životní standard větší účastí ve všeobecném přerozdělování.

V moderní společnosti je redistribuce zdrojů nepochybně nutností, neboť se jí zajišťuje společenská soudržnost. Zejména během transformačního období však musí zůstat v určitých mezích, tak aby nepodlamovala individuální motivaci a hodnoty výkonu. Vymezení uvedených hranic však nemůže být jen výsledkem racionální ekonomické kalkulace, nýbrž je i věcí úvah o společenské struktuře, která má svůj politický, sociální a kulturní rozměr. V každé z nich překročení určitých hranic vede sice do jiného typu redistribuční pasti, avšak nakonec ke stejné společenské stagnaci. Být pracujícím důchodcem, poživitelem sociálních dávek potichu rozvíjejícím soukromou živnost, nebo zaměstnancem s živnostenským listem může být možná dobrou strategií přežití pro jednotlivce, avšak nikoli rozvojovým směrem pro vyspělou společnost.

Zde se znovu prokazuje, že střední třída má význam a váhu (to jest argument *middle-class-matters*): „Země disponující konsensem středních tříd jsou šťastnými společnostmi. Relativně homogenní středostavovské společnosti mají totiž větší příjmy a rychlejší růst, protože disponují větším lidským kapitálem a akumulovanou infrastrukturou, mají lepší domácí ekonomické politiky, více demokracie, méně politické nestability, modernější strukturu sektorů a větší míru urbanizace“ [Easterly, 2000:29]. Bude česká společnost opět obdařena typicky středostavovskou sociální

strukturou, tak jako byla před válkou, kdy patřila k demokratickým a ekonomicky pokročilým zemím? Nejde tu o návrat ke starým časům, nýbrž naopak nastoupení moderní a jediné spolehlivé cesty k prosperitě.

Literatura:

- Adelman, I. a Taft Morris, C. 1967. *Society, Politics, and Economic Development: A Quantitative Approach*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Atkinson, A. B., L. Rainwater a T. M. Smeeding 1995. *Income Distribution in OECD Countries. Evidence from the Luxembourg Income Study*. Paris: OECD.
- Benáček, V. 1994. Small Business and Private Entrepreneurship during Transformation: The Case of the Czech Republic. Working Papers, No. 53, CERGE/EI.
- Berger, P. L. 1986. *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality and Liberty*. New York: Basic Books.
- Campbell, J. L. 1992. The Fiscal Crisis of Post-communist States. *Telos* 93.
- Cook, L. J. Orenstein, M. A. and Rueschemeyer, M. (1999) *Left Parties and Social Policy in Postcommunist Europe*. Boulder, CO and Oxford: Westview Press.
- Easterly, W. 2000. The Middle Class Consensus and Economic Development. The World Bank Working Papers No. 2346.
- Elster, J., Offe, C. and Preuss, U. K. 1998. *Institutional Design in Post-communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Etzioni, A. 1988. *The Moral Dimension. Toward A New Economics*. New York: The Free Press.
- Goodin, R. E. a Le Grand, J. 1987. *Not Only the Poor*. London: George Allen & Unwin.
- Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91:481–510.
- Johnson, P. 1999. *Nepřátelé společnosti*. Praha: Rozmluvy.
- Kornai, J. 1995. *Highways and Byways. Studies in Reform and Post-Communist Transition*. Cambridge and London: MIT Press.
- Korpi, W. a Palme, J. 1997. The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries. *American Sociological Review*, 63: 661–668.
- Kreml, William P. 1997 *America's Middle Class: From Subsidy to Abandonment*. Carolina Durham NC: Academic Press.
- Kučera, M. 1999. Důchodci z pohledu demografa. Sborník ze semináře Situace seniorů České republiky na přelomu tisíciletí. Svaz důchodců České republiky.
- Landes, D. 1998. *The Wealth and Poverty of Nations*. New York: Norton.
- Lind, J. a Hornemann Möller, I. H. 1999. *Inclusion and Exclusion: Unemployment and Non-standard Employment in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Matějů, P. 1998. Obnova středních tříd a jejich politické souvislosti. In: Večerník ed. 1998.
- Mlčoch, L. 1995. The Restructuring of Property Rights through the Institutional Economist's Eyes, *Prague Economic Papers* 4: 148–158.
- Müller, K. 1999. *The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- OECD 1997. *The Tax/Benefit Position of Employees 1995–1996*. Paris: OECD.

- OECD 1998a. *The Battle against Exclusion Vol. 2. Social Assistance in Belgium, the Czech Republic, the Netherlands and Norway*. Paris: OECD.
- OECD 1998b. *Benefit System and Work Incentives*. 1998 Edition. Paris: OECD.
- Orenstein, M. 2000. How Politics and Institutions Affect Pension Reform in Three Postcommunist Countries. Policy Research Working Papers No. 2310. Washington: The World Bank.
- Pelc, V. 2000. Budou zaměstnanci dále doplácet na podnikatele? *Pohledy* 8 (3–4):30–34.
- Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Prosi, G. 1997. Economic Limits for the Welfare State. Paper for the International Seminar of the Welfare State in Post-communist Europe, Prague, April.
- Stark, D. 1992. Path dependence and privatization strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 6, No. 1.
- Tilkidjiev, N. ed. 1998. *The Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society*. Sofia: Association for Middle Class Development.
- Večerník, J. 1998. Kapitalistická obnova a privatizace. In: Večerník ed. 1998.
- Večerník, J. ed. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Večerník, J. 1999. Střední vrstvy v české transformaci. Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení. *Sociologický časopis* 35:33–51.
- Večerník, J. 2000. Vzestup, pád a oživení českého středního stavu. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu. III. část*. 163–172. Praha: ELK.

Zdroje dat

- Mikrocensus 1989* byl proveden Federálním statistickým úřadem na dvouprocentním výběru domácností (N=69912) v březnu 1989 s příjmy zjišťovanými za rok 1988. *Mikrocensus 1992* byl proveden Českým statistickým úřadem na půlprocentním výběru domácností (N=16234) v březnu 1993 s příjmy zjišťovanými za rok 1992. *Mikrocensus 1996* byl proveden Českým statistickým úřadem na jednaprocentním výběru domácností (N=27314) v březnu 1997 s příjmy zjišťovanými za rok 1996.
- Ekonomická očekávání a postoje (EOP)* byly pololetní (1990–1992), resp. roční (1993–1998) výzkumy prováděné týmem pro ekonomickou sociologii Sociologického ústavu Akademie věd ČR vedeného autorem. Sledované soubory zahrnují 1000–1500 dospělých dotázaných vybraných dvoustupňovým kvótním výběrem. Sběr prováděla agentura STEM, spol. s r. o.
- Sociální spravedlnost*. Mezinárodní výzkumný projekt, provedený ve 14 zemích v roce 1991 a poté zopakovaný pouze v některých středoevropských reformních zemích v roce 1995. V České republice vstoupila základní sada otázek do výzkumu ISSP „Sociální nerovnosti a spravedlnost“. Jednotlivé soubory obsahují 810 dotázaných za rok 1991 (1182 za celé býv. Československo), 1246 za rok 1995 a 1834 za rok 1999. Sběr českých dat provedlo na náhodně vybraném souboru dospělých osob ve všech případech Středisko empirických výzkumů STEM.

O autorovi

*Doc. ing. Jiří Večerník, CSc. vystudoval Vysokou školu ekonomickou. Pracoval v bance, poté v Ústavu sociálně-politických věd UK. Po krátkém studiu v Paříži obhájil kandidátskou práci z oblasti ekonomické sociologie (1969). Od roku 1970 pracoval v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV jako odborný pracovník. Od roku 1990 je vědeckým pracovníkem a vedoucím oddělení Ekonomická sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR. V roce 1996 se habilitoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Spolupracuje s řadou mezinárodních institucí (Světová banka, ILO, OECD, UNICEF), publikuje v oblasti trhu práce, ekonomických nerovností a sociální politiky v domácích i zahraničních odborných časopisech. Je autorem knihy *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti* (Nakladatelství Lidové noviny 1998) a editorem publikace *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998* (Academia 1998). Jako publicista spolupracuje hlavně s deníkem MF DNES a týdeníkem Respekt.*

Změny ve spotřebních vzorcích českých domácností 1990–1999¹

Martin Lux

Abstrakt

Využitím sociálně statistického přístupu k analýze spotřebního chování se autor v článku snaží o popis a interpretaci základních změn ve spotřebním chování českých domácností mezi roky 1990 a 1999. Popis je provázen mezinárodní komparací se situací v zemích Evropské unie a v závěru článku je uvedeno rovněž hodnocení některých indikátorů trvale udržitelného rozvoje ve spotřebě českých domácností. Pro analýzu vývoje proměn spotřeby jsou užity datové soubory Statistiky rodinných účtů 1990–1999 vážené podle reprezentativních šetření Mikrocensus 1992 a 1996. Autor se v článku soustředí na některé skupiny spotřebních položek (potraviny, bydlení, volný čas) a ukazuje nejen na růst diskrepancí ve spotřebních vzorcích mezi různými sociálními skupinami české populace, ale rovněž na růst nerovností ve spotřebě některých položek (volný čas) mezi různými regiony České republiky. V pasáži věnované spotřebě bydlení, ve které se z důvodu silného intervencionismu státu projevují rozsáhlé skryté sociální nerovnosti, autor rovněž stručně hodnotí dosavadní vývoj transformace bytové politiky v českém prostředí.

Úvod

Analýza proměny spotřebního chování domácností se v zásadě může opřít o dva metodologické přístupy. První z nich, *ekonometrický přístup*, analyzuje změnu ve spotřebě domácností jako reakci na změnu makroekonomických indikátorů (inlace, výše úrokové míry, ekonomický růst), zpravidla v souhrnném pohledu. Druhý z nich, *přístup sociálně statistický*, se zaměřuje na detailnější popis vnitřní struktury spotřeby a její proměny z mikrosociálního pohledu (pro jednotlivé sociální skupiny domácností či spotřební položky). První přístup předpokladem racionálního jednání jednotlivců i domácností do jisté míry abstrahuje od vnitřních rozdílů ve spotřebních vzorcích mezi různými skupinami domácností, druhý přístup naopak do určité míry abstrahuje

[1] Tato stať je přepracovanou verzí studie vytvořené pro Centrum pro otázky životního prostředí Univerzity Karlovy.

od vlivu ekonomických a monetárních procesů. Následující stať využívá pro popis proměny ve spotřebním chování českých domácností převážně přístup sociálně statistického, jelikož ekonometrický přístup do velké míry předpokládá stabilní ekonomické prostředí. Podobně jako v ostatních transformujících se zemích, z důvodů nej-různějších deregulačních, privatizačních a liberalizačních opatření státu, by mohla čistě makroekonomická analýza vést k významným vychýlením nebo by se případný ekonometrický model mohl vyznačovat značnou složitostí.

Vzhledem k tomu, že Česká republika má aspiraci vstoupit v nejbližších letech do Evropské unie (EU), budeme se mimo popis základních proměn spotřebních vzorců českých domácností zabývat rovněž srovnáním se situací v zemích EU. V závěrečné části se rovněž pokusíme o vyčíslení některých základních indikátorů udržitelného rozvoje v ČR souvisejících se spotřebou domácností.

Základním datovým souborem pro analýzu spotřebního chování bude *Statistika rodinných účtů 1990–1999* (SRÚ 90–99); výzkum realizovaný od roku 1958 každoročně Českým statistickým úřadem. Jedná se o kvótní a v zásadě velmi podrobné šetření, které si klade za cíl postihnout toky financí i naturálií v hospodaření domácností. Každá domácnost vybraného vzorku si vede vlastní zpravodajský deník, do kterého se zapisují všechny její výdaje a příjmy. Základní kvóty v současnosti tvoří následující sociální kategorie: domácnosti zaměstnanců, domácnosti zemědělců, domácnosti důchodců a domácnosti samostatně činných (podnikatelů). Pro zajištění výpovědi za úhrn všech domácností je soubor vážen podle zastoupení zmíněných sociálních kategorií v rozsáhlejších reprezentativních šetřeních *Mikrocensus 1992* a *Mikrocensus 1996*.

V roce 1999 došlo rovněž k výraznějším proměnám metodiky sběru dat (složení položek zpravodajského deníku) a z toho důvodu není možné zcela přesné srovnání se situací v přecházejících letech (rok 1999 bude z toho důvodu v uvedených tabulkách zvýrazněn). Rovněž srovnání se spotřebními vzorci domácností v zemích EU je u některých spotřebních položek obtížné: nejvíce problémů se zřejmě soustředí okolo výdajů domácností na bydlení. V českém prostředí z důvodu rozsáhlých dysfunkcí v sektoru nájemního bydlení nelze použít v zemích EU běžný koncept *implicitního nájemného* u vlastnického bydlení; výzkum SRÚ rovněž nerozlišuje výdaje na primární od výdajů na sekundární bydlení, ačkoli sekundární bydlení je v ČR velmi rozšířené.²

[2] Podle sčítání lidu v roce 1991 celkově 12,7 % domácností uvedlo, že vlastní sekundární bydlení. Je pravděpodobné, že část domácností vlastnictví sekundárního bydlení do dotazníku rovněž nepřiznala, jelikož podle sčítání bytů ve stejném roce tvořil podíl bytů sloužících k rekreaci (včetně prázdných bytů), chalup a chat z celkového počtu bytů okolo 15 %. V zemích EU-12 (Eurostat 1998) tvořil průměrný podíl domácností vlastnicích sekundární bydlení 9 % v roce 1994, nejvíce pak ve Španělsku (16 %).

I. Změny ve struktuře spotřeby 1990–1999

Tabulka 1 uvádí strukturu spotřeby domácností v zemích EU v roce 1993 [Cases 1999]. Podle Pouqueta a Maincenta [1999] zabývajících se popisem spotřebních trendů v Německu, Francii, Itálii a Velké Británii došlo mezi roky 1970 a 1996 k následujícímu vývoji tzv. relativních výdajů³:

- pokles relativních výdajů na potraviny, nápoje a tabák vykazující konvergentní trend v mezinárodním srovnání;
- růst relativních výdajů na bydlení, který však naopak nemá konvergentní charakter, jelikož odráží specifika bydlení v daných zemích a rozdílné načasování reforem bytové politiky;
- růst relativních výdajů na dopravu a komunikaci;
- pokles relativních výdajů na oděvy a obuv nemající opět konvergentní charakter (rozdílné kulturní tradice).

Tabulka 2 zachycuje proměnu struktury spotřeby českých domácností mezi roky 1990 a 1999 (vynechán je pouze rok 1998).⁴ Zatímco k výraznějšímu poklesu relativních výdajů na potraviny, nápoje a tabák dochází až po roce 1997, v průběhu celého transformačního období relativně prudce rostly výdaje na bydlení (z 11 % v roce 1990 na 20,6 % v roce 1999). Kompenzační spotřební položkou se pak zejména staly výdaje na oděvy a obuv, které rovněž prudce poklesly z 12 % v roce 1990 na 5 % v roce 1997 a 6,8 % v roce 1999. Dříve než se budeme podrobněji věnovat rozboru konkrétních spotřebních položek, je nutné se pouze okrajově zmínit o jistém specifiku spotřebního chování příjmově nejsilnějších domácností v ČR (tabulka 3). I v zemích EU je běžné, že příjmově silnější domácnosti vykazují vyšší míru spotřeby (výdajů); marginální výdaje definované jako rozdíl mezi spotřebními výdaji dvou kvintilových skupin do-

[3] Relativní výdaje jsou definovány jako průměrný podíl měsíčních výdajů domácnosti daného typu (např. výdajů na potraviny, volný čas, oděvy) na celkových měsíčních výdajích domácnosti. Nominální výdaje jsou definovány jako skutečné výdaje domácnosti v korunách bez očištění inflace. Reálné výdaje jsou definovány jako skutečné výdaje domácnosti v korunách roku 1990 (tj. po očištění inflace mezi roky 1990 a 1999).

[4] Výdaje na volný čas zahrnují v souladu se standardy Eurostatu mimo výdaje na rekreaci, kulturu, knihy, tisk, zábavu, vzdělání, tisk, papírenské zboží rovněž výdaje na jídlo a nápoje v restauracích a výdaje na audiovizuální techniku. Do výdajů na dopravu jsou zahrnuty rovněž výdaje na spoje a komunikaci. Výdaje na osobní potřebu zahrnují výdaje na kosmetické a drogistické zboží, léky a zdravotnické výrobky. Výdaje na bydlení mimo výdaje na nájemné, elektřinu, plyn, topení, vodu, komunální služby, daň z nemovitosti, pojištění bytu zahrnují rovněž splátky půjček na dům či byt a úhradu nákladů spojených se stavební a bytovou údržbou, s bytovou investiční činností.

Tabulka 1 – Struktura relativních výdajů domácností v zemích EU-15 a jiných vyspělých zemích, 1993

	Potravin- ny,nápoje a tabák	Odivání a obuv	Bydlení	Bytové zaří- zení, provoz domácnosti	Osobní po- třeby, léčeb- ná péče	Doprava a spoje	Volný čas a vzdělání	Ostatní
Německo	15.1	7.1	19.6	8.5	15.1	15.3	9.2	10.1
Rakousko	19.0	8.5	18.5	7.8	6.0	16.1	7.5	16.6
Belgie	17.2	7.7	17.7	10.2	12.3	12.7	6.2	16.0
Dánsko	20.8	5.2	28.8	6.1	2.2	15.4	10.4	11.1
Španělsko	20.0	8.1	13.0	6.5	4.7	15.3	6.6	25.8
Finsko	23.0	4.6	24.8	5.8	5.3	14.4	9.6	12.5
Francie	18.0	5.9	20.6	7.3	10.0	15.5	7.3	15.5
Řecko	36.4	7.7	13.5	7.4	4.2	14.7	5.3	10.9
Irsko	35.2	6.8	12.3	6.9	4.1	13.1	11.9	9.8
Itálie	20.2	9.1	16.9	9.1	7.1	11.6	8.8	17.2
Lucemburk	18.2	5.7	19.8	10.8	7.3	19.9	4.1	14.2
Nizozemí	14.8	6.8	19.0	6.9	13.1	12.6	10.2	16.6
Portugalsko	30.2	9.3	7.0	8.3	4.5	14.9	7.4	18.4
V. Británie	20.6	5.9	19.5	6.6	1.7	17.1	10.2	18.3
Švédsko	19.9	5.8	32.9	6.6	2.3	15.7	9.5	7.2
EU-15	18.7	7.1	19.0	7.8	8.8	14.8	8.6	15.3
Norsko	21.6	6.7	24.4	6.2	2.6	16.6	9.6	12.3
Švýcarsko	25.9	3.9	21.1	4.5	11.6	11.7	10.0	11.1
Kanada	15.7	5.2	24.7	8.7	4.6	14.3	11.2	15.6
Japonsko	19.9	5.8	20.8	5.9	11.3	9.7	10.7	16.0
USA	11.4	5.9	18.1	5.8	17.8	14.0	10.3	16.5

Zdroj: *La consommation des ménages en 1997 (Cases 1999)*

mácností (podle celkového příjmu domácnosti) však zpravidla klesají. V českém prostředí (SRÚ 97) je však pokles marginálních výdajů přerušen mezi 4. a 5. kvintilem domácností, kdy naopak marginální výdaje velmi prudce rostou. Je pravděpodobné, že tato situace odráží jistou konzumní morálku nejbohatších domácností, pro které se okázalá spotřeba stala do určité míry ukazatelem úspěchu a společenského postavení.

Potraviny, nápoje a tabák

Podle údajů INSEE tvořily v roce 1993 výdaje na potraviny 14 % celkových výdajů průměrné domácnosti v zemích EU-15 (nejméně ve Velké Británii: 10,8 %, nejvíce naopak v Řecku: 28,3 %). Relativní výdaje na potraviny zpravidla odrážejí míru

ZMĚNY VE SPOTŘEBNÍCH VZORCÍCH ČESKÝCH DOMÁCNOSTÍ 1990–1999

Tabulka 2 – Relativní výdaje českých domácností v letech 1990–1999

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1999
potraviny	29,09	30,80	29,75	31,78	29,05	29,86	30,75	29,13	23,71
nápoje a tabák	7,68	7,36	6,97	5,72	6,74	7,09	5,80	5,65	4,68
bydlení	10,92	11,89	14,79	17,03	17,45	17,46	17,62	19,37	20,65
bytové zařízení	8,05	8,06	7,75	8,05	7,77	6,87	8,59	8,68	8,86
doprava	10,50	10,33	9,77	8,92	10,01	10,67	9,48	9,10	12,63
oděvy a obuv	12,35	10,40	9,45	9,65	8,94	6,68	6,14	5,46	6,82
osobní potřeby	2,77	4,46	5,03	4,19	5,25	5,45	4,89	5,09	6,50
volný čas	11,79	10,92	11,20	11,01	10,38	11,28	13,10	13,09	11,22
ostatní	6,95	5,92	5,48	4,14	4,69	4,86	4,11	4,43	4,92

Tabulka 3 – Průměrné nominální výdaje domácností podle jejich celkového příjmu

Příjmové kvintily	Průměrné výdaje	Marginální výdaje
1993		
první kvintil	3452,18	
druhý kvintil	6240,02	2787,84
třetí kvintil	8545,13	↓ 2305,11
čtvrtý kvintil	10010,82	↓ 1465,69
pátý kvintil	13609,88	↑ 3599,06
1997		
první kvintil	5930,25	
druhý kvintil	9865,53	3935,28
třetí kvintil	13408,46	↓ 3542,93
čtvrtý kvintil	16422,55	↓ 3014,09
pátý kvintil	23712,83	↑ 7290,28

Zdroj: SRÚ 1993, 1997. Poznámka: Příjmové kvintily odrážejí distribuci příjmů domácností podle jejich celkového čistého příjmu (očistěného od daní a povinných pojištění). Průměrné výdaje jsou definovány jako celkové měsíční nominální výdaje domácnosti. Marginální výdaje jsou definovány jako rozdíl mezi kvintilovými skupinami v hodnotě průměrných výdajů.

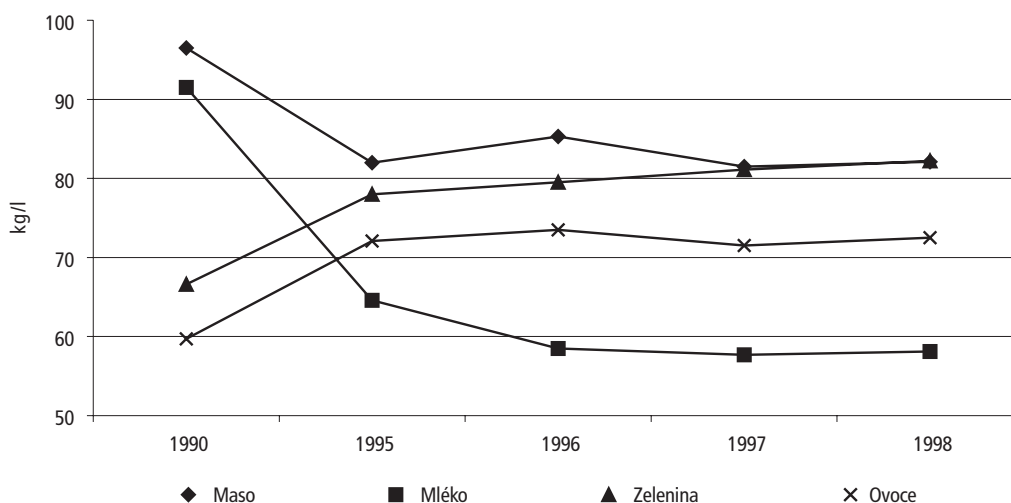
ekonomické vyspělosti dané země (čím vyšší je ekonomická úroveň, tím nižší jsou relativní výdaje na potraviny); na druhou stranu však rovněž odráží určité specifické spotřební tradice dané společnosti. Do výdajů na potraviny se zpravidla (podle kategorie evropského statistického úřadu Eurostat) nezahrnují výdaje na jídlo v restauracích, zahrnují se však výdaje na jídlo v závodních nebo školních jídelnách (výdaje na jídlo v restauracích tvoří část výdajů na volný čas). Relativní výdaje na potraviny ve

Velké Británii a v Irsku jsou ve srovnání s jinými (i vyspělejšími) evropskými zeměmi nízké zvláště proto, že domácnosti v těchto zemích utrácejí mnohem větší podíl svých příjmů za jídlo v restauračních zařízeních. Irské domácnosti například utratily v roce 1988 v průměru 7,27 % svých příjmů v restauracích i kavárnách (včetně nápojů), dánské domácnosti ve stejném roce však pouze v průměru 0,22 % svých příjmů.

V ČR byl vývoj relativních výdajů na potraviny velmi konzervativní: až do roku 1997 se pohyboval na úrovni okolo 30 %, teprve v roce 1999 zaznamenáváme relativně razantní pokles na 23,71 %. Růst na úroveň 31,78 % v roce 1993 souvisel zejména s odstraněním záporné daně z obrátu v roce 1990, a zvláště pak se zavedením daně z přidané hodnoty na začátku roku 1993. Od roku 1998 růst cen potravin začal stagnovat a došlo zejména díky rozsáhlé investiční aktivitě nadnárodních potravinových řetězců dokonce k poklesu vybraných potravinových komodit. V roce 1998 proběhla rovněž zásadnější deregulace nájemného a zvýšení relativních výdajů na bydlení. Tyto skutečnosti zřejmě nejvíce přispěly k poklesu relativních výdajů na potraviny.

Během 90. let došlo zejména k relativně velké proměně spotřeby jednotlivých potravinových komodit: reálné měsíční výdaje domácnosti (v Kč roku 1990) na maso poklesly ze 400 Kč v roce 1990 na 370 Kč v roce 1997, na mléko a mléčné výrobky ze 187 Kč v roce 1990 na 169 Kč v roce 1997; naopak reálné měsíční výdaje domácnosti na ovoce stouply z 92 Kč na 101 Kč, na zeleninu z 50 Kč na 69 Kč (cenový deflátor ČSÚ). Tento vývoj potvrzuje i graf 1 zachycující vývoj naturální spotřeby masa, mléka, ovoce a zeleniny na jednoho obyvatele v ČR.

Graf 1 – Nominální výdaje na maso v roce 1999 podle decilových skupin domácností

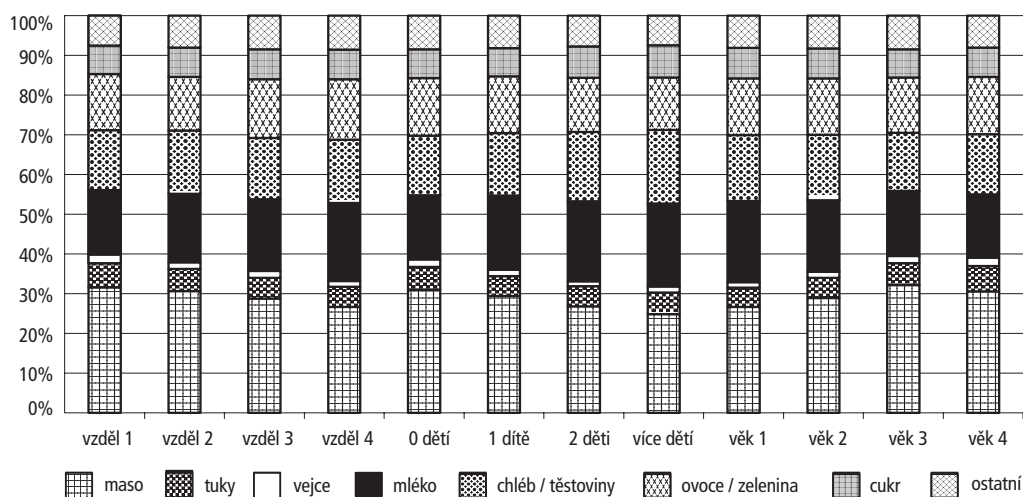

Zdroj: SRÚ 1999

ZMĚNY VE SPOTŘEBNÍCH VZORCÍCH ČESKÝCH DOMÁCNOSTÍ 1990–1999

Graf 2 zachycuje „spotřební normy“ v relativních výdajích na jednotlivé potravinové položky v roce 1999. Spotřební norma je definována jako společný spotřební vzorek určité socio-ekonomické skupiny domácností. Z grafu je možné vyčíst rozdíl mezi spotřebními potravinovými normami „mladých“ a „starších“ domácností, mezi spotřebními normami rozlišných vzdělanostních kategorií domácností a pro různé velikosti domácnosti. Z grafu je zřejmé, že výdaje na maso u domácností se starším přednostou tvoří větší část rodinného rozpočtu než u domácností s předností mladším; že výdaje na maso u domácností s předností patřícím k vyšší vzdělanostní skupině tvoří menší část rozpočtu než u domácností s předností patřícím k nižší vzdělanostní skupině. Tento rozdíl je přirozeně do velké míry dán rozdílnou úrovní příjmů pro takto definované skupiny domácností.

Graf 2 – Spotřební normy v české populaci, rok 1999

Zdroj: SRÚ 1999

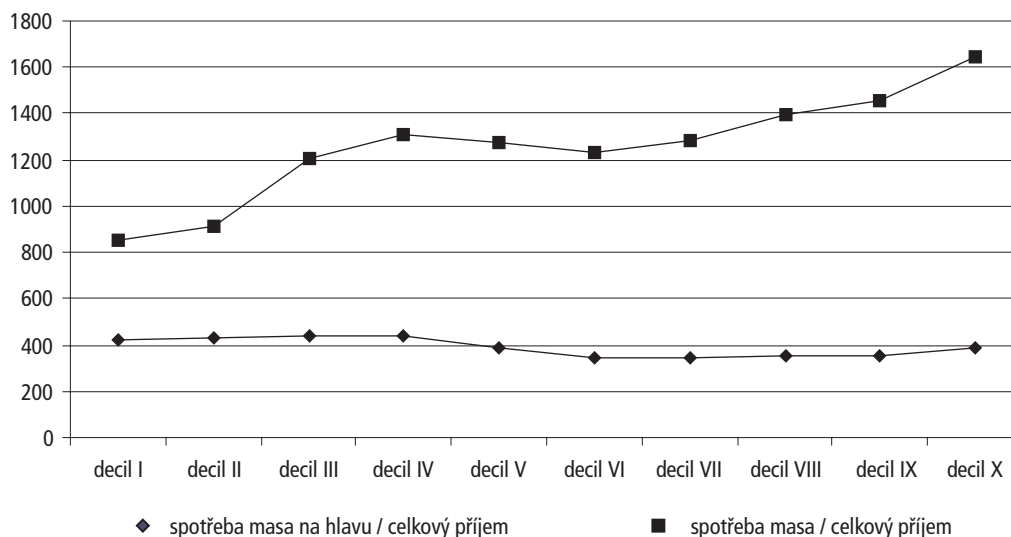
Faktor příjmu však musí být velmi opatrně interpretován. Jak vyplývá z porovnávacího grafu 3 celkové nominální výdaje na maso pro jednotlivé kvintilové skupiny domácností v roce 1999 (podle výše celkového příjmu domácnosti), z jedné strany se může zdát, že čím vyšší je příjem domácnosti, tím vyšší jsou i nominální výdaje na maso; na druhou stranu však, pokud sledujeme výši nominálních výdajů na maso na hlavu domácnosti, je závěr téměř opačný: příjmově nejslabší domácnosti utrácely v roce 1999 nominálně na hlavu za maso více nežli příjmově nejsilnější domácnosti. Tato skutečnost je projevem silné skryté korelace mezi příjmem a velikostí domácnosti (v roce 1997 $r = 0,4716$), jelikož členové větších domácností jsou zpravidla ještě ekonomicky aktivní a naopak menší domácnosti tvoří zejména domácnosti důchodců s nízkým příjmem.

Nominální výdaje na maso na hlavu domácnosti jsou vyšší u domácností se starším přednostou (při kontrole vlivu velikosti domácnosti a vzdělání $r = 0,2133$) a u domácností s přednostou s nižší úrovní vzdělání (při kontrole vlivu velikosti domácnosti a věku $r = -0,0588$). Podobně výdaje na ovoce a zeleninu jsou úzce spojeny s faktorem vzdělání přednosti domácnosti.

Je tudíž zřejmé, že nové spotřební normy zdravější výživy jsou prosazovány zejména domácnostmi s vyššími příjmy, vyšším vzděláním a nižším věkem přednosti. S trendem prosazování zdravějších potravinových spotřebních norem souvisí rovněž pokles průměrných reálných měsíčních výdajů domácnosti na alkoholické nápoje (ze 161 Kč v roce 1990 na 150 Kč v roce 1997) a tabák (ze 69 Kč v roce 1990 na 61 Kč v roce 1997) a s geometrickým růstem průměrných reálných měsíčních výdajů domácnosti na nealkoholické nápoje (ze 47 Kč v roce 1990 na 161 Kč v roce 1997).

Zdravější způsob stravování pronikl do českého prostředí jako relativně nový spotřební vzorec na začátku 90. let z vyspělých západních zemí a velmi brzy se etabloval zejména mezi mladou a vzdělanější částí české populace, která v každé společnosti představuje k novým impulsům nejvíce otevřenou sociální skupinu a jako taková se nejvýznamněji měrou podílí na vývoji norem celé společnosti v budoucnu. Z těchto důvodů je oprávněné očekávat, že v průběhu dalších desetiletí dojde k ještě většímu rozšíření nových potravinových spotřebních norem směřujících k vyšší kvalitě života a větší péči o vlastní zdraví.

Graf 3 – Naturální spotřeba v ČR, 1990-1998

Zdroj: Statistická ročenka 2000

Bydlení

Relativní výdaje na bydlení dosahovaly v rozpočtu domácností zemí EU-12 v roce 1995 hodnoty 19,8 % (v zemích EU-15 19 % v roce 1993). Mezi roky 1986 a 1995 se relativní výdaje na bydlení zvýšily v těchto zemích průměrně o 1,8 procentního bodu, nejvíce přitom ve Švédsku (sedm procentních bodů), Finsku (pět procentních bodů), Francii a Itálii. Růst výdajů na bydlení souvisí zejména s razantní proměnou bytových politik (ve Švédsku související úzce s daňovou reformou) spočívající v odklonu od štědré tzv. podpory nabídky (výstavba sociálních nájemních bytů za výrazného finančního příspěvu veřejných rozpočtů) k mířené podpoře poptávky (zavedení adresného příspěvku na bydlení). V Nizozemí např. od roku 1994 neexistuje žádná forma finanční participace veřejných rozpočtů na nové bytové výstavbě; neziskové bytové asociace jako hlavní investoři, vlastníci a správci sociálních bytů byly tak přinuceny zajistit si pokrytí veškerého financování z vlastních zdrojů či pomocí půjček od soukromého kapitálu. Podobně i v ostatních evropských zemích došlo k výrazným škrtům ve výdajích státu na bydlení souvisejících mimo jiné i s krizí konceptu širokého státu blahobytu. Snížení role státu se v mnoha zemích odrazilo v prudkém nárůstu cen nájemného.

V ČR sice na jedné straně došlo k uvolnění cen stavebních prací a nemovitostí a k náhlému prudkému snížení aktivní role státu při financování bytové výstavby, na druhou stranu však přetrvávala zděděná legislativní ustanovení dotýkající se nájemního bydlení z období komunismu (regulace nájemného, ochrana nájemníků vytvářející z nájemníků kvazivlastníky apod.). Na jedné straně tak bytová politika českých vlád otevřela cestu soukromým investicím do bytové výstavby, aby ji na straně druhé, alespoň v oblasti nájemního bydlení, zcela znemožnila. Příspěvek na bydlení, který při svém výpočtu nebere v úvahu skutečné výdaje domácností, pobírá relativně malá část příjmově nejslabších domácností.⁵ Podobně nebyly dosud stanoveny jasné podmínky pro fungování sociálního nájemního sektoru bydlení a mířené podpory nabídky státu do této oblasti. Stávající podpora všech domácností bez rozdílu sociální potřeby (ať už formou regulace nájemného, nebo některých programů týkajících se nové výstavby či rekonstrukce bytového fondu) vede pouze k prohlubování sociálních nerovností, jelikož lze dokázat, že nejvyšší zisk z ní si odnášejí právě domácnosti příjmově nejsilnější [Lux, Burdová 2000].

Vzhledem k metodologickým obtížím zmíněným v úvodu statě nelze zcela relevantním způsobem vypovídat o konkrétní výši výdajů na bydlení. Do kalkulace výdajů z důvodu nedostatečné administrace SRÚ jsou tak zařazeny výdaje na sekundární či druhé bydlení, celkové výdaje na splátky úvěru určeného ke koupi či rekonstrukci

[5] V roce 1998 pobíralo příspěvek okolo 4 % českých domácností, v roce 2000 okolo 7 % českých domácností. V zemích EU (mimo Belgii, Itálii, Řecko) je podíl domácností pobírajících z hlediska sociální spravedlnosti lépe definovaný příspěvek na bydlení vyšší: ve Francii 27 %, Dánsku 22 %, Španělsku 18 %, Velké Británii 20 %, Švédsku 13 % atd.

bytu v daném roce či celkové výdaje určené na výstavbu či stavební údržbu bytu či domu (v zemích EU se místo jednorázového zatížení rozpočtů používá při kalkulaci koncept implicitního nájemného sloužící mimo jiné jako jistá forma postupného odpisu jednorázové investice do bydlení), a zvláště pak mnohé „pochybné“ výdaje jako např. z hlediska výše rozhodně nezanedbatelná položka výdajů na splátky úvěru určeného na koupi či výstavbu bytu u domácností žijících v nájemních bytech. Vzhledem k tomu, že pobírání příspěvku na bydlení není ve výzkumech SRÚ sledováno zvláště, není možné ani identifikovat domácnosti pobírající příspěvek a případnou částku příspěvku odečíst od jejích výdajů na nájemné (běžná metodologie v zemích EU).⁶ Započítáme-li rovněž nemalé příjmy z šedé ekonomiky, je výše relativních výdajů na bydlení vypočítaná ze SRÚ pro srovnání se situací v zemích EU nadhodnocena, podle našich odhadů o 4 až 5 procentních bodů.⁷ Pokud bychom chtěli zatížení domácnosti výdaji na bydlení v roce 1999 srovnávat se situací v zemích EU, pak bychom měli spíše vycházet z výše relativních výdajů na bydlení pohybujících se v rozmezí 16–17 % v roce 1999.

Významnými faktory ovlivňujícími výši relativních výdajů na bydlení jsou mimo příjem domácnosti rovněž ekonomická aktivita přednosty domácnosti, počet osob v domácnosti (dětí) právní důvod užívání bytu či domu (typ bydlení). Relativní výdaje na bydlení u domácností s ekonomicky aktivním přednostou dosahovaly v roce 1999 dle neupravené statistiky SRÚ výše 18,68 %, s ekonomicky neaktivním přednostou výše 25,54 % (rozdíl sedmi procentních bodů). Tato propast se vytvořila již v první polovině 90. let; v roce 1996 tvořily relativní výdaje na bydlení u domácností ekonomicky neaktivních (převážně penzistů) 20 %, u domácností ekonomicky aktivních 12,5 %. Nepříznivé postavení domácností důchodců dané zejména absencí mírné podpory příjmově slabším domácnostem se zprostředkovaně odráží i v rozdílu ve výši relativních výdajů na bydlení podle velikosti domácnosti: relativní výdaje u jednočlenných domácností dosahovaly v roce 1999 26,7 %, u dvoučlenných 20,37 %, u tříčlenných 15,53 % a u čtyřčlenných pouze 16,77 %. Vyloučíme-li tento vliv a posuzujeme-li zatížení pouze pro různé kategorie domácností s ekonomicky aktivním (EA) přednostou, pak rovněž jednočlenné domácnosti dosahují nejvyšších relativních výdajů na bydlení: v roce 1999 jednočlenné 23,4 %, dvoučlenné 19,2 %, tříč-

[6] Pokud by se snížily výdaje domácností na bydlení o částku příspěvku na bydlení, došlo by zřejmě k relativně velkému snížení relativních výdajů na bydlení (o jeden až dva procentní body). Příspěvek na bydlení lze však při dané metodologii výzkumu SRÚ započíst pouze do příjmů domácností, což však neodpovídá způsobu výpočtu relativních výdajů domácností běžně užívaného při tvorbě statistik v zemích EU.

[7] Při předpokladu, že výdaje na sekundární bydlení tvoří 20 % celkových výdajů na bydlení u 15 % českých domácností, došlo by ke snížení celkových relativních výdajů na bydlení u českých domácností o tři procentní body.

lenné 18,5 % a čtyřčlenné 16,8 %. Tato situace je zcela běžná i v zemích EU a je dána vlivem fixních nákladů bydlení (nájem, fond oprav), které musí být uhrazeny, ať už je velikost domácnosti jakákoli. Podobně vypadá srovnání i podle počtu dětí v domácnosti: výše relativních výdajů na bydlení u bezdětných domácností dosahuje 22,7 % (20 % u bezdětných domácností s EA přednostou), u domácností s jedním dítětem 19,3 % (19,2 % u domácností s EA přednostou), u domácností s dvěma dětmi 17 % (stejně u domácností s EA přednostou) atd. Ze srovnání je tudíž patrné, že bydlící vícečlenné domácnosti (resp. domácnosti s dětmi) netvoří z hlediska jejich průměrných výdajů na bydlení a při srovnání s domácnostmi důchodců sociálně ohroženou skupinu.

Výdaje domácnosti na bydlení do určité míry, leč méně, než by se dalo předpokládat, ovlivňuje i velikost bydliště. Největší rozdíl je patrný zvláště mezi domácnostmi žijícími v obcích do 5 000 obyvatel (relativní výdaje 17,1 %) a domácnostmi z měst s počtem obyvatel mezi 5 000 až 20 000 (relativní výdaje 19,9 %). Pro kategorii obcí 20 000 až 50 000 obyvatel dosahují relativní výdaje na bydlení 21,3 %, 50 000 až 100 000 dosahují 21,9 % a pro města s více než 100 000 obyvateli 23,6 %. Daleko významnějším faktorem rozdílných relativních výdajů na bydlení je právní důvod užívání bytu, resp. vlastnický poměr k užívanému bytu: v roce 1999 domácnosti žijící v nájemním bydlení dosahovaly výše relativních výdajů 24 %, v družstevním bydlení 21,6 %, v bytech v osobním vlastnictví 21,4 % a ve vlastním rodinném domě jen 17 %. Nízká úroveň zatížení vlastnických domácností odráží zejména skutečnost nepříteli rozvinutého trhu s nemovitostmi (nedostupnost hypoték pro velkou většinu domácností), na kterém dosud dominují vlastníci nemovitostí, kteří si své domy postavili nebo zakoupili ještě před rokem 1989 za (z dnešního pohledu) nesrovnatelně nízké ceny a při možnosti využít nízkouročeného úvěru tehdejší Československé národní banky; jejich výdaje se zvýšily pouze v souvislosti s deregulací cen energií a služeb. Domácnosti v nájemním bydlení čelily mimo deregulaci cen energií i deregulaci nájemného a z toho důvodu dosahují v současnosti nejvyššího zatížení výdaji na bydlení.

Pro domácnosti žijící v nájemním bydlení je závažná rovněž skutečnost, že více než 60 % jejich celkových výdajů na bydlení tvoří výdaje na energie a služby související s bydlením; pouze 30 % tvoří výdaje na nájemné. V zemích EU je tento poměr právě opačný. V této souvislosti je rovněž důležité upozornit na skutečnost: ačkoli v úhrnu domácnosti v nájemním sektoru (v absolutní většině tzv. regulovaném nájemním sektoru) vydávají na bydlení relativně nejvíce, z hlediska nebydlících domácností je v současnosti bydlení v bytě s regulovaným nájemným nejlevnějším řešením bytového problému. Pořízení vlastnického nebo družstevního bydlení předpokládá daleko větší relativní výdaje na bydlení než v případě přidělení obecního bytu. Z důvodu privatizace obecního bytového fondu, která započala v roce 1994, nedostatečné kontroly využívání obecního bydlení (rozsáhlý černý trh s obecními byty) a stále demotivující nízké výše regulovaného nájemného je však šance pro uvolnění obecního bytu v mnoha

regionech státu velmi malá. Pouhým srovnáním relativních výdajů v roce 1999 se jeví, že domácnosti žijící v nájemních bytech tvoří z hlediska jejich relativních výdajů na bydlení ohroženou sociální skupinu; skutečnost je však právě opačná. Optika nebydlících nebo za tzv. tržní nájemné bydlících domácností pro hodnocení výdajů na bydlení může tak být zcela jiná a je z velké části oprávněná.

Důvodů, proč oblast nájemního bydlení zůstala prozatím politiky „opomenuta“ v transformačním procesu, je mnoho a většina z nich je zřejmě politického charakteru. Komunistický režim vytvořil z bydlení jako zboží poloveřejný statek a jednorázový výdaj domácnosti; a proto i lidé začali na své bydlení pohlížet podobně jako na „rohlík zakoupený v samoobsluze“. Představa byla ponejvíce taková, že to je stát, kdo se má postarat o distribuci státního nájemního bydlení, a to ve chvíli založení domácnosti; po přidělení státního bytu pak domácnosti skončily starosti dotýkající se jejich bydlení (pokud vyloučíme výdaje za energie a přihlídneme pouze k výši nájemného) a pouze v případě, že by si chtěla „přilepšit“, mohla využít velmi výhodných úvěrů pro pořízení vlastnického bydlení (vlastního rodinného domku). Lidé měli právo na práci ve všech regionech republiky, a neexistovala tudíž žádná potřeba stěhování za prací. V zemích EU je však bydlení chápáno jako celoživotní investice a při rozhodování o vstupu do sektoru vlastnického či nájemního bydlení je brán velký zřetel na výši očekávaných příjmů stejně jako budoucí kariéru zaměstnání. Je přirozené, že se velká většina Čechů brání přijmout tuto realitu vyspělého západního světa, a to včetně těch, kteří jinak dávají přednost menší míře zasahování státu do volného trhu (zařazující se podle své politické orientace na pravou část politického spektra). Pro každou politickou stranu se tak stává velmi těžké přijmout nepopulární a občany odmítané kroky vedoucí k zásadnější reformě na trhu s bydlením.

Oděvy a obuv

Průměrná výše relativních výdajů na oděvy a obuv v zemích EU-15 dosahovala v roce 1993 7,1 % (nejvíce v Portugalsku a Itálii, 9,3 %, nejméně ve Finsku, 4,6 %). Mezi roky 1990 a 1997 došlo v ČR k razantnímu poklesu těchto výdajů z 12,35 % v roce 1990 na 5,46 % v roce 1997; v roce 1999 se relativní výdaje na oděvy a obuv již zvýšily na 6,82 %. Jen pro srovnání: mezi roky 1960 a 1997 došlo ve Francii k poklesu průměrných relativních výdajů domácností na oděvy a obuv z 11 % na 5,2 %; v průběhu 37 let nedošlo tedy k tak razantnímu snížení relativních výdajů jako během 7 let transformace v ČR. Je zcela zřejmé, že snížení výdajů na oděvy a obuv je v českém prostředí spíše dočasnou kompenzací za zvýšené výdaje v „nezbytných“ spotřebních položkách (potravin, bydlení) než vývojem kopírujícím trend proměny spotřebních vzorců v zemích EU a v budoucích letech lze spíše očekávat jejich růst než další pokles. Kompenzace zvýšených „nezbytných“ spotřebních výdajů neměla v žádném případě rovnoměrný charakter: zatímco průměrné relativní výdaje na volný čas zůstaly po celé období na relativně stejné úrovni (v roce 1997 dokonce stouply) a průměrné

relativní výdaje na dopravu a osobní potřeby se zvýšily (rovněž však z důvodu stále většího podílu placené léčebné péče nebo z vlastních zdrojů hrazených léků), relativní výdaje na oděvy a obuv prudce poklesly.

Důležitým faktorem poklesu těchto výdajů byly jistě rostoucí nákupy levného stánkového zboží nebo vznik do roku 1989 velmi ojedinělých second-hand obchodů dovážejících a prodávajících použité oděvy z vyspělých zemí západní Evropy.

Volný čas (rekreace, vzdělání, kultura, knihy, televize, sport, restaurace a hotely)

Výše průměrných relativních výdajů na volný čas dosahovala v roce 1993 v zemích EU-15 8,6 % (nejvíce v Irsku, 11,9 %, nejméně v Lucembursku, 4,1 %, a Řecku, 5,3 %). V ČR činila výše průměrných relativních výdajů na volný čas v roce 1999 11,2 %, což je téměř stejné jako v roce 1990. Ve vývoji této kategorie výdajů zaznamenáváme pouze jejich dočasné zvýšení mezi roky 1996 a 1997 (na 13,1 %). Při srovnání reálných výdajů bychom zjistili, že domácnosti utratily v roce 1997 v reálných cenách roku 1990 méně za knihy a sport, avšak téměř dvojnásobně více (v reálných cenách) za kulturu a rekreaci a rovněž téměř dvojnásobně více za jídlo a nápoje v restauracích. Zvýšení reálných výdajů za jídlo a nápoje v restauracích do jisté míry odráží rozsáhlé rušení do roku 1989 obvyklého závodního stravování a vyšší podíl ekonomicky činných osob obědvajících v restauracích.

V oblasti výdajů na volný čas se rovněž nejvíce projevují sociální rozdíly mezi různými skupinami domácností: např. mezi roky 1990 a 1997 vzrostly reálné výdaje na volný čas pouze pro domácnosti patřící do nejvyšších dvou kvintilových skupin podle celkového příjmu domácnosti, reálné výdaje příjmově nejslabších domácností se mezi stejnými roky naopak snížily. Růst reálných výdajů odráží rovněž nejvyšší dosažené vzdělání přednosty domácnosti: nejvyšší růst výdajů je u domácností s univerzitně vzdělaným přednostou, zatímco u domácností s přednostou se základním vzděláním došlo mezi roky 1990 a 1997 k poklesu reálných výdajů.

Doprava

Výdaje na dopravu tvoří průměrně 14,8 % rozpočtu domácností v zemích EU-15. V ČR výdaje na dopravu mírně poklesly mezi roky 1990 a 1997 a mírně stouply v roce 1999 (nicméně v roce 1999 byla užita nová metodika sběru SRÚ a z toho důvodu není dané srovnání zcela přesné).

II. Sociální indikátory variability struktury spotřeby

V této části se zaměříme na sociální indikátory variability relativních výdajů na potraviny, bydlení, oděvy a obuv a volný čas v letech 1990, 1993, 1997 a 1999.

Významným indikátorem rozdílných spotřebních vzorců je přirozeně příjem definovaný jako čistý příjem domácnosti (očištěný od daní a povinných pojištění). Rela-

tivní výdaje na bydlení a potraviny s úrovní příjmu klesají, relativní výdaje na volný čas a oděvy naopak s úrovní příjmu stoupají. Faktor příjmu, jak již bylo zmíněno výše, však musí být z důvodu silné skryté korelace mezi příjmem a velikostí domácnosti (resp. počtem dětí) interpretován velmi opatrně. Platí však, že domácnosti zařazené do prvního kvintilu příjmového rozložení dosahují nejvyšších relativních i nominálních (na hlavu domácnosti přepočtených) výdajů na potraviny a bydlení. Naopak domácnosti zařazené do dvou nejvyšších kvintilů příjmového rozložení dosahují nejvyšších relativních i nominálních výdajů na oděvy a volný čas; ve sféře volného času se navíc propast mezi příjmově slabými a příjmově silnými domácnostmi neustále zvyšuje: v roce 1990 domácnosti zařazené do pátého, nejvyššího kvintilu příjmového rozložení, utratily nominálně o 65 % více než domácnosti zařazené do prvního, nejnižšího kvintilu, v roce 1993 činil tento rozdíl již 93 % a v roce 1997 111 %.

Tabulka 4 – Relativní výdaje podle věku přednosti domácnosti v letech 1990, 1993, 1997 a 1999

Věk	18–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65–69	70–74	celkem
1990											
potraviny	22,74	24,26	26,16	26,88	27,24	27,32	28,31	31,94	38,76	38,19	29,09
bydlení	11,65	10,56	9,10	8,86	9,81	9,86	10,37	11,98	13,18	14,91	10,92
oděvy	14,22	13,51	13,80	14,59	13,35	13,05	12,45	10,09	8,73	8,56	12,35
volný čas	13,04	13,67	13,95	13,61	12,80	12,07	11,75	10,44	8,25	6,61	11,79
1993											
potraviny	26,42	26,17	28,14	29,13	28,29	29,43	31,30	36,67	39,72	41,24	31,78
bydlení	16,64	15,37	13,39	13,07	13,59	15,37	17,31	22,03	21,04	23,28	17,03
oděvy	11,61	10,90	11,28	11,98	11,30	10,68	9,24	6,81	6,44	5,76	9,65
volný čas	11,13	11,68	12,49	13,37	12,09	11,54	10,55	8,49	8,80	9,07	11,01
1997											
potraviny	24,91	26,47	26,33	27,05	26,01	26,31	28,88	31,69	35,41	37,22	29,13
bydlení	18,33	17,28	16,18	16,76	17,15	17,68	18,58	22,64	24,58	23,58	19,37
oděvy	6,69	6,18	6,15	6,43	6,86	5,89	5,44	4,10	3,57	3,62	5,46
volný čas	14,30	15,33	15,55	15,89	14,24	13,03	11,34	10,76	9,79	10,02	13,09
1999											
potraviny	19,41	21,89	22,31	22,62	22,37	21,77	22,28	25,43	27,90	28,76	23,18
bydlení	21,22	18,68	17,25	17,11	17,46	20,01	20,09	22,50	24,09	26,40	20,18
oděvy	7,72	7,63	7,91	8,90	8,00	7,23	6,55	5,63	4,70	4,52	7,03
volný čas	12,81	12,76	14,62	13,39	10,80	9,99	9,04	8,82	8,07	7,77	11,63

Zdroj: SRÚ 1990-1997. Poznámka: Relativní výdaje jsou definovány jako podíl výdajů daného typu na celkových výdajích domácnosti.

ZMĚNY VE SPOTŘEBNÍCH VZORCÍCH ČESKÝCH DOMÁCNOSTÍ 1990–1999

Tabulka 4 uvádí vývoj vybraných relativních výdajů pro jednotlivé věkové kategorie definované podle věku přednosti domácnosti. Během 90. let nedošlo k žádnému výraznějšímu posunu ve struktuře relativních výdajů podle jednotlivých věkových kategorií. Ve všech sledovaných letech se se zvyšujícím věkem zvyšují relativní výdaje na potraviny, relativní výdaje na oděvy s věkem zpočátku klesají, rostou pro věkovou kategorii čtyřicátníků a následně prudce klesají, relativní výdaje na bydlení s věkem zpočátku klesají a od věkové kategorie 40–44 let začínají prudce stoupat (zvláště pak pro domácnosti v důchodovém věku), relativní výdaje na volný čas rostou až do věku 35–45 let a poté klesají.

Tabulka 5 uvádí podobné srovnání vývoje relativních výdajů domácností podle počtu dětí v domácnosti. Jak již bylo zmíněno, v průběhu 90. let dochází k rostoucímu rozdílu v relativních i nominálních výdajích na bydlení mezi bezdětnými (jedno

Tabulka 5 – Relativní výdaje domácností podle počtu dětí v domácnosti v letech 1990, 1993, 1997 a 1999

Počet dětí	bez dětí	jedno dítě	dvě děti	více než dvě děti	celkem
1990					
potraviny	32,14	26,43	25,78	28,32	29,09
bydlení	12,23	9,86	9,35	9,21	10,92
oděvy	11,25	14,38	14,15	14,25	12,35
volný čas	10,82	13,14	13,25	12,26	11,79
1993					
potraviny	34,12	27,79	28,26	31,69	31,78
bydlení	20,24	15,32	13,72	11,36	17,03
oděvy	8,21	10,86	11,68	11,58	9,65
volný čas	10,27	11,86	12,15	11,75	11,01
1997					
potraviny	31,28	24,65	27,83	29,59	29,13
bydlení	22,31	17,27	16,24	14,57	19,37
oděvy	5,28	6,35	6,42	5,89	5,46
volný čas	12,28	14,63	14,87	15,23	13,09
1999					
potraviny	24,50	21,62	22,79	26,35	23,71
bydlení	22,75	19,29	16,95	15,97	20,65
oděvy	5,93	8,09	8,00	7,91	6,82
volný čas	9,51	12,65	14,30	13,18	11,22

Zdroj: SRÚ 1990-1997. Poznámka: Relativní výdaje jsou definovány jako podíl výdajů daného typu na celkových výdajích domácnosti.

a dvoučlennými) domácnostmi a domácnostmi s dětmi: zatímco v roce 1990 bezdětné domácnosti utratily na bydlení nominálně o 87 % více než domácnosti s více než dvěma dětmi, v roce 1997 dosahoval daný rozdíl již 132 %. Nerovnosti v celkové výši nominálních výdajů jsou patrné i ze srovnání vývoje relativních výdajů domácností podle nejvyššího dosaženého vzdělání přednosty (tabulka 6); zde zvláště v oblasti výdajů na volný čas: zatímco v roce 1990 domácnosti s univerzitně vzdělaným přednostou nominálně utratily za volný čas o 95 % více než domácnosti s přednostou se základním vzděláním, v roce 1997 se tento rozdíl zvýšil na 135 %. Rostoucí regionální diference odrážející různou úroveň nezaměstnanosti a ekonomického rozvoje regionu se projevuje rovněž v rozdílném složení spotřebních vzorců v různých regionech ČR. V roce 1997 např. pražské domácnosti vydaly nominálně o 13 % více na potraviny, 19 % více

Tabulka 6 – Relativní výdaje domácnosti podle nejvyššího dokončeného vzdělání přednosty v letech 1990, 1993, 1997 a 1999.

Vzdělání	základní	vyučen	středoškolské	vysokoškolské	celkem
1990					
potraviny	37,26	29,58	26,75	24,21	29,09
bydlení	13,21	9,58	10,23	10,42	10,92
oděvy	9,85	12,24	12,84	12,41	12,35
volný čas	8,02	11,21	12,57	12,32	11,79
1993					
potraviny	40,02	31,82	29,74	26,28	31,78
bydlení	21,32	17,13	17,28	14,69	17,03
oděvy	7,39	9,15	9,86	11,12	9,65
volný čas	7,65	10,27	11,82	12,85	11,01
1997					
potraviny	35,68	30,57	27,42	24,20	29,13
bydlení	23,18	18,87	20,08	19,43	19,37
oděvy	3,85	5,28	5,87	5,78	5,46
volný čas	9,68	12,08	13,85	17,08	13,09
1999					
potraviny	28,28	24,80	22,56	19,86	23,71
bydlení	24,55	20,24	20,92	18,60	20,65
oděvy	5,45	6,49	7,09	8,27	6,82
volný čas	7,32	10,16	12,04	15,55	11,22

Zdroj: SRÚ 1990-1997. Poznámka: Relativní výdaje jsou definovány jako podíl výdajů daného typu na celkových výdajích domácnosti.

na bydlení, 11 % více na oděvy a obuv a o 43 % více na volný čas, než činily průměrné nominální výdaje české domácnosti.

Regresní rovnice vysvětlující variabilitu relativních výdajů potvrdila dominantní vliv věku (pozitivní korelace) a příjmu (negativní korelace) na variabilitu relativních výdajů domácností na potraviny, věku (negativní korelace) na variabilitu relativních výdajů na oděvy a obuv, příjmu (negativní korelace) na variabilitu relativních výdajů na bydlení a věku (negativní korelace) a příjmu (pozitivní korelace) na variabilitu relativních výdajů na volný čas.

III. Indikátory trvale udržitelného rozvoje ve spotřebě domácností

V rámci dostupných statistických údajů a v souladu s doporučeními publikovanými ve studii Spangenberg, Lorek [1999] uvádíme několik vybraných indikátorů udržitelnosti, které by v budoucnu mohly posloužit pro mezinárodní srovnání.

Spotřeba potravin

Jak bylo uvedeno výše, potravinové spotřební normy prošly v zásadě velmi razantní proměnou vyvolanou zejména příjmově silnějšími domácnostmi, jejichž přednost je vyššího vzdělání a nižšího věku; tato proměna souvisí zejména s poklesem výdajů na maso a mléko a s růstem výdajů na ovoce, zeleninu a nealkoholické nápoje (graf 3). Spotřeba masa na hlavu populace tak v roce 1998 dosáhla 82,1 kg, spotřeba mléka na hlavu 58,1 litrů, čerstvé zeleniny 82,2 kg, čerstvého ovoce 72,5 kg.

Spotřeba bydlení

Jedním z užívaných indikátorů v zemích EU je v této souvislosti počet máločlenných domácností, jelikož trend (ve všech vyspělých zemích patrný) rostoucího podílu máločlenných domácností na celkovém počtu domácností ohrožuje do určité míry rozumnou spotřebu bydlení. Tabulka 7 zachycuje vývoj podílu máločlenných domácností mezi roky 1961 a 1998 (údaj za rok 1998 pochází nikoli ze *Sčítání lidu a domácností*, nýbrž z *Mikrocensu 1998*; nelze jej proto považovat za zcela relevantní a až závěrečné výsledky *Sčítání lidu a domácností* v roce 2001 poskytne přesnější informaci). V roce 1998 by podle těchto údajů 54,7 % všech domácností tvořily jedno a dvoučlenné domácnosti, přičemž podíl jednočlenných domácností poklesl (zřejmě z důvodu nedostatku bytů) z 26,9 % v roce 1991 na 24,3 % v roce 1998. V 90. letech na jedné straně pokračoval urbanizační proces migrace z malých do velkých sídel; na straně druhé se však objevil zcela nový trend tzv. suburbanizace (stěhování příjmově silných domácností do menších obcí obklopujících velká města), který společně s fenoménem „útěku“ některých mladých domácností z velkoměst nakonec nepatrně převážil urbanizační trend. V roce 1994 žilo v obcích s 1 000 nebo méně obyvateli 16,7 % české populace, v městech s počtem obyvatel větším než 50 000 naopak 34,7 % české

populace (Obce České republiky 1994); v roce 1999 v obcích s méně než 1 000 obyvateli 16,8 % české populace a v městech s více než 50 000 obyvateli 33,3 % (Obce České republiky 1999). Dlouhodobý pokles fertility a růst podílu starších domácností na celkovém počtu domácností výrazným způsobem ovlivnily demografické stárnutí české populace: „Pokles počtu dětí je tak vysoký, že počet lidí starších 60 let v roce 1997 převýšil počet dětí mladších než 15 let... Na základě prognózy můžeme provést relevantní odhad, že počet lidí starších 65 let se do roku 2020 více než zdvojnásobí.“ [Pavlík a kol. 1999, 14–18].

Tabulka 7 – Podíl jedno a dvoučlenných domácností na celkovém počtu domácností (v %)

Počet osob	1961	1970	1980	1991	1998
Jednočlenná domácnost	16,0	19,1	24,2	26,9	24,3
Dvoučlenná domácnost	27,9	27,9	27,3	27,8	30,4
Celkem	43,9	47,0	51,5	54,7	54,7

Zdroj: *Sčítání lidu 1961, 1970, 1980, 1991. Mikrocensus 1998*

Výdaje na bydlení týkající se nájemného již byly do určité míry projednány. Stávající úroveň regulovaného nájemného v mnoha případech dosud nepostačuje na pokrytí nákladů rekonstrukčních stavebních prací spojených s nezbytnou obnovou bytového fondu. Nízká úroveň regulovaného nájemného, téměř nezměněná legislativa pro ochranu stávajících nájemníků, nemířená a nekoncepční politika státu a pomalá práce exekučních soudů vede k tomu, že výstavba nájemních bytů i rekonstrukce stávajících nájemních bytů zůstává zcela mimo zájem soukromého kapitálu. Z těchto důvodů se rovněž vytváří atmosféra do velké míry umělé bytové krize, které čelí stále rostoucí počet nebydlících domácností nucených vyhledávat své bydlení z hlediska optimální tržní rovnováhy na zcela nevyrovnaném volném trhu. Pomalá obnova bytového fondu má přirozeně své důsledky i na stále vysokou spotřebu energií.

K racionálnějšímu využívání energie (zvláště pak tepla) by jistě přispělo i podmínění finanční podpory veřejných rozpočtů na bytovou výstavbu dodržením minimálních standardů dotýkajících se izolace stěn, podlah a stropů investorem. V rámci žádného z vládních či ministerských programů určených pro podporu nové převážně vlastnické nebo kvazivlastnické bytové výstavby není stanovena podmínka dotýkající se kvality tepelné izolace; naopak program výstavby sociálních bytů v Polsku, který funguje úspěšně už více než pět let a který byl legislativně upraven do velké míry podle úpravy sektoru sociálního bydlení ve Francii, na základě výnosu ministra financí explicitně udává podmínky pro investory do nájemní bytové výstavby (neziskové bytové asociace) týkající se tepelné izolace a užití alternativních zdrojů elektrické energie. Pokud bytová asociace nevyhoví daným kritériím, může

být sankcionována; podle údajů polského *Úřadu bydlení* se při sledování výdajů domácností polskou statistikou rodinných účtů potvrdilo, že domácnosti žijící v nájemních bytech bytových asociací dosahují statisticky významně menších výdajů na energie než ostatní domácnosti.

Vzhledem k deregulaci cen vody došlo podle ČSÚ (ČSÚ 2000) k poklesu celkové spotřeby vody domácností: v roce 1990 bylo celkově fakturováno 936 mil. m³ pitné vody (z toho domácnostem 546 mil. m³), v roce 1997 již jen 604 mil. m³ (domácnostem 365 mil. m³) a v roce 1999 564 mil. m³ (domácnostem 355 m³). Spotřeba vody na hlavu domácnosti poklesla ze 137 litrů denně v roce 1993 na 109 litrů denně v roce 1999 [Moldan, Hák 2000].

Doprava

Známým fenoménem 90. let se stal geometrický růst počtu osobních automobilů (do velké míry služebních). V roce 1990 bylo v ČR evidováno 2 411 297 automobilů, v roce 1999 již 3 695 792 (růst o 53 %); na druhou stranu se nové prodeje týkaly zejména automobilů se zabudovaným katalyzátorem, díky čemuž rovněž prudce vzrostl podíl bezolovnatého benzínu na celkových výdajích za pohonné hmoty (viz graf 2.19. v Moldan, Hák 2000). Výkony autobusové a železniční dopravy naopak poklesly: v roce 1990 činil výkon osobní silniční dopravy 16 777 mil. osob-kilometrů, v roce 1999 již jen 11 916 mil. osob-kilometrů; osobní železniční doprava poklesla z 13 313 mil. osob-kilometrů v roce 1990 na 6 957 mil. osob-kilometrů v roce 1999. Podobně poklesl počet přepravených osob veřejnou městskou dopravou (pro vybraných 17 největších českých měst) z 2 591 363 tis. osob v roce 1990 na 2 112 939 tis. osob v roce 1999.

Závěr

Jak je zřejmé z uvedeného vývoje vybraných indikátorů, během 90. let došlo ve spotřebě domácností k mnohým pozitivním a nadějným změnám přispívajícím k trvalejšímu rozvoji společnosti: díky novým potravinovým spotřebním normám prosazovaným příjmově silnějšími a mladšími domácnostmi se mění domácí jídelníček ve prospěch zdravější výživy (více ovoce, méně masa), zvýšil se podíl aut se zabudovaným katalyzátorem a prodej bezolovnatého benzínu, díky cenové deregulaci vody se racionalizovala spotřeba vody. Na druhou stranu vedle některých nepříznivých demografických proměn vzrostl celkový počet aut (při úbytku populace) a výrazným způsobem se snížil počet pasažérů využívajících osobní železniční či veřejnou hromadnou dopravu. Ačkoli na základě klasifikací a studií OECD či EU se tímto způsobem „hodnotí“ proměny spotřebního chování ve vztahu k životnímu prostředí, k úplnému a relevantnímu hodnocení by bylo zapotřebí kalkulace všech přímých a nepřímých energetických i jiných nákladů spojených s výrobou jednotli-

vých spotřebních položek (tzv. input approach). Přesná a detailní kalkulace nákladů všech vstupů při výrobě spotřebních položek (zvláště pak energií, materiálů, půdy), která by se rozhodně měla stát náplní některé z dalších studií věnujících se vlivu proměn spotřeby na životní prostředí, by pak mohla ukázat, že to, co je nyní považováno za trend příznivý pro životní prostředí, se nakonec ukáže jako trend nepříznivý [Röpke 2001].

Ačkoli se zdá, že se v průběhu 90. let prudce zvýšily výdaje na bydlení, a tím přispěly k racionálnějšímu využívání bytového fondu (menší podíl jednočlenných domácností v roce 1998), je velmi těžké hodnotit toto zvýšení v kontextu srovnání s vyspělými zeměmi EU. Dá se naopak říci, že pomalá a neadresná deregulace nájemného, neexistence příspěvku na bydlení a definovaných pravidel fungování sociálního bydlení (v tom např. i obecních nájemních bytů) vede jistě k dlouhodobě neudržitelné situaci, kdy příjmově silnější domácnosti získávají ze stávajícího systému více než domácnosti sociálně potřebné. Žádný program podpory bytové výstavby dosud narozdíl od zemí EU nebo i Polska rovněž nezahrnuje podmínky pro dodržení minimálních standardů tepelné izolace a případné pobídky v případě využití obnovitelných energetických zdrojů investorem. Jak vyplývá z první kapitoly, během 90. let se logicky prohloubila propast mezi příjmově nejsilnějšími a příjmově nejslabšími domácnostmi ve výši relativních výdajů; zvláště pak v oblasti bydlení (riziková skupina důchodci) a volného času (domácnosti z méně rozvinutých regionů). Určitá míra diferenciací je vždy důležitá a motivující; otázkou je jen, kdy sociální a regionální diferenciací může vést k vážnější politické či ekonomické nestabilitě.

Vývoj v některých položkách relativních výdajů domácností v průběhu 90. let se dá považovat za trend (nebo začátek trendu), který do určité míry kopíruje trendy vývoje relativních výdajů v zemích EU: pokles relativních výdajů na potraviny v roce 1999 nebo růst relativních výdajů na bydlení v celých 90. letech. Naopak vývoj v některých položkách spíše odráží dočasné „kompenzační“ spotřební jednání domácností nucených čelit rostoucím cenám „nezbytných“ položek domácího rozpočtu, např. razantní pokles relativních i reálných výdajů na oděvy a obuv. Průměrná úroveň relativních výdajů na volný čas se v průběhu 90. let rovněž výrazněji nezměnila (dokonce vzrostla v letech 1996 a 1997), nicméně stabilita průměrné úrovně byla zachována rostoucí sociální diferenciací: příjmově nejsilnější utráceli relativně i reálně za volný čas v roce 1999 více než v roce 1990, příjmově slabší však naopak relativně i reálně méně.

Literatura

- Cases, L. 1999. *La consommation des ménages en 1997*. Paris: INSEE.
- Eurostat 1998. *Portrait Social de l'Europe*. Luxembourg: Office des publication officielles des Communautés européennes.
- Lux, M., Burdová P. 2000. *Výdaje na bydlení, sociální bydlení a napětí na trhu s bydlením*. Studie 2/2000. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Moldan B., Hák T. 2000 (eds.). *Czech Republic 2000. Ten Years On: Environment and Quality of Life*. Praha: Univerzita Karlova.
- Pavlík, Z. a kol. 1999. *Populační vývoj České republiky*. Praha: Univerzita Karlova.
- Pouquet, L., Maincent E. 1999. Vers un modele de consommation européen? *Problèmes politique et sociaux* 816: 70–72.
- Röpke I. 2001. The Environmental Impact of Changing Consumption Patterns: A Survey, *International Journal of Environment and Pollution* 15: 127–145.
- Spangenberg, J. H., Lorek S. *Sustainable Household Consumption*. New York: United Nations.

O autorovi

Ing. Mgr. Martin Lux je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, členem oddělení Ekonomická sociologie a vedoucím projektů zaměřených na popis a analýzu sociálních a ekonomických aspektů bydlení ve srovnání se situací v zemích Evropské unie. Mimo oblast bydlení se zabývá rovněž sledováním vývoje spotřeby českých domácností a stopováním filozofických kořenů politických postojů.

Bydlení v ČR – představy a ekonomická realita

Petr Sunega

Abstrakt

*Příspěvek se zabývá zejména problematikou dostupnosti bydlení v ČR. Úvodem jsou stručně charakterizovány jednotlivé sektory bytového trhu v členění typickém pro země EU. Větší prostor je věnován problematice vlastnického bydlení, které tvoří významný podíl celkového bytového fondu vyspělých evropských zemí (od 38 % v Německu po 80 % v Irsku, v ČR 42 % podle údaje z roku 1994). Na základě dat z výzkumu *Postoje k bydlení v ČR 2001* je posuzována spokojenost české populace se současným bydlením, zejména s ohledem na právní formu užívání domu/bytu. Z uvedeného hodnocení je zřejmé, že i v ČR jsou se svým bydlením obecně nejvíce spokojeni vlastníci domů/bytů, především vlastníci rodinných domů.*

Druhá část je věnována hodnocení dostupnosti bydlení v ČR – dostupnosti fyzické i finanční. Fyzická dostupnost je srovnávána mezi vybranými zeměmi. Finanční dostupnost vlastnického bydlení je zjišťována pro případ, kdy je domácnost odkázána pouze na vlastní finanční zdroje a situaci, kdy využívá kombinace stavebního spoření a hypotečního úvěru. Za přijetí řady zjednodušujících předpokladů jsou poté zjištěné výsledky srovnávány v čase.

Úvod

První část tohoto příspěvku je více popisná a čtenář zde nalezne různé způsoby členění trhu s byty a stručnou charakteristiku jeho jednotlivých segmentů. Zdůrazněny jsou existující rozdíly mezi zeměmi EU a ČR. Jaké představy mají o ideálním bydlení obyvatelé České republiky je hodnoceno s využitím dat z výzkumu *Postoje k bydlení v ČR 2001*, jenž byl v rámci Sociologického ústavu AV ČR realizován v tomto roce.

Ve druhé části je rozebírán koncept dostupnosti bydlení včetně pokusů o jeho kvantifikaci. Hodnocení fyzické a zejména finanční dostupnosti (viz dále) se opírá o řadu zjednodušujících předpokladů. Fyzická dostupnost je kvantifikována jednak

porovnáním počtu cenzových domácností¹ s počtem trvale obydlených bytů, jednak počtem trvale obydlených bytů připadajících na 1 000 obyvatel. Finanční dostupnost vlastnického bydlení je zjišťována pro dvě hypotetické situace. Nejprve zjišťujeme kolikanásobek průměrného hrubého ročního příjmu jednotlivce je třeba k pořízení průměrného bydlení ve vlastním domě/bytě (tj. jediným finančním zdrojem je příjem jednotlivce). Druhá, reálnější situace, předpokládá, že domácnost kromě vlastních zdrojů v určité kombinaci využívá i hypotečního úvěru a úvěru ze stavebního spoření.

Členění bytového trhu a jeho segmenty

Bytový trh lze členit z různých hledisek. Často používané klasifikace jsou podle druhových znaků a podle charakteru vlastnictví (typu právního vztahu k domu/bytu). Kromě toho je možné dělení podle věkové struktury bytů (tj. podle roku výstavby), cenové specifikace, prostorového rozložení apod. Bytový trh je často segmentován i podle kombinace různých kritérií, čemuž pak odpovídá i více či méně podrobné výsledné rozdělení.

V ČR se obvykle používá kombinovaná klasifikace zohledňující právní vztah k domu/bytu a druhové znaky bydlení:

- vlastnický sektor
 - vlastní rodinný dům,
 - vlastní byt v bytovém domě.
- nájemní sektor
 - soukromý nájemní sektor (byty pronajímané soukromými majiteli),
 - obecní (státní) nájemní sektor,
 - ostatní nájemní sektor (služební byty, nájemní byty ve speciálních zařízeních).
- družstevní sektor (stavební a lidová bytová družstva),
- sektor „druhého“ bydlení (rekreační objekty, které v českých podmínkách tvoří významnou část celkového fondu).

Ve statistických přehledech (statistiky ČSÚ) bývá uváděno následující rozdělení:

- 1. Byty v nájemním sektoru (57 % z celkového počtu trvale obydlených bytů)²

[1] Cenzovou domácnost představují:

- a) domácnosti rodinné, jejichž jádrem je buď úplná rodina (tj. manželská dvojice s dětmi i bez dětí žijící v právním či faktickém manželství) nebo neúplná rodina (jeden z rodičů nejmeně s jedním dítětem),
- b) ostatní domácnosti, které tvoří:
 - dvě nebo více jednotlivých osob,
 - jedna fyzická osoba = domácnosti jednotlivců.

[2] Podle výběrového statistického šetření o struktuře bytového fondu provedeného ČSÚ v roce 1994, aplikováno na výsledky SLDB 1991.

- nájemní v rodinných domech (2 %),
- nájemní v soukromých bytových a jiných domech (8 %),
- nájemní v bytech stavebních bytových družstev (19 %),
- nájemní v bytech lidových bytových družstev (0,4 %),
- nájemní v bytech právnických osob vytvořených nájemci bytů (0,4 %),
- nájemní ve státních a obecních domech (27 %),
- nájemní v domech nezjištěného vlastníka (0,2 %).
- 2. Byty ve vlastnickém sektoru (42 %)
 - vlastní v rodinných domech (40 %),
 - vlastní v bytových a jiných domech (2 %).
- 3. Byty užívané jiným právním důvodem (1 %).

Jako základní formy bydlení na trhu s byty v zemích EU jsou zpravidla uváděny následující [Valentová, Kohout 1997]:

- sociální bydlení, včetně neziskových bytových organizací (social housing),
- soukromé nájemní bydlení (private rental housing),
- vlastnické bydlení (home-ownership).

Sociální bydlení představuje zpravidla určitou část nájemního bytového fondu v dané zemi, jeho specifčnost spočívá ve způsobu financování a zejména ve způsobu alokace těchto bytů. Na financování výstavby sociálního bydlení se často přímo či nepřímo podílí veřejné instituce. Konkrétní formou této účasti je např. zajišťování nízkouročných soukromých půjček prostřednictvím státních garancí, nízkouročných státních úvěrů, možnosti daňových odpisů apod. Provozovateli sociálního bydlení mohou být stát, obce, nezávislé bytové asociace, bytová družstva, různé církevní, podnikové společnosti či soukromí investoři. Principy alokace bývají upraveny na centrální úrovni, více či méně rozsáhlé pravomoci při jejich konkrétním uplatňování jsou ponechány jednotlivým provozovatelům. Často jsou stanovena příjmová kritéria, která musí domácnost žádající o přidělení sociálního bytu splňovat, případně jsou v zákoně přímo uvedeny cílové skupiny potřebných domácností nebo se domácnost musí nacházet v takové situaci, která jí zakládá nárok o přidělení sociálního bytu požádat. Nájemné v takových bytech je vždy určitým způsobem regulováno, jeho počáteční výše bývá v dalších letech upravována v závislosti na vývoji některého z indexů (spotřebitelských cen, stavebních prací). Růst nájemného zpravidla nesmí překročit vládou povolené hranice procentuálního navýšení nebo je jeho úprava předmětem smluv uzavřených mezi soukromými pronajímateli a obcemi. V ČR tento sektor bytového trhu prakticky zcela chybí (snad s výjimkou speciálních zařízení určených zdravotně handicapovaným osobám nebo osobám vysokého věku). Ačkoli je většina nájemního fondu tvořena byty s regulovaným nájemným, nejedná o sociální bydlení tak, jak bylo definováno výše, protože tyto byty jsou obývány ve stejné míře příjmově slabšími i silnějšími domácnostmi [Lux, Burdová 2000: 24–25]. Uvedená situace je důsledkem

skutečnosti, že v minulosti neexistovala žádná příjmová či jiná kritéria, která by upřednostňovala sociálně potřebné skupiny obyvatel při získávání výhodného (tj. levnějšího regulovaného) bydlení, naopak přidělení státního bytu bylo v řadě případů odměnou státního aparátu za služby svých zaměstnanců. V současné době je otázka přidělování uvolněných nájemních bytů ponechána v zásadě v pravomoci jednotlivých obcí; v případě nájemních bytů postavených za účasti prostředků veřejných rozpočtů musí být splněna jistá pravidla, která by měla zajišťovat cílené použití těchto zdrojů (např. objekt musí být po dobu 20 let od kolaudace využíván k trvalému nájemnímu bydlení, nájemné je regulováno apod.).

Část nájemního bytového fondu, která je vlastněna a provozována soukromými fyzickými nebo právními osobami z podnikatelských důvodů (za účelem dosažení zisku), je označována jako soukromý nájemní sektor. Převažující způsob financování soukromého nájemního sektoru představují soukromé zdroje včetně půjček a úvěrů od bank. Rostoucí význam má nepřímá státní podpora, tj. nejruznější daňové úlevy a zvýhodnění. Úlevy v daňové oblasti bývají vázány hlavně na daň z přidané hodnoty, resp. daň z příjmu. Přestože tato část nájemního sektoru je v soukromých rukou, je do určité míry regulována státem. Výše nájemného bývá obvykle stanovena smluvním způsobem (tj. dohodou mezi nájemcem a pronajímatelem), obě smluvní strany však musí respektovat příslušná legislativní nařízení zaměřená jak na ochranu práv nájemníků, tak pronajímatelů. V některých zemích (SRN, Francie) se uplatňuje systém místně srovnatelného nájemného.

Nájemní bytový fond je tvořen převážně bytovými domy ve větších městech a je obvykle využíván osobami s nižšími či středními příjmy, které si nemohou dovést finančně náročnější bydlení ve vlastním. Ve vyspělých zemích slouží nájemní byty jako startovní bydlení pro mladé lidi zahajující svou „kariéru“ bydlení, fungující trh s nájemními byty též umožňuje migraci pracovních sil na trhu práce. Vzhledem k nedostupnosti nájemního bydlení v ČR (do značné míry zapříčiněné regulací nájemného) jsou domácnosti vstupující na bytový trh odkázány na dražší vlastnické bydlení nebo nájemní byty soukromých pronajímatelů, kteří mohou těžit z velkého převisu poptávky nad nabídkou v tomto sektoru bytového trhu.

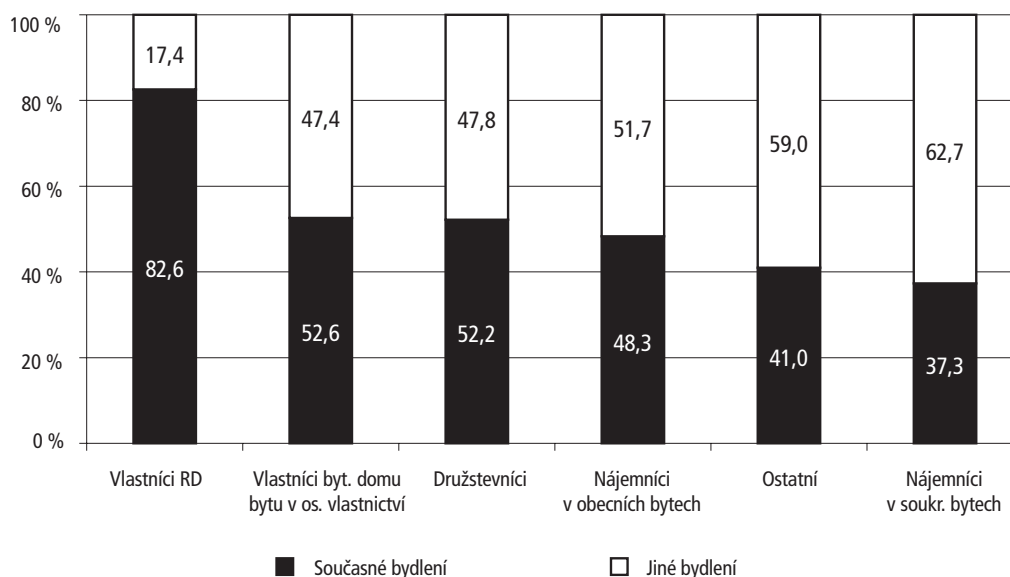
Pro vlastnické bydlení je charakteristické, že uživatelem a současně vlastníkem daného rodinného domu nebo bytu v bytovém domě je jedna a tatáž osoba. Vlastnický sektor je tvořen jednak rodinnými domky v menších sídlech či na okraji velkých měst, řadovými domky, domy s terasovou zástavbou apod., jednak vlastními byty v bytových domech (zpravidla ve větších městech). Má se za to, že bydlení ve vlastním je spojeno s největším komfortem (přítomnost zahrady u rodinných domků přináší širší možnosti trávení volného času, zpravidla větší obytné prostory umožňují bezproblémové vícegenerační soužití apod.) Nezanedbatelnou výhodou je pochopitelně možnost vlastníka disponovat neomezeně (resp. do té míry, aby nenarušoval práva ostatních) se svým majetkem. Z těchto důvodů zpravidla stojí vlastnické bydlení

ní na pomyslném nejvyšším stupínku preferencí uživatelů a ti z nich, kteří již ve vlastním bydlí, vykazují, ve srovnání s ostatními formami bydlení, nejvyšší míru spokojenosti. Jako nevýhoda vlastnického bydlení (zejména ve formě rodinných domů, řadových domů) bývá uváděna náročnost na stavební plochy (proto je jen v omezené míře situováno v centrech velkých měst). Kladný postoj respondentů k vlastnickému bydlení lze dokumentovat i na provedených empirických výzkumech.

Využijeme k tomu data z výzkumu *Postoje k bydlení v ČR 2001*, který realizoval tým Socioekonomie bydlení Sociologického ústavu AV ČR. Šetření proběhlo na přelomu června a července 2001 na vzorku 3 564 osob starších 18 let. Výběr dotazovaných byl proveden metodou kvótního výběru, kvótní znaky zahrnovaly: pohlaví, věk, vzdělání, velikost místa bydliště a částečně právní důvod užívání domu/bytu respondenta. Kvóty byly stanoveny tak, aby byla zajištěna reprezentativita odpovědí za celou Českou republiku. Sběr dat zabezpečila ve všech velikostních pásmech obcí ČR agentura STEM a finančně podpořily Grantová agentura Akademie věd České republiky (grant č. S7028004) a Ministerstvo pro místní rozvoj.

Respondenti byli mimo jiné dotazováni, zda za ideální považují své současné obydlí, nebo mají o ideálním bydlení jiné představy. 64,5 % dotázaných odpovědělo,

Graf 1 – Podíly respondentů, kteří za ideální obydlí považují své současné, podle právní formy užívání domu/bytu.

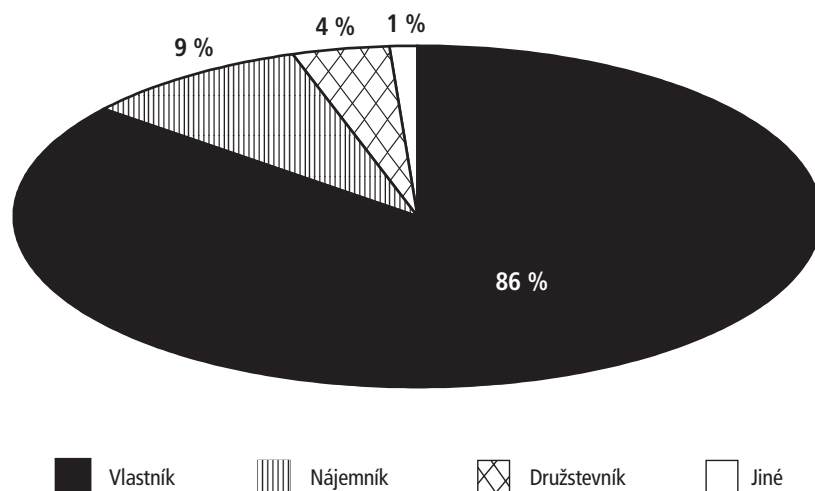
Zdroj: *Postoje k bydlení v ČR 2001*, N = 3 540.

Otázka: Ať už zamýšlíte stěhovat se v dohledné době nebo ne, můžete nám říci, jak by mělo vypadat a kde by mělo být ideální obydlí, ve kterém byste se chtěl(-a) usadit a mít tady svůj domov, rodinu, dožít? Pokud takovým je Vaše současné bydlení, uveďte to prosím.

že jejich současné obydlí lze považovat za ideální, strukturu odpovědí podle právního důvodu užívání bytu zachycuje graf 1. Z něj je patrné, že za ideální své současné bydlení v největší míře považují vlastníci nebo spoluvlastníci rodinných domů (včetně členů jejich domácností), mezi nájemníky v bytech soukromých majitelů je naopak největší podíl těch, jejichž představy o ideálním bydlení se neshodují se současným obydlím (62,7 %). Uvedená závislost mezi právní formou užívání domu/bytu a představou o ideálním obydlí se potvrzuje i tehdy, vyloučíme-li vliv věku respondenta.

Respondenti, kteří uvedli, že své současné obydlí za ideální nepovažují, byli dále dotazováni, jak si své ideální bydlení představují z hlediska jeho typu (rodinný dům, činžovní dům, vila, bytový dům na sídlišti...), z hlediska právní formy užívání (vlastník nájemce, družstevník, jiné) a z hlediska typu sídla, kde by se mělo nacházet (velkoměsto, samota...). Pokud jde o typ obydlí, jednoznačně opět vítězí rodinný dům (71,2 %), následuje bytový dům na sídlišti (9,6 %), bytový dům ve starší blokové zástavbě (8,6 %), jiný typ zástavby (5,8 %) a činžovní vila s více byty (4,7 %). Za ideální právní důvod užívání domu/bytu považuje drtivá většina respondentů (85,9 %) vlastní bydlení, následuje bydlení nájemní (9,1 %) a družstevní (3,8 %) – viz graf 2. Projevila se poměrně silná závislost mezi rodinným stavem dotazovaného a „ideální“ právní formou užívání domu/bytu. Statut vlastníka považuje za ideální výrazně větší část respondentů žijících v manželství, statut nájemníka preferuje výrazně vyšší podíl ovdovělých, družstevní formu vlastnictví upřednostňují zejména rozvedení a svobodní. Z hlediska věku dotazovaných si přejí být vlastníky nejvíce osoby v rozmezí 36–45 let a 26–35 let, nájemníky zejména úplně nejmladší a nejstarší věková skupina.

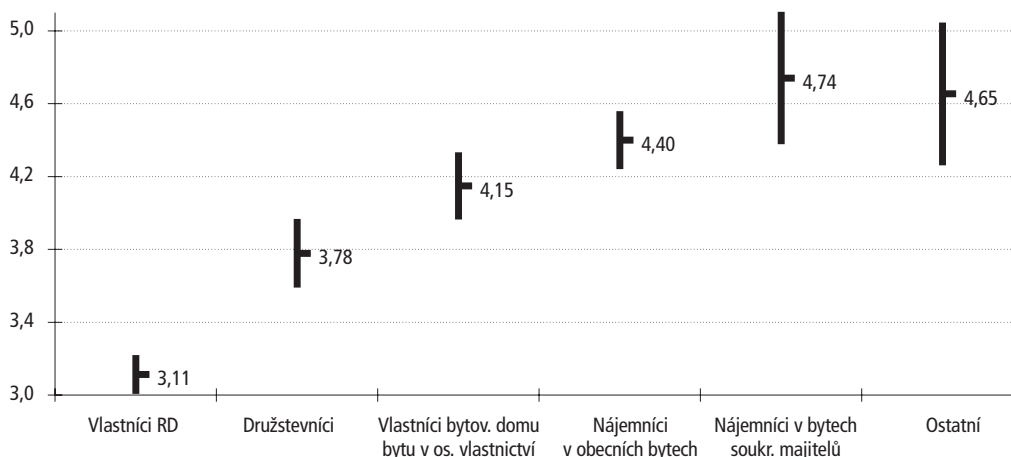
Graf 2 – Ideální právní důvod užívání domu/bytu

Zdroj: *Postoje k bydlení v ČR 2001*, N = 1 226.

Otázka: Jaké by mělo být Vaše postavení, pokud jde o právní důvod užívání bytu?

Graf 3 – Průměrná míra spokojenosti s bydlením podle právní formy užívání domu/bytu

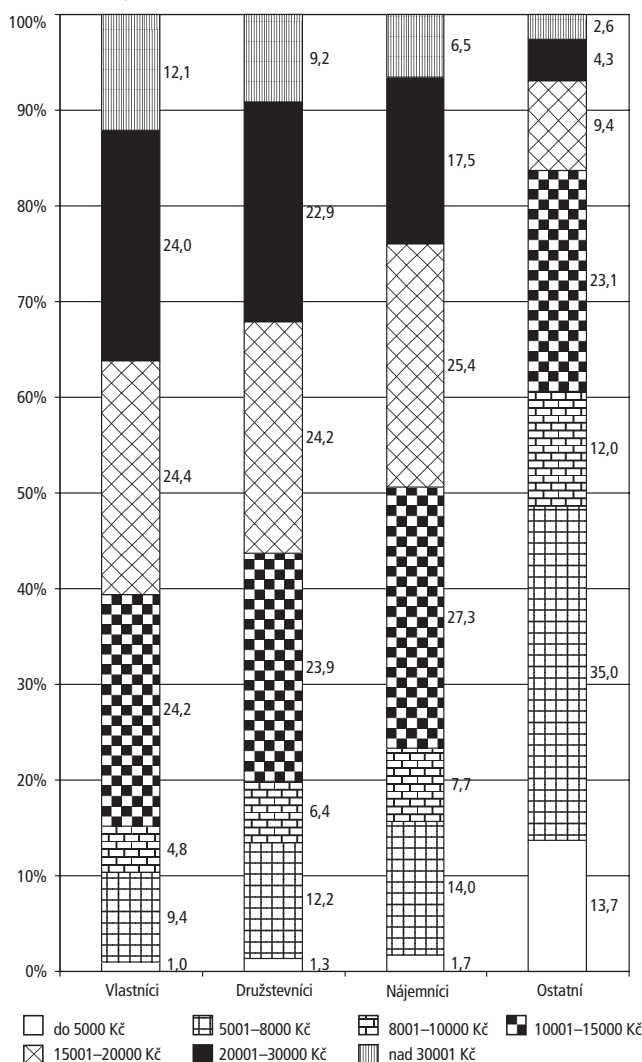
Zdroj: *Postoje k bydlení v ČR 2001*, N = 3,534.

Otázka: Kdybyste měl(-a) zhodnotit, jak jste celkově spokojen(-a) s Vaším bydlením, jak byste Vaši spokojenost oznámkoval(-a)? Při hodnocení použijte známky 1-10, kde 1 znamená, že jste velmi spokojen(-a) a 10 velmi nespokojen(-a). *Poznámka:* V grafu jsou znázorněny průměrné hodnoty s jejich 95% intervaly spolehlivosti. Pokud se intervaly spolehlivosti vzájemně neprolínají, jsou uvedené hodnoty průměru statisticky významné.

Respondenti byli také dotazováni na celkovou spokojenost se svým bydlením, kterou měli ohodnotit známkami od 1 do 10, přičemž 1 znamenalo velmi spokojen, 10 velmi nespokojen. Graf 3 znázorňuje průměrné míry spokojenosti respondentů v závislosti na právním důvodu užívání bytu. Z grafu je zřejmé, že jednoznačně nejspokojenější skupinu tvoří vlastníci nebo spoluvlastníci rodinných domů a členové jejich domácností (hodnota průměru je též statisticky významná).

Vlastnické bydlení je obvykle z uvedených třech forem považováno za finančně nejnáročnější a v zemích EU platí, že vlastnický sektor je doménou především příjmově silnějších domácností (Lux, Burdová 2000: 24). Z dat výzkumu *Postoje k bydlení v ČR 2001* vyplývá, že v ČR existuje závislost mezi právním důvodem užívání domu/bytu a příjmovou kategorií domácnosti respondenta. S jistou opatrností lze říci, že mezi vlastníky jsou, v porovnání s ostatními právními formami užívání domu/bytu, více zastoupeny obě nejvyšší příjmové kategorie a méně nejnižší příjmové kategorie. Opatrnost je na místě minimálně z toho důvodu, že dotazovaní mají obvykle v podobných výzkumech tendenci výši svých skutečných příjmů podhodnocovat (ať už záměrně nebo proto, že v daném okamžiku jejich reálnou výši nejsou schopni správně určit). Kromě toho danou skupinu tvoří jak vlastníci rodinných domů (či členové jejich domácností), tak vlastníci a spoluvlastníci bytových domů a bytů v osobním vlastnictví (či členové jejich domácností). Příjmová situace obou těchto

Graf 4 – Právní forma užívání domu/bytu a příjmové kategorie domácností respondentů.

Zdroj: *Postoje k bydlení v ČR 2001, N = 3 042.*

rodinných domů představují skupinu nejvíce spokojenou se svým současným bydlením a mezi osobami, které své současné bydlení nepovažují za ideální, by si největší

podskupin může být do značné míry odlišná, nicméně zastoupení druhé z nich bylo v celém datovém souboru čtvrtinové oproti první. Jelikož v ČR se často argumentuje tím, že převážnou část majitelů rodinných domků tvoří chudé venkovské domácnosti, je třeba pro úplnost dodat, že struktura vlastníků rodinných domů (či členů jejich domácností) podle velikosti obce byla v uvedeném datovém souboru následující: 56,3 % žilo v obcích s méně než 5 000 obyvateli, 9,8 % ve městech do 10 000 obyvatel, 23 % ve městech do 100 000 obyvatel a zbývajících 10,9 % ve městech s více než 100 000 obyvateli. Naopak jednoznačně nejnižší rodinné příjmy vykazují dotazovaní s ostatním právním důvodem užívání domu/bytu³. Situaci zachycuje graf 4.

Z výsledků provedeného průzkumu je zřejmé, že výše uvedené tvrzení o výsadním postavení vlastnického bydlení s ohledem na preference uživatelů platí i v podmínkách ČR. Především vlastníci

[3] Nájemníci ve služebních bytech a členové jejich domácností, osoby žijící v domech s pečovatelskou službou, podnájemníci, osoby ubytované v ubytovnách, penzionech, azylových domech či osoby s jiným právním důvodem užívání domu/bytu, než zde zmíněné.

část přála stát se majitelem rodinného domu. Jejich představy jsou však limitovány ekonomickými možnostmi.

Bytová politika v ČR po roce 1990 je do značné míry zaměřena právě na podporu nejdražší, tj. vlastnické, formy bydlení (podpora hypotečního úvěrování, státní bezúročná půjčka, daňové úlevy, podpora stavebního spoření). Podle údajů Ministerstva pro místní rozvoj byla v roce 1999 na poskytování státní bezúročné půjčky, podporu hypotečního úvěrování a stavebního spoření vyčleněna částka 8,093 mld. Kč (0,43 % HDP daného roku v běžných cenách), v roce 2000 7,650 mld. Kč (0,39 % HDP daného roku v běžných cenách). Na ostatní formy podpory (bez prostředků na podporu výstavby domů s pečovatelskou službou a sociální podpory v oblasti bydlení) pak částky 4,2 mld. Kč (pro rok 1999) a 3,7 mld. Kč (rok 2000).

Dostupnost bydlení

Z hlediska dostupnosti bydlení rozlišujeme tzv. dostupnost fyzickou (availability) a dostupnost finanční (affordability). Fyzická dostupnost vypovídá o dosažitelnosti volných obytných prostor, tj. zda domácnost má kam se nastěhovat nebo co koupit. Fyzická dostupnost bývá často charakterizována porovnáním celkového objemu bytového fondu s celkovým počtem domácností. Maier a Čtyroký [Maier, Čtyroký 2000: 76] používají termín potřeba bydlení, což je „normativně určovaná potřeba považovaná za potenciální poptávku, jež by se realizovala v případě obecné ekonomické dostupnosti bydlení. Normativem je jeden byt pro každou domácnost po odečtení tzv. chtěného soužití (3–4 % domácností)“. K analýze musíme bohužel použít neaktuální údaje ze Sčítání lidu domů a bytů (SLDB) provedeného Českým statistickým úřadem (ČSÚ) v roce 1991, jelikož údaje o počtu cenzových domácností ze SLDB 2001 v době vzniku tohoto textu doposud nebyly k dispozici. Podle SLDB 1991 v ČR žilo celkem 4 051 600 cenzových domácností a podle téhož zdroje bytový fond zahrnoval 4 077 193 bytů⁴, z toho 371 512 bytů (9,1 %) neobydlených. Předpokládáme-li, že 4 % českých domácností žijí ve chtěném soužití s jinou domácností, zdá se, že deficit bytového fondu v ČR v roce 1991 představoval necelých 184 000 bytů. Je ovšem nutno upozornit, že pokud bychom uvažovali celkový bytový fond včetně neobydlených bytů (část těchto bytů je však trvale neobyvatelná), existuje v ČR dokonce přebytek bytů. Porovnání celkového objemu bytového fondu s počtem cenzových domácností vykazuje dva významné nedostatky:

1. Větší fyzická dostupnost volných bytů napomáhá vzniku nových cenzových domácností a obě porovnávané veličiny se tak vzájemně ovlivňují, nejsou nezávislé.

[4] Podle předběžných výsledků SLDB 2001 tvoří bytový fond 4 369 200 bytů, z toho 540 300 bytů (12,4 %) neobydlených.

BYDLENÍ V ČR – PŘEDSTAVY A EKONOMICKÁ REALITA

2. Mezi neobydlené byty se ve statistice zahrnují nejen byty trvale nezpůsobilé k bydlení, ale i byty obydlené pouze přechodně, sloužící k rekreaci či byty neobydlené z ostatních důvodů.

Z těchto důvodů se skutečný deficit bytového fondu v ČR (lze-li vůbec o deficitu hovořit) může lišit od výše uvedené hodnoty.

Tabulka 1 – Počet bytů připadajících na 1 000 obyvatel země

	1990	1995	1997	1998	2001
Chorvatsko	–	336,4	355,0	–	–
Německo	425,0	439,0	452,0	–	–
Slovinsko	–	343,6	349,4	–	–
USA	–	419,0	424,0	–	–
Švýcarsko	493,0	493,2	505,0	510,0	–
Francie	464,0	478,3	488,0	491,0	–
Finsko	450,0	464,8	470,1	475,4	–
Dánsko	463,0	467,0	466,0	467,2	–
Estonsko	411,0	418,0	427,0	430,0	–
Norsko	416,0	422,0	425,6	427,6	–
Bulharsko	377,0	408,0	415,0	418,0	–
Kypr	374,0	397,0	411,0	417,0	–
Nizozemí	393,0	405,0	411,0	414,0	–
Maďarsko	372,0	390,0	398,0	401,1	–
Rakousko	380,0	391,0	396,0	399,0	–
Litva	358,0	381,0	388,0	391,0	–
ČR	–	–	–	365,1	372,0*
Lotyšsko	310,0	336,0	345,0	353,0	–
Rumunsko	345,0	343,1	347,6	349,3	–
Moldávie	–	339,0	338,0	346,0	–
Irsko	292,0	310,0	322,0	327,0	–
Slovensko	–	310,0	311,0	312,0	–
Polsko	289,0	297,8	300,0	302,0	–
Makedonie	–	271,3	272,9	274,4	–

* Podle předběžných výsledků SLDB 2001; v čitateli celkový počet trvale obydlených bytů. Při zahrnutí celého bytového fondu, tj. včetně neobydlených bytů (kromě bytů nezpůsobilých k bydlení), činí odpovídající hodnota 418,1 bytů na 1 000 obyvatel.

Zdroj: *Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe and North America 2000; vlastní výpočet (ČR 2001)*

Frekventovaným ukazatelem fyzické dostupnosti bytů používaným pro mezinárodní srovnání je počet bytů připadajících na 1 000 obyvatel země. Postavení ČR s ohledem na hodnotu tohoto ukazatele uvádí tabulka 1. Lze říci, že v porovnání s postkomunistickými zeměmi ČR výrazněji zaostávala (podle hodnoty za rok 1998) pouze za Estonskem, Bulharskem, Maďarskem a Litvou. Srovnání s ostatními vyspělými zeměmi pro ČR vyznívá hůře. Jedinou zemí, kde na 1 000 obyvatel připadá méně bytů než v ČR, je Irsko.

Výše provedené zhodnocení fyzické dostupnosti je poněkud zjednodušené, minimálně z následujících důvodů. Fyzická dostupnost bytů je určována pro celou ČR (tj. na úrovni státu), v jednotlivých regionech může být situace odlišná. Problematičnost takového „globálního“ hodnocení je dána i některými specifickými vlastnostmi bytů jako ekonomických statků – především jejich heterogenitou (jen velmi těžko budeme hledat dva byty, které jsou dokonalými substituty), imobilitou (byty nelze přesouvat z oblastí s relativním dostatkem do oblastí s relativním nedostatkem), dlouhou dobou životnosti (různý stupeň opotřebení, požadavky na opravy a rekonstrukce) apod. Nerozlišuje se fyzická dostupnost nájemních, družstevních bytů nebo bytů do osobního vlastnictví. Optimální počet bytů v daném sektoru musí respektovat preference a možnosti jednotlivých domácností, musí být výsledkem konfrontace nabídky a poptávky, nikoli autoritativního rozhodnutí. Na druhé straně uvedená zjednodušení usnadňují případná mezinárodní srovnání, nevzniká problém s chybějícími daty.

Finanční dostupnost vypovídá o relacích mezi náklady na bydlení a příjmy domácností, tj. nakolik si domácnost může bydlení finančně dovolit. Rozlišuje se finanční dostupnost nájemního bydlení a finanční dostupnost bydlení vlastnického. Finanční dostupnost nájemního bydlení je obvykle definována jako poměr mezi výší v místě obvyklého nájemného za průměrný byt a výší průměrného⁵ hrubého nebo čistého příjmu domácnosti. Následně je normativním rozhodnutím stanoveno, jaká výše takto zjištěného poměru je ještě považována za únosnou, a poté lze určit podíl domácností, které tuto normativně stanovenou hranici již překročily (nebo jí naopak nedosáhly). V českých podmínkách se pro hodnocení finanční dostupnosti bydlení pro konkrétní domácnost používá ukazatel skutečné míry zatížení domácností výdaji na bydlení (blíže Lux, Burdová 2000). Obdobně finanční dostupnost vlastnického bydlení je definována jako poměr mezi výší splátek a dalších výdajů spojených s vlastnickým bydlením a výší průměrného⁵ příjmu rodiny. Mírou dostupnosti se rozumí procento rodin, které si mohou dovolit koupit průměrného bydlení (průměrného ve smyslu lokálním, regionálním či celostátním).

Pro hodnocení dostupnosti vlastnického bydlení v ČR zvolíme dva přístupy. První je do značné míry teoretickou abstrakcí, ale objevuje se v mezinárodních přehle-

[5] Častěji než průměrná hodnota se využívá hodnota mediánu, která je méně ovlivněna výskytem pozorování s extrémními hodnotami.

BYDLENÍ V ČR – PŘEDSTAVY A EKONOMICKÁ REALITA

dech. Udává relaci mezi průměrnými pořizovacími náklady (nebo cenou) bytu v rodinném/bytovém domě a výší průměrného ročního příjmu jednotlivce. Druhý již vychází z výše uvedené definice finanční dostupnosti vlastnického bydlení.

Tabulka 2 – Zhodnocení dostupnosti vlastnického bydlení v ČR v letech 1996–1999

	1996	1997	1998	1999
<i>Cena za 1 m² obytné plochy bytu v bytových objektech dokončených v ČR:</i>				
– v rodinných domech v Kč (1)	20 063	23 109	23 913	24 899
– v bytových domech v Kč (2)	19 457	23 542	27 688	26 902
Průměrná hrubá měsíční mzda ⁶ v Kč (3)	9 679	10 691	11 693	12 655
Podíl (4)=(1)/(3)	2,07	2,16	2,05	1,97
Podíl (5)=(2)/(3)	2,01	2,20	2,37	2,13
<i>Průměrná pořizovací hodnota dokončeného bytu:</i>				
– v rodinných domech v Kč (6)	1 780 200	2 143 600	2 304 900	2 402 900
– v bytových domech v Kč (7)	868 800	1 083 200	1 464 100	1 372 900
Průměrný hrubý roční příjem v Kč (8)=(3)*12	116 148	128 292	140 316	151 860
Podíl (9)=(6)/(8)	15,33	16,71	16,43	15,82
Podíl (10)=(7)/(8)	7,48	8,44	10,43	9,04

Zdroj: Stavby pro bydlení dokončené v České republice v roce 1996, 1997, 1998, 1999; Statistická ročenka ČR 1997; Statistická ročenka České republiky 2000; vlastní výpočty. Poznámka: Financování koupě domu/bytu se rozumí výhradně z průměrného příjmu.

S pomocí údajů o průměrných hrubých mzdách zaměstnanců a průměrných relativních i absolutních cenách bytových jednotek dokončených v letech 1996–1999, je dostupnost vlastnického bydlení zhodnocena v tabulce 2. Předložený způsob hodnocení předpokládá, že pořízení vlastního bydlení je financováno výhradně z průměrných hrubých pracovních příjmů jednotlivce, neuvažuje tedy jiné příjmy, cizí finanční zdroje, spoluúčast dalších osob.

Tabulka 2 přibližuje relace mezi průměrnými hrubými mzdami jednotlivců a průměrnými relativními (za m² obytné plochy), resp. absolutními cenami dokončených bytů. Uvedené podíly udávají násobky průměrného hrubého měsíčního, resp. ročního příjmu potřebné k pořízení 1 m² bytu, resp. průměrného bytu dokončeného v příslušném roce. Z tabulky vyplývá, že do roku 1997 se nůžky mezi náklady na pořízení bytu v rodinném domě a průměrnými mzdami rozevíraly stále více, od roku 1998

[6] Průměrné hrubé měsíční mzdy zaměstnanců v civilním sektoru národního hospodářství. (Zdroj: ČSÚ – www.czse.cz)

nastal zlom a dochází k velmi pozvolnému sblížení. V případě bytů v rodinných domech byla tato změna způsobena jen velmi mírným růstem jejich průměrných cen mezi roky 1997 a 1998 při zhruba stabilním růstu mezd ve stejném období. V případě bytů v bytových domech obdobný zlom nastal teprve mezi roky 1998 a 1999. Průměrné ceny dokončených bytů se v tomto období dokonce snížily, a to jak relativně, tak absolutně.

Náklady na koupi průměrného domu/bytu (viz tabulku 2) představují několika-násobek hrubého ročního příjmu budoucího vlastníka. Jen velmi malá část domácností disponuje úsporami v potřebné výši, většina z nich je proto nucena opatřit si chybějící finanční zdroje prostřednictvím institucí kapitálového trhu. Nejčastěji k financování svých bytových potřeb využívají stavební spoření nebo hypoteční úvěry, resp. jejich kombinaci. Následující analýza předpokládá využití obou těchto nástrojů. Cílem je zhodnotit dostupnost vlastnického bydlení v ČR v letech 1996, 1997 a 1999 s využitím datových souborů Statistiky rodinných účtů Českého statistického úřadu (dále jen SRÚ). Východiskem jsou tyto předpoklady:

1. Uvažovány jsou pouze zaměstnanecké domácnosti, tj. domácnosti, jejichž přednosta byl v daném roce v zaměstnaneckém pracovním poměru.
2. Domácnost řeší svou bytovou situaci koupí nového bytu v bytovém domě. Cena odpovídá průměrné pořizovací hodnotě dokončeného bytu v daném roce (viz tabulku 2).
3. Domácnost využije k financování své bytové potřeby prostředky ze stavebního spoření a hypotečního úvěru v takovém poměru, aby měla nárok na poskytnutí státní podpory v podobě úrokové dotace k hypotečnímu úvěru k celé částce přijatého úvěru. Výše hypotečního úvěru současně ze zákona nesmí přesáhnout 70% pořizovací (obvyklé) ceny bytu.
4. Cílová částka stavebního spoření je sjednána ve výši rozdílu mezi pořizovací hodnotou bytu a výší přijatého hypotečního úvěru; polovinu cílové částky domácnost naspoří, polovinu získá v podobě řádného úvěru ze stavebního spoření úročeného 6 % p. a.; minimální měsíční splátka úvěru činí 0,5 % z cílové částky⁷.
5. Domácnost splňuje všechny podmínky pro přidělení hypotečního úvěru ve výši nepřesahující 70 % obvyklé (pořizovací) ceny nemovitosti a současně všechny podmínky pro poskytnutí státní podpory v podobě úrokové dotace.

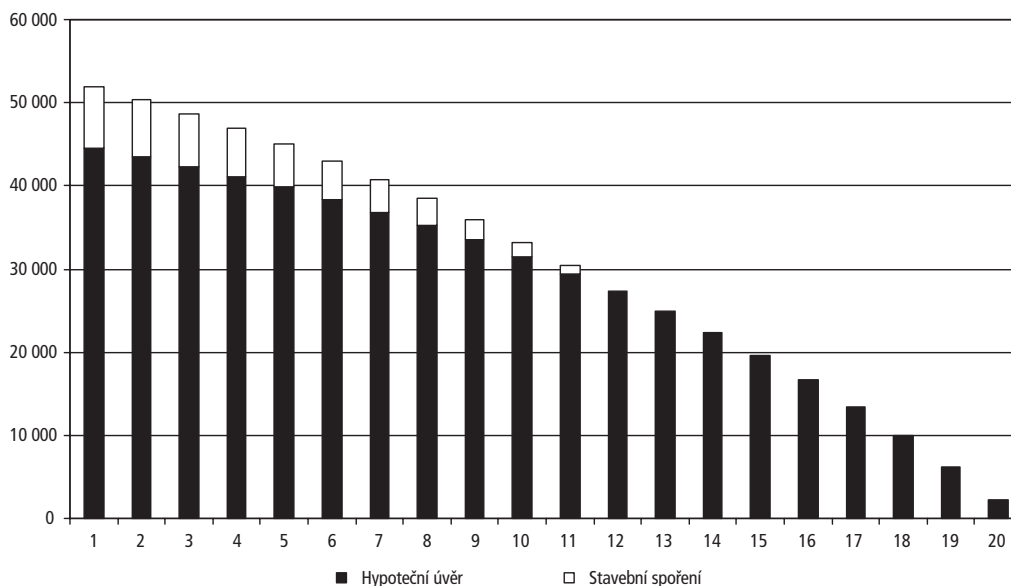
[7] Výše minimální měsíční splátky se liší v závislosti na zvoleném programu spoření, jisté nepřilíší podstatné rozdíly existují i mezi jednotlivými spořitelny. Zvolených 0,5 % z cílové částky odpovídá programu Standard u Českomoravské stavební spořitelny.

6. Nejsou uvažovány poplatky za vedení a správu účtů placené stavební spořitelně a hypoteční bance, poplatky za pojištění nemovitosti, které je podmínkou poskytnutí hypotečního úvěru apod.

7. Úroky placené z obou typů úvěrů (tj. z úvěru ze stavebního spoření a hypotečního úvěru) jsou reálně v čase rozloženy nerovnoměrně. Pravidelně placená částka (anuita) se skládá z úroku a úmoru. Na počátku splácení převažující část anuity tvoří úrok, malou část úmor, na konci doby splatnosti je situace opačná. Výše úrokových plateb tedy klesá s každým dalším rokem průběhu splácení úvěru, klesá tak částka, o kterou si domácnost může snížit daňový základ. Situaci zachycují grafy 5 a 6. Pro účely hodnocení je uvažováno rovnoměrné rozložení úroků během celé doby splatnosti. Domácnost si při tomto zjednodušení každý měsíc sníží daňový základ o konstantní „průměrný“ úrok vypočtený jako podíl celkové sumy zaplacených úroků a celkové doby splatnosti úvěru (v měsících). Doba splatnosti úvěru ze stavebního spoření je pro účely výpočtu výše úroků hypoteticky prodloužena tak, aby se rovnala době splatnosti hypotečního úvěru a měsíční suma úroků, o které se snižuje daňový základ, zůstala konstantní do okamžiku splacení obou úvěrů. Situace je znázorněna v grafu 7.

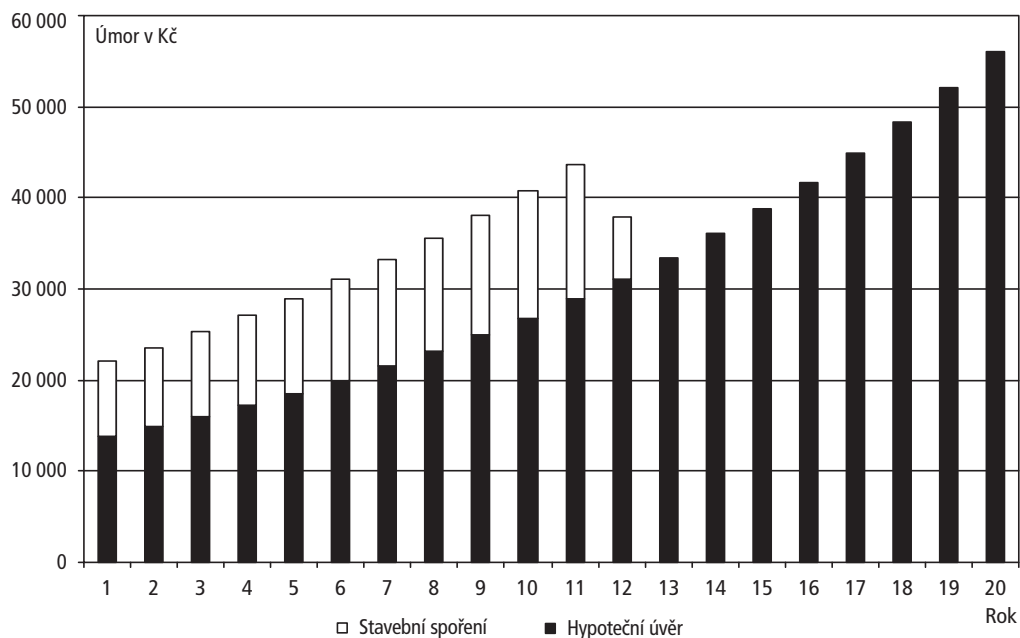
8. Snížení daňového základu o úroky zaplacené z přijatého hypotečního úvěru a úvěru ze stavebního spoření (zákonem 586/1992 Sb., ve znění pozdějších předpisů, povoleno od roku 1998) umožňuje domácnosti realizovat daňovou úsporu, o kterou se zvyšuje její celkový disponibilní důchod. Výši této úspory lze určit jako rozdíl mezi důchodem po zdanění vypočteným bez uplatnění odpočtu úroků a disponibilním důchodem při snížení daňového základu o placené úroky. Velikost úspory tedy závisí nejen na samotné sumě úroků, ale i na výši daňového základu (a zprostředkovaně tudíž i na příslušné sazbě daně, podle toho, do kterého daňového pásma daňový základ náleží). Pokud existuje více účastníků úvěrové smlouvy, může odpočet úroků uplatnit jeden z nich na celý obnos nebo každý z nich rovným dílem. Uvedené skutečnosti komplikují možnost zohlednění daňové úspory v této analýze. Vycházejme z předpokladu, že odpočet úroků od základu daně uplatní v domácnosti osoba, která díky výši svého daňového základu dosáhne nejvyšší daňové úspory. Vzhledem k tomu, že v SRÚ jsou důsledně rozlišeny pouze příjmy přednosti domácnosti a jeho manželky, nárok na odpočet podle tohoto pravidla uplatní jeden z nich. Za účelem zjištění výše daňového základu jsou hrubé příjmy ze závislé činnosti konkrétní osoby kromě zaplacených úroků sníženy o příspěvky na sociální zabezpečení a zdravotní pojištění (celkem 12,5% hrubé mzdy), nezdanitelnou částku na poplatníka a nezdanitelné částky na děti (podle počtu nezaopatřených dětí v domácnosti). Daňová úspora je vypočtena výše uvedeným způsobem pro přednostu domácnosti i jeho manželku a o vyšší z těchto částek se zvyšuje celkový čistý peněžní příjem domácnosti.

Graf 5 – Výše úroků v průběhu splácení hypotečního úvěru a řádného úvěru ze stavebního spoření

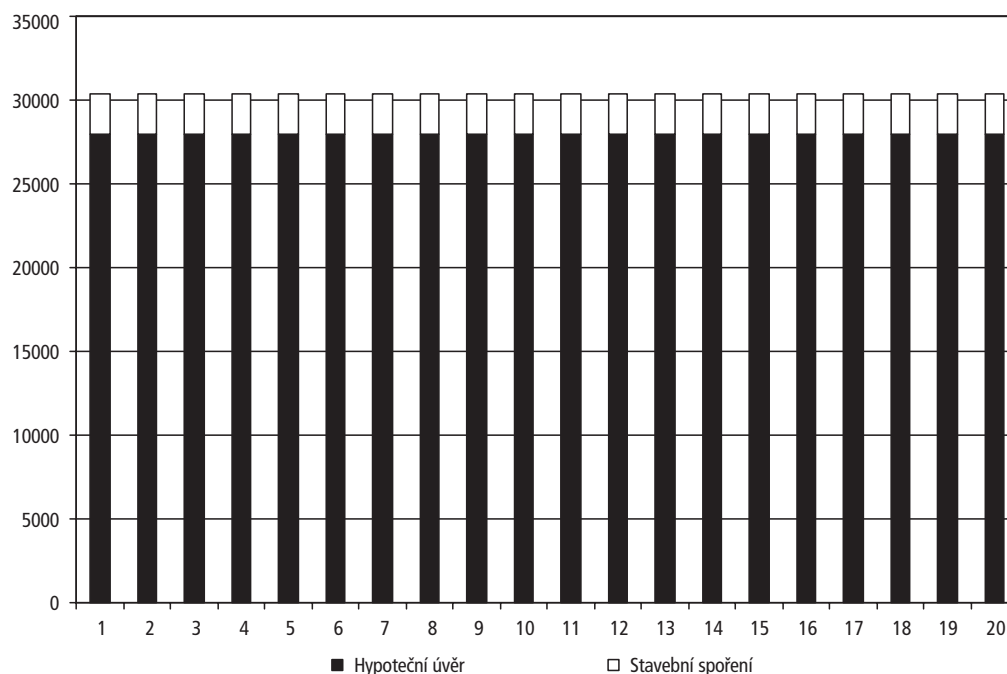
Zdroj: vlastní výpočty, tabulka 2 (rok 1996)

Graf 6 – Výše úmoru v průběhu splácení hypotečního úvěru a řádného úvěru ze stavebního spoření

Zdroj: vlastní výpočty, tabulka 2 (rok 1996)

Graf 7 – Hypotetická výše úroku v průběhu splácení hypotečního úvěru a řádného úvěru ze stavebního spoření

Zdroj: vlastní výpočty, tabulka 2 (1996)

9. Míra dostupnosti vlastnického bydlení je určena jako podíl domácností z celkového počtu zaměstnaneckých domácností, jejichž „hypotetické celkové měsíční výdaje“ nepřesáhnou jejich disponibilní měsíční příjem. Hypotetické měsíční výdaje zahrnují:

- měsíční splátku úvěrů,
- rezervu ve výši 25% splátky úvěrů,
- životní minimum rodiny,
- další výdaje domácnosti, které budou muset být nezbytně uhrazeny: splátky půjček od finančních ústavů (nikoli půjčky na bydlení), splátky ostatních půjček, pojistné (penzijní připojištění, životní pojištění, pojištění související se zdravím, pojištění související s dopravou, bydlením, ostatní pojištění).

Je třeba upozornit, že v takto zjištěných hypotetických výdajích nejsou zahrnuty náklady, které bude muset domácnost každý měsíc uhradit v souvislosti s provozem svého domu/bytu. V případě vlastníků se jedná zejména o poplatky za energie (elektřina, plyn, teplo, vodné, stočné apod.). Uvedené výdaje by bylo možné zohlednit v průměrné výši (průměrné výdaje za energie domácností žijících ve vlastním bytě v bytovém domě v rámci SRÚ daného roku), nicméně ta značně kolísá v závislosti na způsobu vytápění (domácnosti s dálkovým topením, blokovou

nebo domovní kotelnou zaplatily v roce 1999 na poplatcích za energie měsíčně v průměru 1 893 Kč, domácnosti s vlastním ústředním nebo etážovým topením 1 526,80 Kč a domácnosti, které si topí v kamnech jen 1 264 Kč), na zdroji teplé vody (domácnosti s dálkovým vedením teplé vody zaplatily v roce 1999 na poplatcích v průměru 1 938 Kč měsíčně, domácnosti s domovní kotelnou pouze 1 623 Kč, domácnosti s vlastním ústředním nebo etážovým topením 1 637 Kč, domácnosti s elektrickým bojlerem nebo průtokovým ohříváčem 1 406,50 Kč atd.). Kromě toho se výše poplatků různí podle počtu osob v domácnosti, jejich spořivosti, konkrétní stavební úpravě příslušného domu apod. Z důvodu jejich značné variability proto do analýzy nebyly zahrnuty.

Výsledky celé analýzy shrnuje tabulka 3.

Hodnocení finanční dostupnosti je vztaženo pouze na byty z vlastnického sektoru, konkrétně na průměrný nový byt v bytovém domě dokončený v příslušném roce. Finanční dostupnost nájemních bytů je totiž v ČR zkreslována regulačními opatřeními státu. Důsledky těchto opatření lze popsat následovně: umělé snížení ceny nájem-

Tabulka 3 – Zhodnocení dostupnosti vlastnického bydlení v ČR v letech 1996, 1997 a 1999

	1996	1997	1999
Pořizovací hodnota bytu (Kč)	868 800	1 083 200	1 372 900
Výše řádného úvěru ze stavebního spoření (Kč)	130 320	162 480	286 450
Úroková sazba řádného úvěru ze stavebního spoření	6 %	6 %	6 %
Výše hypotečního úvěru (Kč)	608 160	758 240	800 000
Úroková sazba hypotečního úvěru ⁸	11,4 %	12,9 %	10,2 %
Státní úroková dotace k hypotečnímu úvěru	4 %	4 %	4 %
Měsíční splátka úvěru ze stavebního spoření (Kč)	1 303,20	1 624,80	2 864,50
Doba splatnosti úvěru ze stavebního spoření	11,5 roku	11,5 roku	11,5 roku
Měsíční splátka hypotečního úvěru (Kč)	4 862,20	6 773,40	5 824,10
Doba splatnosti hypotečního úvěru	20 let	20 let	20 let
Suma úroků zaplacených z obou úvěrů, o kterou lze měsíčně snížit daňový základ při výpočtu daně z příjmů fyzických osob (Kč)	–	–	2 936,10
Celková měsíční splátka (součet splátek obou úvěrů) v Kč	6 165,40	8 398,20	8 688,60
Míra dostupnosti vlastnického bydlení v % (pro zaměstnanecké domácnosti)	14,2	6,1	10,9

Zdroj: vlastní výpočty, ČMHB, Stavby pro bydlení dokončené v České republice v roce 1996, 1997, 1999, SRÚ 96, 97, 99

[8] Průměrné úrokové sazby hypotečních úvěrů na bydlení (tj. pro fyzické osoby) podle údajů ČMHB ve sledovaných letech.

ních bytů (tj. výše placeného nájemného) vyvolává (za jinak neměnných okolností) převis poptávky nad nabídkou. Na jedné straně tak jsou vytvářeny příznivé finanční podmínky pro současné nájemníky, na straně druhé pevně stanovený cenový strop neumožňuje zajistit rovnovážnou situaci na „trhu“. Ztěžuje se tím přístup dalším zájemcům do tohoto sektoru bydlení, kteří jsou ve zvýšené míře nuceni orientovat se na finančně náročnější vlastní bydlení či nájmy na volném trhu.

Bytová výstavba klade vysoké nároky na kapitálové zdroje investorů i budoucích vlastníků bytových jednotek. Pouze kapitálově silní investoři jako pojišťovny, penzijní a investiční fondy či velké finanční skupiny, které shromažďují prostředky drobných stádatelů, mohou financovat bytovou výstavbu výhradně z „vlastních“ zdrojů. Drobní investoři jsou schopni pokrýt jen velmi malou část pořizovacích nákladů budoucích domů/bytů, větší část je zajištěna cizími zdroji v podobě dlouhodobých (nejčastěji hypotečních) úvěrů. Dostatek dlouhodobých finančních zdrojů je tedy jedním ze základních předpokladů obnovy a rozšíření stávajícího bytového fondu.

Závěr, shrnutí

Z šetření *Postoje k bydlení v ČR 2001* vyplývá, že v ČR jsou se svým současným bydlením nejvíce spokojeni vlastníci nebo spoluvlastníci rodinných domů (či členové jejich domácností). Jednak míru své spokojenosti na desetibodové škále ohodnotili nejvýše v porovnání s ostatními právními formami užívání domu/bytu, jednak 82,6% z nich své současné obydlí označilo za ideální. Naopak nejméně se ztotožňují představy o ideálním bydlení se skutečností v případě nájemníků v bytech soukromých majitelů.

Z osob, které své současné obydlí za ideální nepovažují, by si drtivá většina (85,9 %) přála vystupovat v pozici vlastníka domu/bytu, výrazně menší část v pozici nájemníka (9,1 %) a družstevníka (3,8 %). Potvrzuje se tak, že většina lidí hodnotí vlastnické bydlení (zejména vlastnictví rodinného domu) výše než ostatní právní formy užívání domu/bytu a představuje pro ně vrchol, kterého by si na své dráze bydlení přáli dosáhnout. Jak dalece pro ně je nebo není dosažitelný, závisí mimo jiné na výši jejich příjmů. Zdá se totiž, že vlastnický sektor v ČR (nerozlišujeme-li vlastnictví rodinného domu, bytového domu nebo bytu) je spojen s vyšší příjmovou úrovní domácností než ostatní sektory bytového trhu.

Porovnání počtu trvale obydlených bytů a počtu cenových domácností ukazuje na existenci deficitu bytového fondu v ČR. Problémem je, že uvedené srovnání není zcela relevantní. Porovnávané totiž dvě veličiny, které na sobě nejsou zcela nezávislé. Kromě toho o deficitu nelze hovořit, uvažujeme-li kromě trvale obydlených též byty neobydlené. Pokud provedeme mezinárodní komparaci počtu bytů připadajících na 1 000 obyvatel, nachází se ČR (podle stavu v roce 1998) spíše na spodním okraji pomyslného žebříčku, negativně vyznívá zejména srovnání s vyspělými západoevropský-

mi zeměmi. I v tomto případě se ovšem situace poněkud mění, pokud do celkového počtu bytů (pro účely výpočtu) zahrneme též byty, které nejsou obydlené trvale (pro ČR je charakteristický významný podíl tzv. druhého bydlení, tj. staveb sloužících zejména k rekreaci, které jsou obydleny obvykle pouze po část roku).

Z provedeného zhodnocení finanční dostupnosti vlastnického bydlení plyne, že pořízení vlastního bydlení na základě úspor z průměrné mzdy je dlouhodobou záležitostí. Rozdíl mezi průměrnou cenou nového bytu a vyšší průměrné mzdy se v letech 1996–1998 stále prohluboval, a to především kvůli rostoucím cenám bytových jednotek. Teprve v roce 1999 nastal v tomto směru pozitivní obrat.

Literatura

Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe and North America, Economic Commission for Europe, United Nations, Geneva 2000.

Lux, M., Burdová, P. 2000: *Výdaje na bydlení, sociální bydlení a napětí na trhu s bydlením (mezinárodní komparace a polistopadový vývoj v ČR)*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.

Maier, K., Čtyroký, J. 2000: *Ekonomika územního rozvoje*, Praha: Grada.

Valentová, B., Kohout, J. 1997: *Cesta do EU – bydlení a bytová politika v EU*, Praha: MMR.

O autorovi

Ing. Petr Sunega pracuje jako odborný pracovník oddělení Ekonomická sociologie Sociologického ústavu AV ČR. V roce 2001 ukončil studium na Vysoké škole ekonomické Praha, Fakultu financí a účetnictví.

Minulá a současná diferenciacie reprodukce v Evropě¹

Jitka Rychtaříková

Abstrakt

Po druhé světové válce se rodinné formy i reprodukční chování evropského obyvatelstva homogenizovaly navzdory politicky odlišným systémům. 90–95 % lidí vstupovalo do manželství a rodiny měly nejčastěji 2–3 děti. Od poloviny šedesátých let se v severní, západní (o deset let později v jižní Evropě) výrazně snížila plodnost i sňatečnost, vzrostla rozvodovost a podíl dětí narozených mimo manželství. Rodinné formy se pluralizovaly a bezdětnost začala být vnímána jako společensky přijatelná alternativa partnerského života. Životní kariéra jednotlivce se stala nejdůležitější hodnotovou orientací a rodina ztratila svůj dosud prioritní význam. V zemích s komunistickým politickým systémem zůstal až do počátku devadesátých let zakotven poválečný model rodinného chování.

Poslední desetiletí je obdobím homogenizace Západu podle nových rodinných forem a reprodukčních vzorců, ale je především obdobím dramatických změn v postkomunistických zemích. Zatímco úmrtnostní, ekonomické a sociální ukazatele postkomunistické země spíše diferencují, extrémně nízká úhrnná plodnost je všem společná. Příčiny nízké porodnosti souvisejí s odkladem porodů do vyššího věku, jsou odrazem relativně tíživějších podmínek pro život rodin, ale i otevřením možností dalších životních voleb. Rozpor mezi aspiracemi jednotlivců a možnostmi jejich naplnění může být řešen omezováním rodičovských plánů.

1. První demografický přechod

První demografický přechod (demografická revoluce) byl charakterizován z hlediska změn plodnosti především omezováním počtu dětí vyššího pořadí a porodů starších žen [Lesthaeghe 2000]. Na demografických ukazatelích plodnosti podle věku nebo podle délky trvání manželství se uvedené změny projeví výraznějším poklesem hodnot po dosažení maxima. Pokles intenzit plodnosti ve starším věku značně přispíval ke snižování průměrného věku žen při porodu (počítaného ze všech dětí).

[1] Tato práce vznikla za podpory Grantové agentury AV ČR, č. grantu A7028101/01.

Dalším průvodním jevem bylo snižování věku při vstupu do manželství, který dosáhl nejnižších hodnot v polovině šedesátých let dvacátého století. Změněné reprodukční vzorce souvisely mimo jiné s poznáním mechanismu početí a znalosti metod jeho zabránění (nejčastěji metodou přerušované soulože). Vzhledem k tomu, že výrazným způsobem poklesla míra kojenecké úmrtnosti (úmrtnostní krize téměř vymizely po roce 1870), nebylo potřeba rodit „náhradní děti“ [Chesnais 1986]. Režim populační reprodukce se změnil z extenzivního na intenzivní, označovaný také jako přechod od demografického plýtvání k efektivní reprodukci [Livi-Bacci 1994]. Průměrný počet dětí na jednu ženu se snížil v průběhu prvního demografického přechodu ze 4–6 na 2–3. První demografický přechod je také označován jako přechod od kvantity ke kvalitě (počet dětí v rodině se začal plánovat a délka rodičovské péče se prodloužila), resp. jako přechod od neuspořádanosti k pořádku (v období před demografickým přechodem byla často porušena věková posloupnost řádu vymírání, neboť děti v mnoha rodinách umíraly dříve než rodiče). Výčet a váha příčin, resp. faktorů prvního demografického přechodu, který bývá také označován jak „modern rise of population“ [McKeown 1976], jsou dodnes předmětem diskusí, protože existuje řada regionálních odchylek. Přesto hlavní myšlenka přechodu od rovnováhy dané vysokou úmrtností a plodností do nové rovnováhy charakterizované nízkou plodností a úmrtností zůstává.

První demografický přechod souvisel s procesem industrializace, urbanizace, vytvářením národních států a zaváděním veřejného pořádku. Rozvoj dopravy a obchodu umožnil eliminovat lokální hladomory. Rostoucí životní úroveň a zlepšování hygieny přispělo k poklesu úmrtnosti, stejně tak jako lékařské objevy konce 19. století. Zásadním faktorem pro omezování počtu dětí v rodině však byla změna myšlení, kdy děti již nebyly považovány za dar od Boha, ale samotní rodiče rozhodovali o jejich počtu [van de Kaa 1999]. Dále muselo být zřejmé, že je výhodnější mít méně dětí, ale současně mít znalost, resp. prostředky, jak toho dosáhnout. Z této doby se datují teorie o sociální mobilitě, resp. principu „capillarité sociale“ [A. Dumont 1890], vysvětlující snižování počtu dětí v rodinách. Rodiče se snažili zajistit dětem vzdělání, aby měly lepší životní start a dobrý příjem. Jak říká ve svých pracích D. van de Kaa [1999, 1993, 1987]: „the child became King“. Závěrečná fáze prvního demografického přechodu byla ovlivněna další etapou modernizace charakterizované sekularizací, vírou v rozvoj vědy, a také v obecně platné a nadčasové pravdy [van de Kaa, 1998, 1999].

První demografický přechod byl ve většině evropských zemí ukončen před druhou světovou válkou. Ve třicátých letech klesl v řadě zemí průměrný počet dětí na jednu ženu pod 2,1 (hodnota zajišťující prostou reprodukci dané populace; počet matek je nahrazen stejným počtem dcer). Nízké počty narozených dětí v tomto období také souvisely s hospodářskou krizí. Například v českých zemích byl v roce 1936 průměrný počet dětí na jednu ženu 1,6. Nečekané oživení plodnosti po druhé světové válce (poválečný baby-boom) vymazalo z myslí demografů a prognostiků obavy z de-

populačních trendů, o kterých se začalo mluvit ve třicátých letech. Počátkem šedesátých let dvacátého století byla nejčastěji přijímanou perspektivou postupná homogenizace reprodukčního chování obyvatelstva na úrovni prosté reprodukce.

2. Poválečná homogenizace demografické reprodukce

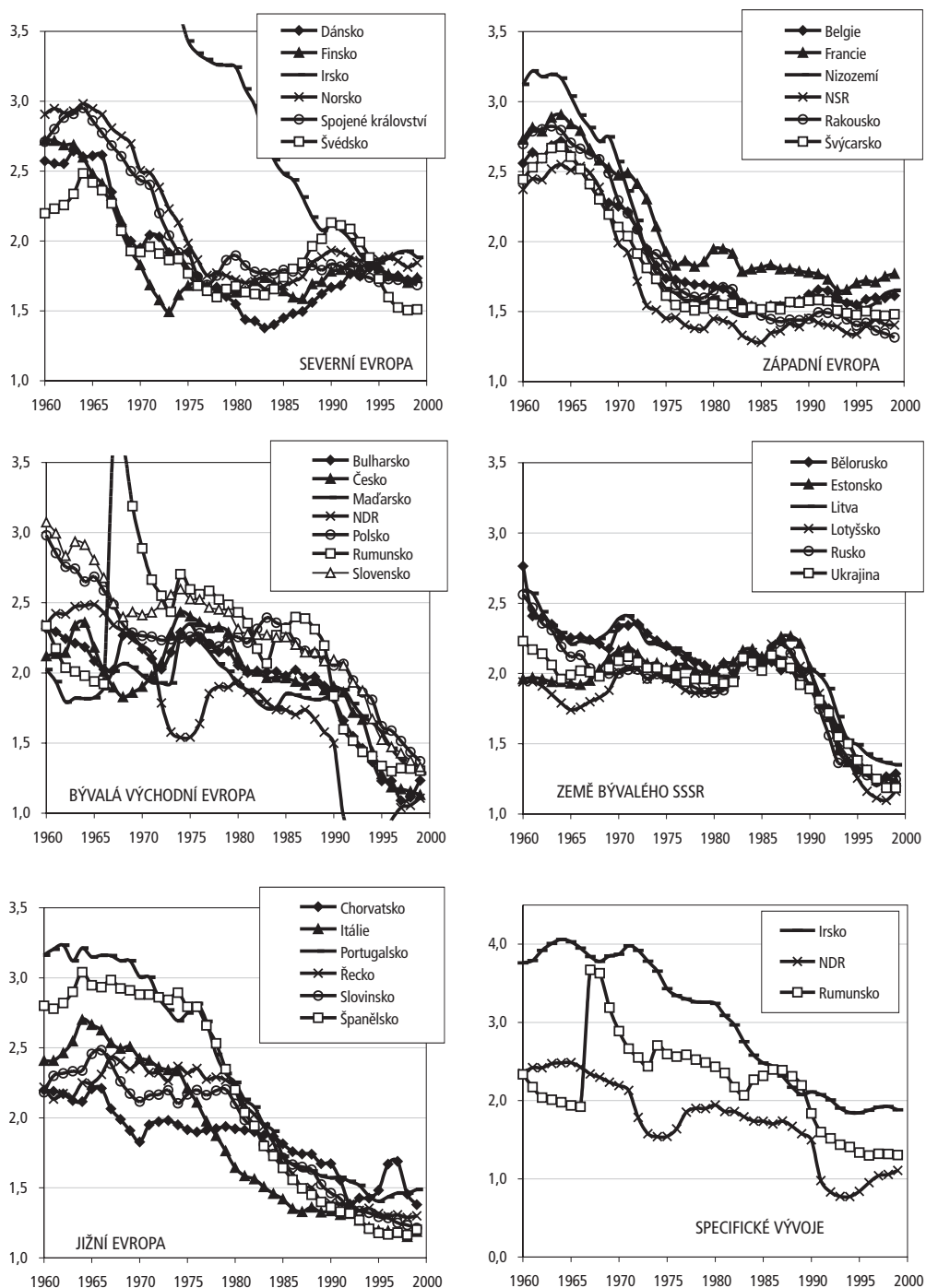
Navzdory skutečnosti, že po druhé světové válce se Evropa politicky rozdělila na dvě části, které se nazývaly Východ a Západ, byly demografické trendy v obou geopolitických blocích velmi podobné [Rychtaříková 1996, 1998]. Sjednocoval se zejména charakter reprodukce přechodem od vícedětných na málodětné rodiny, rostla intenzita sňatečnosti a snižoval se podíl bezdětných žen. Na Východě byla úroveň plodnosti ovlivněna brzkým přijetím zákonů o umělém přerušení těhotenství (koncem padesátých let) a dále v sedmdesátých letech opatřeními populační politiky, zaměřenými na zvýšení plodnosti (Polsko a Jugoslávie propopulační opatření nezavedly vzhledem k vyšší intenzitě plodnosti; Rumunsko zakázalo interrupce v roce 1966). Tyto specifické vnější podmínky se projevíly zdánlivě chaotičtějším průběhem křivek úhrnné plodnosti na Východě oproti Západu (graf 1). Na Západě úhrnná plodnost rostla až do poloviny šedesátých let, kdy průměrný počet dětí na jednu ženu dosahoval hodnoty kolem 2,5. Na Východě úhrnná plodnost v tomto období již klesala a v polovině šedesátých let patřila k nejnižším v Evropě, neboť se pohybovala kolem 2 dětí na jednu ženu. Tato situace pak vyprovokovala vlády ve východní Evropě k přijetí opatření stimulujících plodnost. Ačkoliv opatření populační politiky byla zaměřena především na třetí dítě, jejich efekt byl především v upevnění konečné (kohortní) plodnosti prvního a druhého pořadí a velmi nízké bezdětnosti [Rychtaříková 1994, 1995].

Na rozdíl od výrazné demografické regionální diferenciace před druhou světovou válkou se Evropa po válce ve svém rodinném chování homogenizovala jak z hlediska intenzity (frekvencovaná manželství; dvě až tři děti v rodině), tak unifikace formy soužití (legální sňatek). Výsledkem bylo v polovině šedesátých let sblížení ukazatelů demografické reprodukce v celé Evropě. V té době žádný demograf nepředvídal výrazné změny demografických ukazatelů a nejčastěji přijímanou výhledovou perspektivou bylo stacionární obyvatelstvo s konstantním počtem a strukturou. Jak napsal van de Kaa (1999) „*We could all live happily even after*“ (myšleno po ukončení prvního demografického přechodu).

3. Druhý demografický přechod a jeho regionalizace

Od poloviny šedesátých let se rodinné a prokreativní chování začalo rychle a nečekaně měnit („jakoby zahřmělo z čistého nebe“ – citát G. Calota bývalého ředitele INEDu v Paříži). Nejdříve v zemích severní Evropy, později západní a posléze jižní

Graf 1 – Vývoj úhrnné plodnosti v Evropě v letech 1960–1999

docházelo k trvalému snižování úrovně plodnosti pod hranici prosté reprodukce (graf 1). Tento pokles byl „nelogicky“ později, od počátku sedmdesátých let, provázen poklesem sňatečnosti [Rychtaříková 2000b]. Změny byly zejména kvalitativního charakteru. Rodinné formy se pluralizovaly, neboť vedle klasických (legálně uzavřených) manželství se začala šířit nesezdaná soužití, nejdříve u osob rozvedených a jako manželství na zkoušku u osob do věku 35 let. Později část z nich začala být trvalou alternativou nahrazující legální svazky. Manželství se stávala méně stabilními a rostl počet neúplných rodin. Uvedené transformace, které proběhly často nečekaným směrem (marginální formy, jevy se staly více frekventovanými – např. děti narozené mimo manželství, nárůst bezdětnosti, různé formy kohabitace včetně odděleného bydlení LAT – living apart together) nastolily nové diferenciace ať již mezi vyspělými zeměmi, nebo uvnitř jednotlivých populací.

Mezi polovinou šedesátých let a počátkem let devadesátých se politicky rozdělená a dříve demograficky poměrně homogenní Evropa odlišila i v demografických ukazatelích na Východ a Západ [Rychtaříková 1999], a to nejen v úrovni a formě reprodukce, ale také v ukazatelích zdravotního stavu. Zatímco na Západě se demografické vzorce chování výrazně změnily, Východ pokračoval v tradičním modelu vysoké sňatečnosti s mladou věkovou strukturou a relativně vyšší plodností. Navíc míry úmrtnosti na Východě stagnovaly nebo rostly. Od roku 1989 Východní Evropa zmizela jako geopolitický region. Po dvou až třech letech přecházení na tržní hospodářství se zde demografické ukazatele začaly dramaticky měnit [Rychtaříková 1999]. Velmi rychle a velmi hluboce se snížila úroveň plodnosti. V současnosti je průměrný počet dětí na jednu ženu nejnižší v postkomunistických zemích (graf 1, tabulka 1). V České republice, Lotyšsku a Rusku byl v roce 1999 průměrný počet dětí na jednu ženu méně než 1,2. Tato hodnota, která je hluboce pod úrovní prosté reprodukce, znamená, že populace při zachování stávajícího reprodukčního režimu vymřou během dvou až třech století. Řada bývalých východoevropských zemí dnes vykazuje úbytek obyvatelstva přirozenou měnou (počet zemřelých je vyšší než počet živě narozených). Španělsko mělo rovněž v roce 1999 extrémně nízký průměrný počet dětí na jednu ženu (1,2), avšak vzhledem k nízké úrovni úmrtnosti, přirozené úbytky obyvatelstva zde nejsou zatím zaznamenány. V roce 1999 byla úhrnná plodnost (průměrný počet dětí na jednu ženu) méně než 1,4 ve všech bývalých východoevropských zemích, zatímco ve většině západoevropských a severoevropských zemí se tento ukazatel pohyboval v rozmezí 1,5–1,7 (tabulka 1)².

Hluboké přeměny demografického chování, které začaly ve vyspělých zemích od poloviny šedesátých let mají zatím trvalý charakter. Průměrný počet dětí na jednu

[2] Prameny: Sardon, J.-P. 2000, „Évolutions récentes de la démographie des pays développés.“ Population, no. 4–5. „Recent Demographic Developments in Europe 2000“ Council of Europe Publishing; „Human Development Report 2001“ UNDP.

Tabulka 1 – Ukazatele rodinného chování a ekonomicko-sociálního rozvoje v roce 1999 v Evropě

Zeme	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Norsko	1,84	26,8	49,1	0,520 ⁸	28,5	0,404	24,0	3,9	75,6	81,1	0,939	0,937	84	75	28433
Švédsko	1,50	27,9	55,3	0,464	29,8	0,528	34,8	3,4	77,1	81,9	0,936	0,931	89	83	22636
Belgie	1,61	26,4 ⁰	11,6 ⁰	0,504	26,1	0,440	23,1 ⁷	5,3	74,8	81,1 ⁸	0,935	0,928	65	97	25443
Nizozemí	1,65	28,7	22,8	0,605	27,7	0,369	11,6 ⁷	5,2	75,3	80,5	0,931	0,926	66	89	24215
Finsko	1,74	27,4	38,7	0,580	27,7	0,510	19,2	3,6	73,8	81,0	0,925	0,923	86	67	23096
Švýcarsko	1,48	28,5	10,0	0,656	27,7	0,502	21,2 ⁷	4,6	76,8	82,5	0,924	0,919	66	68	27171
Francie	1,77	28,7	40,7	0,567	27,8	0,389	22,6 ⁷	4,8	74,9	82,4	0,924	0,922	76	75	22897
Spojené král.	1,68	28,9	38,8	0,530	27,3	0,426 ⁸	26,5	5,8	75,0	79,8	0,923	0,920	74	89	22093
Dánsko	1,73	27,4 ⁵	44,9	0,670	29,7	0,420	26,8 ⁶	4,2	74,2	79,0	0,921	0,920	84	85	25869
Rakousko	1,32	26,3	30,5	0,534	27,0	0,405	2,9 ⁸	4,3	75,1	81,0	0,921	0,915	65	65	25089
Německo	1,36	28,0	21,6	0,598	27,2	0,390 ⁷	16,1 ⁷	4,5	74,3	80,5	0,921	0,916	69	87	23742
Irsko	1,88	27,6	30,9	0,591 ⁸	27,9 ⁵			5,5	73,9	79,1	0,916	0,908	51	59	25918
Itálie	1,22	28,0 ⁵	8,7	0,622	27,0 ⁷	0,100 ⁷	24,0 ⁸	5,2	75,5	81,8 ⁸	0,909	0,903	58	67	22172
Španělsko	1,20	29,0	16,3	0,609	27,7	0,148 ⁵	14,7 ⁸	4,9	75,3	82,5	0,908	0,901	55	77	18079
Řecko	1,30	27,3	3,9	0,713	26,6	0,160	9,9 ⁰	5,9	75,5	80,6	0,881	0,874	57	60	15414
Portugalsko	1,49	26,4	20,8	0,827	25,0	0,244		5,6	72,0	79,1	0,874	0,870	70	63	16064
Slovensko	1,21	26,1	35,4	0,481	26,3	0,198	49,7	4,2	71,8	79,3	0,874	0,871	80	50	15977
Česko	1,13	24,6	20,6	0,477	24,1	0,324	44,0	4,6	71,4	78,2	0,844	0,842	84	75	13018
Slovensko	1,33	23,8	16,9	0,508	23,2	0,353	35,5	8,3	69,0	77,2	0,831	0,829	84	57	10591
Maďarsko	1,29	24,8	28,0	0,462	24,2	0,389	69,7	8,4	66,4	75,2	0,829	0,826	72	64	11430
Polsko	1,37	24,4	11,7	0,629	24,1	0,165	0,8 ⁷	8,8	68,2	77,2	0,828	0,826	80	65	8450
Estonsko	1,24	23,8	54,0	0,371	24,5	0,480	135,7	9,5	65,4	76,1	0,812		82	69	8355
Chorvatsko	1,38	25,4	8,2	0,680	25,3	0,130	17,8	7,7	70,2	77,0 ⁷	0,803	0,799	72	57	7387
Litva	1,35	23,7	19,8	0,546	23,1	0,249	51,8	8,6	67,1	77,4	0,803	0,801	79	68	6656
Lotyšsko	1,16	24,2	39,1	0,397	24,2	0,320	93,0	11,6	64,8	75,4	0,791	0,789	81	69	6264
Bělorusko	1,29	22,7	17,8	0,740	22,2	0,550	146,1	11,5	62,2	74,0	0,782	0,781	82	71	6876
Rusko	1,17	23,7 ⁷	27,9	0,598 ⁶	22,0 ⁵	0,433 ⁶	183,0 ⁸	16,9	59,9	72,4	0,775	0,774	81	77	7473
Rumunsko	1,30	23,5	24,1	0,656	23,2	0,211	114,4 ⁸	18,5	67,1	74,1	0,772	0,769	76	56	6041
Bulharsko	1,23	23,0	35,1	0,530	23,5	0,192	114,8 ⁸	14,9	68,3	75,1	0,772	0,770	86	69	5071
Ukrajina	1,10		17,4 ⁰	0,000		0,400 ⁵	155,1 ⁰	13,0	62,7	73,5 ⁸	0,742	0,739	79	68	3458
Albánie	2,10			0,993 ⁰	23,5	0,109 ⁸⁵	45,2 ⁵	12,2	71,7	76,4	0,725	0,721	73	41	3189
Moldavsko	1,39		16,6	0,620 ⁶	21,0	0,249	71,1 ⁸	18,5	64,2	71,5	0,699	0,696	83	46	2037
minimum	1,10	22,7	3,9	0,371	21,0	0,100	0,8	3,4	59,9	71,5	0,699	0,696	51	41	2037
maximum	2,10	29,0	55,3	0,993	29,8	0,550	183,0	18,5	77,1	82,5	0,939	0,937	89	97	28433

Legenda: Řazení podle HDI (Human development index) sloupec 11; ⁰ = 1990; ⁵ = 1995; ⁶ = 1996; ⁷ = 1997; ⁸ = 1998; ⁸⁵ = 1985.

1. Úhrnná plodnost; 2. Průměrný věk při prvním porodu; 3. % dětí narozených mimo manželství; 4. Úhrnná sňatečnost svobodných žen; 5. Průměrný věk žen při prvním sňatku; 6. Úhrnná rozvodovost; 7. Interrupce/100 živě narozených; 8. Míra kojenecké úmrtnosti; 9. Střední délka při narození života mužů; 10. Střední délka života při narození žen; 11. Index lidského rozvoje; 12. Index rozvoje žen; 13. % ekonomicky aktivních žen vzhledem k míře ekonomicky aktivních mužů; 14. Podíl městského obyvatelstva; 15. Hrubý domácí produkt v kupní síle.

ženu klesl na polovinu hodnot konce prvního demografického přechodu, tj. z 2–3 na 1–1,5. Evropská plodnost je dlouhodobě pod hladinou prosté reprodukce. Nikdo již dnes nemluví o další nové populační rovnováze. Řada zemí (Česká republika od roku 1994) zaznamenala úbytek obyvatelstva přirozenou měnou, což je nerovnováha mezi počtem zemřelých a živě narozených. Vzhledem k tomu, že pozorované demografické změny představují historicky nový a trvale zakotvený model demografického chování, byl proces jeho nastolení nazván druhým demografickým přechodem [van de Kaa 1987, 1993]. Základem koncepce druhého demografického přechodu je hluboká změna v kulturním faktoru, tj. myšlení evropských žen, mužů a párů. Jedná se o změnu hodnotového systému směrem k pluralizaci hodnot (tolerance rozvodu, interrupce, homosexuality), hledání individuálních životních stylů a osobní identity. První demografický přechod bývá v této souvislosti označován jako altruistický a druhý jako individualistický. Zatímco první klade největší důraz na rodinu a potomstvo, druhý vidí prioritu v seberealizaci individua, přičemž to platí stejně pro muže i ženy. Emocionální satisfakce rodičovství může být realizována jedním maximálně dvěma dětmi. Velmi důležitým vnějším faktorem umožňujícím dokonale plánovat nejen počet, ale i časování porodů, bylo zavedení spolehlivé hormonální antikoncepce, přičemž zodpovědnost za početí byla tímto přesunuta na ženy, které mohly početí efektivně kontrolovat. *Model dítě-rodiče* se změnil na *model pár-dítě*. Lidé, kteří podporují pluralitu názorů, možnost volby z řady možností, rovnost pohlaví a emancipaci minorit, jsou označováni za postmaterialisty nebo postmodernisty (rozdíl není přesně vymezen a liší se podle autorů). D. van de Kaa [1998] nazývá soubor lidí se stejným hodnotovým systémem mentální kohortou, která může samozřejmě zahrnovat různé generace. Nově přijímané hodnotové systémy vytvářejí nové mentální kohorty. Existují ovšem také názory, že trendy posledních třiceti let jsou pouze projevem další sekularizace [Cliquet 1991] a není třeba je specificky nazývat.

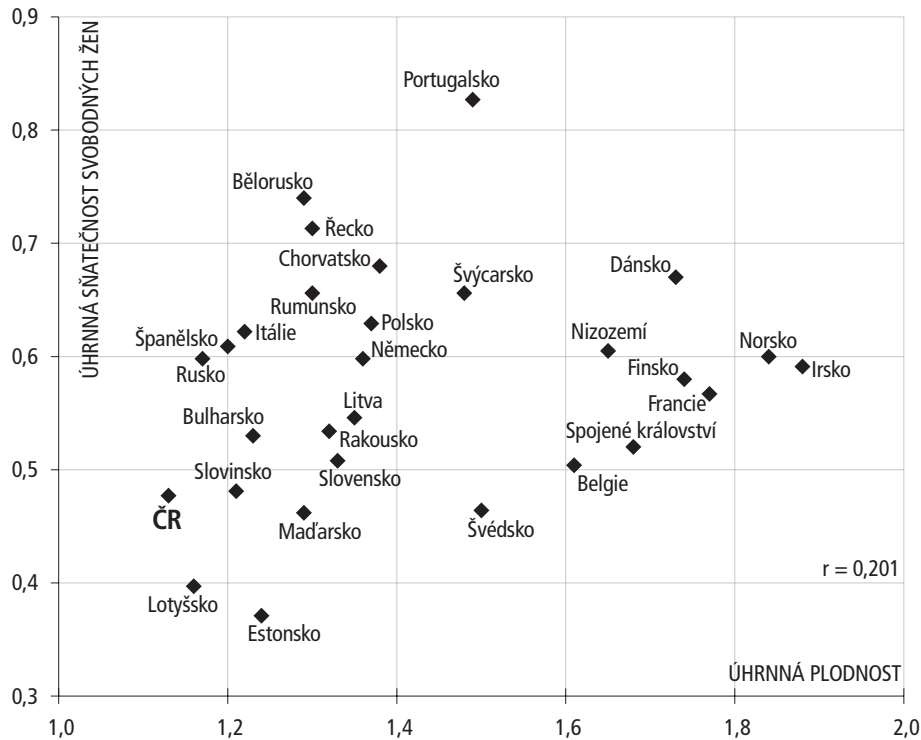
Posloupnost demografických změn, které byly pozorovány od poloviny šedesátých let dvacátého století, lze shrnout podle D. J. van de Kaa [1997] do následujících *časových sekvencí*:

- 1) klesají počty narozených vyššího pořadí ve starším věku
- 2) snižují se počty dětí počatých před sňatkem, a tím i počty manželství uzavřených na základě těhotenství snoubenky
- 3) pokračuje snižování sňatkového věku
- 4) rození dětí se odkládá do vyššího věku
- 5) roste počet rozvodů, resp. odloučení
- 6) sňatky se odkládají do vyššího věku, začínají předmanželská nesezdaná soužití a zvyšuje se průměrný věk při sňatku
- 7) nesezdaná soužití se stávají častějšími, narůstá průměrný věk při narození prvního dítěte

- 8) legalizují se interrupce a sterilizace, což umožnilo další snížení počtu nechtěných těhotenství
- 9) nesezdaná soužití jsou stále častější u rozvedených a ovdovělých
- 10) nesezdaná soužití se stávají alternativní formou vedle legálního sňatku, roste podíl dětí narozených mimo manželství
- 11) průměrný počet dětí na jednu ženu se stabilizuje na velmi nízkých hodnotách
- 12) průměrný počet dětí na jednu ženu lehce vzrůstá v důsledku rození „odložených“ dětí, stále častěji se rodí děti nízkých pořadí ve vyšším věku
- 13) ne všechny „odložené“ děti se narodily
- 14) roste chtěná (záměrná) bezdětnost
- 15) velikost plodnosti generací nezajišťuje jejich reprodukci (počet dcer je menší než počet matek)

Formulování teorie druhého demografického přechodu vycházelo z výrazných změn demografického vývoje západoevropských populací a jejich transformace postojů a norem. V posledním desetiletí dvacátého století však proběhly ještě bouřlivější změny demografického chování obyvatelstva v zemích bývalého východoevropského bloku. Je otázkou, zda je vhodné interpretovat stávající změny demografického chování obyvatelstva ve východní Evropě jako opožděný druhý demografický přechod, nebo jako něco „východoevropsky“ specifického. Jedná se o změny v normách a postojích lidí směrem k individualismu, nebo jde o krizové chování obyvatelstva, které reaguje prudkým poklesem plodnosti podobně jako za světové hospodářské krize ve třicátých letech? [Rychtaříková 2000a] Lze uvažovat o tom, že hodnotové orientace se ve východní Evropě rychle změnily od uznávání ekonomického úspěchu (materialismu) směrem ke kvalitě života nebo-li k postmaterialismu? Především je vhodné uvést, že vnější podmínky (ekonomické i sociální) jsou na Východě velmi rozdílné od těch, v rámci kterých probíhal druhý demografický přechod na Západě. Rovněž demografická situace ve východní Evropě koncem osmdesátých let nebyla v mnoha aspektech totožná se situací na Západě v polovině let šedesátých (v bývalých socialistických zemích byla vysoká ekonomická aktivita žen, umělé přerušování těhotenství bylo legalizováno mnohem dříve, byla zde vyšší rozvodovost). Některé z výše naznačených sekvencí proběhly již dříve, k některým ani nedošlo. Je zajímavé, že přes rozdílný ekonomický a kulturní potenciál jednotlivých zemí střední a východní Evropy, se demografické chování v období přechodu na tržní hospodářství utváří opět dost podobně a liší se v mnoha aspektech od západního. Úhrnná plodnost je v postkomunistických zemích extrémně nízká, průměrný věk matek při narození prvního dítěte nebo průměrný věk žen při vstupu do prvního manželství je stále nižší (tabulka 1). Interrupce dominují ve východní Evropě a zůstávají významným nástrojem regulace porodnosti, zatímco použití moderní antikoncepce se šíří pomalu. Zdánlivě dramaticky narostl podíl dětí narozených mimo manželství, ale intenzitní ukazatele (míry plod-

Graf 2 – Korelační diagram úrovně plodnosti a sňatečnosti svobodných žen v Evropě v roce 1999

nosti svobodných žen, kde exponovanými je populace svobodných žen) se příliš nezměnily. Rychlý vzestup podílu dětí narozených mimo manželství je zejména důsledkem propadu manželské plodnosti. Realističtější interpretaci současných trendů plodnosti podle rodinného stavu lze vidět ve velmi mírném vzestupu intenzity mimo-manželské plodnosti a ve výrazném omezování úrovně manželské plodnosti. Nelze přehlížet, že období přechodu je méně jisté pro založení rodiny, v porovnání s předchozími časy, kdy byla např. nulová nezaměstnanost, přidělovaly se levné státní byty, a prostor pro další životní volby byl velmi omezený.

Novým fenoménem pozorovaným dnes ve všech evropských zemích je rozvolnění vztahu mezi úrovní plodnosti (průměrný počet dětí na jednu ženu) a úrovní sňatečnosti svobodných žen (průměrný počet sňatků uzavřený svobodnými ženami do padesátých narozenin), které je zřetelně patrné z korelačního diagramu na grafu 2. Pearsonův korelační koeficient sotva dosahuje hodnoty 0,2. Nízká úhrnná plodnost je kombinována s různě vysokými intenzitami legální prvosňatečnosti. Z hlediska nízké sňatečnosti může jít o státy, kde nastal rychlý propad sňatečnosti svobodných žen v důsledku výrazného odkládání sňatků do vyššího věku, nebo může jít o krizovou reakci. I v bývalé východní Evropě lze nalézt země, kde byla již dříve častá rodinná

forma nesezdaných soužití (Lotyšsko, Estonsko, více než 1/3 dětí se dnes rodí mimo manželství). Naopak ve státech se současnou vyšší úrovní plodnosti se často setkáváme se střední úrovní sňatečnosti svobodných žen (Finsko, Norsko, Irsko, Francie). V tomto případě však lze již předpokládat stadium stabilizace po předchozím přechodu, který začal v těchto zemích již v polovině šedesátých let. Graf 2 také dokumentuje, že na rozdíl od prvního demografického přechodu, který byl schématicizován do konkrétních fází, kterými jednotlivé země procházely, mohou mít formálně stejné (resp. i nižší) hodnoty intenzitních ukazatelů země, které se teoreticky nacházejí teprve v počátečním období druhého demografického přechodu.

4. Diferenciace ekonomická, nebo kulturně-sociální?

Před druhou světovou válkou se evropské země, které měly nižší stupeň ekonomicko-sociálního rozvoje vyznačovaly nejen nízkou produktivitou v zemědělství, resp. průmyslu, ale byly méně urbanizované, měly vysokou míru kojenecké úmrtnosti, krátkou naději dožití a odlišovaly se větším průměrným počtem dětí na jednu ženu. Ekonomická dimenze byla důležitým faktorem diference mezi zeměmi [Musil 2001]. Od ní se pak odvíjely další formy, včetně demografického chování.

V období po druhé světové válce až do počátku šedesátých let se zdálo, že se Evropa sbližuje včetně ekonomické výkonnosti, neboť i centralizované navzájem propojené komunistické systémy umožnily nejchudším zemím poměrně rychlý pokrok, často na úkor vyspělejších ekonomik, které byly pod komunistickou vládou. O tom svědčí například ukazatele úmrtnosti, které měly v Evropě až do šedesátých let konvergentní trend, přičemž rychlejší snižování úmrtnosti probíhalo v zemích s vyšší úmrtností. Později se však extenzivní způsob hospodaření komunistických režimů odrazil v zaostávání jejich ekonomik a důsledkem byla nejen ekonomická, ale i demografická izolace východní Evropy. Rozbití politických bariér po roce 1989 sebou přineslo na jedné straně nové svobody, na druhé straně však prohlubování ekonomických a sociálních rozdílů v rámci bývalých socialistických zemí, které kontrastuje se současnými výraznými homogenizačními trendy v Evropě západní včetně severní a jižní.

Asociace mezi demografickými a ekonomicko-sociálními charakteristikami evropských zemí lze měřit párovým Pearsonovým korelačním koeficientem. Korelační koeficienty mohou přitom vyjadřovat vztahy kauzální, anebo formální, za kterými jsou skryty další latentní proměnné. (Korelační koeficienty byly počítány z hodnot tabulky 1 bez Ukrajiny, Moldavska a Albánie). Na základě statisticky významných korelačních koeficientů bylo možné vyslovit několik závěrů, které dále sloužily jako podklad pro formulování vstupních hypotéz, zaměřených na zkoumání závislostí dvou skupin proměnných

Z tabulky párových korelačních koeficientů (tabulka 2) je patrné, že úroveň plodnosti (ukazatel úhrnná plodnost) je pozitivně korelována s hrubým domácím pro-

MINULÁ A SOUČASNÁ DIFERENCIACE REPRODUKCE V EVROPE

Tabulka 2 – Pearsonovi korelační koeficienty vybraných proměnných rodinného chování a ekonomicko-sociální situace v evropských zemích v roce 1999

	úp	nem	ús	úr	pi	e0M	e0F	EAF	URB	HDP
Úp	1									
Nem	0,327	1								
Ús	0,201	-0,507	1							
Úr	0,165	0,424	-0,233	1						
Pi	-0,495	0,237	-0,232	0,280	1					
e0M	0,538	-0,005	0,133	-0,064	-0,834	1				
e0F	0,477	-0,022	0,085	0,014	-0,804	0,947	1			
EAF	-0,080	0,552	-0,318	0,507	0,459	-0,425	-0,419	1		
URB	0,326	0,197	-0,131	0,505	-0,067	0,286	0,301	0,033	1	
HDP	0,698	0,166	0,100	0,208	-0,661	0,859	0,845	-0,372	0,444	1

Vysvětlivky: Tučně jsou označeny statisticky významné koeficienty.

Evropské země a ukazatele v tabulce 1 bez Albánie, Ukrajiny a Moldavska.

úp = úhrnná plodnost; nem = podíl narozených mimo manželství; ús = úhrnná sňatečnost svobodných žen

úr = úhrnná rozvodovost; pi = počet interrupcí na živě narozené;

e₀M = střední délka života při narození mužů; e₀F = střední délka života při narození žen

EAF = podíl ekonomicky aktivních žen vzhledem k míře ekonomicky aktivních mužů;

URB = podíl městského obyvatelstva; HDP = hrubý domácí produkt

duktem a střední délkou života mužů a žen a negativně s potratovým indexem. Vzhledem k tomu, že vysoké hodnoty Pearsonových korelačních koeficientů jsou mezi oběma ukazateli úmrtnosti (střední délka života při narození pro muže a ženy) a HDP, lze se domnívat, že v současném kontextu jsou ukazatele zdravotního stavu charakteristikou nejen demografickou, ale také ekonomické vyspělosti. Statisticky významné negativní korelace mezi potratovým indexem (UPT/živě narození) a úhrnnou plodností, resp. nadějí dožití tak vyjadřují zprostředkově rozdíl v bohatství, či chudobě. Bohatší země mají vyšší úroveň plodnosti a málo interrupcí a dlouhou nadějí dožití. V chudších zemích je nedostatek, resp. nedostupnost kvalitní antikoncepce nahrazován interrupcemi, plodnost se dramaticky propadla a úmrtnost je výrazně vyšší (viz tabulka 1). Korelace mezi podílem dětí narozených mimo manželství a dalšími proměnnými jednoznačně potvrzuje kulturní dimenzi (tabulka 2). Vyšší podíl dětí narozených mimo manželství souvisí s vyšší ekonomickou aktivitou žen a nestabilními rodinnými formami, tj. nižší sňatečností (negativní koeficient) a vyšší rozvodovostí. Vysoká rozvodovost je podmíněna městským prostředím a vyšší ekonomickou aktivitou žen. Vyšší ekonomická aktivita žen byla a je v chudších bývalých socialistických zemích, které mají dnes výrazně nižší HDP.

5. Mají bohatší dnes více děti?

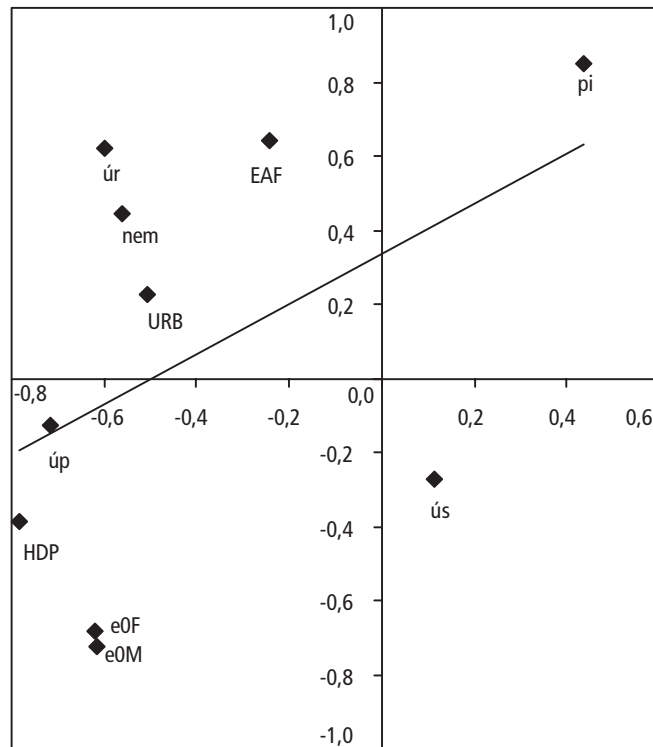
Metoda nelineární kanonické korelace byla použita na studium asociací mezi dvěma skupinami proměnných, z nichž jedna charakterizovala rodinné chování a druhá reflektovala ekonomicko-sociální kontext (tabulka 3). Kanonická korelace byla počítána ve statistickém softwarovém systému SPSS (Data Reduction – Optimal Scaling – procedura OVERALS). Byly vypočítány latentní faktory, které na rozdíl od klasické faktorové analýzy působí souběžně na obě množiny proměnných, přičemž se maximalizuje vyčerpaná korelovanost mezi oběma množinami. Dále byl vypočítán ukazatel vah jednotlivých proměnných, reprezentujících současnou evropskou demografickou, sociální a ekonomickou diferenciaci (tabulka 3). V dalším kroku byly hodnoty dvou nových proměnných (latentních faktorů) promítnuty do jednotlivých objektů (zemí) v podobě komponentních skóre.

Tabulka 3 – Nelineární kanonická korelace (evropské země 1999)

Soubor	proměnné	zkratky	Komponentní váhy (Component Loadings)		indikátor diferenciace zemí
			Dimenze 1	Dimenze 2	
1	Rodinné chování				
	úhrnná plodnost	<i>úp</i>	-0,717	-0,126	0,229
	úhrnná rozvodovost	<i>úr</i>	-0,597	0,622	0,527
	podíl narozených mimo manželství	<i>nem</i>	-0,559	0,446	0,292
	úhrnná sňatečnost svobodných žen	<i>ús</i>	0,115	-0,271	0,116
	potratový index	<i>pi</i>	0,435	0,849	1,254
2	Ekonomicko-sociální rozvoj				
	hrubý domácí produkt (kupní síla)	<i>HDP</i>	-0,783	-0,390	1,482
	střední délka života mužů	<i>eOM</i>	-0,614	-0,725	1,155
	střední délka života žen	<i>eOF</i>	-0,620	-0,684	0,193
	podíl městského obyvatelstva	<i>URB</i>	-0,507	0,226	0,143
	ekonomická aktivita žen	<i>EAF</i>	-0,244	0,643	0,593
	vlastní čísla		0,953	0,929	1,882

Nejsilnějším diferencujícím faktorem dnešní Evropy je hrubý domácí produkt (tabulka 3). Z ukazatelů první skupiny (rodinného chování) má v současnosti největší rozlišovací váhu potratový index. Střední délka života při narození mužů a žen se také výrazným způsobem podílí na současném evropském dělení. Ačkoliv je to formálně demografický ukazatel, vyjadřuje v dnešní době možnosti jednotlivých zemí aplikovat moderní, ekonomicky náročné technologie na snižování úmrtnosti na nemoci oběhového systému ve vyšším věku, a proto byla zařazena do skupiny proměnných, charak-

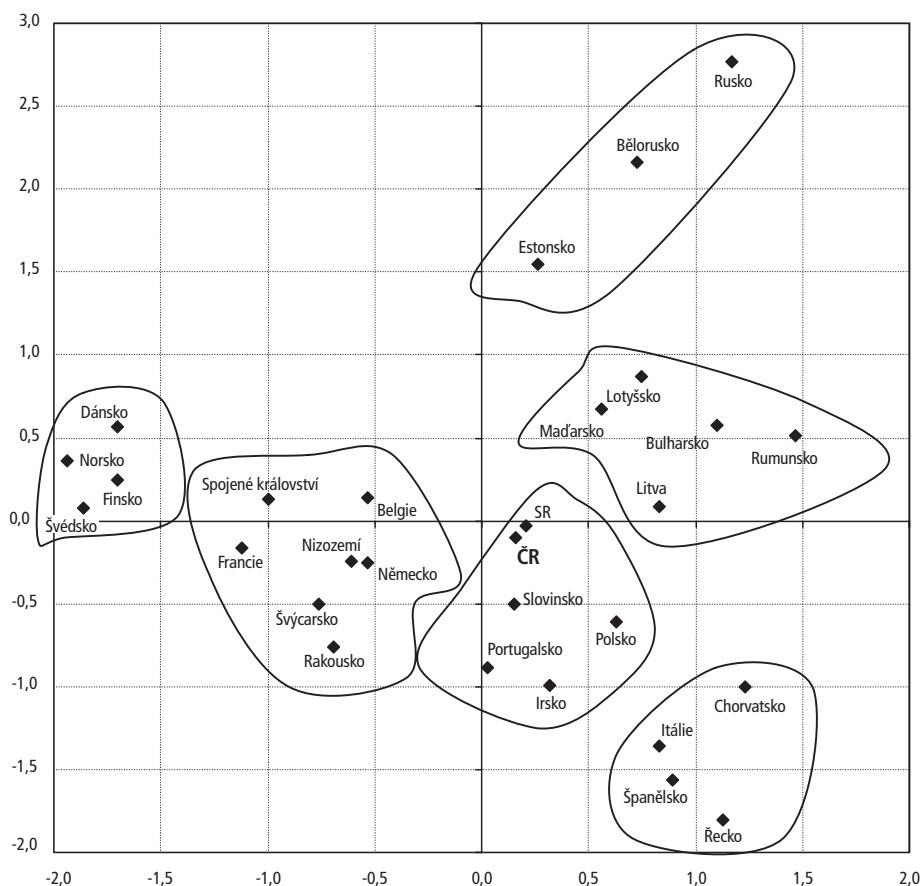
Graf 3 – Současná diferenciací rodinného chování evropských zemí ve vztahu ke stupni ekonomicko-sociálního rozvoje. Komponentní váhy.

terizujících ekonomicko-sociální rozvoj. Plodnost, sňatečnost a další demografické ukazatele rodinného chování, povahou socio-kulturní, mají v současné době menší váhu. Uvedené výsledky jednoznačně potvrzují, že sociální chování nebo přizpůsobení se novým podmínkám ať vynuceně, nebo záměrně může být poměrně rychlé. Naopak ekonomický kontext a jeho adekvátní proměny se transformují pomaleji, jak také dokumentuje případ bývalé východní Evropy (viz také tabulka 1).

Komponentní váhy vyjadřují korelaci dané proměnné a latentního faktoru (tabulka 3, graf 3). Nejsou rotovány a na obrázku (graf 3) je naznačen hlavní směr. Latentní faktor první dimenze bychom mohli nazvat „*bohatí statky, dětmi i délkou života*“, neboť větší počet dětí souvisí s vyšším hrubým domácím produktem a delší nadějí dožití a naopak. Ve druhé dimenzi jsou asociovány vyšší potravní index a vyšší úhrnná rozvodovost s vyšší ekonomickou aktivitou žen a kratší délkou života. Nazvali jsme proto latentní faktor druhé dimenze „*socio-kulturní*“, oproti dimenzi první, která by mohla být také nazvána dimenzí „*ekonomického rozvoje*“. Graf 3 navíc ukazuje, že podíl dětí narozených mimo manželství a výše rozvodovosti souvisejí s rozvojem urbanizace a dále i s výší ekonomické aktivity žen.

Graf 4 – Komponentní skóry

Lokalizace zemí na základě komponentních skóre vypočtených pro oba latentní faktory jenom potvrzuje evropská dělení, založená na analýzách individuálních proměnných. Vymezení skupin zemí znázorněných na grafu 4 vycházelo z výsledků seskupovací analýzy, kde vstupními proměnnými byly obě latentní proměnné (faktory). Země severní Evropy (Dánsko, Norsko, Švédsko a Finsko) představují skupinu zemí, výrazných v první dimenzi (bohatší statky i dětmi a delší nadějí dožití), zatímco opačnými atributy se vyznačují Rumunsko s Bulharskem. Rusko, Bělorusko a Estonsko je heterogenní skupina s vysokým potratovým indexem, méně ekonomicky vyspělá, ale také s vysokou ekonomickou aktivitou žen a rozvodovostí. Itálie, Španělsko, Řecko a Chorvatsko představují jejich protipól ve druhé dimenzi. Ostatní evropské země se více rozlišují pouze na první dimenzi, Česká republika spolu se Slovenskem (v počátku souřadného systému) představují průměr z hlediska všech zkoumaných ukazatelů (graf 4).

Současná evropská dělení – demografické, sociální i ekonomické mají několik nových aspektů. Nejvýznamnější je skutečnost, že oproti minulosti je to obyvatelstvo zemí s vyšším ekonomickým potenciálem, které rodí větší průměrný počet dětí, zatímco v minulosti tomu bylo naopak. Ještě po druhé světové válce se chudší evropské země vyznačovaly vyšší úhrnnou plodností. Vysoká ekonomická aktivita žen je považována za jeden z hlavních činitelů druhého demografického přechodu. Avšak v současnosti „zdánlivě avantgardní země“, vesměs bývalé socialistické, charakterizované vysokou ekonomickou aktivitou žen, vyšší rozvodovostí, možností interrupce již od padesátých let, jsou v parametrech kvality života nebo ekonomického rozvoje méně vyspělé, mají kratší naději dožití a nejnižší úroveň plodnosti na světě.

Pojmy sekularizace, modernizace, postmodernismu [van de Kaa 1998] apod., obvykle vycházejí z analýz, nereprezentujících všechny evropské modalities, a proto se někdy obtížněji aplikují v bývalých socialistických zemích. Současná rozmanitost vzorců, struktur a úrovní dokumentuje jediné – větší pluralizaci – oproti minulosti, přičemž lze říci, že zatímco sociální dimenze je spíše svobodnou volbou, ta ekonomická (HDP nebo střední délka života při narození) je často nepříjemnou realitou. Demografické trendy devadesátých let v zemích bývalé východní Evropy pravděpodobně vyjadřují narůstající tenzi mezi aspiracemi (sociální dimenze) a možnostmi jejich reálného naplnění (ekonomická dimenze).

6. Kohortní vývoj plodnosti v Evropě

Na první pohled se pokles intenzity porodnosti jak v západní Evropě od poloviny šedesátých let, tak v Evropě východní v devadesátých let jeví jako poměrně velmi výrazný (graf 1). Tyto proměny v transversálním pohledu (ve sledu kalendářních let) je vhodné konfrontovat s kohortními ukazateli (průměrným počtem dětí narozených jednotlivým ženským generacím). Jako iniciátory nových vzorců v Západní Evropě jsou označovány generace narozené po roce 1950, zatímco ve východní Evropě to velmi pravděpodobně budou ženy narozené o dvacet let později, které jsou v současné době ve věku maximální reprodukce.

Variační rozpětí konečné plodnosti žen [Frejka 2001] narozených v letech 1950-1951 bylo v Evropě od 1,7 (NSR) až do 2,4 (Rumunsko) (tabulka 4). Česká republika patřila k regionům s vyšší konečnou plodností zajišťující prostou reprodukci obyvatelstva (2,1 dětí na jednu ženu dané generace). Pokud jde o konečnou (generační) úroveň plodnosti, nelze, na rozdíl od transversálních ukazatelů, vysledovat zřetelná geografická či politická dělení (graf 5). Větší variabilita je patrná ve věkovém profilu, kdy největší rozmanitost vykazovala kumulovaná míra plodnosti do věku 22 let (v nejmladší věkové skupině), kde variační koeficient byl 32% oproti hodnotě variačního koeficientu 8% pro konečnou plodnost. Již v těchto generacích (1950–1951) lze odlišit rozdílný průběh časování porodů na Východě a Západě. V bývalé východní Ev-

Tabulka 4 – Změny kohortní plodnosti v Evropě po druhé světové válce

generace žen země/věk	1950–1951				1960–1961				1970–1971		1975–1976	
	–22	23–26	27+	kp	–22	23–26	27+	kp	–22	23–26	kp–27	–22
NSR	0,396	0,544	0,753	1,693	0,206	0,456	0,932	1,594	0,133	0,345	0,478	0,140
NDR	0,590	0,665	0,538	1,793	0,532	0,794	0,465	1,791	0,300	0,368	0,668	0,121
Švýcarsko	0,245	0,615	0,934	1,794	0,125	0,499	1,144	1,768	0,080	0,347	0,427	0,073
Belgie	0,329	0,721	0,781	1,831	0,228	0,630	0,980	1,838	0,121	0,451	0,572	0,100
Finsko	0,352	0,594	0,907	1,853	0,236	0,525	1,180	1,941	0,162	0,476	0,638	0,140
Itálie	0,324	0,713	0,819	1,856	0,261	0,483	0,868	1,612	0,109	0,274	0,383	0,077
Lotyšsko	0,410	0,734	0,725	1,869	0,489	0,806	0,587	1,882	0,518	0,468	0,986	0,327
Rakousko	0,532	0,649	0,688	1,869	0,340	0,575	0,769	1,684	0,198	0,468	0,666	0,182
Rusko	0,453	0,713	0,707	1,873	0,532	0,775	0,514	1,821	0,582	0,480	1,062	0,453
Nizozemí	0,229	0,685	0,975	1,889	0,106	0,457	1,276	1,839	0,075	0,277	0,352	0,067
Dánsko	0,403	0,740	0,754	1,897	0,224	0,537	1,135	1,896	0,132	0,468	0,600	0,120
Estonsko	0,447	0,758	0,736	1,941	0,557	0,819	0,592	1,968	0,540	0,498	1,038	0,344
Maďarsko	0,509	0,827	0,615	1,951	0,585	0,732	0,701	2,018	0,413	0,641	1,054	0,274
Litva	0,403	0,798	0,804	2,005	0,385	0,825	0,638	1,848	0,504	0,577	1,081	0,404
Švédsko	0,387	0,665	0,953	2,005	0,220	0,573	1,230	2,023	0,189	0,476	0,665	0,118
Anglie+Wales	0,494	0,657	0,901	2,052	0,326	0,585	1,034	1,945	0,300	0,455	0,755	0,285
Bulharsko	0,746	0,856	0,457	2,059	0,805	0,741	0,380	1,926	0,685	0,452	1,137	0,476
Portugalsko	0,366	0,817	0,881	2,064	0,456	0,601	0,815	1,872	0,260	0,418	0,678	0,202
Řecko	0,438	0,826	0,805	2,069	0,547	0,636	0,728	1,911	0,237	0,407	0,644	0,153
Norsko	0,515	0,743	0,828	2,086	0,307	0,601	1,177	2,085	0,216	0,527	0,743	0,174
Španělsko	0,189	0,897	1,009	2,095	0,278	0,505	0,916	1,699	0,127	0,225	0,352	0,076
ČR	0,600	0,947	0,550	2,097	0,694	0,808	0,510	2,012	0,585	0,575	1,160	0,294
Francie	0,386	0,788	0,935	2,109	0,270	0,692	1,132	2,094	0,136	0,461	0,597	0,106
Jugoslávie	0,654	0,793	0,813	2,260	0,579	0,837	0,846	2,262	0,474	0,665	1,139	0,377
Slovensko	0,578	1,014	0,708	2,300	0,644	0,918	0,606	2,168	0,606	0,644	1,250	0,384
Rumunsko	0,745	0,924	0,735	2,404	0,734	0,857	0,531	2,122	0,554	0,543	1,097	0,415
průměr	0,451	0,757	0,781	1,989	0,410	0,664	0,834	1,908	0,317	0,461	0,778	0,226
směr.odchylka	0,143	0,113	0,139	0,167	0,197	0,142	0,270	0,165	0,198	0,112	0,284	0,134
var. koef. %	31,8	14,9	17,8	8,4	47,9	21,3	32,4	8,7	62,6	24,2	36,5	59,1

Poznámka: Seřazeno podle konečné plodnosti (kp) generací 1950–1951. Pramen: T. Frejka, G. Calot: *L'évolution du calendrier des naissances par génération dans les pays à basse fécondité à la fin du XXe siècle. Population 56, 2001, 3, 397–420*

ropě jsou vyšší míry plodnosti u žen do 22 let a nižší ve věku 27 a více let, a to zejména v České republice, NDR, Bulharsku. Naopak pozdější rození dětí bylo typické ve Švýcarsku, Nizozemí, Itálii a Španělsku (graf 5).

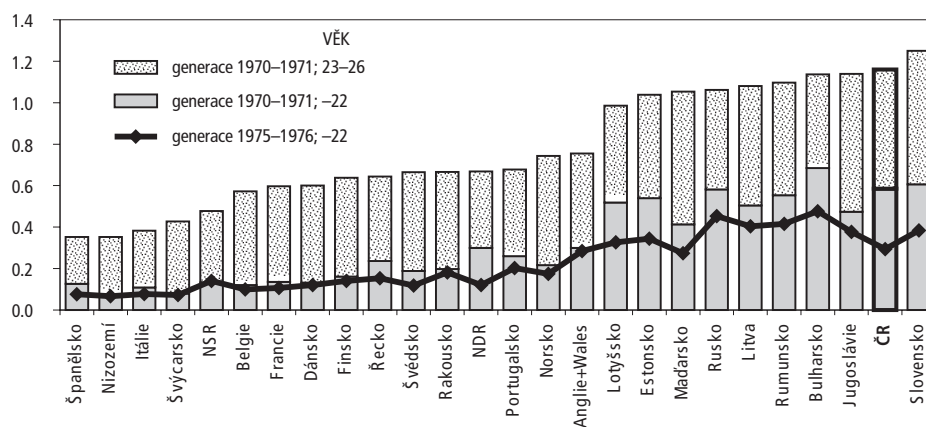
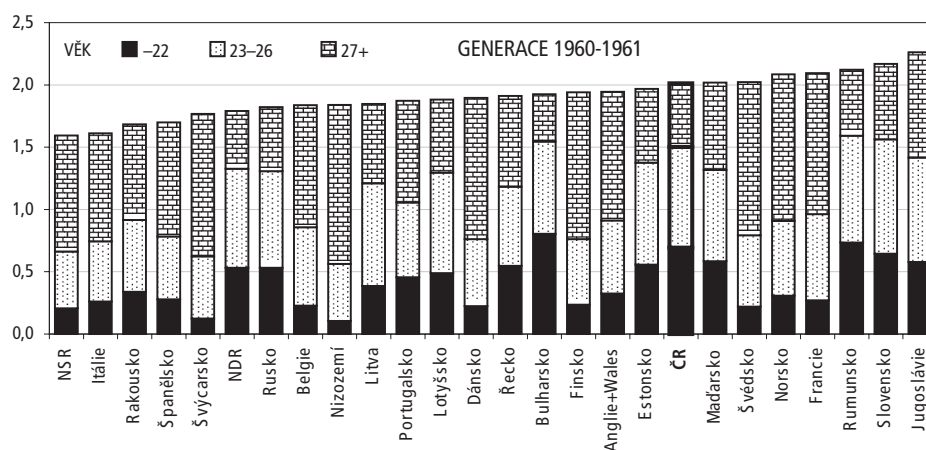
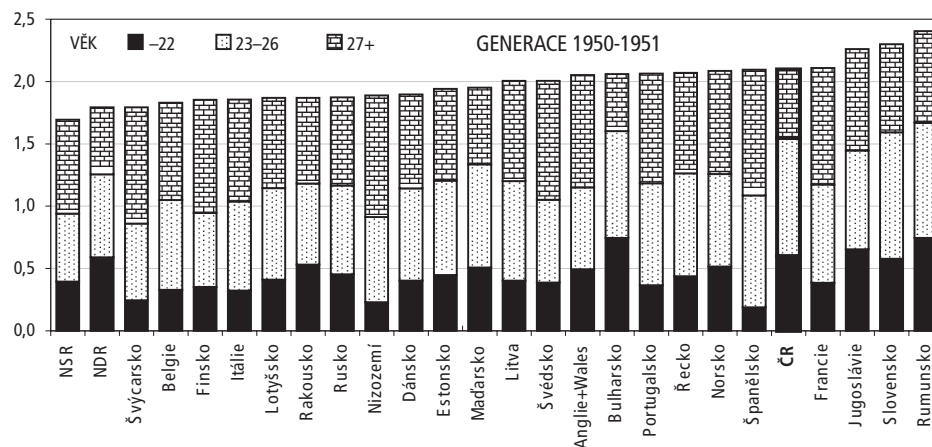
Generace žen narozených v letech 1960–1961 měla v průměru 1,6 dětí (NSR) až 2,3 (Jugoslávie). Česká republika, i když se posunula směrem k nižší konečné plodnosti, patřila stále hodnotou tohoto ukazatele k zemím, kde počet dcer nahrazoval počet matek. Dalším rysem reprodukce ženských generací šedesátých let byla stále větší diferenciace v časování porodů, vyšší míry plodnosti u žen do 22 let na Východě a nižší na Západě. Nicméně, konečná plodnost generací 1960–1961 stále nenaznačovala polarizaci Východ – Západ, která byla naopak patrná již v osmdesátých letech na základě transversálních ukazatelů (graf 1).

Ženy narozené v sedmdesátých letech v bývalé východní Evropě prožívají své reprodukční roky v období výrazných ekonomických a sociálních transformací, zatímco jejich kolegyne na západě jsou již dcerami těch, které vytvářely „druhý demografický přechod“. Zejména porovnání intenzit plodnosti do věku 22 let generací 1970–1971 a 1975–1976 ukazuje stabilitu na západě a výrazné omezování rození počtů dětí na Východě, kde míry plodnosti žen mladších 22 let jsou u generací 1975–1976 poloviční v porovnání se stejnými ukazateli generací 1970–1971 (graf 5, tabulka 4). Toto chování je typické pro Českou republiku, bývalé NDR, ale pokles je patrný i v dalších zemích postkomunistického makroregionu. Vzhledem k tomu, že po 27 roce věku již byla na východě úroveň plodnosti velmi nízká, kumulované plodnosti jsou zde do 27 let zatím oproti západu vysoké. Na západě se již ustálil reprodukční model, vyznačující se poměrně intenzivní plodností žen starších třiceti let, na východě zatím nepozorujeme oživení plodnosti v tomto věku. Je vůbec otázkou, zda kompenzační efekty ve starším věku na východě nastanou a zejména v jaké výši.

Konfrontace transversálních (graf 1) a kohortních (graf 5) ukazatelů plodnosti v Evropě ukazuje výrazně vyšší variabilitu transversálních ukazatelů (úhrnná plodnost) oproti kohortním (konečná plodnost). Generace žen narozených v letech 1960–1961 měly v průměru 1,6 až 2,3 dětí. Ženy narozené v letech 1960–1961 sice počty svých dětí nezajišťovaly prostou reprodukci, nicméně hodnoty konečné plodnosti byly velmi často vyšší než 1,8 dětí na 1 ženu. Zejména Švédsko, Norsko, Francie, Česká republika, Jugoslávie, Slovensko a Rumunsko se mohly těšit z dostatečného počtu dětí v rámci evropských standardů. Výjimku představovaly pouze dva státy, bývalé NSR (1,6) a Itálie (1,6). Naopak v transversálním pohledu (graf 1) se na západě (včetně severu a jihu Evropy) v období 1965–1985 úhrnná plodnost pohybovala již pouze v rozmezí 1,5–1,7 dětí na 1 ženu (graf 1). Vysvětlení tohoto „rozporu“ souvisí s přesouváním rození dětí do vyššího věku a narůstáním plodnosti žen starších třiceti let. V postkomunistických zemích není zatím tento druhý trend pozorován.

Zatímco roky 1965–1985 byly ve znamení výrazných změn demografického chování západu, jsou devadesátá léta dvacátého století poměrně dramatickým obdo-

Graf 5 – Změny v úrovni kohortní plodnosti žen narozených po druhé světové válce

bím pro bývalé socialistické země. Jsou také obdobím homogenizace Západu a heterogenizace Východu s výjimkou rodinného chování. Zatímco úmrtnostní a ekonomické ukazatele postkomunistické země spíše diferencují, extrémně nízká úhrnná plodnost je spojuje a tímto naznačuje podobnost problémů rodinné problematiky. Mezi Východem a Západem existuje posun o jednu generaci. Na Západě měnily své rodinné chování ženy narozené v letech 1950 a později, na Východě ženy narozené v letech 1970 a později. Nové hodnoty, normy a postoje vznikaly na Západě v období ekonomického a sociálního klidu, zatímco v postkomunistických zemích jde o období hlubokých ekonomických a sociálních transformací. Není zřejmé, zda kohorty, které mají stejné formální demografické parametry, jsou také totožné ve svých hodnotových orientacích a tudíž mohou představovat různé mentální kohorty. V dalších deseti letech bude možné již jasněji formulovat odpovědi.

Literatura

- Chesnais, J.C. 1986. „*La transition démographique Etapes, formes, implications économiques*“ Travaux et documents, Cahier 113, INED, PUF 580p.
- Cliquet, R.L. 1991. „The Second Demographic Transition: Fact or Fiction?“ In *Council of Europe, Population Studies*, No 23, 1–115.
- Frejka, T. and G.Calot 2001. „*L'évolution du calendrier des naissances par génération dans les pays a basse fécondité à la fin du XXe siècle*“, *Population*, 56, 3, 397–420.
- Dumont, A. 1890. „*Dépopulation et Civilisation. Etudes Démographiques*“, Lecrosnier et Babé, Libraires-éditeurs, Paris.
- Human Development Report 2001 UNDP, 264p.
- Lesthaeghe, R. and K.Neels 2000. „*Maps, Narratives, and Demographic Innovation*“, *Interuniversity Papers in Demography, IPD–WP 2000–8*, Vrije Universiteit Brussel, Universiteit Gent.
- Livi-Bacci, M. 1994. *A Concise History of World Population*, Oxford: Blackwell.
- McKeown, T. 1976. *The Modern Rise of Population*, London: Edward Arnold.
- Musil, J. and J. Rychtaříková 2001. „*European Convergence and divergence of Population Processes in the 20th Century. A Sociological Interpretation*“, paper presented at the 5th Conference of the European Sociological Association Visions and Divisions Challenges to European Sociology August 28 – September 1, 2001 Helsinki, Finland.
- Recent Demographic Developments in Europe 2000, Council of Europe, 695p.
- Rychtaříková, J. 1994. „*Czech and Slovak Families in the European Context*“, *Journal of Family History* 19, 2, 131–147.
- Rychtaříková, J. 1994. „*Les unions informelles en République Tchèque*“, *Acta Universitatis Carolinae Geographica, Supplementum* 71–85.
- Rychtaříková, J. 1995. „*Recent Changes in Fertility and Families in the Czech Republic*“, *Studia demograficzne* 4:122.
- Rychtaříková, J. 1996. „*Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace*“, *Demografie* 2: 77–89.
- Rychtaříková, J. 1998. „*Současné trendy a vzorce populačního chování východní a západní Evropy*“, *Demografie* 40: 252–257.

- Rychtaříková, J. 1999. „Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, XXXIV, 1: 19–44
- Rychtaříková, J. 2000a. „Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, XXXV, 1: 89–102
- Rychtaříková, J. 2000b. „Sňatečnost a nesezdaná soužití“ (Legal marriage and cohabitation), *Demografie* 42: 291–295
- Sardon, J.P. 2000. „Évolutions récentes de la démographie des pays développés“, *Population* 55, 4–5: 729–764
- van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's second demographic transition“, *Population Bulletin* 42, 1: 1–59
- van de Kaa, D. J. 1993. „The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations“, In *Population and family in the low countries* NIDI CBGS Publications
- van de Kaa, D. J. 1997. „Option and sequences Europe s demographic patterns“, *Nethur-Demography Paper*, No.39, The Hague, 1–27
- van de Kaa, D. J. 1998. „Postmodern Fertility Preferences: from Changing Value Orientation to New Behavior“, The Australian National University, Working Papers in Demography, No. 74
- van de Kaa, D. J. 1999. „The Past of Europe's Demographic Future“, NIAS, Uhlenbeck Lecture 17

O autorce

Doc. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc. je vedoucí katedry demografie a geodemografie na Přírodovědecké fakultě a členkou oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR. Po absolvování studia na Přírodovědecké fakultě UK (geografie) a filozofické fakultě UK (francouzština) v roce 1973 se specializovala v demografii. Pracovala rovněž v zahraničí v INED (Institut National d' Etudes Démographiques) v Paříži, kde navíc absolvovala studium obecné demografie (démographie générale) na Pařížské univerzitě (Institut de Démographie de l'Université de Paris 1). Působila ve Spojených státech na University of South Carolina (Department of Sociology), kde přednášela a podílela se na výzkumném projektu o diferenčních aspektech prenatalní a kojenecké úmrtnosti. V roce 1999 byla na pracovním pobytu v Nizozemsku (NIAS – Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences). Je předsedkyní České demografické společnosti, členkou České geografické společnosti, EAPS (European Association for Population Studies) a Asociace francouzsky mluvících demografů AIDELF (Association Internationale des Démographes de Langue Française). Ve vědecko-výzkumné činnosti se specializuje na demografickou problematiku České republiky a vyspělých zemí, a to zejména v oblasti reprodukce a zdravotního stavu obyvatelstva. V této souvislosti se podílela na řadě výzkumných projektů jak národních (GA ČR, GA UK, IGA, GA AV), tak mezinárodních (Evropská unie, USA).

Manželství, nesezdaná soužití a partnerský vztah¹

Dana Hamplová, Simona Pikálková

Abstrakt

Stat' se zabývá problematikou manželství, nesezdaných soužití a partnerských vztahů mladých lidí. Pozornost se věnuje jak postojům, tak reálnému chování. Autorky využívají dat ze sociologických výzkumů Mladá generace 1997, mezinárodního srovnávacího Šetření rodiny a reprodukce (Family and Fertility Survey – FFS) z roku 1997 a šetření ISSP 1999 – Náboženství (International Social Survey Program). První část statí je věnována postojům k nesezdaným soužitím a struktuře partnerských dvojic, které v nich žijí. Výsledky ukazují, že nesezdaná soužití představují pro mladé lidi spíše než alternativu legálního manželství přechodné období před uzavřením sňatku. Ve druhé části se autorky zabývají názory na ideálního partnera a strukturou partnerských dvojic podle sociálních a demografických charakteristik. Analýzy se věnují zejména sociální podmíněnosti představ o ideálním partnerovi. Poslední část představují závěry týkající se vzdělanostní struktury partnerských dvojic.

Jedním z rysů nového demografického chování, který přitahuje pozornost nejen sociologů a demografů, ale i médií a širší veřejnosti, je rozšíření nesezdaných soužití. Nesezdaná soužití se často označují za „moderní“ variantu partnerského života typickou pro novou společenskou situaci, v níž mladí lidé již nepotřebují svůj vztah formálně stvrzovat.²

Sociologie do této diskuse přispívá důležitým poznatkem, že rozdíly mezi nesezdaným soužitím a manželstvím nejsou jen formální záležitostí. Celá řada zahraničních studií totiž naznačuje, že existují nejen rozdíly mezi dvojicemi, které žijí v manželství a nesezdaném soužití, ale liší se i charakter těchto svazků a principy, které partnerské dvojice spojují. Zatímco pro manželství je typický společný étos, lidé

[1] Tato práce vznikla za podpory Grantové agentury AV ČR, č. grantu A7028101/01.

[2] Podle některých autorů (viz např. Možný 1987) nebyla nesezdaná soužití okrajovou záležitostí ani před rokem 1989. Možný tento názor dokládá výsledky šetření brněnských snoubenců v polovině 80. let, podle něhož žila v předmanželském nesezdaném soužití přibližně třetina párů, které uzavíraly první sňatek (ibid., s. 120).

v nesezdaných soužitích jsou orientováni spíše individualisticky. Pro manželství jsou charakteristické společné investice (nejen finanční, ale například i do dětí či vztahu) a s tím související dělba práce a vzájemná podpora a přerozdělování prostředků v případě potřeby, v nesezdaném soužití se klade vyšší důraz na momentální „přínos“ partnera [Brines, Joyner 1999]. Lidé žijící v nesezdaných soužitích méně přijímají tradiční rodinné hodnoty a mužské a ženské role³, méně dbají na tradiční dělbu rolí v domácnosti⁴, chtějí méně dětí a je menší pravděpodobnost, že vytvoří pevný a dlouhý vztah⁵. Vzhledem k tomu, že společné investice jsou důležitým faktorem stability svazku, jsou díky tomu nesezdaná soužití z dlouhodobého hlediska méně stabilní. V nesezdaných soužití lze rovněž najít spíše jedince s nižším vzděláním, méně stabilním zaměstnáním a nižším příjmem⁶. To platí především o dlouhodobých nesezdaných soužití.

V tomto textu vycházíme z výsledků několika empirických výzkumů, a to šetření Mladá generace 1997, které zjišťovalo postoje a chování mladých svobodných lidí (MG 1997)⁷, mezinárodního srovnávacího šetření rodiny a reprodukce (Family and Fertility Survey – FFS)⁸ z roku 1997 a šetření ISSP 1999–Náboženství (International Social Survey Program). Věnujeme přitom pozornost především čtyřem okruhům otázek: 1) postojům k nesezdaným soužitím, 2) volbě mezi přímým vstupem do manželství a (předmanželským) nesezdaným soužitím, 3) struktuře mladých dvojic žijících v nesezdaném soužití a 4) obecným představám o ideálním partnerovi a struktuře partnerských dvojic.

Postoje k nesezdaným soužitím

a) Předmanželská nesezdaná soužití

Vezmeme-li v úvahu výsledky empirických šetření, můžeme konstatovat, že se nesezdaná soužití stala v české společnosti běžně uznávanou normou partnerského svazku a v případě předmanželských nesezdaných soužití lze hovořit dokonce o tom, že se stala novou všeobecně rozšířenou a základní normou spojenou s uzaví-

[3] Rindfuss, VandenHeuvel 1990, cit. dle Blackwell, Lichter 2000.

[4] South, Spitze 1994, cit. dle Blackwell, Lichter 2000.

[5] Např. Bumpass, Sweet 1989, cit. dle Blackwell, Lichter 2000.

[6] Manning, Lichter 1996; McLanahan, Casper 1995, cit. dle Blackwell, Lichter 2000.

[7] Jednalo se o šetření mladých svobodných lidí ve věku 18–29, které se uskutečnilo na konci roku 1997 v České republice. Výběrový soubor byl vytvořen na základě kvótního výběru, jeho rozsah činil 1274 respondentů, z toho 632 mužů a 662 žen.

[8] Jednalo se o mezinárodní srovnávací šetření reprodukčního a rodinného chování. Vzorek představovalo 1735 žen a 721 jejich partnerů.

ráním manželství a se zakládáním rodiny. V situaci, kdy předmanželské sexuální soužití není sankcionováno, a to v české, z tradičního hlediska vysoce sekularizované společnosti, není, považují mnozí za výhodné si vztah s partnerem nejprve vyzkoušet. Tato strategie sice přináší opačné výsledky a manželství uzavřená po nesezdaném soužití se rozpadají častěji, než tzv. přímá manželství, ale to není tématem této práce. V šetření ISSP 1999 odpovědělo 72 % všech lidí, že je *rozumné*, aby lidé, kteří se chtějí vzít, spolu nejprve žili⁹ a předmanželské nesezdané soužití na zkoušku se zdá být i nejčastěji plánovanou formou budoucího partnerského života mladých dosud svobodných lidí (volilo by jej 68 % dotazovaných z šetření MG 1997). Podobné postoje jsou přitom všeobecně rozšířené a nezdá se, že by příliš souvisely s pohlavím, vzděláním či velikostí bydliště. Jedinými faktory, které postoj k nesezdaným soužitím v těchto šetřeních negativně ovlivňovaly, byl věk a náboženská víra (reprezentovaná účastí na bohoslužbách).

Vzhledem k tomu, že spolu věk a náboženská víra souvisejí a že na bohoslužby chodí častěji starší lidé, je zajímavé posoudit vliv obou faktorů zvlášť (viz výsledky logistické regrese v tabulce 1).

Tabulka 1 – Výsledky logistické regrese, závislou proměnou představoval souhlas s nesezdaným soužitím.¹⁰

Závislá proměnná	Typ nesezdaného soužití	
	Předmanželské	Dlouhodobé
Konstanta	3,037169	3,503989
Věk	-0,0297761	-0,0470082
Bohoslužby	-0,2425329	-0,2708386

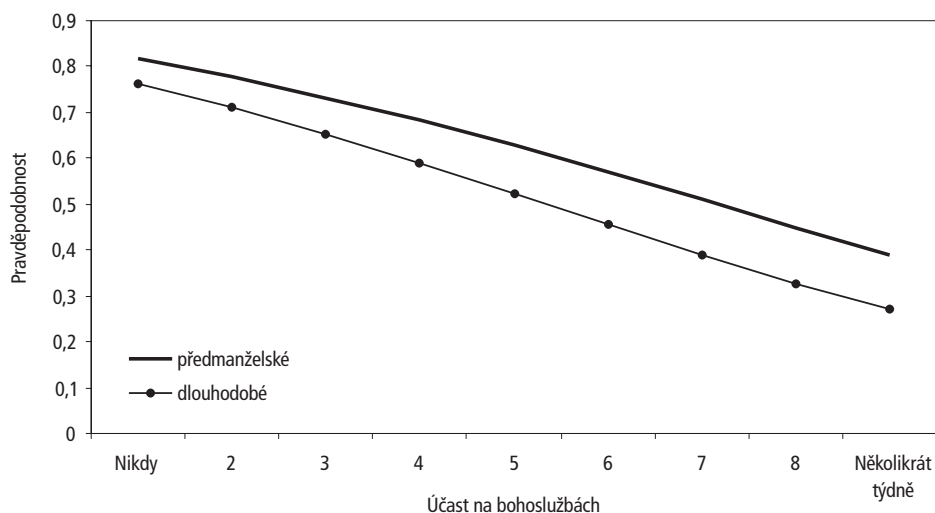
Zdroj: ISSP 1999. Poznámka: Výsledky jsou signifikantní na hladině významnosti 0,00.

Grafy 1, 2 zaznamenávají očekávanou pravděpodobnost, že respondent bude souhlasit s nesezdaným soužitím podle toho, jak často chodí na bohoslužby, a podle věku. Jedná se o „čistý efekt“ věku a „čistý efekt“ bohoslužeb, který je vypočítaný z koeficientů logistické regrese v případě, že je druhý vysvětlovaný faktor konstantní.¹¹

[9] Odpovědi na tuto otázku pochopitelně úzce souvisely s věkem. Pro srovnání můžeme uvést, že předmanželské nesezdané soužití považovalo za rozumné 83 % respondentů do 30 let (39 % přitom vyjádřilo jednoznačnou podporu tomuto názoru), z lidí nad šedesát let tak odpovědělo jen 54 % (15 % souhlasilo jednoznačně).

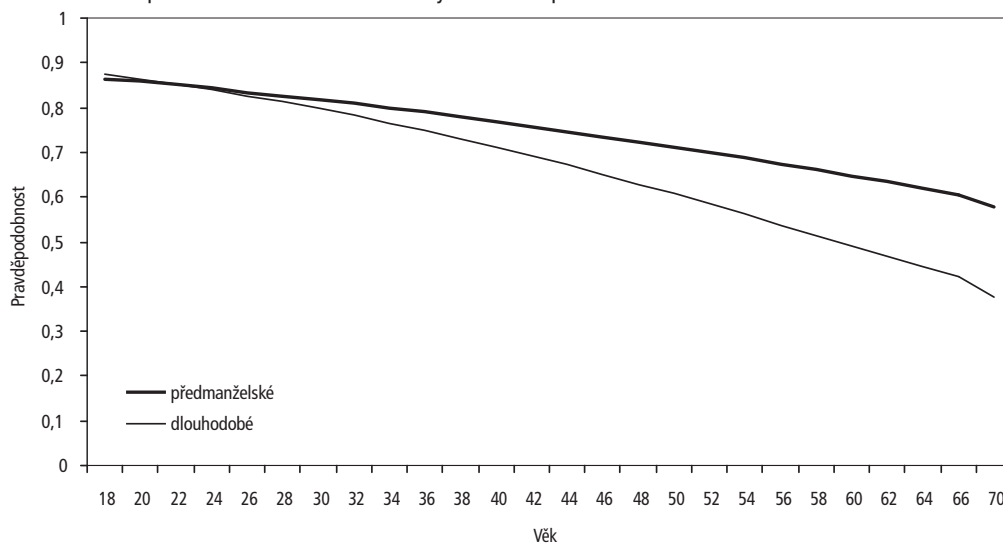
[10] Jedná se o odpovědi na otázky: Je v pořádku, že dva lidé spolu žijí, aniž by se chtěli vzít; Je rozumné, aby lidé, kteří se chtějí vzít, spolu nejdříve žili. Pro logistickou regresi byla původně pětibodová škála přeměněna na binární proměnnou. Souhlas s nesezdaným soužitím představují kategorie rozhodně souhlasím a souhlasím, jako nesouhlas byly označeny zbylé tři kategorie, tj. ani souhlas, ani nesouhlas, nesouhlas a rozhodný nesouhlas.

Graf 1 – Pravděpodobnost souhlasu s nesezdaným soužitím v závislosti na návštěvnosti bohoslužeb

Zdroj: ISSP. Účast na bohoslužbách: 1 – Nikdy, 2 – Méně než jednou ročně, 3 – Asi jednou nebo dvakrát za rok, 4 – Několikrát za rok, 5 – Asi jednou za měsíc, 6 – 2–3 za měsíc, 7 – Téměř každý týden, 8 – Každý týden, 9 – Několikrát za týden.

Graf 2 – Pravděpodobnost souhlasu s nesezdaným soužitím podle věku

[11] Mezní pravděpodobnosti jsou vypočítané na základě logistické regrese s dvěma vysvětlujícími proměnnými (věkem a účastí na bohoslužbách). Pravděpodobnosti jsou vypočítané pro jednotlivé hodnoty vysvětlující proměnné, zatímco druhá vysvětlující proměnná je konstantní (průměr).

V šetření FFS a MG97, která zachycovala i rodinnou historii respondenta, tedy to, zda se jeho rodiče rozvedli, či zda považoval soužití svých rodičů za harmonické, se prokázal vliv dalšího faktoru na postoje k nesezdaným soužitím, a to zkušenost z dětství s tím, jaké bylo soužití rodičů. Manželství přitom získalo větší podporu mezi těmi, kteří označovali soužití svých rodičů za šťastné či jejichž rodiče se nerozvedli.

V šetření MG 1997 dotazovaní rovněž odpovídali na otázku, jaké důvody by je vedly k rozhodnutí, zda vstoupit přímo do manželství, nejprve žít s partnerem na zkoušku nebo zůstat v celoživotním nesezdaném soužití.¹² Ti, kteří by nejraději uzavřeli sňatek bez zkoušky, vysvětlovali svou volbu morálkou, zodpovědností a náboženskou vírou. Obě varianty nesezdaného soužití lidé volili kvůli možnosti snadného rozchodu. Lidé preferující celoživotní nesezdané soužití na něm navíc oceňovali, že jim poskytuje nezávislost, zatímco ti, kteří jej chápali jen jako přechodný stav, doufali, že v něm mnohem lépe poznají partnera a vyzkouší pevnost vzájemného vztahu.

b) Dlouhodobá nesezdaná soužití

I v případě dlouhodobých (bezdětných) nesezdaných soužití je česká společnost ve svých postojích značně liberální a i v tomto případě postoje k nim ovlivňuje jen věk a náboženská víra (viz předchozí grafy). Zdá se ovšem, že jde spíše o toleranci vůči odlišnému způsobu života než o touhu v takovém svazku žít. I když přibližně 80 % mladých lidí do 30 let vyjádřilo v ISSP 1999 souhlas s tím, že je v pořádku, aby spolu dva lidé žili, i když neplánují sňatek, jen necelých 10 % z mladých svobodných lidí, kteří se zúčastnili šetření MG 1997, odpovědělo, že by chtělo v takovém svazku žít.

Tabulka 2 – Výroky týkající se výchovy dětí mimo manželství (složení odpovědí v %)

Výrok		Ano		Ne	
		určitě	spíše	spíše	určitě
Lidé, kteří chtějí mít děti, by měl i uzavřít sňatek	M	32	49	13	6
	Ž	29	50	17	4
Dítě může vychovat stejně dobře jen jeden z rodičů jako oba společně	M	7	25	46	22
	Ž	9	31	42	18
Chce-li mít žena dítě, může je dobře vychovat sama i bez muže	M	7	36	41	16
	Ž	11	40	37	12

Zdroj: *Mladá generace 1997*

[12] Blíže viz [Fialová a kol. 2000.]

Tyto otázky ovšem většinou zachycují postoje k bezdětným nesezdaným soužitím a ze tří citovaných výzkumů jen MG 97 zachycoval i postoje k rození dětí do nesezdaného svazku. Z výsledků jasně vyplývá, že tak všeobecně uznávají, že manželské prostředí je pro výchovu dětí nenahraditelné, a jednoznačně preferují, aby se děti rodily v manželství. Více než 80 % z dotazovaných odpovědělo, že lidé, kteří chtějí mít dítě, by měli uzavřít sňatek. Otázka nebyla sice výslovně položena na narození dítěte do nesezdaného soužití, ale předpokládala možnost sňatku, a tedy přítomnost obou rodičů, a proto ji lze do určité míry interpretovat jako vyjádření k porodům v nesezdaném soužití.

Vezmeme-li v úvahu výsledky šetření Mladá generace 1997, které se obracelo k mladým svobodným lidem, tedy k těm, na jejichž chování budoucí vývoj rodinného a demografického chování závisí, můžeme konstatovat, že sice existuje vysoká tolerance vůči nesezdaným soužitím, ale přesto tento typu svazku nelze mezi současnými mladými lidmi považovat za významnějšího konkurenta manželství. Nesezdané soužití představuje spíše přechodnou fázi před uzavřením manželského svazku, nejedná se však o náhradu tradičního legálního manželství.

„Moderní“ postoje – tradiční chování?

Postoje, hodnoty a plány, které dotazovaní v šetřeních udávali, můžeme doplnit výsledky Šetření rodiny a reprodukce (FFS), které zachycuje reálné chování, tedy nejen deklarativní postoje. Na rozdíl od šetření, která jsme citovali v předchozí části, se však jedná o šetření zaměřené na reprodukční chování, a vzorek tak zachycuje pouze ženy a jejich partnery. Vzhledem k tomu, že vzorek mužů není nezávislý, nezahrnuje je do analýz.

Výsledky FFS možná poněkud překvapivě ukazují, že ačkoli mladí lidé na rovině postojů jednoznačně preferují předmanželské nesezdané soužití (považují je za „rozumné“), reálné chování je poněkud tradičnější. V nejmladší věkové skupině (20–24 let) sice podíl žen, které se svým prvním partnerem začaly žít v nesezdaném soužití, mírně převažoval nad těmi, které vstoupily přímo do manželství, rozdíly ovšem nebyly tak silné, jak by se mohlo z deklarovaných postojů zdát. Zatímco bez sňatku začalo žít s prvním partnerem 33,1 % dotazovaných žen ve věku 20–24 let, přímé manželství uzavřelo jen o 5 % žen méně (27,3 %). Mezi ženami ve věku 25–29 let ještě převažovala přímá manželství. Musíme si klást otázku, proč k podobným rozdílům dochází. Rozpory mohou být dány tím, co lidé za společné soužití označují, ale například mohou svědčit i o tom, že na reálné chování mladých lidí mají poměrně velký vliv postoje jejich rodičů a starších generací, které dávají přednost tradičnějším formám partnerského startu.

Ani v případě, kdy posuzujeme reálné chování, nikoli postoje, nelze najít mezi mladými ženami, které se rozhodly pro nesezdané soužití, specifickou vzdělaností či

socioekonomickou skupinu, ve srovnání s těmi, které se rozhodly pro přímý sňatek.¹³ Potvrdilo se však, že reálnou volbu mezi manželstvím a nesezdaným soužitím ovlivňovala i v tomto případě zkušenost s rozvodem vlastních rodičů a náboženská víra (reprezentovaná návštěvností bohoslužeb nejméně jednou týdně), svoji roli však sehrálo i to, zda dotazovaná žena vyrůstala na vesnici či menším městě.¹⁴ Zdá se tedy, že méně urbanizované prostředí neovlivňuje postoje, ale působí na reálné chování, a to patrně díky vyšší sociální kontrole.

Rozvod rodičů přitom zvyšoval pravděpodobnost, že prvním partnerstvím bude nesezdané soužití, téměř o 20 % (z 39 % na 58 %), pravidelná účast na bohoslužbách ji naopak snižovala na pouhých 10 % (z 45 %). Rovněž dětství v menší obci snižovalo pravděpodobnost, že prvním partnerstvím bude nesezdané soužití z 47 % na 37 %.¹⁵

Tabulka 3 – Výsledky logistické regrese, v níž závislou proměnnou představovalo to, zda žena zahájila život s prvním partnerem v nesezdaném soužití či manželství.

	Beta-koeficienty
Účast na bohoslužbách 1x týdně	-2,00555
Rodiče se rozvedli	0,749034
Dětství v obci s méně než 10 tis. obyvateli	-0,43456

Zdroj: FFS

Jaké jsou existující partnerské dvojice v nesezdaném soužití?

Hovoříme-li proto o existujících nesezdaných soužitích mezi mladými svobodnými lidmi, je třeba si uvědomit, že se do značné míry jedná o nesezdaná soužití, která jsou plánovaná jako předstupeň sňatku. Rozdíl mezi dlouhodobými nesezdanými soužitími a předmanželským nesezdaným soužitím určit v této fázi v podstatě nemůžeme, neboť nevíme, která z nesezdaných soužití se v manželství opravdu promění.

Z průzkumu MG 1997 vyplývá, že mezi svobodnými je nesezdané soužití poměrně časté ve věku přibližně mezi 27 a 30 lety. Jestliže v tomto věku mají lidé partnera a jsou svobodní, pak s ním velmi často žijí v nesezdaném soužití. Z hlediska celé

[13] Jedná se o první partnerství žen do 30 let věku.

[14] Výzkum nezjišťoval velikost obce v době, kdy žena s partnerem začala žít, proto se v této analýze používá jako zástupná proměnná velikost obce v dětství. Jde o rozdílnou socializaci.

[15] Pravděpodobnosti jsou vypočítány na základě uvedených regresních koeficientů. Vzhledem k tomu, že se neukázala statisticky významná souvislost mezi dalšími proměnnými (vzděláním, věkem, ve kterém došlo k prvnímu soužití) vychází daný model pouze z těchto tří vysvětlujících proměnných. Dané pravděpodobnosti přitom vyjadřují čistý vliv, kdy jsou druhé dvě vysvětlující proměnné konstantní.

populace je však nejčastější nesezdané soužití u mladých svobodných lidí okolo 25 let věku. Nesezdané soužití svobodných ve věku nad 25 let je z hlediska celé populace jen okrajovou záležitostí, protože podíl svobodných je v tomto věku již nižší.

Podle MG 97 ženy žily nejčastěji v nesezdaném soužití ve věku 21–23 let, kdy jich byla stejně jako u mužů zhruba desetina. Nejméně nesezdaných soužití však bylo na rozdíl od mužů ve věkové skupině 27–29 let, kdy si tento způsob života zvolila pouze něco přes 4 % žen. V této věkové skupině je však již více než 80 % žen nejméně jednou provdáno.

Tabulka 4 – Partnerské soužití podle věku a pohlaví

A = z úhrnu svobodných se stálým partnerem připadá na nesezdaná soužití (v %).

Věková skupina	Úhrn odpovědí		Bez stálého partnera		Se stálým partnerem				
	abs.	%	abs.	%	bydlí odděleně		nesezdané soužití		
					abs.	%	abs.	%	A
MUŽI									
18-20	221	100,0	142	64,3	71	32,1	8	3,6	10,1
21-23	214	100,0	101	47,2	88	41,1	25	11,7	22,1
24-26	131	100,0	49	37,4	55	42,0	27	20,6	32,9
27-29	65	100,0	19	29,2	30	46,2	16	24,6	34,8
Celkem	631	100,0	311	49,3	244	38,7	76	12,0	23,8
ŽENY									
18-20	291	100,0	121	41,6	144	49,5	26	8,9	15,3
21-23	228	100,0	66	28,9	123	54,0	39	17,1	24,1
24-26	101	100,0	25	24,7	54	53,5	22	21,8	28,9
27-29	42	100,0	15	35,7	14	33,3	13	31,0	48,1
celkem	662	100,0	227	34,3	335	50,6	100	15,1	23,0

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Struktura partnerských dvojic v nesezdaném soužití a způsob jejich bydlení

Struktura páru podle sociálního postavení obou partnerů byla u společně bydlících jiná než u dvojic, které společnou domácnost nevedly: více než 80 % nesezdaných soužití bylo tvořeno páry, v nichž oba partneři pracovali. Mnohem méně častá byla situace, kdy jeden z partnerů pracoval a druhý studoval – těch bylo jen 7 %. Na rozdíl od párů, které společnou domácnost nevedou (tabulka 5), je tak typ „student – pracující“ mezi nesezdanými soužitími zastoupen výrazně méně. Málo párů také bylo složeno jen ze studentů.

MANŽELSTVÍ, NESEZDANÁ SOUŽITÍ A PARTNERSKÝ VZTAH

Co se týče bydlení mladých párů, téměř polovina dvojic žijících v nesezdaném soužití (43 %) měla bydlení již „vyřešené“ – bydleli ve vlastním bytě nebo domě, dalších asi 28 % v podnájmu. Tyto údaje se značně liší od párů, které spolu v době dotazování nežily – asi 82 % z nich bydlelo u rodičů (z šetření však nelze zjistit, zda s oběma či jen jedním). Zdá se tak, že podmínkou k tomu, aby se partnerský vztah změnil v nesezdané soužití, je pro většinu mladých lidí možnost samostatného bydlení.

Tabulka 5 – Partnerské dvojice podle ekonomické aktivity

Ekonomická aktivita	Partnerský vztah se stálým partnerem					
	úhrn		bydlí odděleně		nesezdané soužití	
	počet	%	počet	%	počet	%
Oba pracující	417	68,2	282	62,1	135	86,0
Oba studující	89	14,6	81	17,8	8	5,1
Studující + ekonomicky aktivní	88	14,4	77	17,0	11	7,0
Pracující + nezaměstnaný	15	2,5	12	2,6	3	1,9
Studující + nezaměstnaný	2	0,3	2	0,5	–	–
Celkem	611	100,0	454	100,0	157	100,0

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Tabulka 6 – Respondenti ve věku 18–29 podle typu bydlení a partnerského svazku

Způsob bydlení	Celkem		Bez stálého partnera		Se stálým partnerem			
					bydlí odděleně		nesezdané soužití	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Ve vlastním bytě nebo domě	144	11,2	27	5,1	42	7,2	75	42,6
U rodičů	944	73,2	432	80,9	477	82,4	35	19,9
U prarodičů nebo jiných příbuzných	34	2,6	14	2,6	16	2,8	4	2,3
U známých, přátel	17	1,3	9	1,7	6	1,0	2	1,1
V podnájmu	103	8,0	35	6,5	18	3,1	50	28,4
Jinak	47	3,7	17	3,2	20	3,5	10	5,7
Celkem odpovědí	1289	100,0	534	100,0	579	100,0	176	100,0

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Nesezdané soužití jako „příprava“ na manželství?

Můžeme se znovu vrátit k otázce, zda jsou pro mladé svobodné lidi nesezdaná soužití jakousi přípravou na manželství, či zda představují k manželství skutečnou *alternativu*.

Z respondentů, kteří měli stálého partnera, uvedlo téměř 80 %, že mají v úmyslu se svým partnerem uzavřít sňatek. Toto rozhodnutí však záviselo pouze na délce partnerského vztahu, nikoli na tom, zda partneři spolu žijí či nežijí v nesezdaném soužití.¹⁶ Pro úvahy o budoucím sňatku má tudíž větší význam to, jak dlouho se spolu mladí lidé znají (resp. jak dlouho trvá jejich partnerský vztah) než na tom, zda spolu žijí či nežijí v nesezdaném soužití. Faktem však zůstává, že 84 % respondentů žijících v nesezdaném soužití má v úmyslu se svým partnerem v budoucnu sňatek uzavřít.

V podstatě se dá říci, že pokud definujeme nesezdané soužití jako společné bydlení a hospodaření páru, neliší se tyto dvojice ve svých postojích a plánech – týkajících se uzavření sňatku – od jiných párů, které spolu nežijí. Nesezdaná soužití se neodlišovala tím, že by v nich partnerské vztahy byly „vážnější“, ale šlo o lidi ekonomicky samostatné a s možností vlastního bydlení.

Z výsledků našeho šetření lze usuzovat, že nesezdaná soužití mladých lidí zdaleka nepředstavují příliš rozšířený způsob života – alespoň ne u většinové populace (z respondentů žilo v nesezdaném soužití pouze 14 %, vztáhneme-li tento podíl k úhrnu populace, můžeme odhadovat, že v nesezdaném soužití žije u nás ve věku 18–29 let přibližně 76 tisíc svobodných mužů a 69 tisíc svobodných žen). Třebaže podíl nesezdaných soužití není okrajovou záležitostí, data jednoznačně prokázala, že počet nesezdaných soužití mladých svobodných lidí je v obecném povědomí zveličen a že jich není tolik, aby je bylo možné považovat za nastupující náhradu manželských svazků v tomto věku.

Tabulka 7 – Máte v úmyslu se svým partnerem uzavřít sňatek?

Způsob soužití	Počet odpovědí	Určitě ano	Spíše ano	Spíše ne	Určitě ne
Bydlí odděleně	562	106	307	126	23
v %	100,0	18,9	54,6	22,4	4,2
Nesezdané soužití	167	75	66	19	7
v %	100,0	44,0	39,5	11,4	4,2
Celkem	729	181	373	145	30
v %	100,0	24,8	51,2	19,9	4,1

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Partnerský vztah

Ve druhé části našeho příspěvku se podrobněji zaměříme na jev, který ve své podstatě partnerské a rodinné chování mladých lidí zakládá, totiž samotný partnerský

[16] Nepravá závislost vznikla tím, že partnerský vztah respondentů v nesezdaném soužití byl v průměru o 1,4 roku delší než doba, po kterou spolu chodily ostatní partnerské dvojice.

vztah. Je zřejmé, že zabýváme-li se postoji k rodině a manželství a stejně tak rodinným chováním mladé generace, nelze se vyhnout tomuto základnímu pilíři celé problematiky, kterým je právě existence partnerského vztahu a charakter soužití s partnerem. To, zda mladí lidé vůbec mají stálého partnera, zda s ním plánují sňatek, popř. založení rodiny, struktura vlastností, které mladí lidé považují pro ideálního partnera za nejdůležitější, vzdělanostní a věkové složení partnerských dvojic – to vše jsou oblasti, které významným způsobem spolupůsobí při utváření postojů k rodině a manželství i při následné (případně) „realizaci“ těchto postojů.

Z důvodu omezeného prostoru se následně zaměříme pouze na některé aspekty široké problematiky partnerského vztahu. V první řadě se zmíníme o vlastnostech ideálního partnera tak, jak je vidí současná mladá generace, dále se dotkneme i sociální struktury partnerských dvojic. Závěry vycházejí z průzkumu MG 97.

Jaký by měl být ideální životní partner?

Lze jednoznačně konstatovat, že v otázce žádoucích charakteristik ideálního životního partnera se postoje mladých lidí projeví jako poměrně konzervativní ve smyslu vysokého důrazu na rodinné hodnoty. V dané struktuře vlastností (baterie 15 položek, viz tabulku 8) přiřadili dotázaní největší důležitost tradičním rodinným hodnotám: mezi nejdůležitější vlastnosti partnera patří podle dotázaných mužů i žen dobrý vztah k dětem (46 % pokládá tuto vlastnost za nejvíce důležitou), zodpovědnost a poctivost (39 %), smysl pro rodinný život (38 %) a tolerantnost (37 %). (Úplný výčet všech testovaných vlastností a míra důležitosti, kterou jim respondenti přisoudili, je uveden v tabulce 8). Je zřejmé, že mladí lidé přikládají největší důležitost takovým vlastnostem svého partnera, které symbolizují zodpovědný přístup k rodině a manželství.

Představy mužů a žen o ideálním životním partnerovi se přes výše zmíněné hlavní shodné charakteristiky v dalších bodech odlišují. Výrazná je zejména skutečnost, že ženy přikládaly většině zmíněných vlastností celkově vyšší důležitost než muži. Tento fakt nejspíše odráží obecně vyšší zainteresovanost žen v celé problematice rodiny a manželství: žena jako nositelka hlavní odpovědnosti za výchovu dětí je v české společnosti o mnoho více svázána s rodinným životem než muž a v mnoha případech je rodina stále její hlavní sférou seberealizace.

S tím souvisí i zjištění, že ženy přisuzovaly vyšší význam zejména těm vlastnostem partnera, které souvisejí s celkovým materiálním zajištěním rodiny a s jejím společenským statutem. Muži i ženy sice společně označili za nejvíce důležité vlastnosti zodpovědnost a poctivost, tolerantnost, smysl pro rodinný život, dále pak dobrý vztah k dětem a inteligenci (viz tabulku 8), statisticky významné rozdíly se však objevily v hodnocení vlastností na dalších místech v pořadí důležitosti. Muži a ženy přikládali rozdílný význam zejména dobrému finančnímu a hmotnému zabezpečení: mezi tři

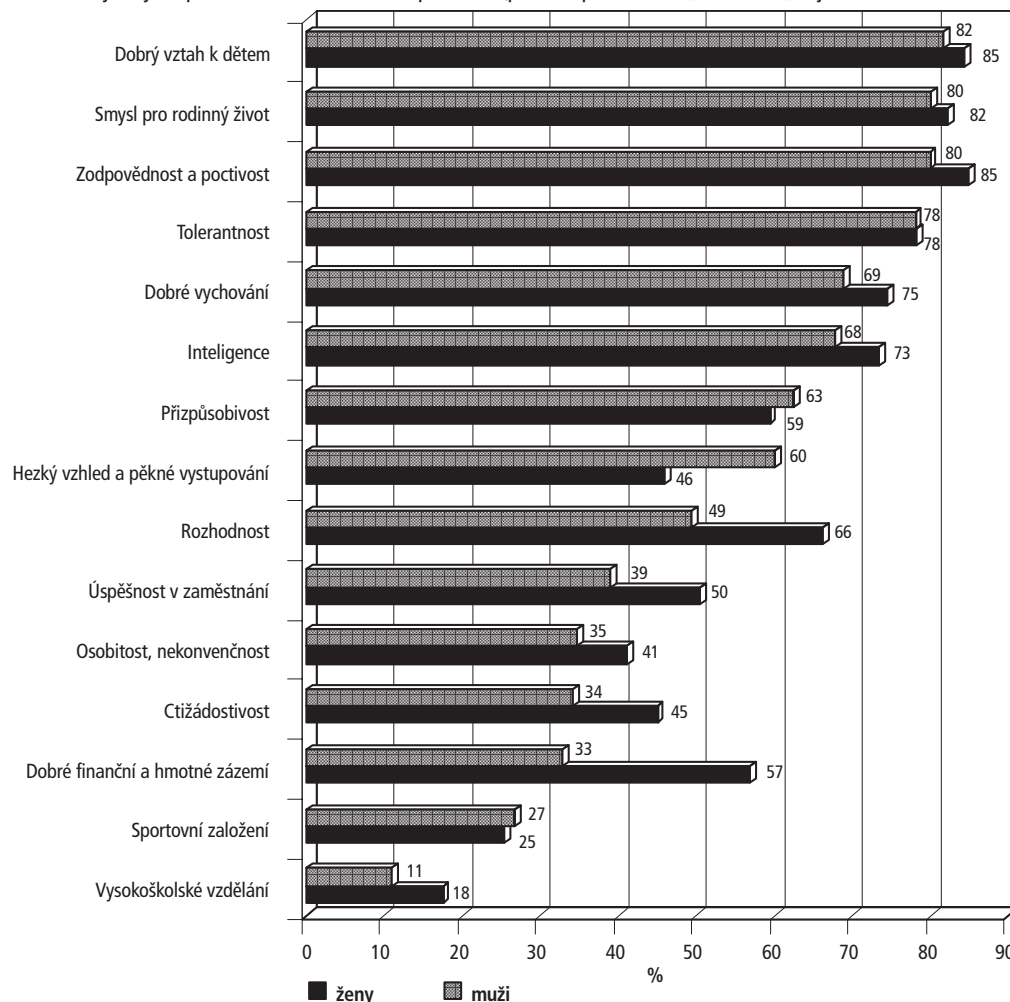
Tabulka 8 – Hodnocení důležitosti vlastností partnera, průměry na pětibodové škále (1 – nejméně důležité, 5 – nejvíce důležité) za obě pohlaví.

Vlastnost		Stupeň důležitosti v %					Skóre
		1	2	3	4	5	
Dobré vychování	M	1,3	5,4	24,4	47,4	21,5	3,83
	Ž	1,7	5,9	17,9	46,7	27,9	3,93
Vysokoškolské vzdělání	M	3,6	28,7	28,7	8,7	2,3	2,20
	Ž	23,7	28,1	30,7	12,2	5,3	2,50
Dobré finanční a hmotné zázemí	M	5,6	18,9	42,7	21,6	11,3	3,14
	Ž	2,9	10,9	29,4	39,9	17,0	3,57
Hezký vzhled a pěkné vystupování	M	1,0	6,4	32,4	44,6	15,5	3,67
	Ž	1,9	15,0	37,1	35,5	10,5	3,38
Sportovní založení	M	9,9	24,1	39,3	21,9	4,9	2,88
	Ž	10,1	27,1	37,5	21,3	4,0	2,82
Zodpovědnost a poctivost	M	0,7	3,4	15,8	46,2	33,8	4,09
	Ž	1,1	3,5	10,4	42,3	42,6	4,22
Dobrý vztah k dětem	M	1,7	2,7	13,9	37,7	44,0	4,20
	Ž	2,1	2,5	10,8	34,7	49,8	4,28
Inteligence	M	0,8	4,9	26,4	45,3	22,6	3,84
	Ž	1,6	3,7	21,3	45,9	27,5	3,94
Ctižádostivost	M	3,3	16,7	46,0	28,2	6,0	3,17
	Ž	2,0	11,8	41,2	34,8	10,2	3,39
Úspěšnost v zaměstnání	M	3,0	14,1	43,8	30,9	8,2	3,27
	Ž	1,7	9,7	38,2	37,9	12,5	3,50
Smysl pro rodinný život	M	1,6	3,8	14,6	44,9	35,2	4,08
	Ž	1,8	2,3	13,7	41,0	41,3	4,18
Rozhodnost	M	1,5	8,8	40,2	36,9	12,5	3,50
	Ž	1,8	5,6	26,4	48,0	18,3	3,75
Osobitost, nekonvenčnost	M	3,0	16,8	45,4	28,6	6,2	3,18
	Ž	2,8	14,9	41,1	31,7	9,5	3,30
Tolerantnost	M	1,3	3,0	17,5	44,7	33,4	4,06
	Ž	2,2	4,6	15,1	37,6	40,6	4,10
Přizpůsobivost	M	1,5	5,5	30,5	46,2	16,3	3,70
	Ž	2,2	7,6	30,8	38,4	21,0	3,68

Zdroj: Mladá generace 1997

MANŽELSTVÍ, NESEZDANÁ SOUŽITÍ A PARTNERSKÝ VZTAH

Graf 3 – Vysoký stupeň důležitosti vlastností partnera (podíl odpovědnosti „velmi“ a „nejvíce“ důležité)

Zdroj: *Mladá generace 1997*

nejdůležitější vlastnosti jej vybralo 17 % žen, ale jen 10 % mužů. Ženy také více než muži přikládaly větší význam úspěšnosti v zaměstnání, ctižádostivosti, rozhodnosti a také vysokoškolskému vzdělání. Muži naopak hodnotili jako důležitější hezký vzhled a pěkné vystupování: mezi tři nejdůležitější vlastnosti jej vybralo 17 % mužů, ale jen 13 % žen.

Je tak zřejmé, že přes shodné názory na základní charakteristiky budoucího partnera se do značné míry projevila tradiční diference pohlaví: ženy ve svých očekávaních směřují spíše k zabezpečení materiálních potřeb rodiny, popř. k jisté společenské prestiži, muži více akcentují atributy fyzické atraktivity partnerky.

Vzdělání je jedním z atributů, které do značné míry spoluurčují jak sociální status, tak životní styl mladého člověka. Zajímalo nás proto, zda a popř. v jakém smyslu ovlivňuje výše dosaženého vzdělání názory na to, jak by měl vypadat ideální partner.

Výsledky se ukázaly být vcelku jednoznačné, podívejme se nejprve na mužskou část populace: muži s vyšším vzděláním (hlavně vysokoškoláci) si na svých partnerkách více cenili vysokoškolského vzdělání, inteligence a rozhodnosti než muži s nižším stupněm dosaženého vzdělání (viz tabulku 9 – čím vyšší je průměrná hodnota skóru, tím větší důležitost dané vlastnosti přikládá daná skupina respondentů). Co se však týče úspěšnosti v zaměstnání, tu hodnotili vysokoškoláci „níže“ než muži se středním vzděláním. Muži se základním vzděláním ve srovnání s ostatními naopak více akcentovali dobré finanční a hmotné zabezpečení (mezi tři nejdůležitější vlastnosti je vybralo 24 % mužů se základním vzděláním, ale jen 5 % středoškoláků a vysokoškoláků).

Můžeme se domnívat, že u mladých vysokoškolsky vzdělaných mužů se projevuje jistá „touha po vyrovnaném statusu“ partnerské dvojice, převážně z hlediska intelektuálního, ale i společenského, které může právě vysokoškolské vzdělání podmiňovat. V porovnání s ostatními akcentují vysokoškolsky vzdělaní muži méně úspěch v zaměstnání, tzn. vlastnost, která souvisí s celkovým emancipovaným postavením ženy. Zdá se tak, jako by tito muži vyhledávali spíše *předpoklady* k vyšší kulturní i společenské úrovni (vzdělání, inteligence) než přímo zjevné atributy úspěšné kariéry. Pokud jde o vyšší důraz na finanční a hmotné zabezpečení partnerky, se kterým se setkáváme u méně vzdělaných mužů, je možné, že tito muži nezahrnují do zmíněné položky ani tak samotný příjem partnerky jako spíše jakousi „výbavu“ či věno (např. v podobě zařízení domácnosti), které – zvláště na venkově – často bývá běžnou položkou figurující v dlouhodobém partnerském vztahu. Přistupuje zde i skutečnost obecně nižší příjmové hladiny respondentů se základním vzděláním – existence jistého materiálního vkladu ze strany partnerky je pak velmi vítaná.

U žen se v souvislosti se stupněm dosaženého vzdělání projevil obdobný trend jako u mužů: spolu se zvyšujícím se vzděláním stoupal počet těch, které hodnotily jako důležitější zejména vysokoškolské vzdělání partnera a jeho inteligenci. Vyšší význam připisovaly vysokoškolačky také ctižádostivosti, osobitosti a nekonvenčnosti, ale na druhé straně také zodpovědnosti a tolerantnosti. Oproti tomu ženy se základním vzděláním častěji přikládaly větší důležitost dobrému finančnímu a hmotnému zabezpečení rodiny než vysokoškolačky, a zejména středoškolačky. Za významnější považovaly také hezký vzhled a pěkné vystupování (mezi tři nejdůležitější vlastnosti partnera ji vybralo 48 % žen se základním vzděláním, ale jen 8 % vysokoškolaček) a úspěšnost v zaměstnání (14 % oproti 2 %).

Můžeme se domnívat, že ženy s vyšším vzděláním si na partnerovi více cení osobnostních a charakterových kvalit korelujících zpravidla i s vyšším společenským statutem. Jejich nároky jsou obecně vyšší: očekávají od partnera na jedné straně sobě od-

MANŽELSTVÍ, NESEZDANÁ SOUŽITÍ A PARTNERSKÝ VZTAH

povídající intelektuální a vzdělanostní úroveň, dokonce charisma či osobitost (srv. vysoký význam „osobitosti, nekonvenčnosti“), na straně druhé i uznávání tradičních partnerských hodnot, jako jsou zodpovědnost a tolerance. Naproti tomu ženy s nižším vzděláním akcentují u partnera zejména ty vlastnosti, které jsou více „na očích“ a které souvisejí s konečnou podobou jeho sociální a ekonomické pozice: finance, vzhled, úspěch v zaměstnání. Důvodem bývá často jejich vlastní příjmová situace, která jim ve srovnání se středoškolačkami a vysokoškolačkami nemusí umožňovat úplnou ekonomickou nezávislost.

Tabulka 9 – Hodnocení důležitosti vlastností partnera, průměry na pětibodové škále (1 – nejméně důležité, 5 – nejvíce důležité) podle dosaženého vzdělání.

Vlastnost partnera		Vzdělání respondenta (skóre)				
		základní	střední	maturita	VŠ	celkem
Vysokoškolské vzdělání	M	1,67	1,97	2,29	2,68	2,09
	Ž	1,77	2,23	2,39	3,23	2,33
Inteligence	M	3,12	3,71	3,96	4,03	3,74
	Ž	3,45	3,74	3,94	4,21	3,84
Ctižádostivost	M	3,06	3,16	3,26	3,18	3,18
	Ž	2,89	3,32	3,44	3,57	3,36
Osobitost, nekonvenčnost	M	3,03	3,25	3,09	3,28	3,19
	Ž	2,90	3,15	3,31	3,42	3,22

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Krátký vhled do problematiky preferencí partnerových vlastností zakončíme jedním důležitým zjištěním: představy o ideálním partnerovi a vůbec význam výběru partnera v životě jednotlivce významným způsobem závisí na charakteru jeho orientační rodiny.

Jak muži, tak ženy vyrůstající v úplné rodině s oběma rodiči a dále ti, již hodnotili manželství svých rodičů v podstatě jako bezproblémové, přikládali celkově vyšší důležitost zejména těm vlastnostem partnera, které předpokládají určitý vztah k rodinnému životu, výchově dětí a také k možnosti udržet delší partnerský vztah: zodpovědnost a poctivost, smysl pro rodinný život a tolerantnost. Tito muži i ženy relativně více oceňovali také inteligenci partnera. Zejména u žen se navíc k těmto faktorům přidává význam dobrého vychování, spojovaný nejspíše s jistou kultivovaností projevu a „slušným chováním“ – tolik potřebným pro dlouhodobé fungování rodiny.

Naše zjištění dokládají, že rodinné prostředí a výchova působící na jedince v době dětství a dospívání mohou do značné míry ovlivňovat vývoj jeho představ

o ideálním životním partnerovi, a tím i obraz rodinného života jako celku. Ve hře je přitom jak struktura vlastností, jimž je přiřazována nejvyšší důležitost, tak celkový význam, který jedinec výběru partnera přikládá.

Tabulka 10 – Hodnocení důležitosti vlastností partnera, průměry na pětibodové škále

Vlastnost		Hodnocení manželství rodičů – skóre				
		šťastné	spokojené	složitě	nešťastné	celkem
Dobré vychování	M	4,08	3,81	3,76	3,50	3,83
	Ž	4,14	3,98	3,69	3,64	3,94
Vysokoškolské vzdělání	M	2,57	2,15	2,12	2,01	2,22
	Ž	2,65	2,44	2,31	2,60	2,47
Zodpovědnost a poctivost	M	4,19	4,12	4,05	3,82	4,11
	Ž	4,32	4,31	4,02	3,94	4,23
Dobrý vztah k dětem	M	4,20	4,27	4,11	3,77	4,20
	Ž	4,38	4,32	4,16	4,07	4,28
Inteligence	M	4,07	3,87	3,63	3,63	3,85
	Ž	4,08	4,01	3,72	3,80	3,95
Smysl pro rodinný život	M	4,14	4,14	4,05	3,56	4,09
	Ž	4,20	4,24	4,11	3,93	4,19

(1 – nejméně důležité, 5 – nejvíce důležité) podle hodnocení soužití rodičů respondenta. * V otázce „Jaké je (bylo) podle Vás manželství (partnerské soužití) Vašich rodičů?“ měli respondenti vybrat jednu z následujících možností: 1) šťastné, bez potíží a problémů, 2) spokojené, s občasnými potížemi a problémy, 3) složitě, s častými problémy, 4) nešťastné, s velkými problémy.

Partnerské dvojice

Dosud jsme se zabývali postoji a představami mladých lidí. Zajímavé výsledky však přinesla i zjištění týkající se jejich reálné situace.

Jak vypadají partnerské dvojice podle věkového rozpětí, sociálního statusu, vzdělání? Jsou mladé páry z hlediska sociálně demografických charakteristik homogenní či heterogenní? Těchto témat se dotkneme v poslední části příspěvku: v krátkosti se pokusíme nastínit strukturu partnerských dvojic podle některých základních charakteristik.

Okolo 35 % svobodných žen a téměř polovina svobodných mužů ve věku od 18 do 30 let neměla v době dotazování stálého partnera, stálý partnerský vztah je přitom častější u žen než u mužů. Ženy se zdají být více „směřovány“ k trvalejšímu párovému soužití, poskytujícímu na jedné straně jak více životní jistoty a citového zakotvení, tak na druhé straně vyžadujícímu vyšší míru přizpůsobivosti a tolerance.

MANŽELSTVÍ, NESEZDANÁ SOUŽITÍ A PARTNERSKÝ VZTAH

Pravdou zůstává, že značná část mladých svobodných lidí – třetina žen a téměř polovina mužů v věku od 18 do 30 let – žije bez stálého vztahu s partnerem, nebo, jak se výstižně říkalo dříve, nemá žádnou známost. Zejména u mužů není ani zdaleka samozřejmé, že mají v tomto věku stálou partnerku: ať již je tomu z důvodů psychologických (potřeba volnosti, nevázanosti či dokonce neschopnost přizpůsobení se jakémukoli delšímu vztahu), náboženských anebo proto, že ti nejmladší si ještě nezačali dívku hledat. Každopádně však jen určitá část populace mladých svobodných osob má stálého partnera (u mužů jen o něco málo více než polovina) – ti ostatní zůstávají (zatím?) sami, ať již z důvodů objektivních (značné pracovní vytížení, nutnost cestování), či subjektivních (specifický životní styl, touha po nezávislosti, po změně, povahové založení).

Zjistili jsme, že délka partnerského vztahu činila v průměru dva a tři čtvrtě roku a že se zvyšovala s věkem respondentů – ve věku 27 až 29 let činila již více než 3,5 roku. Přitom byla vždy kratší u mužů, neboť ti mají partnerky v průměru o dva až čtyři roky mladší. Ženy naopak chodí s partnerem starším v průměru o tři roky. Tato struktura koresponduje s tradičním pojetím partnerského vztahu a později manželství, podle něhož je žena o něco mladší než muž.

Tento model byl v minulosti rozšířen jak z důvodů ekonomických (potřeba finančního zajištění muže, které „stálo“ jistý čas), tak i sociálních (přitažlivý fyzický vzhled družky jakožto „status-symbol“, nemluvě o otázce tehdejšího společenského významu panenství) a je zajímavé, že přetrvává i v současném odlišném kulturně historickém kontextu.

Tabulka 11 – Struktura partnerských dvojic podle věku

Věková skupina muže	Věková skupina ženy						Průměrný věk	Celkem
	16–17	18–20	21–23	24–26	27–29	30+		
16–17	–	4	–	–	–	–	18,5	4
18–20	19	85	11	–	–	–	19,2	115
21–23	4	138	97	12	1	–	20,8	252
24–26	1	64	117	41	4	1	22,4	228
27–29	–	7	37	43	16	3	23,8	106
30+	–	2	11	16	14	–	25,5	43
Průměrný věk	20,1	22,4	25,0	27,8	30,5	28,7	×	24,5
Celkem	24	300	273	112	35	4	21,8	748

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Struktura partnerských dvojic podle vzdělání

Vysoká homogamie partnerských svazků podle úrovně vzdělání je v celé české společnosti dlouhodobá a tuto skutečnost potvrdily i výpočty struktur partnerských dvojic podle dosaženého vzdělání. S častou homogamií páru z hlediska dosaženého vzdělání se setkáváme jak u vyučených (zde však pouze u žen), tak u respondentů se středním vzděláním s maturitou a u vysokoškoláků.

Středoškoláci měli nejčastěji partnery také se středoškolským vzděláním a partnery vysokoškoláků byly zpravidla osoby s vysokoškolským vzděláním. V případě vysokoškoláků je tato tendence výrazně silnější u žen než u mužů – téměř 70 % žen, ale jen 42 % mužů má za partnera také vysokoškoláka. U vyučených mužů není již zmíněná homogamie zřetelná – vzdělání jejich partnerek je rovnoměrně “rozloženo” mezi kategoriemi učňovským a středním vzděláním s maturitou¹⁷.

Tabulka 12 – Struktura partnerských dvojic podle dokončeného vzdělání

Dokončené vzdělání respondenta		Dokončené vzdělání partnera									
		základní		střední		s maturitou		VŠ		celkem	
		m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
Základní	abs.	1	–	7	2	2	2	–	–	10	4
	v %	10,0	–	7,1	1,7	4,1	1,8	–	–	5,6	1,6
Střední	abs.	6	6	46	61	13	39	4	–	69	106
	v %	60,0	66,7	46,5	50,9	26,5	34,8	21,1	–	39	41,7
Úplně střední s maturitou	abs.	3	3	46	46	31	55	7	4	87	108
	v %	30,0	33,3	46,5	38,3	63,3	49,1	36,8	30,8	49,2	42,5
Vysokoškolské	abs.	–	–	–	11	3	16	8	9	11	36
	v %	–	–	–	9,2	6,1	14,3	42,1	69,2	6,2	14,2
Úhrn odpovědí		10	9	99	120	49	112	19	13	177	254

Zdroj: *Mladá generace 1997*

Výsledky dále zřetelně poukazují na to, že vyučené ženy a ženy se středním vzděláním s maturitou mají výrazně častěji partnera s vysokoškolským vzděláním než stejně vzdělaní muži (např. 14 % středoškolaček, ale jen 6 % středoškoláků) – neinklinují tudíž tolik jako vysokoškolačky k jedné skupině mužů (v tomto případě vysokoškoláků). Stejně tak muži s vysokoškolským vzděláním nejsou co do úrovně

[17] Dotázaných se základním vzděláním bylo v celém vzorku jen minimum (10 mužů a 9 žen), takže žádné závěry týkající se této skupiny nelze činit.

vzdělání svých partnerek zdaleka tak „vyhranění“ jako ženy vysokoškolačky. Lze říci, že u žen vysokoškolaček je výrazně vyšší pravděpodobnost, že jejich partner bude taktéž vysokoškolák, než je tomu u mužů. Projevila se zde nejspíše tendence vzdělanějších žen vyhledávat partnera na srovnatelné vzdělanostní (a tedy i společenské a kulturní) úrovni; možný je ale i „nezájem“ mužů s nižším vzděláním o ženy vysokoškolačky. Oproti tomu muži vysokoškoláci mají sice za partnerky také nejčastěji ženy vysokoškolačky, ale rozdíly nejsou tak výrazné – vzdělanostní poměr v páru je zde více diverzifikován.

Z výzkumu vyplynulo, že ačkoli je to časté, není pravidlem, že by mladí lidé tvořili v rámci jednotlivých stupňů získaného vzdělání homogenní partnerské dvojice. Je však důležité, že různé vzdělanostní úrovně obou partnerů se prolínají zpravidla v jednom směru: nejčastěji se setkáváme s modelem, v němž muž má vyšší nebo stejné vzdělání jako žena.

Závěr

V předcházejícím textu jsme se pokusily přiblížit výsledky empirických šetření, která se zabývala problematikou partnerského života. Svoji pozornost jsme přitom zaměřily mj. na otázku manželství a nesezdaných soužití. Empirická šetření jasně ukazují, že česká společnost je vůči nesezdaným soužitím vysoce tolerantní, a to bez ohledu na to, zda se jedná o předmanželské soužití na zkoušku nebo o dlouhodobý svazek lidí, kteří sňatek neplánují. I přes vysokou toleranci k dlouhodobým nesezdaným soužitím se však ukazuje, že pro většinu mladých lidí zůstává sňatek a legální manželství samozřejmým a chtěným partnerským uspořádáním.

Šetření Mladá generace 1997 rovněž potvrzuje některé závěry zahraničních studií o charakteru nesezdaných soužití. Ve většině případů se jedná o dvojice, v nichž oba partneři pracují, a jen okrajově se jednalo o soužití mezi ekonomicky aktivním a ekonomicky neaktivním (a tedy závislým) člověkem. To by naznačovalo, že nesezdaná soužití existují spíše mezi relativně rovnostářskými dvojicemi za situace, kdy nedochází k přerozdělování zdrojů (a dělbě rolí).

Celkově z šetření vyplývá, že nesezdaná soužití nemohou být považována za významnějšího konkurenta manželství. Jedná se spíše o přechodné partnerské uspořádání „na zkoušku“, které předchází vážnějšímu závazku a založení rodiny.

I z hlediska představ o ideálním partnerovi se česká společnost projevila jako relativně tradiční. Lidé kladou důraz zejména na rodinné hodnoty budoucího partnera, jako je vztah k dětem, zodpovědnost, poctivost a smysl pro rodinný život. Přes shodné upřednostňování těchto rodinných hodnot na prvním místě v žebříčku žádaných partnerských vlastností se však projevila i silná diferenciací postojů podle pohlaví. Muži si více cenili fyzické atraktivity partnerky, zatímco ženy relativně

ně více zdůrazňovaly důležitost finančního zázemí a společenské prestiže (budoucího) partnera.

Důležitá zjištění jsme zaznamenaly i v oblasti sociální podmíněnosti postojů. Názory na to, jak by měl vypadat ideální partner, mj. úzce souvisejí se vzděláním jednotlivce a charakterem jeho orientační rodiny.

Spíše tradiční vzorce chování v uspořádání partnerských svazků se projevíly rovněž v demografickém a sociálním složení partnerských dvojic: nejčastěji jsme se setkávali s páry, kde žena je o něco mladší než muž a má stejné nebo nižší vzdělání.

Z výsledků našich šetření obecně vyplývá, že rodinné hodnoty, sňatek a manželství mají v představách mladých lidí v české společnosti důležité a nezastupitelné místo. Ačkoli jsme v současné době svědky významných změn v demografickém a rodinném chování mladé generace, oblast postojů, představ a v jistém smyslu i samotného partnerského chování tyto změny nejspíše (zatím?) zasáhly jen minimálně.

Zda a nakolik tato tradiční orientace zůstala a zůstane aktuální i nadále, ukáží až další sociologická šetření.

Literatura

- Bergerovi, B., P. L. 1984. *The War Over the Family*. London: Penguin Books.
- Blackwell, D. L., Lichter, D. T. 2000. Mate Selection among Married and Cohabiting Couples. *Journal of Family Issues* 21 (3): 275–303.
- Brines, J., Joyner, K. 1999. The Ties That Bind: Principles of Cohesion in Cohabitation and Marriage. *American Sociological Review* 64:333–355.
- Bumpass, L. L., Sweet, J. A. 1989. National Estimates of Cohabitation. *Demography* 26: 615–625.
- Manning W. D., Lichter, D. T. 1996. Parental Cohabitation and Children's Economic Well-being. *Journal of Marriage and the Family* 58: 998–1010.
- McLanahan, S. S., Casper, L. M. 1995. The American Family in 1990. Growing Diversity and Inequality. In: R. Farley (Ed.), *State of the Union: America in the 1990s*. New York: Russell Sage.
- Možný I. 1987. K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů. *Demografie* 29(2): 114–124.
- Rindfuss, R. R., VandenHeuvel, A. 1990. Cohabitation: Precursor to Marriage or an Alternative to Being Single? *Population and Development Review* 16: 703–726.
- South, S. J., Spitze, G. 1994. Housework in Marital and Nonmarital Households. *American Sociological Review* 59: 327–347.

O autorkách

Mgr. Simona Pikálková, roz. Vymětalová, vystudovala demografii na Přírodovědecké fakultě UK a sociologii na Filozofické fakultě UK, kde pokračuje v postgraduálním studiu. Pracuje v Ústavu informací ve vzdělávání a Sociologickém ústavu AV ČR, specializuje se na sociologické aspekty vzdělávání a trh práce, rodinné a demografické chování.

Mgr. Dana Hamplová vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě UK, kde pokračuje v postgraduálním studiu. Zabývá se především sociologií rodiny a demografickým chováním. Je členkou oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR.

Česká žena v práci a rodině posledního desetiletí

Alena Křížková

Abstrakt:

Stat' konceptualizuje vztah veřejné a soukromé sféry české společnosti z hlediska plurality rolí současné české ženy. Rodina a práce jako dvě integrální součásti života současné české ženy jsou v důsledku vzájemné neprovázanosti veřejné a soukromé sféry společnosti, stereotypně považovány za oblasti konfliktu. Konflikt mezi prací a rodinou v životě žen je zakotven ve společenských stereotypch i vytvořených sociálních podmínkách a je současnou českou společností považován za hlavní znak a problém života současných českých žen. Harmonizace práce a rodiny je však na druhé straně zcela přirozenou osou životního cyklu české ženy. Důsledkem této diskrepance, která je do budoucna neudržitelná a která ženám i mužům možnost sladění obou sfér komplikuje, je nerovné postavení žen na českém trhu práce, ve veřejné sféře obecně i v rodině. Zrušit opozici soukromé a veřejné sféry společnosti znamená akceptovat v rámci společenských institucí ženy i muže v celé šíři jejich sociálních – rodinných i pracovních – rolí tak, aby rodina nadále nebyla v práci handicapem a naopak.

Životní strategie žen a jejich dynamika jsou jedním z hlavních činitelů vývoje rodiny a celé společnosti. Současná česká žena je nositelkou mnoha rolí, jejichž vztah tvoří více či méně ucelenou životní strategii, která je rozhodující pro fungování její rodiny. V této stati půjde o vymezení škály ženských rolí a jejich zařazení do současného sociálního, politického i ekonomického kontextu. Jednotlivé role i jejich vazby budeme zkoumat z hlediska dvou rovin.

Ukážeme si, jak jsou genderové stereotypy v české společnosti konstruovány a jaké vytvářejí prostředí příležitostí a překážek pro uspořádání ženských rolí. Na druhé straně půjde také o to, jak tuto konstrukci reflektuje a přetváří v ucelenou životní strategii sama žena a jak se uspořádání a chápání jednotlivých rolí v životě ženy mění v závislosti na jejím životním cyklu, ale i v závislosti na společenském vývoji.

Ženské role jsou v sociologii genderu¹ rozdělovány na role pracovní a role rodinné [Hattery 2001, Tuček a kol. 1998, Maříková 1999]. Toto rozdělení bude klíčovým vodítkem i této práce. Vymezení vztahu rodiny a práce v životě žen a chápání tohoto vztahu společností jako celkem se v současnosti neshoduje. Vztah práce a rodiny v životě českých žen chápe česká společnost jako vztah konfliktní. Konflikt mezi prací a rodinou v životě žen se projevuje ve společenských stereotypech i vytvořených sociálních podmínkách² a je současnou českou společností považován za hlavní znak a problém života současných českých žen. [Čermáková a kol. 2000, Tuček a kol. 1998]

V životě samotných žen však vztah práce a rodiny takto ostře vymezen není.³ Konflikt práce a rodiny jako jeden z hlavních strukturálních znaků současné české společnosti versus vyváženost těchto sfér v životě ženy bude hlavní problém, o jehož popis a vysvětlení nám půjde.

Budeme sledovat nerovné podmínky žen na trhu práce [Čermáková 1995, 1997, Čermáková a kol. 2000, Tuček a kol. 1998] i v rodině a harmonizaci práce a rodiny v životě žen v závislosti na těchto podmínkách. [Commaillie 1993, Kuchařová a Zamykalová 2000, Křížková 2000c, Hakim 1996, Hochschild 1989] Sladění práce a rodiny je klíčovou determinantou života současné české ženy. Sociologové, zabývající se tímto tématem, se liší podle toho, kterému vlivu přiřkládají pro tvorbu ženské strategie harmonizace práce a rodiny větší význam: sociálním podmínkám a genderovým stereotypům [Crompton and Harris 1998, Commaillie 1993], nebo samotným preferencím žen a jejich vlastnímu uspořádání rolí. [Hakim 2000] Tyto dva hlavní vlivy – objektivní a subjektivní – na uspořádání práce a rodiny v životě ženy jsou zároveň ve vzájemném kauzálním vztahu.

[1] Gender je pojem, který odkazuje na sociální rozdíly (v protikladu k biologickým rozdílům) mezi muži a ženami, které jsou kulturně a sociálně podmíněné, konstruované, tj. mohou se v čase měnit a různí se jak v rámci jedné kultury, tak mezi kulturami. Závaznost těchto rozdílů, které jsou předmětem socializace, tedy není přirozeným, neměnným stavem, ale dočasným stupněm vývoje sociálních vztahů mezi muži a ženami.

[2] Např. na trhu práce je žena s dětmi a priori znevýhodněna oproti jiným ženám, ale i mužům s dětmi a rodinou. Sociálně-politicky je tento konflikt zřetelný např. u rodičovského příspěvku, kdy rodič, který pečuje o dítě do 4 let věku, má na rodičovský příspěvek nárok pouze za podmínky jeho téměř nulové ekonomické aktivity.

[3] Ze sociologických šetření postojů české populace vyplývá jednoznačný názor většiny české populace, že zvládnout práci i rodinu současně tak, aby ani jedna oblast netrpěla, je pro ženu velmi obtížné, ale spíše nemožné. [Rodina 1994, Rodina 1996] Naproti tomu šetření postojů samotných žen ukázaly, že české ženy se chtějí věnovat práci a rodině a více než polovina žen má pocit, že oboje dobře zvládá. [Muži a ženy na trhu práce 1995, Muži a ženy s vysokoškolským vzděláním 1998]

Genderové stereotypy

Gender role v sociologii zkoumáme na základě koncepce genderových stereotypů⁴ [Gjuričová 1999], které obsah ženských a mužských rolí ve společnosti do značné míry určují. Ukážeme si, jak genderové stereotypy ovlivňují myšlení žen a mužů na jedné straně a sociální prostředí a společenské instituce na straně druhé.

Genderové stereotypy jako jeden z výchozích myšlenkových systémů společnosti, jsou nadstavbou zkonstruovanou na základě biologicky daných charakteristik ženy a muže. Vychází z prvotní zakotvenosti ženy jako matky v rodině a komplementárně k tomu ze zakotvenosti muže ve veřejné sféře práce a rozhodování. Genderové stereotypy se vyznačují tím, že: 1) ignorují pluralitu ženské a mužské populace v rámci dané společnosti z hlediska individuálních vlastností, kompetencí, možností, strategií, plánů a přání žen a mužů, 2) buď vůbec, nebo s velkým zpožděním reflektují změny v chování aktérů, ke kterému se vztahují a stávají se tak představami o ideálním stavu, které existují odtržitě od skutečnosti, 3) mají silný argumentační – direktivní a emočně zabarvený základ, který nepřipustí jinou možnost, než chápat je jako přirozeně daná nebo přinejmenším nezměnitelná pravidla, 4) jsou udržovány a posilovány sociálními mechanismy, institucemi, mediálním diskursem i politicky a ekonomicky.

Vliv genderových stereotypů je tak velký, že jsou akceptovány dokonce i navzdory tomu, že životní a sociální podmínky často nedovolují je plnit. Stereotypy se vzhledem k jejich rigidnímu charakteru střetávají se sociální realitou a vytvářejí „schizofrenii“ rozporu mezi postoji a skutečným chováním, která je právě v oblasti gender rolí dobře patrná. Jednání aktérů je do značné míry ovlivněno životními podmínkami a genderové stereotypy se stávají překážkami v cestě k vlastní životní strategii mimo jiné i tím, že přetvářejí tyto životní podmínky.

Rodinné role žen

Hlavní ženská rodinná role je role matky. V tom, že tato role je prvotní v životě ženy, se shoduje naprostá většina populace a na tomto základě jsou, jak dále uvidíme, vytvořeny i všechny společenské instituce. Role matky, která porodí dítě a po nezbytnou dobu několika týdnů až měsíců se dítěti věnuje, je biologickou determinací, na

[4] Genderové stereotypy představují ustálené vzorce nazírání a chápání muže a ženy, jejich vlastností, schopností, jednání i jejich očekávání. Mívají často podobu tradovaných, pevně zakořeněných představ či fixovaných postojů. Genderové stereotypy týkající se našeho jednání pak vyjadřují velmi rigidní a zjednodušené vzorce chování (role), které jsou očekávány od každého jedince zařazeného do jedné ze dvou genderových kategorií, a to bez ohledu na jeho individuální charakteristiky. Je pravda, že stereotypní vzorce jednání i očekávání nám sice orientaci ve světě zjednodušují, zároveň ale brání změnám a alternativním pohledům tam, kde působí.

kteřé jsou genderové stereotypy o ženských rolích vystavěny. *Ženě jsou pak přisouzeny role vychovatelky, pečovatelky, ale i další role a činnosti, které s touto determinací vůbec nesouvisí.* Tyto „nadstavbové“ role pak ovlivňují a konstruují ženskou pozici nejen v rodině, ale ve společnosti jako celku. Jak dále uvidíme, jde především o konstrukci neslučitelnosti role matky s pracovními rolemi ženy.

Sociální politika státu ještě donedávna určovala model mateřské dovolené do tří resp. čtyř let věku dítěte. Spolu s nízkým příspěvkem, který je zkonstruován tak, že nepokryje životní náklady matky a dítěte⁵, vytvořila a udržovala závislý vztah ženy – matky – na muži – partnerovi. I přesto, že v současnosti je možné, aby partneři svobodně volili mezi tím, kdo z nich zůstane s dítětem doma na rodičovské dovolené, tento systém je tak hluboce zakořeněn ve všech dalších společenských sférách, zejména na trhu práce a v rodinném uspořádání rolí, že bude trvat několik desetiletí, než míra mužů na rodičovské dovolené dosáhne významného podílu. To, že doma s dítětem zůstává u nás téměř výhradně matka, je důsledkem dlouhé tradice zakotvení mateřské dovolené v sociální politice státu a stereotypními očekáváními od ženy jako rodičky a matky. [Hašková 2000a]

Ženské rodinné role se vyznačují zcela samozřejmým lpěním na jejich plnění a paušálním předpokladem vrozených ženských schopností je vykonávat. Žena je považována za rozenou vychovatelku dětí. Ženě, která pečuje o dítě v útlém věku, je připisána role univerzální pečovatelky i o všechny potřebné dospělé a staré členy rodiny. Muž, který je v době útlého věku dětí většinou nepřítomen, je považován i za neschopného péče o děti a nemocné. Domácí práce pak jsou považovány za zcela samozřejmý doplněk těchto rolí vzhledem k tomu, že žena tráví čas doma s dítětem. Už sám pojem mateřská, resp. rodičovská „dovolená“ spolu s velice nízkým hodnocením této úlohy v současné společnosti vytváří představu, že péče o dítě a jeho výchova nejsou nijak časově ani „energeticky“ náročné a žena tak užitečně vyplní volný čas prací v domácnosti. Navíc je žena stereotypně považována za přirozeně zdatnou i v této oblasti. Po skončení mateřské, resp. rodičovské dovolené, kdy se naprostá většina českých žen vrací na plný úvazek do zaměstnání, už je pro ženu téměř nemožné zvrátit takto ustavené rozdělení odpovědností a povinností partnerů v rodině.

Výsledkem takto nastaveného rozdělení gender rolí v české domácnosti, které bylo ještě donedávna zakotveno v sociální politice státu a které je stále hluboce zako-

[5] Od 1. 10. 1995 je rodičovský příspěvek jedna z dávek státní sociální podpory (zákon č. 117/1995). Základní pojetí této dávky je chápáno jako sociální příjem rodiče v době péče o dítě. Nárok na dávku má rodič, který celodenně a řádně pečuje alespoň o jedno dítě do 4 let věku. Prvních 28 týdnů po narození dítěte pobírá matka mateřskou dovolenou. Následující období až do čtyř let věku dítěte je rodičovská dovolená, kterou může čerpat jak matka, tak i otec. Dávka je zkonstruována jako 1,1 násobek životního minima pečujícího rodiče.

řeno ve společenských stereotypch, je odpovědnost za děti a domácnost celkově přisouzená ženě bez ohledu na její vytížení v placeném zaměstnání a horší podmínky žen na trhu práce. Zároveň je otcovská role muže v rodině konstruována jako velmi slabá. Česká republika se pracovní angažovaností žen řadí na první příčky mezi evropskými zeměmi.⁶ I když v rozdělení práce a odpovědností v domácnosti se české rodiny od většiny evropských zemí rámcově neodlišují, české ženy jsou při rodinných povinnostech významně více pracovně angažované.

Práce v domácnosti

Práce v domácnosti je neplacená práce vykonávaná v domácnosti, která produkuje služby výhradně pro potřeby jejích členů.

Odpovědnost za chod a organizaci domácnosti je v české společnosti stereotypně přisouzena ženě. Česká žena věnuje domácí práci týdně v průměru 25 hodin, muž 10 hodin.⁷ Všechny rutinně vykonávané činnosti – praní, vaření, uklízení a nakupování – vykonává z naprosté většiny žena (viz tabulku 1). Dynamika dělby práce v české domácnosti se projevuje zřejmě nejvíce v rozporu mezi představou, které činnosti by měl kdo vykonávat, a tím, kdo co skutečně dělá. Podle výzkumu IVVM česká žena ve skutečnosti vykonává všechny rutinní činnosti zhruba o 15 % častěji, než by tomu mělo podle názoru většiny populace být. Tento rozdíl v představách české populace spadá do kategorie, kdy činnost by měli vykonávat oba společně⁸.

Zhruba 90 % objemu běžně vykonávaných činností v domácnosti (vaření, uklízení, nákupy) má v současnosti na starosti žena⁹. Objem této práce vykonávané muži zpravidla nedosahuje ani 5 %. Porovnání výsledků výzkumů z roku 1998 a 2000 ukazuje, že k určitým změnám i ve výkonu této práce v českých domácnostech dochází. Jde však o další přesun této práce na ženy, neboť zatímco ještě v roce 1998 v 21 % domácností nakupovali potraviny muži, v roce 2000 měli tuto činnost na starosti muži již jen v 5 % domácností. Navíc ubylo domácností, kde nakupovali oba partneři stejně a výsledkem je třetinový nárůst domácností, kde nakupuje výhradně žena. Naproti tomu v posledních letech vzrostl podíl domácností, kde se

[6] O něco vyšší podíl zaměstnaných žen na trhu práce nalezneme pouze v severských zemích. Většina českých žen navíc pracuje na plný úvazek. Průměr žen pracujících na zkrácený úvazek je totiž v Evropské unii 30 %, zatímco v České republice takto pracuje pouze asi 8 % žen. [The World's Women 2000, Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků výběrového šetření pracovních sil. 3. čtvrtletí 2000. ČSÚ 2000]

[7] Data jsou z výzkumu „Rodina 96, který realizoval Sociologický ústav AV ČR a STEM na vzorku 705 mužů a 764 žen.

[8] Kalnická, 2000, Rozdělení činností v české rodině, IVVM 00–07.

[9] Informace z výzkumu: 00–07. IVVM.

ČESKÁ ŽENA V PRÁCI A RODINĚ POSLEDNÍHO DESETILETÍ

o rodinný rozpočet stará muž (o 19 %) nebo oba stejně (o 20 %).¹⁰ *Péče o děti je ve třech čtvrtinách českých domácností výhradně záležitostí ženy.* Ve zbývajících čtvrtině případů se o děti starají oba partneři stejně.¹¹

Tabulka 1 – Rozdělení činností v české domácnosti podle pohlaví v %. Odpověď na otázku: Kdo co dělá?
Porovnání let 1998 a 2000.

	Muž		Oba stejně		Žena	
	1998	2000	1998	2000	1998	2000
Vaření	4	3	10	10	86	87
Nakupování	21	5	38	27	41	68
Uklízení	1	1	21	25	78	74
Péče o děti	0	0	27	28	45	50
Finančně zajišťuje domácnost	48	51	46	45	5	4

Zdroj: Kalnická, 2000, *Rozdělení činností v české rodině, IVVM 00–07.*

Pracovní role

Postavení české ženy na trhu práce je negativně poznamenáno stereotypním nastavením gender rolí v české domácnosti. Problém nízkého hodnocení ženské pracovní síly vychází ze stereotypní paušalizace rolí ženy, pro kterou jsou za prvotní považovány její rodinné role, a proto se nemůže na trhu práce uplatnit do stejné míry jako muž. Česká žena je považována za vysoce nejistou pracovní sílu [Čermáková 1995, 1997]. Tento předpoklad je založen na mateřské roli ženy, která na trhu práce určuje pozici všech žen, a to i těch žen, které nezaložily vlastní rodinu. Už pouhá možnost mít děti je pro českou ženu na trhu práce handicapem, který ji odsunuje na horší pozici oproti mužům. Rodinné role muže totiž nejsou pro jeho výkon na trhu práce doposud považovány za významné. Právě z toho, že žena je považována za hlavní pečovatelku o děti, nemocné členy rodiny a celou domácnost, pramení předpoklad její neschopnosti zvládat také práci.

Většina českých domácností je však založena na spoluživitelství obou partnerů a příjem ženy, i když je zpravidla nižší než příjem jejího partnera, je pro domácnost nezbytný. Příjem ženy je pro českou domácnost považován za druhý po příjmu muže, který je pro životní úroveň domácnosti rozhodující. Nutnost dvou příjmů pro současnou českou domácnost však není jediným důvodem vysoké zaměstnanosti českých

[10] Informace z výzkumu: 00–07. IVVM.

[11] Informace z výzkumu: 00–07. IVVM.

žen.¹² České ženy z velké části pracují proto, aby uplatnily své vzdělání a kvalifikaci, ale i proto, že v pracovním prostředí mají možnosti sociálních kontaktů.

Příčiny horší pozice české ženy na trhu práce jsou dány jeho strukturálním nastavením v důsledku dlouhodobého působení genderových stereotypů. Především jde o horizontální segregaci trhu práce na mužské a ženské profese, přičemž „ženské“ profese přesně odpovídají genderovým charakteristikám, připisovaným ženám (pečovatelky, učitelky, pracovnice ve službách, zdravotní pracovnice apod.). Vertikální segregace pozic, kdy podíl žen na vedoucích a rozhodovacích postech zdaleka nedosahuje podíl u mužů, se projevuje dokonce i ve feminizovaných oborech (zdravotnictví, školství, služby) tím, že i přesto, že v těchto oborech představují naprostou většinu pracovních sil ženy, muži zde velmi často zastávají vyšší a nejvyšší pozice. Zejména v oblasti školství a výchovy mládeže je důsledkem horizontální i vertikální segregace podle genderu přenos a fixace genderových stereotypů v myšlení dětí.

Diskriminační podmínky trhu práce se pro ženskou populaci nejvýrazněji projevují v jejím nižším finančním ohodnocení ve srovnání s muži. České ženy dosahují zhruba o 30 % nižší mzdy, a to i v rámci stejné pozice a vzdělanostní kategorie (tabulka 2) [Hašková 2000c:442]. V kategorii zákonodárců, vedoucích a řídicích pracovníků, nejen že jsou ženy zastoupeny pouze 25 %¹³, ale dosahují dokonce jen 54 % příjmu mužů.

Tabulka 2 – Rozdíly v průměrné hrubé měsíční mzdě zaměstnanců v roce 2000 podle pohlaví a klasifikace KZAM a průměrné % mužského výděлку, který získávají ženy (muži 100%).

KZAM	Muži	Ženy	Ženy v %
1 – zákonodárci, vedoucí a řídicí pracovníci	37 257	20 188	54
2 – vědečtí a odborní duševní pracovníci	23 566	16 103	68
3 – techničtí, zdravotničtí a pedagogičtí pracovníci	19 550	13 768	70
4 – nižší administrativní pracovníci	15 556	12 126	78
5 – provozní pracovníci ve službách a obchodě	11 892	8 863	75
6 – kvalifikovaní dělníci v zemědělství a lesnictví	10 924	9 257	85
7 – řemeslníci a kvalifikovaní výrobci, zpracovatelé a opraváři	14 236	9 849	69
8 – obsluha strojů a zařízení	14 061	10 529	75
9 – pomocí a nekvalifikovaní pracovníci	10 344	8 017	77

Zdroj: Mzdy zaměstnanců za rok 2000. Praha: ČSÚ 2001.

[12] Ženy tvoří v současnosti na českém trhu práce podíl 44,6 % pracovníků. [Statistická ročenka '99]

[13] Statistická ročenka 2000. ČSÚ 2001.

Nižší finanční přínos ženy do domácnosti, který je typický pro většinu českých rodin, je vedle stereotypu ženy jako matky a pečovatelky, který je ve svém důsledku jedním z faktorů způsobujících rozdíl v příjmech podle genderu, dalším významným činitelem rozdělení odpovědností a povinností v rodině; zejména jde o odchod žen na mateřskou, resp. rodičovskou dovolenou.

Obecnou strukturální příčinou nižší pozice žen na českém trhu práce je definice pracovního místa, které má být obsazeno. Pravidla pro výkon určité práce jsou definována zcela bez ohledu na možnou variabilitu životní situace konkrétního pracovníka, a to často i tam, kde je to zbytečné bez ohledu na jeho sociální a rodinnou situaci. V zásadě to znamená, že výkon pracovních rolí, které neberou situaci pracovníka v úvahu, mnohem lépe vyhovuje mužům, u nichž se neočekává, že jejich pracovní výkon bude ovlivněn jeho soukromým životem. Na první pohled se tedy zdá, že příležitost získat a vykonávat danou pozici má muž i žena stejnou, avšak už samotná definice pozic není genderově neutrální, ale naopak v důsledku tohoto nastavení jsou genderové stereotypy reprodukovány. [Kanter 1977, Wajcman 1998, Halford, Leonard 2001] Ideální pracovník, který takto nastavené definici pracovních míst vyhovuje, je pak zcela samozřejmě pracovník s minimálními rodinnými závazky. Podle tohoto pravidla pak zaměstnavatelé při přijímání jednají a dávají ženám jasně najevo, že jejich rodinné role budou v jejich práci překážkou.

Vedle těchto strukturálních příčin na společenské úrovni je horší pozice žen na trhu práce způsobena i nízkým sebehodnocením žen, které rezignovaly a akceptují to, že jsou považovány za méně žádoucí pracovní sílu a přijímají hůře placené zaměstnání a nevýhodnější pracovní podmínky obecně (práce na dobu určitou apod.). Mladé ženy se na ztíženou pozici na trhu práce připravují dosažením co nejvyššího vzdělání a jiné kvalifikace, jako jediného způsobu zlepšení své pozice na trhu práce.

Dvě úrovně změn

Rozdělení rolí v české domácnosti i ve veřejné sféře společnosti se nejen vyznačuje jistou schizofrenií mezi představou, jak by mělo vypadat a tím, jak jsou povinnosti a odpovědnosti ve skutečnosti rozděleny, ale toto rozdělení a představy o něm se proměňují v průběhu rodinného a životního cyklu, ale i s vývojem a změnami ve společnosti jako celku.

V důsledku změn politického a ekonomického systému v české společnosti posledního desetiletí došlo k pluralizaci životních drah a strategií. Možnosti zvolit si svou vlastní životní strategii a uplatnit se v nejrůznějších sférách společnosti dostala především mladá generace. Tyto změny do značné míry ovlivnily životní plány mladých žen, které si uvědomily širokou škálu možností svého uplatnění především v pracovních oblastech. Generace mladých lidí, kteří v současnosti zakládají rodiny, už s generací svých rodičů nesdílejí tradiční stereotypní představu o rozdělení rolí partnerů v ro-

dině, ale jsou mnohem více nakloněni rovnoměrnému rozdělení odpovědnosti. Společnost jako celek, struktura a mechanismy jejích institucí a stereotypy v myšlení lidí, však na tyto změny příliš nereagují. I přesto, že mladé ženy dosahují vysoké kvalifikace a mají zájem se před založením rodiny, ale i během výchovy dětí uplatnit ve veřejné oblasti, jsou jim kladeny překážky, vycházející ze stereotypního myšlení a uspořádání společnosti [Reflexe a analýza genderových nerovností v české společnosti 90. let. 2000].

Tato společenská rigidita má za následek významné změny v uspořádání rolí muže a ženy po založení rodiny a narození dětí. Tím, že žena zcela samozřejmě zůstává na mateřské i následné rodičovské dovolené s dítětem doma, přijímá i všechny ostatní rodinné role, jak jsme je popsali výše. Tento lavinovitý přesun všech domácích odpovědností na ženu po narození dítěte, ale dokonce i často pouze v důsledku očekávání, že dítě někdy porodí, je způsoben právě těsnou provázaností všech ženských rodinných rolí s rolí matky. Důsledkem přetrvávající zakořeněnosti stereotypní konstrukce gender rolí, je i v současnosti podíl mužů na rodičovské dovolené mizivý. Role otce totiž na rozdíl od role matky nenese příliš silný obsah pečovatele, ale na tuto roli dokonce nejsou navázány ani žádné další odpovědnosti za domácnost, kromě jejího finančního zabezpečení. Pak totiž můžeme sledovat i u těch mužů, kteří na rodičovskou dovolenou odcházejí, že tyto další domácí odpovědnosti nepřebírají, ale nechávají je nadále na své partnerce. Role otce je v současnosti také s růstem důrazu současné společnosti na spotřebu a materiální hodnoty spojena především s ekonomickým zajištěním domácnosti, a to zvláště v období po narození dětí. V dalších fázích rodinného cyklu už má žena velmi malou možnost zvrátit toto rozdělení odpovědností a rolí v rodině. Po odchodu dětí z rodiny má velká část žen tendenci se znovu začít realizovat v práci, na pracovním trhu se však setkávají s diskriminačními podmínkami, ztrátou kvalifikace a nedostatkem praxe oproti mužům, jejichž kariéra na delší dobu přerušena nebývá. Tyto ženy často končí na sekundárním trhu práce.

Ženské strategie harmonizace práce a rodiny jsou vytvářeny na pozadí měnících se sociálních podmínek – možností, příležitostí a překážek. Preference životních strategií žen se mění nejen v rámci životního a rodinného cyklu, ale i závislosti na těchto podmínkách.

Gender kontrakt

Ukázali jsme si, jak jsou na úrovni společenských stereotypů a struktury společnosti konstruovány ženské rodinné a pracovní role. Ženské rodinné role tak, jak jsou vzájemně provázány, jsou stereotypně považovány za základ života každé ženy. Česká ženská populace však není z hlediska svých preferencí homogenní, ale naopak se stále více heterogenizuje. Na ženy, které jako střed své životní strategie postavily práci

nebo jiný zájem, je uplatňován tlak a sankce z pozic sociální kontroly společnosti. Ženy, které se rozhodnou nemít děti a věnovat se kariéře, často nejsou považovány za ženy. Uplatnění na trhu práce není podle genderových stereotypů slučitelné se sto-percentním výkonem rodinných rolí a naopak.

Na úrovni společnosti jsou ženské rodinné role postaveny do konfliktu s rolemi pracovními, a to i přes to, že v sociální realitě je současná česká rodina založena na pracovním uplatnění a finančním přínosu obou partnerů a žena má zároveň hlavní odpovědnost za domácnost. Horší pozice žen na trhu práce a na druhé straně vytrácení mužského prvku z rodiny je důsledkem gender kontraktu mezi soukromou sférou rodiny a veřejnou sférou práce v naší společnosti.

Gender kontrakt je koncept, který se velmi úzce váže k genderovým stereotypům tak, že z nich tvoří provázaný celek pravidel a zdánlivě logických soudů. Je založen na tom, že muž i žena mají jasně vymezené role a oblasti působnosti, za které mají odpovědnost, ve kterých dominují a v nichž má jejich participace nejvyšší hodnotu. [Hašková 2000b:7] Rodina je oblast, v níž jsou nejvýše ceněny role ženy, v oblasti práce dominuje muž. Za svou angažovanost v rodině a odpovědnost za její chod platí česká žena často druhořadou pozicí na trhu práce. Mužská prvotní angažovanost na trhu práce pak muže sice osvobozuje od práce v domácnosti, ale z velké části ho i vylučuje z participace na rodinných vztazích a vazbách.

Harmonizace pracovních a rodinných rolí žen

Současná česká rodina je založena na spoluživitelství partnerů. Uplatnění žen na trhu práce je v současnosti samozřejmostí. Genderové stereotypy ženských rolí v této oblasti do značné míry selhávají, ale zároveň působí na úrovni společenských postojů, že se ženy domnívají, že se nevěnují rodině nebo/a práci dostatečně. Odpovědnost za domácnost a pracovní uplatnění je pro současnou českou ženu realitou, které se nemůže a ani nehodlá vzdát. Výsledkem jejího dvojího uplatnění je snaha harmonizovat práci a rodinu tak, aby zvládala oboje. Navzdory stereotypnímu myšlení společnosti o nedosažitelnosti harmonie mezi rodinou a prací v životě ženy, je tento proces v životě českých žen nutností, který samotné ženy s rodinou považují za přirozený. „Kompatibilita práce a rodinného života není přirozeně nemožná, ale je sociálně složitá.“ [Commaillé 1993:112].

Překážkou v harmonizaci práce a rodiny je dělicí čára mezi soukromým a veřejným v současné společnosti. [Havelková 1995] Jednotlivé instituce v těchto dvou sférách jsou vytvořeny a strukturovány izolovaně podle genderového rozdělení a nedovolují zejména ženám plynulý přechod mezi nimi nebo sdílení rolí v jejich rámci. Fakt, že podmínky trhu práce, i přes jejich legislativní úpravy, nereflktují instituci rodiny a rodinné vztahy, povinnosti a odpovědnosti pracovníků, přesně dokazuje tuto disproporci. Dokud nebudou tyto i další společenské instituce vzájemně provázány tak, aby

každá z nich reflektovala aktéry v celé šíři jejich sociálních rolí, postavení českých žen na trhu práce se nezmění, ale nezvýší se ani participace muže v rodině.

K harmonizaci práce a rodiny totiž musí dojít nejen v rámci ženských životních strategií, ale i na společenské úrovni pravidel, norem a institucí. Irène Théry zavádí do sociologie harmonizace práce a rodiny pojem *mixité* (smíšený model – překl. aut.), který je alternativou ke komplementaritě pohlaví, která byla založena na jasném oddělení veřejné a soukromé sféry [Théry 2000]. Jde o to, že je třeba dosáhnout zaměnitelnosti sociálních rolí muže a ženy, která bude založena na rovnosti a rozdílnosti. Pokud nám totiž půjde o dosažení rovnosti samotné, bude ženskost ve veřejné sféře práce, v níž podmínky a pravidla vyhovují stereotypním mužským životním strategiím, pořád handicapem. Vedle požadavku rovnosti musíme postavit požadavek odlišnosti pohlaví, jehož výsledkem bude zohlednění rodinných a sociálních podmínek žen i mužů, a to jak v rodině, tak i v práci.

Závěr

Postavení ženy v české společnosti posledního desetiletí je determinováno vztahem a strukturou veřejné a soukromé sféry společnosti na straně jedné a osobní volbou životní strategie ženy. Obě tyto určující úrovně jsou pod větším či menším vlivem genderových stereotypů v průběhu životního i rodinného cyklu žen i změn ve společnosti. Příčinou nižší pozice žen na trhu práce i nerovnoměrného rozdělení odpovědností a povinností ženy a muže v rodině je dělící linie mezi soukromým a veřejným životem a tendence eliminovat vzájemné vlivy těchto sfér. Šíře sociálních rolí ženy je pro její pozici ve společnosti jako celku handicapem. Vztah rodinných a pracovních rolí je definován jako konflikt a na základě gender kontraktu jsou uplatňovány nepsané sankce za aktivní participaci jak ve sféře práce, tak ve sféře rodiny. Pro dosažení genderové rovnosti je důležitá harmonizace práce a rodiny na institucionální úrovni. K harmonizaci práce a rodiny v rámci vlastní životní strategie ženy reálně dochází i přes to, že komplementární nastavení vztahu veřejné a soukromé sféry tento proces komplikuje. Zrušit opozici soukromé a veřejné sféry společnosti znamená akceptovat v rámci společenských institucí ženy i muže v celé šíři jejich sociálních – rodinných i pracovních – rolí. V oblasti práce to konkrétně znamená požadavek přijímat opatření, která by pracovníkům umožňovala sladit práci a rodinu oproti současnému stavu, kdy je odpovědnost za rodinu považována za překážku.

Literatura:

- Commaille, J. 1993. *Les Stratégies des Femmes. Travail, Famille et Politique*. Paris: Éditions de la Découverte.
- Crompton, R., F. Harris 1998. „Explaining Women’s Employment Patterns: Orientations to Work’ Revisited.“ *British Journal of Sociology* 49:118–136.
- Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost a pracovní trh.“ *Sociologický časopis* 31:7–24.
- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce.“ *Sociologický časopis* 33:389–404.
- Čermáková a kol. 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Gjuričová, Š. 1999. „Konstrukce gender: maskulinita a femininita z odlišných perspektiv.“ Pp. 69–81 in *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Praha: OSF.
- Hakim, C. 1996. *Key Issues in Women’s Work: Female Heterogeneity and the Polarization of Women’s Employment*. London: Atlantic Highlands.
- Hakim, C. 2000. *Work – Lifestyle Choices in the 21st Century. Preference Theory*. New York: Oxford University Press.
- Hašková, H. 2000a. „K gender kontraktu.“ in *Gender, rovné příležitosti, výzkum 1:7*.
- Hašková, H. 2000b. „Sociální aspekty mateřství.“ Pp. 79–98 in Čermáková a kol. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hašková, H. 2000c. „Postoje české vysokoškolsky vzdělané populace k pozici žen na trhu práce.“ *Sociologický časopis* 36:441–457.
- Hattery, A. 2001. *Women, Work, and Family. Balancing and Weaving*. London: Sage Publications.
- Havelková, H. 1995. „Dimenze ‚gender‘ ve vztahu soukromé a veřejné sféry.“ *Sociologický časopis* 31:25–47.
- Hochschild, A. 1989. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking.
- Kalnická, V. 2000. *Rozdělení činností v české rodině IVVM* 00–07.
- Kanter, R. M. 1993. *Men and Women of the Corporation*. New York: BasicBooks
- Halford, S., P. Leonard, 2001. *Gender, Power and Organizations*. London: Palgrave.
- Křížková, A. 1999. „The Division of Labour in Czech Households in the 1990s.“ *Czech Sociological review* 7:205–214.
- Křížková, A. 2000a. „Postavení české ženy v partnerství a rodině 90. let.“ Pp. 31–36 in *Sborník ze seminářů „Kam kráčíš rodino?“ „Žena a trh práce“*. Praha: Český svaz žen.
- Křížková, A. 2000b. „Rovnost gender rolí v průběhu rodinného cyklu.“ Pp 59–78 in Čermáková a kol. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Křížková, A. 2000c. „Sklobení pracovních a rodinných závazků vysokoškolsky vzdělaných žen.“ *Sociální politika* 6: 10–12.
- Kuchařová, V., L. Zamykalová 2000. *Rovnost příležitostí žen a mužů*. Praha: VÚPSV.
- Maříková, H. 1999. „Proměna rolí muže a ženy v rodině.“ Pp. 59–67 in *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Praha: OSF.
- Mzdy zaměstnanců za rok 2000*. Praha: ČSÚ.
- Muži a ženy na trhu práce – databáze výzkumu*. 1995. Praha: Sociologický ústav AV ČR a STEM.

- Muži a ženy s vysokoškolským vzděláním* – databáze výzkumu. 1998. Praha: Sociologický ústav AV ČR a STEM.
- Reflexe a analýza genderových nerovností v české společnosti 90. let* – databáze výzkumu. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2000.
- Rodina 1994 – sociologický výzkum sociálních podmínek české rodiny* – databáze výzkumu.
- Rodina 1996* – databáze výzkumu. Praha: Sociologický ústav AV ČR, STEM a Hestia.
- Statistická ročenka 2000*. Praha: ČSÚ 2001.
- The World's Women 2000. Trends and Statistics*. 2000. New York: United Nations.
- Théry, I. 2000. „La mixité, figure nouvelle de l'égalité.“ *La Revue de la Confédération française démocratique du travail*. N. 28: 9–18.
- Tuček, M. a kol 1998. Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace. In: *Working Papers* 98:3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Wajcman, J. 1998. *Managing Like a Man. Women and Men in Corporate Management*. London: Polity Press.
- Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků výběrového šetření pracovních sil. 3. čtvrtletí 2000*. Praha: ČSÚ 2000.

O autorce

Mgr. Alena Křížková vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd UK. V současnosti je na této fakultě PhD. studentkou se zaměřením na gender sociologii s tématem: Životní strategie v české podnikatelské sféře. V Sociologickém ústavu AV ČR působila od roku 1996 do roku 1999 v týmu Transformace sociální struktury a od roku 1999 je členkou oddělení Gender & sociologie. Ve své výzkumné práci se zaměřuje na sociologii rodiny a práce, a to zejména z hlediska možnosti sladit rodinu a práci v životě žen a mužů. Dále se zabývá problematikou rovných příležitostí mužů a žen z hlediska jejího legislativního i praktického uplatnění v současné české společnosti a postavením žen v české vědě. Ve své práci využívá genderové sociologické teorie a kvalitativní i kvantitativní metodologii výzkumu.

Společenské postoje a životní hodnoty mužů a žen – poznatky z výzkumů veřejného mínění

Eliška Rendlová

Abstrakt

Výzkumy veřejného mínění zřetelně dokumentují rozdílné postoje mužů a žen týkajících se genderových témat. Ale paradoxně velkou shodu ve většině dalších občanských a politických postojů. Jak je možné tento fakt vysvětlit, v čem se mínění mužů a žen ve skutečnosti liší? Pro zodpovězení těchto otázek byly použity výsledky výzkumů provedené v Institutu pro výzkum veřejného mínění v letech 1990–2000 a v Centru pro výzkum veřejného mínění (SoÚ-CVVM) v roce 2001.

V občanských a politických postojích mají muži větší tendenci vyjadřovat vyhraněné postoje, zatímco ženy se častěji orientují do středu škál nebo k odpovědi „nevím“. U životních hodnot nebyly žádné rozdíly shledány. Vliv genderu, podobně jako věku, se neprojevuje přímo, ale působí prostřednictvím získaného statusu, typicky vzdělání. Pro hodnoty práce a sociální prestiže v nižších vzdělanostních skupinách má hlavní vliv věk, ve vysokoškolsky vzdělané populaci se jeho vliv oslabuje a o to významnější je diferenciací podle genderu.

Úvodem

U naprosté většiny společenských témat zjišťovaných ve výzkumech veřejného mínění nelze prokázat statisticky významné rozdíly v názorech a postojích mužů a žen. Pokud se výjimečně objeví, jde o velmi nízké hodnoty, které zdaleka nedosahují hodnot typických pro další demografické a sociální charakteristiky. Z hlediska výzkumů veřejného mínění tedy genderový problém neexistuje. Ovšem s významnou výjimkou. Projevuje se tehdy, je-li téma genderu samo předmětem zkoumání. V otázkách týkajících se postavení ženy, emancipace či rovnosti příležitostí jsou rozdíly v názorech obou pohlaví evidentní, až dramatické. Tyto názory odrážejí reálné postavení mužů a žen v současné společnosti. Empirická data dokládají nejvýznamnější rozdíly ve třech oblastech: První z nich je sféra práce, která se sice vyznačuje vysokým podílem žen již po tři generace, ale současně rozdělením pracovního trhu na mužské,

ženské či smíšené profese. S touto skutečností se pojí nízký podíl žen v řídicích, zejména vrcholových funkcích. To vše se promítá do ekonomického znevýhodnění ženské pracovní síly (zpravidla 70–75 % průměrného hodinového výdělku muže) i nižší sociální prestiže typicky ženských profesí [Čermáková 1997a]. Druhou oblastí je vzdělávací systém. Pro řadu oborů na středních a vysokých školách je typické rozdílné zastoupení mužů a žen, odrážející potřeby pracovního trhu i sociální prestiž profesí. Třetí sférou je nízký podíl žen v politickém životě, zejména ve vysokých politických funkcích a v ústavních institucích.

Tyto obecně známé skutečnosti jsou ve výzkumech veřejného mínění realisticky reflektovány. Uvedme nejtypičtější zjištění: Nižší šance žen na profesní kariéru a na jejich uplatnění v řídicích funkcích jsou provázeny vědomím nižší hodnoty ženské práce a představou pracující ženy jako převážně řadového zaměstnance s nižším podílem rozhodovacích pravomocí, nižší autoritou a malou schopností řešit věcné problémy. Předností ženy-pracovnice je pečlivost a citlivost pro mezilidské vztahy [Muži 1998]. Pokud jde o sféru politiky, převažují názory na nedostatečné zastoupení žen a z toho plynoucí negativní důsledky pro celou společnost. Nejzávažnějšími důvody tohoto stavu jsou podle názoru veřejnosti rodinné povinnosti, tradice, nevhodné společenské podmínky i malý zájem žen a tvrdost samotné politiky [Zapojení 1998]. Míra zapojení žen a představa o rovných příležitostech pro obě pohlaví do určité míry závisí na uvažované úrovni v hierarchické struktuře společnosti. Jak dokumentují data v tabulce 1, nejhůře jsou hodnoceny šance žen vstoupit do řízení velkých podniků a do celostátní politiky, zatímco jejich možnosti na střední úrovni jsou uznávány více.

Sociologické výzkumy opakovaně přinášejí řadu poznatků o další podstatné oblasti genderových rozdílů – o rodině [Čermáková 1997b a další]. Uplatňuje se v ní modifikovaný patriarchální model soužití s nerovnoměrnou dělbou činností a paternalistickou výchovou dětí. Přitom platí, že image ideální rodiny je daleko tradičnější než sama realita. Stále je zřejmě ještě živý předválečný středostavovský ideál rodiny s jedním příjmem, kde byla nesporná dominance muže živitele a závislé postavení ženy v domácnosti, plně se věnující potřebám rodiny [Rozdělení 1998]. Jde o model, který byl násilně zrušen komunistickou mocí již počátkem padesátých let. Dělo se tak vyvlastněním soukromého majetku, prudkým snížením zaměstnaneckých příjmů na úroveň dělnických a současně ekonomickými a politickými tlaky na masovou zaměstnanost žen v nekvalifikovaných profesích. Tyto tlaky byly provázeny ideologickou rétorikou o osvobození ženy z otroctví manžela, dětí a domácnosti a o její skutečné realizaci jako zaměstnance. Násilná likvidace životního stylu rodin s jedním příjmem v předválečném Československu vedla k zakonzervování tohoto patriarchálního modelu, který s novou silou vystoupil po pádu komunistického režimu, ve změněných ekonomických a politických podmínkách současné doby. Patriarchální ideál neovlivňuje pouze sexuální soužití, kde je naopak žádoucí představa stejně iniciativních partnerů.

SPOLEČENSKÉ POSTOJE A ŽIVOTNÍ HODNOTY MUŽŮ A ŽEN – POZNATKY Z VÝZKUMŮ

Z hlediska samotné rodiny je tento model silně komplikován nutností dvoupříjmových domácností, růstu vzdělanosti a kvalifikace žen a individualizace jejich životního stylu. Reálná každodennost rodiny se proto ideálu jen blíží. Na vdaných ženách zůstala převážná část tradičních domácích povinností. Ženatí muži jsou v každodenní dělbě práce spíše jen pomáhajícími členy rodiny, a to včetně výchovy dětí. V podstatných mimorodinných činnostech (finanční zajištění, profesní kariéra) ztratili svoji nespornou dominanci. Zřejmě i z toho důvodu od nich ženy převzaly dohled nad rodinným rozpočtem. Jako protipól ženských prací se vyvinul a je značně rozšířen model mužské řemeslné a údržbářské práce v domácnosti, která má zčásti charakter manuálních koníčků. Česká rodina je tedy spíše patriarchální, pokud jde o domácí činnosti, ale značně liberální v rozhodovacích pravomocích [Rozdělení 1998]. Tomu odpovídá i převažující názor na rovné postavení mužů a žen v rodinných vztazích i z hlediska životní úrovně.

Tabulka 1 – Hodnocení možností mužů a žen ve společenských oblastech.
Řádková procenta, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“.

Jsou na tom lépe	muži	Obě pohlaví stejně	ženy
Přístup ke vzdělání	6	91	2
Životní úroveň	22	73	2
Sociální opatření a výhody	8	68	19
Řízení menších podniků či pracovních kolektivů	33	60	3
Rozvoj zájmů	36	57	3
Postavení v rodině	32	55	11
Podnikání	48	48	1
Účast v politice na místní, regionální úrovni	46	46	1
Přijetí do zaměstnání	64	31	2
Pracovní kariéru	66	29	2
Účast v politice na celostátní úrovni	77	17	0
Výši platů	81	15	1
Řízení velkých podniků	85	11	0

Pramen: SoÚ-CVVM, březen 2001

Vedle uvedených oblastí týkajících se práce, vzdělání, politiky a rodinného života v poslední době vystupuje do popředí další genderový rozdíl, který je vnímán i veřejným míněním. Je to vyšší ohrožení žen některými společenskými riziky. Jako nejzávažnější se ukazuje sexuální obtěžování, domácí násilí, ale i nezaměstnanost. Naproti tomu obecná kriminalita, zdravotní rizika a stres jsou vnímány jako stejně nebezpečné pro obě pohlaví (Rovnost).

Přes uvedené skutečnosti i jejich zřetelnou reflexi ve výzkumech veřejného mínění je téma genderových rozdílů přijímáno s rozpaky. Je to evidentní v žurnalistice, v politických diskusích i ve vyjádření známých osobností. Výraznější nechuť panuje k ženské emancipaci nebo k feministickým hnutím. Ženy mají tendenci mlčet, muži téma často bagatelizují nebo ironizují. Určitou odpovědí může být již zmíněné politické i ekonomické zneužití ženské emancipace pro potřeby komunistického politického systému i renesance tradičního paternalistického ideálu rodiny. Toto vysvětlení ale není dostačující.

Existují oddělené světy mužů a žen?

Lze hovořit o rozdílné životní realitě mužů a žen? V krásné literatuře, žurnalistice a koneckonců i v genderové a feministické produkci se setkáváme s tezí o oddělených světech mužů a žen, které se s různými obtížemi setkávají [Oates-Indruchová 1999]. Díváme-li se na problém optikou samotných genderových rozdílů, je odpověď zřejmá. Odlišnosti existují a jsou reflektovány. Platí to ale, pokud analyzujeme i jiné společenské jevy? Jestliže existují více či méně rozdílné světy mužů a žen, měly by být identifikovatelné i ve strukturách postojů a životních hodnot, které s genderovou problematikou bezprostředně nesouvisí.

Pro ověření genderových rozdílů v reflexi nejširších oblastí společenského života byly jako empirický materiál použity výsledky šetření Institutu pro výzkum veřejného mínění z let 1990–1997. Výzkumy byly provedeny na kvótně vybraných vzorcích populace, jejichž velikost se pohybovala v rozpětí 800–1200 respondentů starších 15 let. Soubory jsou reprezentativní, přičemž kvótními znaky jsou věk, pohlaví, vzdělání, region a velikost obce. Pro potřeby analýzy byly vytvořeny specifické datové soubory, do kterých byla načtena všechna šetření, která se v průběhu let 1990–1997 zabývala uvedenou problematikou.

Tendence k distanci v občanských a politických postojích žen

První analyzovanou oblastí byly občanské a politické postoje, které byly sledovány opakovanými bateriemi otázek. Šlo konkrétně o spokojenost s aktuálním společenským vývojem i očekávání v bezprostřední budoucnosti, dále o důvěru ústavním institucím, naléhavost společenských problémů a hodnocení kompetence vlády při jejich řešení. Ve všech případech dotázaní odpovídali formou čtyřstupňové hodnotící škály 1. „rozhodně ano“, 2. „spíše ano“, 3. „spíše ne“ a 4. „rozhodně ne“ s možností 5. odpovědi „nevím“. Z komplexnějších politických postojů bylo analyzováno sebezařazení na škále levice – pravice pomocí sedmibodové škály [Občanské postoje 1991–1997].

Srovnání vážených průměrů u těchto otázek nepotvrdilo statisticky významné genderové rozdíly. To platí bez výjimky o všech indikátorech, ať už jde o důvěru ústav-

ním institucím, spokojenost s celkovým vývojem, hodnocení jednotlivých oblastí nebo sebezařazení na škále levice – pravice. Vysoká shoda v názorech mužů i žen se projevuje v celém sledovaném období. Protože se neobjevily rozdíly v posuzování uvedených témat, byl analyzován celkový charakter odpovědí. Potvrdily se statisticky významné genderové odlišnosti, spočívající v příklonu žen k neutrálním odpovědím „nevím“ a naopak větší oblíbenosti extrémních vyjádření u mužů, ať už s pozitivním, nebo negativním znaménkem („rozhodně ano“ – „rozhodně ne“). Tato tendence je patrná v celé struktuře občanských i politických postojů, bez ohledu na jejich konkrétní obsah, a to po celé sledované období.

Interpretace větší distance žen není jednoznačná. Nejjednodušší hypotéza, že ženy obecně přikládají občanským a politickým tématům menší význam, není pravděpodobná, neboť by předpokládala alespoň určité rozdíly v závislosti na konkrétním obsahu. Distancovaný postoj se projevil u všech společenských oblastí, z nichž celá řada se bezprostředně promítá do každodennosti (např. životní úroveň, mzdová politika, sociální jistoty, zdravotnictví, kriminalita apod.) a s velkou silou ovlivňuje životní podmínky všech obyvatel. Vysvětlení je spíše v genderově odlišných stylech komunikace. Modelu mužské dominance více odpovídají rozhodná, extrémní vyjádření, zatímco ženská submise se raději pojí s mírnějšími vyjadřovacími formami. Pokud je tato hypotéza pravdivá, stále ještě nic nevypovídá o převážně kulturní nebo převážně psychologické bázi odlišných způsobů chování. Pro hlubší vhled do těchto otázek se sociologie musí spojit s etnologickým a psychologickým výzkumem či dalšími disciplínami.

Shoda v životních hodnotách mužů a žen

Druhou skupinou analyzovaných dat jsou hodnotové orientace, které byly každoročně zkoumány jako rozsáhlá baterie dílčích tvrzení, jimž dotázaní přisuzovali různou míru závažnosti na čtyřbodové škále od 1. „velmi důležité“ do 4. „velmi nedůležité“ s možností 5. odpovědi „nevím“. Tentokrát se nepotvrdila větší distance žen (vyplývající s častější odpovědí „nevím“) ani inklinace mužů k extrémním variantám odpovědí. Odpověď „nevím“ byla z dalšího zpracování vyloučena [Životní hodnoty 1990–1997].

Jak dokládá tabulka 2, životní hodnoty jsou stabilizované. Mezi lety 1990 a 1997 se pořadí jejich důležitosti příliš nezměnilo, i když společnost v této době procházela rychlým vývojem. Nejdůležitější hodnotový komplex vyjadřuje biosociální zakotvení, v němž se sdružuje rodina, zdraví i příbuzenské a neformální sociální sítě. Součástí jejich zdárného fungování je určitý materiální a estetický standard. Další podstatnou hodnotou je duchovní rozměr a teprve pak nastupují širší společenské vazby. Jsou reprezentovány komplexem charakteristik práce jako nejdůležitější ekonomickou i sociální vazbou mezi mikrosférou a širším společenským prostředím. Menší význam je přisuzován vzdělání a informovanosti. Prakticky na konci škály se objevují hodnoty občanské a politické angažovanosti a náboženského vyznání.

Tabulka 2 – Důležitost životních hodnot – vážený průměr a směrodatná odchylka.
(Výzkumy z roku 1990 a 1997).

Hodnota	1990	1997
	průměr (odchylka)	průměr (odchylka)
žít ve spokojené rodině	1.15 (.42)	1.14 (.42)
žít ve zdravém životním prostředí	1.20 (.48)	1.38 (.61)
žít zdravě, starat se o své zdraví	1.31 (.56)	1.43 (.64)
pomáhat především své rodině a přátelům	1.35 (.55)	1.31 (.54)
mít přátele, se kterými si dobře rozumím	1.36 (.56)	1.36 (.57)
žít v hezkém prostředí	1.36 (.56)	1.47 (.63)
žít podle svého přesvědčení	1.39 (.61)	1.45 (.64)
mít zajímavou práci, která by mě bavila	1.43 (.75)	1.59 (.90)
mít práci, která má smysl, je užitečná	1.44 (.73)	1.59 (.85)
pracovat v kolektivu sympatických lidí	1.57 (.82)	1.82 (.94)
pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	1.72 (.72)	1.92 (.78)
podávat perfektní profesionální výkon	1.77 (.92)	2.01 (.97)
vydělat hodně peněz	1.80 (.89)	1.93 (.95)
mít vždy své nerušené soukromí	1.80 (.84)	1.82 (.80)
být dobře informován o dění u nás a ve světě	1.81 (.76)	2.10 (.84)
být oblíbený mezi lidmi	1.87 (.79)	1.95 (.80)
mít co nejvšestrannější vědomosti, všeobecný přehled o kultuře, vědě, technice, politice	2.03 (.90)	2.09 (.87)
mít přátele, kteří mi mohou být užiteční	2.07 (.88)	2.17 (.88)
pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti	2.07 (.89)	2.39 (.89)
žít příjemně, užívat si	2.12 (.89)	2.15 (.89)
podílet se na zlepšování života ve svém bydlišti	2.13 (.83)	2.42 (.84)
mít čas hlavně na své koníčky a zájmy	2.19 (.88)	2.10 (.79)
mít jakoukoliv práci, jen abych byl zaměstnán a nebral podporu	2.23 (1.08)	2.49 (1.09)
pomáhat především těm, kdo pomoc ocení	2.25 (.90)	2.31 (.88)
mít práci, která umožňuje zkoušet nové věci	2.26 (1.01)	2.40 (1.01)
žít zajímavý, vzrušující život	2.36 (.97)	2.46 (.95)
mít hezké věci, které nemá každý	2.71 (.96)	2.85 (.93)
dosáhnout významného postavení ve společnosti	2.77 (.97)	2.83 (.94)
mít práci, která umožňuje řídit činnost jiných lidí	2.94 (.97)	2.97 (.94)
mít vlastní firmu, kde mohu být svým pánem	2.96 (1.06)	2.96 (1.07)
prosazovat politiku své strany, hnutí	2.97 (1.01)	3.13 (.96)
žít podle náboženských zásad	2.98 (1.10)	3.09 (1.03)

Hodnocení na škále: 1. velmi důležité, 2. spíše důležité, 3. spíše nedůležité, 4. velmi nedůležité a 5. nevím (odpověď „nevím“ byla ze zpracování vyloučena).

Faktorová analýza specifikovala šest nejdůležitějších faktorů. První z nich jednoznačně vymezuje práci, ceněnou především z hlediska její kreativity, společenské užitečnosti, profesionality a kvality pracovních mezilidských vztahů. Teprve následně je vnímána jako ekonomická nezbytnost a sociální jistota. Méně důležitý je i její aspekt inovační.

Druhý faktor zasahuje širší spektrum hodnot, které můžeme souhrnně interpretovat jako sociální prestiž. Je spojena zejména s významným společenským postavením, manažerskými a podnikatelskými aktivitami. Faktor je nicméně vnímán komplexně. Patří sem také příjemný materiální komfort, pevné zakotvení v sociálních sítích, které jsou účelově efektivní a neformálně potvrzují společenskou prestiž. Celý komplex těchto hodnot naplňuje představu zajímavého a vzrušujícího života.

Třetí faktor vyjadřuje hodnotu demokracie, v níž je akcentována činnostní a informační poloha. Dominantní je účast na celospolečenských demokratizačních procesech, k níž se druzí aktivity v dílčích společenských oblastech – v komunální a stranické sféře i neformální občanská solidarita. Druhá část faktoru je oceněním demokratické svobody informací, ať již jako každodenního kontaktu s domácím i světovým děním, nebo jako žádoucí vzdělanostní standard, který umožňuje všestranné vědomosti a všeobecný přehled v oblastech individuálního zájmu.

Čtvrtý faktor je opět širokým spektrem hodnot, které souhrnně vyjadřují potřebu sociálně biologické zakotvenosti dnešního člověka. Přírodní podmínky posuzované z hlediska zdraví i estetických kvalit se pojí s potřebou stability v intimní sociální sféře tvořené rodinou a neformálními mezilidskými vztahy. U nich je shodně ceněna obousměrná funkční efektivnost i emocionální podpora, v souladu s niternými individuálními hodnotami, vyjadřovanými potřebou „žít podle svého přesvědčení“.

Pátý faktor lze charakterizovat jako kreativitu ve volném čase, která je určitým doplňkem kreativity pracovní, vyjádřen v prvním faktoru. Dominantní jsou zájmové činnosti vázané na soukromí, pohodu a materiální komfort. Tento faktor se pojí s představou zajímavého, vzrušujícího života, který je (na rozdíl od podobné charakteristiky faktoru sociální prestiže) vázán na individuální zájmy a nerušené soukromí.

Šestý faktor vyjadřuje křesťanskou solidaritu, v níž jsou nejdůležitější hodnoty vzájemné lidské podpory v kontextu náboženského vyznání. Solidarita je spojena s pojetím práce jako zdroje obživy a odmítáním státní sociální podpory.

Korelace faktorových skóre se sociálně demografickými charakteristikami reprezentovanými věkem, pohlavím a vzděláním potvrzuje určité vazby u tří nejsilnějších faktorů, které vymezují vztah individua a společnosti sdílením hodnot práce, sociální prestiže a demokratické společnosti. S věkovou strukturou se pojí faktor práce (.41) a sociální prestiže (.30), faktor demokracie se slaběji pojí s úrovní vzdělání (.24). Rozdíly podle genderu se neprokazují. Struktura hodnot v populaci je tedy v zásadě shodně sdílena muži i ženami. Nejde tedy o rozdílné světy mužů a žen. Jsme naopak společně součástí jednoho světa.

Tabulka 3 – Výsledky faktorové analýzy na celém souboru.

1. Práce	Celý soubor
mít zajímavou práci, která by mě bavila	.78
mít práci, která má smysl, je užitečná	.76
pracovat v kolektivu sympatických lidí	.72
podávat perfektní profesionální výkon	.65
mít jakoukoliv práci, jen abych byl zaměstnán a nebral podporu	.62
vydělat hodně peněz	.59
mít práci, která umožňuje zkoušet nové věci	.50
2. Sociální prestiž	
dosáhnout významného postavení ve společnosti	.71
mít práci, která umožňuje řídit činnost jiných lidí	.68
mít vlastní firmu, kde mohu být svým pánem	.67
žít zajímavý, vzrušující život	.53
mít hezké věci, které nemá každý	.50
mít přátele, kteří mi mohou být užiteční	.44
žít příjemně, užívat si	.40
být oblíbený mezi lidmi	.36
vydělat hodně peněz	.35
3. Demokracie	
pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti	.73
být dobře informován o dění u nás a ve světě	.68
podílet se na zlepšování života ve svém bydlišti	.61
prosazovat politiku své strany, hnutí	.61
mít co nejvšestrannější vědomosti, všeobecný přehled	.60
pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	.41
4. Sociálně biologická zakotvenost	
žít ve zdravém životním prostředí	.65
žít v hezkém prostředí	.62
žít zdravě, starat se o své zdraví	.62
mít přátele, se kterými si dobře rozumím	.54
žít ve spokojené rodině	.48

SPOLEČENSKÉ POSTOJE A ŽIVOTNÍ HODNOTY MUŽŮ A ŽEN – POZNATKY Z VÝZKUMŮ

pomáhat především své rodině a přátelům	.48
žít podle svého přesvědčení	.41
být oblíbený mezi lidmi	.39
5. Kreativita	Celý soubor
mít čas hlavně na své koníčky a zájmy	.68
mít vždy své nerušené soukromí	.66
žít příjemně, užívat si	.64
mít hezké věci, které nemá každý	.45
žít zajímavý, vzrušující život	.43
6. Křesťanská solidarita	
pomáhat především těm, kdo pomoc ocení	.55
žít podle náboženských zásad	.48
mít přátele, kteří mi mohou být užiteční	.42
pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	.39
mít jakoukoliv práci, jen abych byl zaměstnán a nebral podporu	.37

Metoda hlavních komponent, rotace Varimax , rotovaná faktorová matice N=7757.

Tabulka 4 – Odlišné faktory v souboru žen

Demokracie	Ženy
pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti	.74
podílet se na zlepšování života ve svém bydlišti	.67
být dobře informován o dění u nás a ve světě	.65
prosazovat politiku své strany, hnutí	.63
pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	.51
mít co nejvícestrannější vědomosti, všeobecný přehled	.50
Křesťanská solidarita	
pomáhat především těm, kdo pomoc ocení	.60
mít přátele, kteří mi mohou být užiteční	.54
žít podle náboženských zásad	.37
mít jakoukoliv práci, jen abych byl zaměstnán a nebral podporu	.36
mít co nejvícestrannější vědomosti, všeobecný přehled	.35

Tato skutečnost se také potvrzuje při faktorových analýzách provedených odděleně na souboru mužů a žen.

Vymezení faktorů v ženské a mužské populaci se příliš neliší s jednou výjimkou. Tou je odlišné pojetí vzdělání a informovanosti. Ženy je chápou instrumentálně – jako součást, kontext či prostředek sociálních vazeb. Tyto hodnoty totiž vstupují do dvou faktorů. Jednak do komplexu demokratických hodnot, kde se pojí s participací a aktivitami na celospolečenské i lokální úrovni. Dále do křesťanské solidarity, kde se pojí s uplatňováním náboženských zásad a fungují jako součást určitého typu sociálních sítí.

Tabulka 5 – Odlišné faktory v souboru mužů

Občansko-křesťanská solidarita	Muži
podílet se na zlepšování života ve svém bydlišti	.65
prosazovat politiku své strany, hnutí	.60
pomáhat každému, kdo pomoc potřebuje	.57
pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti	.56
žít podle náboženských zásad	.50
pomáhat především těm, kdo pomoc ocení	.44
Vzdělání a duchovní rozměr	
být dobře informován o dění u nás a ve světě	.67
mít co nejvšestrannější vědomosti, všeobecný přehled	.66
pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti	.49
žít podle svého přesvědčení	.36

U mužů mají hodnoty vzdělání a informovanosti odlišný význam. Stávají se samostatným pátým faktorem, vymezeným jako vzdělání a duchovní rozměr, neboť faktor obsahuje také požadavek „žít podle svého přesvědčení“. Pokud jde o aplikaci vzdělání a informovanosti, vztahují ji muži k obecné, celospolečenské rovině „pomáhat rozvoji demokracie ve společnosti“. Konkrétnější formy lokální či stranické politiky nebo lidské solidarity se stávají součástí čtvrtého faktoru, charakterizovaného jako občansko – křesťanská solidarita. Uvedené rozdíly v mužském a ženském souboru lze spojit s genderovými rozdíly ve způsobu myšlení – silnější tendenci mužů k abstraktnímu myšlení a žen k praktickým, realizačním formám.

Zprostředkovaný vliv genderu

S výjimkou výše zmíněných rozdílů také faktory získané na oddělených souborech mužů a žen potvrzují vysokou podobnost, téměř identitu. Příímý vliv genderu na hodnotové struktury nebyl prokázán. Je tedy otázka, zda jsou životní hodnoty skutečně tak imunní vůči vlivu pohlaví, nebo zda se tento vliv projevuje jiným, méně evidentním způsobem. Gender jako připsaný sociální status může modifikovat životní hodnoty nepřímo, prostřednictvím získaných složek sociálního statusu. Jejich typickým reprezentantem je vzdělání. Pro ověření této hypotézy jsme se zaměřili na analýzu uvedených skupin hodnot ve třech vzdělanostních skupinách. Uvnitř těchto skupin jsme testovali vliv genderu a věku (generace) v podobě dichotomních kategorií. Vzhledem k tomu, že efekt věku se projevoval hlavně jako rozdílná sociální situace ekonomicky aktivních a důchodců, omezili jsme soubor hranicí do 50 let. Dichotomie generací byla tvořena věkovými skupinami 15–35 let a 36–50 let.

Tabulka 6 – Dopočítané korelace mezi diskriminační funkcí a znaky, které vstupují do diskriminační analýzy ve vzdělanostních skupinách podle genderu a generace (Generace jsou vymezeny věkem 15–35 let a 36–50 let)

		Základní + vyučení	Úplné střední	Vysokoškolské			
		Generace	Gender	Generace	Gender	Generace	Gender
1.	Práce	-.34	.10	-.48	-.10	-.14	-.44
2.	Sociální prestiž	.86	.49	.62	.44	.20	.73
3.	Demokracie	-.14	.22	-.31	.45	-.45	.28
4	Sociálně biologická zakotvenost	.09	-.44	.24	-.51	.12	-.37
5.	Kreativita	-.38	.09	.44	-.10	.53	-.26
6.	Křesťanská solidarita	-.31	-.46	-.34	-.48	-.60	-.21
	Klasifikace	60 %	60 %	58 %	58 %	56 %	62 %

Vliv věku a genderu se projevuje odlišně, a to u jednotlivých faktorů i v rámci vzdělanostních skupin. Věnujme nejdříve pozornost prvním dvěma faktorům, které jsou subjektivně nejvýznamnější a které vyjadřují existenční a sociální zakotvení individua ve společnosti. Souhrnně řečeno, u těchto faktorů je v nižších vzdělanostních skupinách dominantní princip seniority, u vysokoškolsky vzdělaných princip genderu.

Konkrétně: U faktoru práce je v nižší a střední vzdělanostní skupině důležitější věk a nevýznamný je vliv genderu. Ve skupině vysokoškolsky vzdělaných se tento po-

měr obrací – podstatné diferenciační kritérium je gender a věk není významný. Faktor sociální prestiže je na demografických charakteristikách obecně velmi závislý. Nejsilnější je vliv věku v nižší kategorii, který je dále provázen středním vlivem genderu. Přeneseno do života, šanci na vysokou sociální prestiž mezi lidmi se základním vzděláním či vyučením má zralý muž, velmi nízkou naopak mladá žena. Ve skupině středního vzdělání vliv věku poněkud slábne, nicméně stále zůstává hlavní a vliv genderu je jen středně silný. Ve vysokoškolské populaci se opět závislost obrací. Pro sociální prestiž je věk nedůležitý, ale gender velmi silný. Jako by absorboval část sociálních významů věkové diferenciace a stal se nositelem celkového vlivu demografické struktury na životní hodnoty. To dokládá, že feministická hnutí a genderové studie reagují na reálný a velmi silně pocíťovaný problém diskriminace podle pohlaví, který je zažitou zkušeností vzdělaných žen. V ostatních sociálních vrstvách není tato skutečnost tak silně pocíťována, neboť je překryta principem seniority. Jeho dominance je tím výraznější, čím nižší je sociální vrstva.

Určitým protipólem je faktor křesťanské solidarity. Je sice subjektivně nejméně důležitý, ale shodně jako předcházející dva vyjadřuje určitý typ zakotvení individua ve společnosti, které prošlo dlouhým historickým vývojem a má podstatný duchovní rozměr. U tohoto faktoru nalézáme odlišné působení principu seniority. Zatímco v nižší a střední vzdělanostní skupině je vliv věku a genderu téměř vyrovnán, u vysokoškolsky vzdělaných se stává dominantním věk a vliv pohlaví ustupuje. Sdílení humanitárních hodnot evidentně není samozřejmou součástí všech vrstev moderní společnosti. Dříve tak důležitou výchovnou funkci církví nepřevzala ani rodina, ani základní školství. Význam humanitárních hodnot se do života lidí prosazuje postupně, až společným působením širšího vzdělanostního základu a bohaté životní zkušenosti.

Faktor sociálně biologické zakotvenosti, který v podstatě zahrnuje mikrosféru včetně rodinných a příbuzenských struktur, diferencuje ve všech vzdělanostních skupinách podle genderu. Jeho vliv poněkud sílí ve střední kategorii, mezi vysokoškolsky vzdělanými je nejmenší, avšak rozdíly nejsou příliš velké. Vliv věku se téměř neprojevuje. Jde tedy opět o oblast, ve které je rozdílné postavení mužů a žen reflektováno, a to tentokrát shodně ve všech vzdělanostních skupinách.

U zbývajících dvou faktorů nelze nalézt jednoduché jednotící hledisko. V každém z nich se vliv genderu a věku projevuje odlišně. Poměrně zřetelná je diferenciace u hodnot kreativity, u nichž je evidentně zhodnocována životní zkušenost, a to tím silněji, čím vyšší je vzdělání. Tento faktor může také působit jako protipól faktoru sociálně biologického zakotvení. Přesněji časového a zájmového tlaku rodiny se závislými dětmi, která více váže ženu. S rostoucím věkem se přece jen pro oba partnery otevírá větší prostor pro realizaci zájmů.

Faktor demokracie spíše naznačuje relativně malou důležitost pro skupinu s nejnižším vzděláním, kde se vliv demografických charakteristik neprojevuje vů-

bec. U úplného středního a vysokoškolského vzdělání je vliv genderu a věku vcelku vyrovnaný.

Závěrem

Analýza výzkumů veřejného mínění z hlediska genderových rozdílů naznačuje vrstevnatost problému. Na úrovni jednoduchého vztahu genderu a názorů obyvatel se vazby projevují pouze u témat, která se obsahově této problematice týkají. U ostatních je přímý vliv minimální. Analyzujeme-li ale gender jako kontextovou proměnnou, působící prostřednictvím jiných sociálních charakteristik, lze prokázat existenci rozdílů, a dokonce i jejich značnou závažnost. Tento text vymezuje dvě zjištění tohoto typu:

U občanských hodnotících postojů se vliv genderu neprojevuje v odlišném věcném hodnocení konkrétních témat, ale v celkovém hodnotícím stylu. U mužů je to tendence k extrémním názorům (pozitivně i negativně zaměřených), u žen tendence k distanci, reprezentované častější odpovědí „nevím“. Toto zjištění neplatí pro hodnotové orientace.

V oblasti hodnot se genderové rozdíly neprojevují přímo, ale prostřednictvím získaného statusu. Stejně funguje i generační vliv. U nejdůležitějších sociálních vazeb – práce a sociální prestiže – genderové rozdíly intenzívně intervenují ve vysokoškolsky vzdělaných skupinách, kde generační vliv ztrácí na významu. Naproti tomu v nižších vzdělanostních skupinách je dominantní generační vliv, který je v různé míře doplňován působením genderu.

Odlišná funkce genderového a generačního vlivu v závislosti na vzdělání může souviset s určitým odmítáním genderové problematiky ve veřejném mínění. Jde o téma časté mezi ženskou inteligencí. V nižších vzdělanostních skupinách nevyvolává dostatečnou odezvu. Data naznačují, že s nižším vzděláním může být výrazněji spjato vědomí generačních rozdílů, které naopak vysokoškolská populace příliš nepocituje. Skutečnost, že téma generačních nerovností není na veřejnosti příliš reflektováno, může souviset s dominancí vysokoškolských profesí v intelektuální, žurnalistické a politické elitě. Nižší vzdělanostní skupiny mohou méně využívat možnosti vyjádřit své názory nebo mají malou šanci prosadit se ve sdělovacích prostředcích. Závažnost generačního konfliktu proto nemusí být společností po dlouhou dobu vůbec reflektována. A pokud takové napětí skutečně působí, mohou ženy neintelektuálních profesí problém genderu chápat jako nedůležité, cizorodé téma.

Tendence, které vyplývají z analyzovaných dat, mohou v budoucnosti působit s podstatně větší silou. V souvislosti s permanentním růstem vzdělání a rozšiřováním skupiny vysokoškolské populace lze předpokládat, že význam genderových rozdílů bude pocítován stále důrazněji. Jde zřejmě o téma, které se v nových politických a sociálně ekonomických podmínkách naší společnosti teprve otevírá. Jeho sociální

tlak může být posilován i tím, že doposud je politickou garniturou spíše přehlíženo. Pokud jde o vliv věku, může se stát vážnějším sociálním problémem v důsledku stárnutí populace.

Literatura

- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce“ Sociologický časopis 33: 389–404.
 Čermáková, M. 1997. *Rodina a měnící se gender role – sociální analýza české rodiny*, Working Papers, Praha, Sociologický ústav AV ČR.
 Muži a ženy v řídicích funkcích, tisková informace IVVM, 1998, 3. 9.
 Oates-Indruchová L. (ed.) *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*, Praha, Sociologické nakladatelství, 1999.
 Občanské postoje 1991–1997, datové soubory IVVM.
 Rovnost mužů a žen, IVVM, dosud nepublikováno.
 Rozdělení činností v české rodině, tisková informace IVVM, 1998, 4. 9.
 Zapojení žen do politických funkcí, tisková informace IVVM, 1998, 20. 5.
 Životní hodnoty, datové soubory 1990–1997, IVVM.
 Podmínky mužů a žen ve společnosti, datový soubor 2001, SoÚ-CVVM.

O autorce

PhDr. Eliška Rendlová, CSc. vystudovala sociologii na Univerzitě Karlově. V letech 1994–2000 pracovala jako ředitelka Institutu pro výzkum veřejného mínění. V předcházejících letech působila v Ústavu sociální politiky právnické fakulty UK, Ústavu sociologie a filozofie ČSAV a v Kabinetu pro výzkum veřejného mínění. V současnosti je vedoucí badatelského oddělení Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR.

Sponzorovaná vzdělanostní mobilita v socialistickém Československu – problém dalšího vzdělávání učňů v letech 1948–1989

Martin Kreidl

Abstrakt

V tomto textu analyzuji participaci učňů v dalším vzdělávání. Předchozí analýzy ukázaly, že přibližně jedna sedmina učňů v období socialistického Československa pokračovala po vyučení ve studiu, a měla tak možnost dosáhnout maturity. Základní otázka, kterou si v tomto textu kladu, je, kdo byli učni, kteří po vyučení pokračovali dále ve studiu? Ukazují, že tranzice z první na druhou střední školu byla podmíněna charakteristikami rodiny původu stejně jako jiné vzdělanostní tranzice, nicméně tento efekt v průběhu životního cyklu klesá. Mimo to je vstup na druhou střední školu silně ovlivněn politickým statutem rodičů, a zejména členstvím samotného respondenta v KSČ. Výhoda spojená se členstvím v KSČ se v průběhu života zvyšovala, a tak byla cesta mezi komunistické kádry otevřena i lidem středního věku. Naproti tomu analýza neprokázala, že by vstup na druhou střední školu byl druhou životní šancí pro děti z politicky diskriminovaných rodin, které nemohly z politických důvodů projít standardní vzdělávací kariérou a po absolvování učebního oboru šly studovat na školy, kam neměly z politických důvodů přístup bezprostředně po absolvování základní školy.

V tomto textu analyzuji participaci učňů v dalším vzdělávání. Předchozí analýzy ukázaly, že přibližně jedna sedmina učňů v období socialistického Československa pokračovala po vyučení ve studiu a měla tak možnost dosáhnout maturity. Tato skutečnost vyžaduje rekonceptualizovat modely dosahování vzdělání v socialistickém Československu, neboť volba učebního oboru bez maturity po skončení základní školy nemusela nutně implikovat nemožnost dosažení maturity a popřípadě i pokračování studia na vysoké škole. Základní otázka, kterou si v tomto textu kladu je, kdo byli učni, kteří po vyučení pokračovali dále ve studiu? Byli vybíráni převážně na základě politických kritérií a loajality k režimu, aby se z nich později staly prověřené dělnické

kádry, jak tvrdí někteří autoři, nebo šlo naopak o děti z politicky neloajálních rodin, které nemohly z politických důvodů projít standardní vzdělávací kariérou a po absolvování učebního oboru šly studovat na školy, kam neměly z politických důvodů přístup bezprostředně po absolvování základního školy?

Modely dosahování vzdělání a netypické vzdělanostní dráhy

Blau a Duncan ve své stěžejní knize *The American Occupational Structure* [Blau a Duncan, 1967] měří dosažené vzdělání v letech školní docházky. Jejich „kumulativní“ pohled na vzdělání byl dlouho ve světové sociologii pokládán z standardní [např. Featherman, Hauser 1978; pro další viz Ganzeboom, Treiman a Ultee 1990]. Mare [1981] na rozdíl od Blaua a Duncana navrhuje pojímat vzdělání jako sérii tranzicí z jedné, nižší vzdělanostní úrovně (třídy, typu školy) na druhou, vyšší a sledovat přitom relativní šance různých individuí na úspěch v dané tranzici. Mareův „logitový“ model se v posledních dvaceti letech stal nejběžnějším způsobem analýzy vzdělanostních nerovností [např. Shavit a Blossfeld 1993; Treiman a Ganzeboom 1999]. Breen a Jonsson [2000] nedávno upozornili na zásadní nedostatek Mareho modelu, totiž na předpoklad unilinearity vzdělávacích drah, který je v něm obsažen. Mnoho vzdělávacích systémů totiž obsahuje paralelní vzdělávací větve, které jsou kvalitativně odlišné, výběr studentů do jednotlivých drah je řízen jinými principy a jednotlivé dráhy často vedou k různým výstupům [viz také Hansen 1995].

Rozvětvený vzdělávací systém má i současná Česká republika a mělo jej i socialistické Československo. Například na úrovni střední školy měli studenti na výběr přinejmenším ze čtyř kvalitativně odlišných vzdělávacích příležitostí: učební obor bez maturity, učební obor s maturitou, střední odborná škola a gymnázium. Do poloviny sedmdesátých let, kdy byla uzákoněna povinná desetiletá školní docházka, měli rovněž možnost vůbec na střední škole nestudovat. Kreidl [2001] ukázal, že Mareův model skutečně není adekvátní reprezentací vzdělávacích tranzicí v Československu a je vhodné jej nahradit multinomiálním tranzitivním modelem tak, jak jej navrhli Breen a Jonsson [2000]. Kreidl ukazuje, že se studenti na různých typech středních škol lišili podle svého sociálního původu. Dále dokládá, že odlišné typy škol byly v různé míře ovlivněny politikou komunistické pozitivní i negativní diskriminace: zatímco přístup na učňovské školy a průmyslovky byl komunistickou preferenční politikou významně ovlivněn, nerovnosti v přístupu na gymnázia byly zachovány beze změn po celou dobu socialistického režimu.

Volba učebního oboru po skončení základní školy byla v rámci československého vzdělávacího systému dlouho považovaná za slepou uličku, která implikovala ukončení vzdělávací kariéry [viz např. Matějů 1993]. Podrobný rozbor vzdělávacích drah v socialistickém Československu ukázal, že se touto „slepou uličkou“ vydalo v letech 1948–1989 přibližně 44 % všech patnáctiletých [Kreidl 2001]. Překvapivě ale tato

cesta měla své pokračování. Podle Kreidla [2001] přibližně 16 % vyučených pokračovalo ve své vzdělávací kariéře na druhé střední škole, přičemž převážná část z nich šla na odbornou školu, kde měli možnost dosažení maturity.

Předchozí výzkumy vzdělanostních nerovností v Československu ignorovaly v menší či větší míře jak strukturaci středního školství, tak možnost atypických vzdělávacích drah, a jsou proto neuspokojivé. Matějů (1993) svůj model vzdělanostních tranzicí omezil na rozlišení těch, kdo vstoupili na střední školu s maturitou na jedné straně a na ty, kteří buď na střední škole nestudovali vůbec, nebo studovali na učňovské škole. Matějů rovněž nesledoval detailní vzdělávací dráhy, ale pouze nejvyšší dosažené vzdělání. Nieuwbeerta and Rijken [1996] sice odlišili učně od lidí, kteří na žádné střední škole nestudovali, ale podobně jako Matějů se nevěnovali podrobným vzdělávacím drahám, ale pouze nejvyššímu dosaženému vzdělání. Konečně Wong [1998] rozlišuje absolventy jednotlivých středních škol s maturitou, ale implicitně považuje učební obor bez maturity za neúspěch v tranzici na střední školu. Také Wong se spokojil s analýzou nejvyššího dosaženého vzdělání. V tomto textu na rozdíl od výše uvedených studií pracuji s detailními informacemi o průběhu individuálních vzdělávacích trajektorií a jsem proto schopen odlišit studenty, kteří maturity dosáhly standardní cestou (po skončení základní školy nastoupili na střední školu s maturitou) od studentů, kteří prošli atypickou vzdělávací drahou (po základní škole se vyučili a poté nastoupili na střední školu ukončenou maturitní zkouškou).

Možnost projít netypickou vzdělávací drahou může jak snižovat, tak zvyšovat celkovou míru vzdělanostních nerovností ve společnosti. Brinton [1993] například ukazuje, že americký „difúzní“ vzdělávací systém (bez věkových limitů pro vstup do školy) dovoluje studentům ve zvýšené míře sledovat neobvyklé vzdělávací trajektorie, z čehož podle ní disproporcionálně profitují studenti, jejichž vzdělávací šance byly v dětství strukturálně omezeny. Brinton ukazuje, že tato otevřenost vzdělávacího systému dovoluje americkým ženám získat v průběhu života více lidského kapitálu, než mohou získat ženy v uzavřeném japonském systému, a to i přesto, že ženy v obou zemích často kvůli rodině nebo povolání přerušují studium. Astone et al. [2000] její závěr potvrzují: pro Afroameričany z velkoměstského ghetta je návrat do školy v pozdějším věku zásadní šancí k překonání jejich nízkého původu. V jejich souboru Afroameričanů z Baltimoru se do certifikovaného programu v deseti letech od opuštění školy vrátilo 44 % žen a 34 % mužů.

Tuijnman [1991] naproti tomu staví takzvanou „akumulační tezi“. Podle něj je nejlepším prediktorem participace ve vzdělávání v dospělém věku předchozí vzdělání a k žádoucímu vyrovnávání vzdělanostních šancí proto nedochází. Schömann a Becker [1995] podobně nepotvrdili pozitivní efekt účasti v celoživotním vzdělávání na redukci vzdělanostních nerovností v Německu. Jejich analýza ukazuje, že celoživotní vzdělávání bylo pro již vzdělané účastníky spíše nástrojem kumulace lidského kapitálu než zdrojem zmenšení vzdělanostní mezery mezi méně a více vzdělanými. Rovněž

Breen a Jonsson [2000] implicitně vyvracejí vliv nestandardních vzdělávacích trajektorií na snižování vzdělanostních nerovností, neboť jejich model aplikovaný na švédská data ukazuje, že vliv charakteristik rodiny původu je na pravděpodobnost úspěchu *silnější* v méně obvyklých vzdělanostních tranzicích.

Sponzorovaná vzdělávací mobilita v socialismu

V moderních společnostech existuje pozoruhodně uniformní tendence k mezigenerační reprodukci sociálního a ekonomického statusu, přičemž vzdělání je v tomto procesu klíčovou intervenující proměnnou [Blau a Duncan 1967; Featherman a Hauser 1978; Treiman, Ganzeboom, Rijken 1998; Treiman, Yip 1989]. Řada sociologů proto v posledních desetiletích srovnávala efekty, které mají různé vzdělávací systémy na relativní otevřenost a uzavřenost stratifikačního systému. Turner [1960] navrhol rozlišit modely „soutěživé“ („contest“) a „sponzorované“ („sponsored“) vzestupné mobility. V systému soutěživé mobility je podle něj členství v elitě odměnou za úspěch v otevřené soutěži aspirantů a úspěch záleží jen na vlastním úsilí uchazeče. Model soutěživé mobility podle Turnera existuje například ve vzdělávacím systému ve Spojených státech. V Anglii naproti tomu existuje model sponzorované mobility, v němž jsou budoucí členové elity vybíráni brzy na začátku své vzdělávací dráhy, navštěvují vybrané privátní školy a stávají se tak již v nízkém věku členy „klubu vyvolených“. Podobně jako v reálných britských privátních klubech, kam je možné vstoupit jen se zárukou stávajících členů, musí být i vstup na soukromé školy podle Turnera „sponzorován“ stávajícími členy elity a není jen možné získat pouhým individuálním úsilím.

Li a Walder [2001] aplikovali Turnerův přístup při analýze rekrutace administrativní elity v komunistické Číně. Li a Walder ukázali, že budoucí členové elity jsou vybíráni z řadových členů komunistické strany, ale pro patronáž jsou vybíráni jen ti, kdo do komunistické strany vstoupí jako velmi mladí. Vybraní jedinci jsou pak sponzorováni při vstupu do škol a institucí dalšího vzdělávání a následně i při obsazování elitních zaměstnaneckých pozic. Čínská komunistická strana tak ve své politice velmi subtilním způsobem řešila dilema, zda klíčové administrativní pozice obsazovat spíše podle politických nebo kvalifikačních kritérií [srovnej Walder, Li a Treiman 2000]. Čínský příklad rovněž ukazuje problematičnost klasické stratifikační kauzality: status otce-vzdělání-první zaměstnání-pozdější zaměstnání a znovu poukazuje na potřebu analyzovat podrobně i nestandardní vzdělávací dráhy.

Pozitivní a negativní vzdělanostní diskriminace v Československu

Šafář [1972] aplikoval Blau a Duncanův [1967] stratifikační model na československá data a dospěl k závěru, že je původní americký model použitelný i pro popis stratifikačních procesů v socialistickém Československu. Podle Šafáře vychází test

adekvátnosti modelu v obou zemích, i přes drobné odchylky jednotlivých parametrů, podobně. Boguszak, Gabal a Matějů [1990] reanalyzovali jak Blau a Duncanův, tak Šafářův model. Použili přitom rigoróznější test adekvátnosti modelu a Šafářův závěr odmítli. Zároveň Boguszak et al. nabízejí pro československá data alternativní stratifikační model, který se ve dvou zásadních parametrech liší od modelu Blau a Duncanova: dosažené vzdělání respondenta závisí i na jeho zaměstnaneckém statusu a současný zaměstnanecký status je přímo závislý na vzdělání otce.

Rozhodující roli při vzniku obou těchto „socialistických“ modifikací hrají alternativní vzdělanostní dráhy. Vliv povolání respondenta na jeho vzdělání je podle Boguszaka et al. [1990] důsledkem pozitivní politické diskriminace nedostatečně kvalifikovaných zaměstnanců při obsazování řídicích pozic a pozdější snahou jejich status dodatečně legitimovat a dosáhnout souladu mezi formálními kvalifikačními požadavky daného místa a skutečně dosaženým vzděláním. Lidé povýšení z politických důvodů měli proto spíše než jiní možnost si dodatečně zvýšit kvalifikaci, podle Boguszaka et al. zejména v mimořádném studiu nebo přiznáním kvalifikace bez odpovídajícího studia. Boguszak a jeho kolegové tuto sponzorovanou vzdělanostní mobilitu komunistických kádrů ilustrují daty z výzkumu odborníků z roku 1984. Zatímco mezi členy KSČ dosáhlo 20 % lidí svého vzdělání v mimořádném studiu, mezi nečleny KSČ je tento podíl pouze 8 %. Podobně mezi vedoucími pracovníky a zaměstnanci státní správy je podíl mimořádného studia u členů KSČ 39 % a mezi nečleny KSČ jen 24 % [Boguszak et al. 1990:178].

Přímý efekt vzdělání otce na povolání syna je podle Boguszaka et al. důsledkem individuální snahy eliminovat důsledky politicky vynucené sestupné vzdělanostní mobility a obnovit přerušenu mezigenerační statusovou kontinuitu. Boguszak et al. tvrdí, že pokud děti ze vzdělané rodiny nemohly v důsledku negativní vzdělanostní diskriminace (kvótního systému) studovat, zdědily přesto kulturní kapitál a vzdělanostní aspirace rodiny původu. To jim umožnilo doplnit si vzdělání později během života, tj. až po nástupu do zaměstnání a opět převážně ve večerních školách nebo v distančním studiu (Boguszak et al. 1990:180).

Data a proměnné

V analýze používám data z výzkumu „Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“, jež byl proveden v šesti postkomunistických zemích v roce 1993 [Treiman, Szelényi 1994]. V tomto textu nicméně používám pouze data z České a Slovenské republiky, jež byly v podstatě až do okamžiku sběru dat součástí Československé federativní republiky¹. Vzdělanostní sekce uvedeného výzkumu obsahuje všechny in-

[1] Data z výzkumu v Evropě distribuuje Sociologický datový archiv SoÚ AV ČR v Praze. Podrobnosti o výzkumu i data najdete na jeho internetové stránce <http://archiv.soc.cas.cz>.

formace potřebné pro analýzu (seznam všech škol, jež respondent během svého života navštěvoval, rok, kdy školu zahájil a ukončil, a zda školu ukončil úspěšně). Používaný datový soubor obsahuje celkem 10 541 ukončených rozhovorů. Moje analýza nicméně zahrnuje pouze respondenty, kteří mezi lety 1948–1989 dokončili střední odborné učiliště bez maturity, čímž je soubor omezen na 4037 respondentů, z nichž 736 (14 %) později ještě studovalo na další střední škole. Jedenáct z uvedených respondentů ale uvedlo negativní časový odstup mezi ukončením první a začátkem druhé střední školy, 9 respondentů začalo studovat na druhé střední škole až po roce 1989 a jeden respondent uvedl, že začal studovat druhou střední školu ve věku 7 let. Všechny těchto 21 případů bylo proto z analýzy vyloučeno.

Použitý datový soubor tedy obsahuje informace pro 4016 respondentů, z nichž 3301 (82 %) po vyučení již dále nestudovalo, 170 (4,2 %) studovalo na další učňovské škole bez možnosti dosáhnout maturity, 496 (12,4 %) studovalo na střední průmyslové škole a 49 (1,2 %) na gymnáziu. V analýze používám dichotomickou závislou proměnnou označující zahájení dalšího studia vedoucího k úplnému střednímu vzdělání ať už na střední odborné nebo všeobecně vzdělávací škole. V celém souboru je tedy 13,6 % respondentů úspěšných v této vzdělanostní tranzici a 86,4 % je neúspěšných.

V analýze používám metodu modelování rizika v závislosti na diskretním čase (*discrete-time hazard model*), která odhaduje pravděpodobnost, že v letech po vyučení začne respondent studovat na druhé střední škole, jako funkci doby, která uplynula od vyučení, a dalších kovariátů v formě:

$$\ln\left(\frac{W}{1-W}\right) = a + \sum_{i=0}^j b_i X_i$$

kde W je pravděpodobnost vstupu do druhé střední školy v daném roce po vyučení a X_i je vektor j nezávislých proměnných včetně času v letech, který uplynul od vyučení, popřípadě jejich interakcí.

Původní soubor 4016 respondentů jsem před samotnou analýzou upravil jako soubor událostí (*events*) pro každou osobu a každý rok po skončení první střední školy, kdy mohl respondent projít uvedenou tranzicí. Vzhledem k nízké četnosti úspěšných tranzicí po uplynutí 15 let od skončení učebního oboru (zpravidla méně než 5 úspěšných tranzicí v každém roce) jsou respondenti sledováni jen po dobu 15 let po vyučení. Patnáctinásobnou replikací původního datového souboru 4016 respondentů, vynecháním respondentů, kteří již tranzicí prošli v minulých letech, z vyšších tranzicí a vynecháním respondentů, kteří ještě nedosáhli uvedeného „rizikového“ věku, jsem získal soubor 53638 událostí, tj. možných pozorovaných tranzicí, z nichž bylo 503 úspěšných (za úspěšné jsou považovány pouze tranzice v prvních 15 letech od vyučení). Na takto přetransformovaném souboru potom výše uvedený model odpovídá modelu logistické regrese, v němž ovšem jednotlivými

pozorováními nejsou osoby, ale *osoby v určitém časovém okamžiku t* po skončení první střední školy a čas měřený v letech od vyučení je jednou z vysvětlujících proměnných.

Jako další vysvětlující proměnné používám vzdělání otce i matky měřené v letech školní docházky jako měřítko kulturního kapitálu. Roky vzdělání jsem centroval okolo průměrných hodnot (9,75 pro vzdělání otce a 8,67 pro vzdělání matky, měřeno v původním souboru 4016 respondentů), nahradil chybějící hodnoty nulou a použil dichotomické proměnné k identifikaci původně chybějících hodnot (242 respondentů nevedlo vzdělání otce a 117 vzdělání matky). Socioekonomický status rodiny původu jsem měřil pomocí „Mezinárodního standardního socio-ekonomického indexu zaměstnaneckého statusu“ (tzv. ISEI) [Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1992] hlavního živitele rodiny v roce, kdy bylo respondentovi 14 let. Pokud byl otec zaměstnán a jeho zaměstnání bylo známo, používám index zaměstnání otce, pokud otec nebyl zaměstnán nebo jeho povolání neznáme, nahradil jsem jej povoláním matky. Také ISEI jsem centroval okolo průměrné hodnoty (32,8), chybějící hodnoty jsem nahradil nulou a použil dichotomickou proměnnou k jejich identifikaci (v souboru chyběl ISEI pro 236 případů). Poměrovou proměnnou měřící počet sourozenců v rodině [viz např. Blau, Duncan 1967; Featherman, Hauser 1978; Hauser, Sewell 1985; Shavit, Blossfeld 1993; Shavit, Pierce 1991] jsem modifikoval podobným způsobem (průměrný počet sourozenců v souboru je 2,43, chybějících hodnot bylo 26).

Vzhledem k tomu, že po značnou část komunistického období přetrvávaly v Československu vzdělanostní nerovnosti mezi muži a ženami [např. Kreidl 2001; Matějů 1993; Nieuwbeerta, Rijken 1996], používám v souboru jako kontrolní proměnnou i pohlaví kódované 1 pro muže a 0 pro ženy (žen je v souboru 41 %). Dále používám členství rodičů v komunistické straně jako měřítko politického statusu rodiny. Kvůli vysokému počtu chybějících odpovědí na otázku po politickém statusu rodičů, rozlišuji v analýze tři skupiny respondentů. (1) Respondenty, jejichž alespoň jeden rodič byl někdy členem komunistické strany, (2) respondenty, jejichž oba rodiče nikdy členy strany nebyli, a konečně (3) respondenty, kteří politický status svých rodičů ve výzkumu nevedli. Používám dvě dichotomické proměnné k odlišení první a třetí skupiny od skupiny druhé. Konečně měřím členství respondenta samotného v komunistické straně. Členství respondenta v KSČ je v analýze v pozici v čase variabilní proměnné (*time varying covariate*) a je kódováno 1, byl-li respondent členem KSČ v daném roce po vyučení a 0 ve všech ostatních případech². Deskriptivní statistiky pro všechny nezávisle proměnné jsou uvedeny v tabulce 1.

[2] Výzkum obsahuje přesnou informaci o historii respondentovy politické aktivity, tj. známe i přesný rok jeho vstupu do KSČ. V analýze je potom uvedená proměnná kódována 1 v každém roce počínaje respondentovým vstupem do KSČ.

Tabulka 1 – Popisné statistiky nezávislých proměnných v analýze, absolventi učebních oborů bez maturity, Československo, 1948 – 1989. N= 4 016.

	Průměrná hodnota	Standardní odchylka
Muž	0,59	0,49
Vzdělání otce	9,75	2,24
Vzdělání otce – chybějící hodnota	0,06	0,24
Vzdělání matky	8,68	1,89
Vzdělání matky – chybějící hodnota	0,03	0,17
Počet sourozenců	2,43	1,90
Počet sourozenců – chybějící hodnota	0,01	0,08
ISEI hlavy domácnosti	32,80	11,62
ISEI hlavy domácnosti – chybějící hodnota	0,06	0,24
Rodiče členy KSČ	0,70	0,46
Rodiče členy KSČ – chybějící hodnota	0,08	0,28
Respondent členem KSČ	0,16	0,36

Kódování a transformace jednotlivých proměnných jsou popsány v textu, vzdělání obou rodičů a ISEI hlavy domácnosti jsou před transformací.

Modely vstupu na druhou střední školu, dodatečné hypotézy a evaluace vybraných modelů

Při popisu modelu adekvátně popisujícího data používám jak kritéria klasické inference, tak koeficient BIC navržený Adrianem Rafterym [Raftery 1995]. BIC uplatňuje při výběru preferovaného modelu opačnou logiku než klasická inference: říká na základě dat, nakolik je daný model pravděpodobně pravdivý (čím více negativní BIC, tím pravděpodobnější je model na základě dat). BIC má oproti klasické inferenci jednu zásadní výhodu: umožňuje totiž porovnávat i nehierarchické modely. BIC je úspornější, tj. penalizuje přidávání dalších parametrů do modelu více než klasická inference a navíc má v sobě zabudovanou korekci pro velké soubory. Charakteristiky kvality všech posuzovaných modelů jsou uvedeny v tabulce 2.

Nejdříve modeluji pouze efekt věku na úspěch v tranzici, abychom viděli, jaký je vývoj pravděpodobnosti zahájení studia v čase. Model 1 postuluje pouze diskrétní efekt času na pravděpodobnost úspěšné tranzice na druhou střední školu, modely 2 až 7 používají čas jako kontinuální proměnnou. Pravděpodobnost úspěchu odhadnutá z modelu 1 je znázorněna v grafu 1: vidíme v něm, že pravděpodobnost úspěchu je nejvyšší první rok po vyučení a je zřetelně nelineární. Přibližně 5 % vyučených zahájilo maturitní studium bezprostředně po vyučení. Poté šance na vstup

SPONZOROVANÁ VZDĚLANOSTNÍ MOBILITA V SOCIALISTICKÉM ČESKOSLOVENSKU...

Tabulka 2 – Statistiky kvality různých modelů zahájení druhé střední školy, Československo, 1948–1989.

Počet možných tranzicí= 53 638.

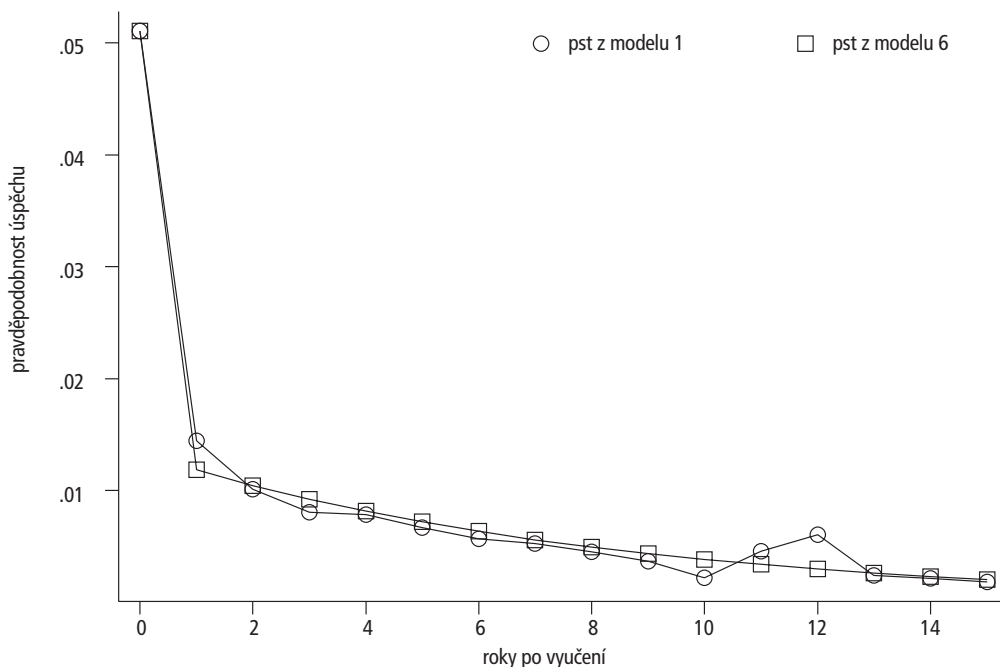
Model	L ²	d. f.	BIC
Pouze efekty času:			
1: diskrétní efekt času	527	15	-364
2: lineární efekt času	386	1	-375
3: 2 + čtverec času	458	2	-436
4: 3 + čas ³	499	3	-466
5: 4 + čas ⁴	506	4	-462
6: 2 + dichotomická proměnná pro přímou tranzici	512	2	-491
7: 6 + čtverec času	514	3	-482
Další kovariáty:			
8: pouze kovariáty	132	12	-1
9: 8 + diskrétní efekt času	674	27	-380
10: 8 + lineární efekt času	533	13	-392
11: 10 + dichotomická proměnná pro přímou tranzici	659	14	-506
Interakce mezi časem a dalšími kovariátami:			
12: 11 + respondent v KSČ * čas	661	15	-498
13: 11 + vzdělání otce * čas+vzdělání matky * čas	669	16	-494
14: 11 + vzdělání otce * čas	666	15	-503
15: 11 + vzdělání matky * čas	667	15	-503
16: 12 + 13	671	17	-486
Další interakce:			
17: 11 + rodiče v KSČ * respondent v KSČ	672	15	-508
18: 16 + rodiče v KSČ * respondent v KSČ	682	18	-486
19: 18 + status rodičů ³ * respondent v KSČ	683	21	-454
20: 18 + vzdělání otce * ISEI	682	19	-475

na druhou střední školu dramaticky klesá (na asi 1,2 % po roce) a v dalších 14 letech klesá víceméně monotónně až na hladinu přibližně 0,2 % v patnáctém roce po vyučení, přičemž křivka vykazuje mírný nárůst okolo 12 roku po vyučení, ale to může být jen náhodným artefaktem. Ve snaze odhadnout úspornější model vystihující nelinearitu vztahu mezi časem a šancí na úspěch jsem odhadl modely 2–6: model 2 specifikuje pouze lineární efekt času na logaritmus šance studia na dru-

[3] Vzdělání otce, vzdělání matky a ISEI.

hé střední škole, model 3 obsahuje mimo to ještě čtverec času, model 4 krychli času a model 5 i čtvrtou mocninu času (tabulka 2). Nejlepším vyjádřením efektu času na šanci zahájit studium na střední škole s maturitou je ovšem jak podle klasické inference, tak podle BIC lineární model s dichotomickou proměnnou pro příjmu, nezpožděnou tranzici (model 6). Tento model má nejvíce negativní BIC (-491) a je i dostatečně dobrý při srovnání se saturovaným modelem ($L^2=15$ při 13 stupních volnosti). Model 6 nelze již dále zlepšit přidáním čtverce času (L^2 pro porovnání modelu 6 a modelu 7 je 2 při jednom stupni volnosti). Pravděpodobnosti úspěchu odhadnuté z modelu 6 jsou rovněž znázorněny v grafu 1. I po přidání všech dalších kovariát do modelu (model 11) zůstává zachován stejný průběh pravděpodobnosti v čase, jako byl v modelu 6. Základní efekty v modelu 11 jsou konzistentní s obecnými předpoklady. Muži jsou častějšími účastníky dalšího vzdělávání (logaritmus šance studia na druhé střední škole je 1,48 krát vyšší pro muže než pro ženy). Šance na úspěch ve sledované tranzici rovněž významně zvyšuje vzdělání obou rodičů, socioekonomický status rodiny původu a politická aktivita respondenta. Jednotlivé koeficienty v modelu 11 a statistiky jejich významnosti jsou uvedeny v tabulce 3.

Graf 1 – Pravděpodobnost zahájení druhé střední školy jako funkce času, absolventi učebních oborů bez maturity, Československo, 1948–1989. Saturovaný model (1) a preferovaný model (6) vlivu času, počet možných tranzicí v modelu = 53 638.

SPONZOROVANÁ VZDĚLANOSTNÍ MOBILITA V SOCIALISTICKÉM ČESKOSLOVENSKU...

Tabulka 3 – Koefficienty různých modelů zahájení druhé střední školy, absolventi učebních oborů bez maturity, Československo, 1948–1989.

	Model 6	Model 11	Model 16	Model 17	Model 18
Čas (roky po vyučení)	,882 (8,3)	,873 (8,8)	,866 (8,3)	0,873 (8,8)	,867 (8,2)
Bezprostřední tranzice (=0 let po vyučení)	3,959 (11,1)	3,974 (11,1)	3,746 (10,4)	3,963 (11,0)	3,747 (10,4)
Muž		1,481 (4,0)	1,475 (4,0)	1,477 (4,0)	1,471 (3,9)
Vzdělání otce		1,055 (2,2)	1,085 (2,7)	1,058 (2,3)	1,084 (2,6)
Vzdělání matky		1,106 (3,9)	1,141 (4,1)	1,104 (3,8)	1,138 (4,0)
ISEI		1,013 (3,2)	1,013 (3,2)	1,013 (3,1)	1,012 (3,0)
Počet sourozenců		1,015 (,6)	1,015 (,6)	1,013 (,5)	1,013 (,5)
Rodiče členy KSČ		1,014 (,1)	1,017 (,2)	1,178 (1,5)	1,171 (1,4)
Respondent členem KSČ		2,619 (6,5)	1,976 (2,7)	3,793 (7,9)	2,830 (3,9)
Interakce					
Respondent členem KSČ * čas			1,049 (1,5)		1,046 (1,4)
Vzdělání otce * čas			,992 (1,4)		,993 (1,2)
Vzdělání matky * čas			,989 (1,6)		,989 (1,6)
Respondent členem KSČ * rodiče členy KSČ				,334 (3,4)	,359 (3,2)

Exponenciované koefficienty (e^b) a Z-statistiky (absolutní hodnoty zaokrouhlené na jedno desetinné místo) v závorkách. Počet možných pozorovaných tranzicí = 53 638. Koefficienty asociované s dichotomickými identifikátory nahrazených chybějících hodnot nejsou ukázány v žádném modelu.

Přidáváním jednotlivých interakcí mezi vysvětlujícími proměnnými v modelu potom můžeme testovat subtilnější hypotézy o determinantách participace učňů v dalším vzdělávání.

Hypotéza 1: Efekt respondentova členství v KSČ klesá v čase. Podle Li a Waldera [2001] je členství v komunistické straně důležitou výhodou ve stratifikačním procesu pouze brzy na začátku kariéry a poté jeho význam klesá, protože již není znamením členství mezi jedinci vybranými pro stranickou patronáž.

Hypotéza 2: Efekt statusu rodičů na úspěch ve vzdělanostních tranzicích klesá s věkem respondenta. Tato hypotéza je odvozena z teorie životního cyklu aplikované na vzdělanostní nerovnosti. Vliv statusu rodiny původu v průběhu vzdělávacího procesu klesá, neboť jak člověk dospívá a stárne, je stále více vystaven sociálnímu prostředí a vlivům mimo rodinu původu [Blossfeld, Shavit 1993; Mare 1993]. Gorard et al. [1999] potvrzují, že je hypotéza o životním cyklu platná i u celoživotního vzdělávání a vliv rodiny původu na participaci v celoživotním vzdělávání klesá s věkem.

Hypotéza 3A: Efekt respondentova členství v KSČ a členství jeho rodičů se sčítá. Wong [1998] tvrdí, že členství v KSČ je měřítkem dodatečného sociálního kapitálu, který rodiče mohou použít ve prospěch svých dětí, aby jim zajistili vzdělání. Potom by tedy více členů KSČ v rodině (včetně respondenta) znamenalo více sociálního kapitálu, a tedy větší šanci na úspěch [srov. Hanley, McKeever 1997; Kreidl 2001].

Hypotéza 3B: Efekt respondentova členství v KSČ a členství jeho rodičů není aditivní. Členství v komunistické straně je tradičně ve stratifikačním výzkumu považováno za znak loajality k režimu [Walder 1995], která je vyžadována pro vstup do některých uzavřených pozic [Sørensen 1983], přičemž je postačující, pokud je respondent z „důvěryhodné“ rodiny, tj. nemusí sám mít „loajální“ atributy. Více členů KSČ v rodině potom již nezvyšuje kredibilitu nad rámec, který vyplývá ze skutečnosti, že je alespoň některý člen rodiny kredibilní.

Hypotéza 4: členství v KSČ bylo obzvláště efektivní kariérní strategií studentů z nižších vrstev. Walder, Li a Treiman (2000) ukázali, že komunistický režim v Číně nabízel dva různé kanály vzestupné mobility: vzdělání a členství v komunistické straně, přičemž členství v komunistické straně bylo převažující kariérní strategií méně vzdělaných lidí, kteří disproporčně pocházejí i v Číně z nižších vrstev [Deng, Treiman 1997]. Hypotéza 4 je zobecněním čínské zkušenosti.

Hypotéza 5: další vzdělávání učňů kompenzovalo dětem z neloajálních rodin negativní selekci při vstupu na střední školy s maturitou. Boguszak et al. (1990) tvrdí, že mimořádné formy studia byly způsobem, jak se rodiny snažily navázat vynuceně přerušovanou statusovou kontinuitu. Hypotéza 5 jde ještě dál a tvrdí, že mimořádné formy studia byly mobilityním kanálem pro děti z komunismem pronásledovaných rodin, zejména pak z rodin s vysokým kulturním kapitálem (vzděláním), ale vynuceně nízkým zaměstnaneckým statusem rodičů.

Model 12 obsahuje navíc oproti modelu 11 interakci mezi členstvím respondenta v KSČ a časem. Tato interakce je jen marginálně statisticky významná ($L^2=2$ při 1 stupni volnosti, $p=0,12$), přičemž BIC pro model 12 je výrazně horší než pro model

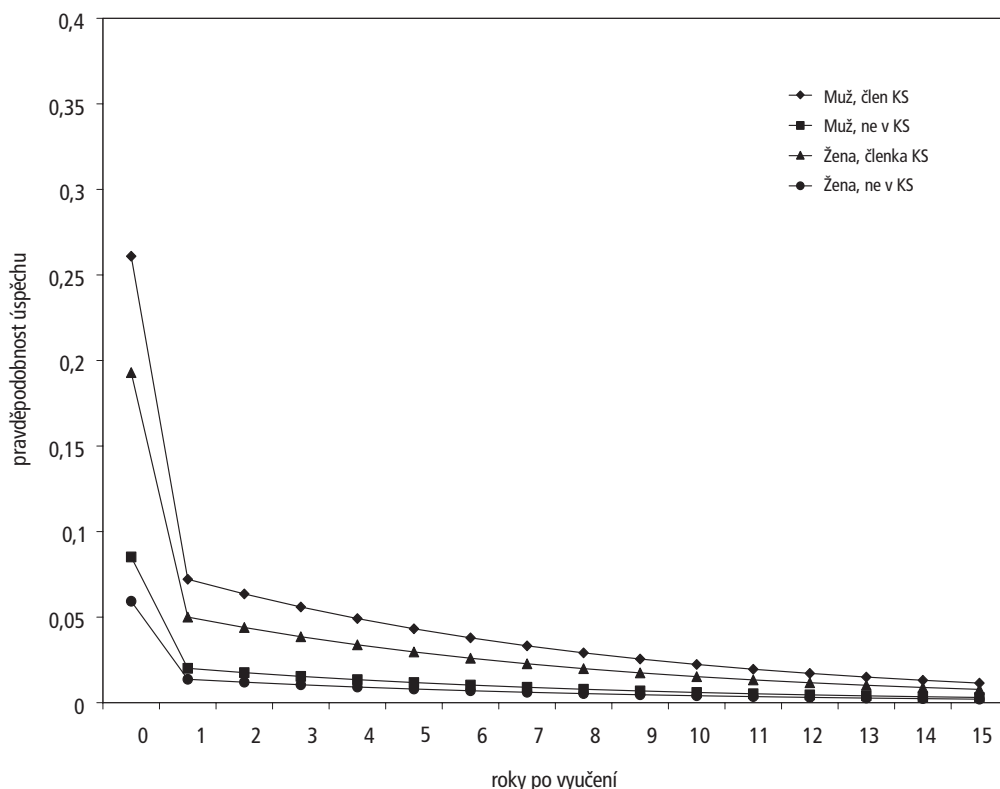
11 (–498 vs. –506). Koeficient asociovaný s uvedenou interakcí je nicméně i přesto zajímavý, neboť je oproti všem očekáváním kladný ($e^b = 1,05$), což znamená, že efekt členství v KSČ má v čase nejspíše mírně rostoucí efekt. Hypotéza 1 je tedy modelem 12 jednoznačně vyvrácena.

Model 13 obsahuje navíc oproti modelu 11 interakce mezi vzděláním otce a časem a mezi vzděláním matky a časem. Kritéria klasické inference vedou při porovnání modelů 11 a 13 k odlišnému závěru než BIC. Zatímco podle kritérií klasické inference je model 13 lepší než model 11 ($L^2 = 10$ při dvou stupních volnosti, $p = 0,007$), BIC je konzervativní a preferuje model 11 (BIC = –506) před modelem 13 (BIC = –494). Klasická inference preferuje model 13 i přesto, že ani jedna z dodatečně přidaných interakcí není sama o sobě statisticky významná. Z-statistika asociovaná s interakcí (vzdělání otce*čas) je –1,45 ($p = 0,15$) a pro interakci (vzdělání matky*čas) je z-statistika –1,65 ($p = 0,1$). Tento jev je pravděpodobně způsobem vysokou korelací obou interakčních členů a zmizí, pokud do modelu 11 přidáme jen jednu interakci, tak jako v modelech 14 a 15. Model 14 obsahuje pouze interakci mezi vzděláním otce a časem a koeficient s ní asociovaný je vysoce statisticky významný (z-statistika = –2,63, $p = 0,009$). Model 15 obsahuje pouze interakci mezi vzděláním matky a časem a také koeficient s ní asociovaný je vysoce statisticky významný (z-statistika = –2,72, $p = 0,007$). Model 16 nakonec obsahuje všechny interakce zahrnuté v modelech 12 a 13. Koeficienty tohoto modelu a statistiky jejich významnosti jsou opět uvedeny v tabulce 3. Modely 13, 14 a 15 dávají mírnou oporu teorii životního cyklu ve vzdělanostní stratifikaci- pokles vlivu statusu rodičů na dosažené vzdělání v čase je z nich nicméně zřejmý.

Existují dvě alternativní hypotézy o interakci mezi respondentovým členstvím v KSČ a členstvím rodičů. Vztah mezi těmito dvěma proměnnými může být buď aditivní (hypotéza 3A), nebo interakční (hypotéza 3B). Modely 17 a 18 testují, která z obou hypotéz je nejspíše pravdivá přidáním interakce mezi dichotomickou proměnnou měřící členství respondenta v KSČ a dichotomickou proměnnou označující členství rodičů v KSČ. Model 17 přidává tuto interakci do modelu 11, model 18 pak do modelu 16. V obou případech dochází k zásadnímu zlepšení kvality modelu jak podle kritérií klasické inference, tak podle BIC. Proto zamítám hypotézu 3A: vztah mezi respondentovým a rodičovským členstvím v KSČ je interakční, což naznačuje, že členství v KSČ fungovalo v socialistickém Československu spíše jako známka loajality celé rodiny než jako zdroj sociálního kapitálu. Tabulka 3 v pátém a šestém sloupci ukazuje jednotlivé koeficienty obou modelů.

Na základě modelů 19 a 20 zamítám rovněž hypotézy 4 a 5, a to jak podle kritérií klasické inference, tak podle BIC. Mimořádné vzdělávací dráhy tedy zřetelně nebyly exkluzivním mobilním kanálem ani pro politicky, ani pro socioekonomicky znevýhodněné vrstvy. Model 18 je tedy preferovaným modelem podle klasické inference a model 17 podle BIC (tabulka 3). Kvůli tomuto nekonzistentnímu závěru popíšu

Graf 2 – Odhadnuté pravděpodobnosti úspěchu v tranzici na druhou střední školu z modelu 17 podle pohlaví a členství v KSČ.⁴ Absolventi učebních oborů bez maturity, Československo, 1948–1989. Počet možných tranzicí v modelu= 53638.

v následující části textu oba modely a zhodnotím je i z hlediska odhadnuté pravděpodobnosti úspěchu v tranzici na druhou střední školu v čase.

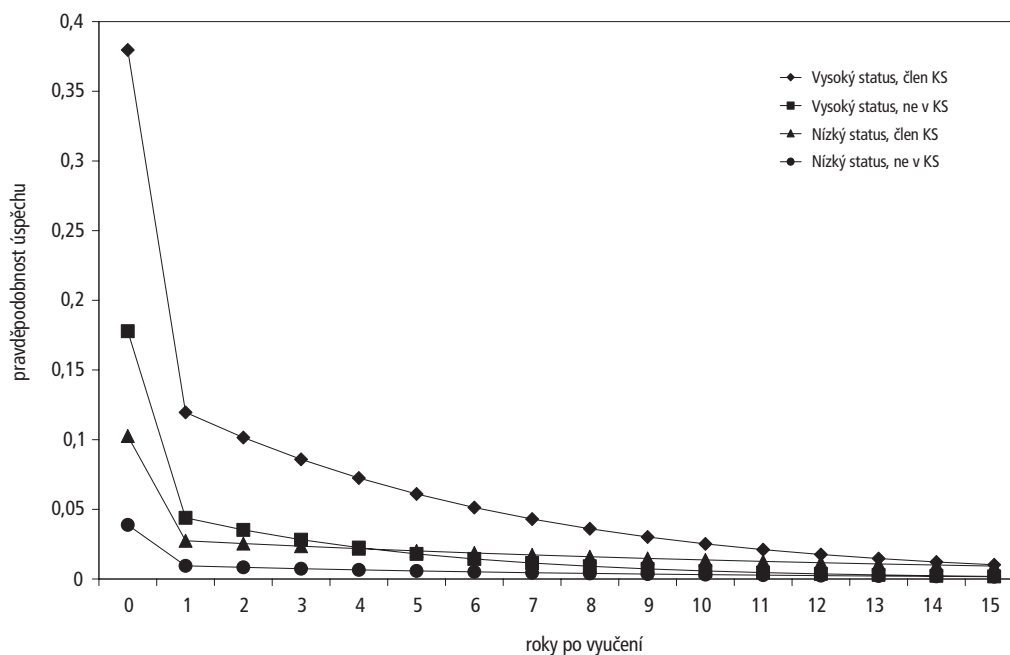
V grafu 2 jsou zachyceny pravděpodobnosti úspěchu v tranzici podle respondenta pohlaví a členství v KSČ odhadnuté z modelu 17. Ostatní vysvětlující proměnné v modelu jsou drženy konstantní: vzdělání obou rodičů je rovno 12 rokům, ISEI rodiny je 35 a předpokládána je průměrná velikost rodiny a rodiče, kteří nebyli nikdy členy KSČ. Je zřejmé, že průběh pravděpodobnosti v čase sleduje pro všechny čtyři zvolené profily podobný vzorec. Pravděpodobnost je nejvyšší v prvním roce po vyučení a potom rovnoměrně klesá, pro každou skupinu respondentů ovšem na kvantitativně podstatně odlišné úrovni. Muži, členové KSČ, mají 27 % pravděpodobnost pokračo-

[4] Ostatní hodnoty jsou konstantní. Vzdělání otce 12 let, vzdělání matky 12 let, ISEI rodiny = 35, počet sourozenců je roven průměrné hodnotě v souboru (2,43). V uvedeném případě nebyli rodiče členy KSČ.

vání studia v prvním roce po vyučení, ženy-členky KSČ mají šanci 19 %, zatímco muži- nestraníci jen 8 % a ženy- nestranice jen 6 %. V druhém roce po vyučení klesají pravděpodobnosti na 12 % pro muže-členy KSČ, 10 % pro ženy-členky KSČ a na přibližně 2 % pro nečleny i nečlenky KSČ. V dalších letech pravděpodobnosti úspěchu dále klesají. V desátém roce po vyučení jsou pro členy a členky KSČ okolo 2 % a pro nečleny a nečlenky jsou téměř nulové (graf 2). Patnáctém roce po vyučení je potom pravděpodobnost zahájení studia na maturitním typu střední školy fakticky nulová bez ohledu na pohlaví a členství v KSČ.

Grafy 3 a 4 zachycují pravděpodobnosti odhadnuté z modelu 18. Tento model je evaluován s použitím osmi profilů odlišených podle socioekonomického statusu, pohlaví a politického statusu respondenta. Vysoký status znamená, že otec dosáhl 17 roků vzdělání, matka 12 roků vzdělání a ISEI rodiny byl 60. Nízký status znamená,

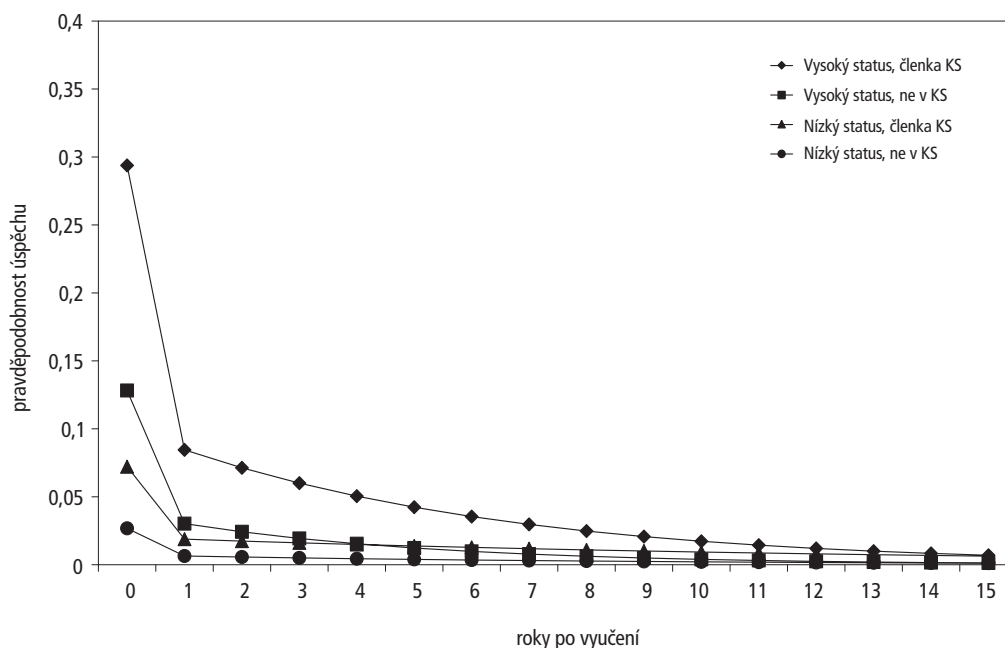
Graf 3 – Odhadnuté pravděpodobnosti úspěchu v tranzici na druhou střední školu z modelu 18 podle socioekonomického statusu rodiny a členství v KSČ.⁵ Absolventi učebních oborů bez maturity (pouze muži), Československo, 1948–1989. Počet možných tranzicí v modelu = 53638.

[5] Ostatní hodnoty jsou konstantní. Pro vysoký status: Vzdělání otce = 17 let, vzdělání matky 12 let, ISEI rodiny = 60. Pro nízký status: Vzdělání otce = 8 let, vzdělání matky 8 let, ISEI rodiny = 25. V obou případech je počet sourozenců roven průměrné hodnotě v souboru (2,43) a rodiče nebyli členy KSČ.

že otec i matka dosáhli pouze 8 roků vzdělání a ISEI rodiny je 25. Ve všech případech předpokládám průměrně velikou rodinu a rodiče, kteří nikdy nebyli členy KSČ. Pravděpodobnosti odhadnuté pro muže najdeme v grafu 3, pro ženy v grafu 4. Mezi muži mají největší pravděpodobnost úspěchu v prvním roce po vyučení členové KSČ s vysokým statusem původu (38 %), poté následují nečlenové KSČ s vysokým statusem (18 %), členové KSČ s nízkým statusem (10 %) a nečlenové KSČ s nízkým statusem (4 %). S tím, jak v čase narůstá efekt respondentova vlastního členství v KSČ a klesá efekt statusu rodiny původu, se šance druhé a třetí skupiny v grafu 3 vyrovnávají. Ve čtvrtém roce po vyučení je pravděpodobnost úspěchu pro členy KSČ s vysokým statusem 12 %, pro nečleny KSČ s vysokým statusem a pro členy KSČ s nízkým statusem 2,5 % a pro nečleny KSČ s nízkým statusem jen 0,5 %. V desátém a dalších letech po vyučení klesne pravděpodobnost pro nečleny KSČ bez ohledu na status na úroveň 0 %, zatímco pro členy KSČ se i nadále udržují na úrovni 2–3 % (graf 3).

Graf 4 – Odhadnuté pravděpodobnosti úspěchu v tranzici na druhou střední školu z modelu 18 podle socioekonomického statusu rodiny a členství v KSČ.⁶ Absolventi učebních oborů bez maturity (pouze ženy), Československo, 1948–1989. Počet možných tranzicí v modelu = 53638.

[6] Ostatní hodnoty jsou konstantní. Pro vysoký status: Vzdělání otce = 17 let, vzdělání matky 12 let, ISEI rodiny = 60. Pro nízký status: Vzdělání otce = 8 let, vzdělání matky 8 let, ISEI rodiny = 25. V obou případech je počet sourozenců roven průměrné hodnotě v souboru (2,43) a rodiče nebyli členy KSČ.

Mezi ženami (graf 4) pozorujeme podobný vzorec vývoje nerovností v čase. V prvním roce po vyučení mají největší pravděpodobnost pokračování studia členky KSČ s vysokým socioekonomickým statusem rodiny původu (29 %). Poté následují nečlenky KSČ s vysokým statusem (13 %), členky KSČ s nízkým statusem (7 %) a nečlenky KSČ s nízkým statusem (3 %). Už ve čtvrtém roce po vyučení se vyrovnávají pravděpodobnosti pro členky KSČ s nízkým statusem a nečlenky KSČ s vysokým statusem (2 % pro obě skupiny), zatímco členky KSČ s vysokým statusem mají stále šanci okolo 5 % a nečlenky KSČ s nízkým statusem jen 0,5 %. V patnáctém roce po vyučení je pravděpodobnost zahájení studia na střední škole s maturitou prakticky nulová pro všechny ženy bez ohledu na status nebo politickou příslušnost (graf 4).

Závěry

Klasické modely dosahování vzdělání nejsou adekvátní pro popis vzdělanostní stratifikace v socialistickém Československu. Dokonce ani multinomiální tranzitivní model [Breen a Jonsson 2000] není adekvátní, protože nepočítá s možností návratu na střední školu a *de facto* zrušení důsledků původní volby. V tomto textu jsem ukázal, že volba učebního oboru bez maturity, která byla dosud v rámci československého vzdělávacího systému považována za slepou uličku, nevedla nutně k ukončení vzdělávacího procesu. Přibližně jedna sedmina učňů se po vyučení vrátila na druhou střední školu, kde mohli dosáhnout maturity. Značná část z nich pokračovala ve studiu bezprostředně po vyučení, mnozí se ale vraceli do školy po několikaleté přestávce.

Výběr uchazečů pro další vzdělávání učňů byl významně podmíněn sociálními a ekonomickými charakteristikami rodiny původu, podobně jako jiné vzdělávací tranzice. Vliv sociálně ekonomického zázemí na úspěch v tranzici na druhou střední školu byl nicméně nejsilnější bezprostředně po ukončení učebního oboru a později, jak respondenti stárli a byli stále více vystaveni sociálním světům mimo svou rodinu, vliv statusu rodičů slábl. Ovšem ani po patnácti letech po opuštění školy vliv rodiny původu na pravděpodobnost návratu do školy docela nevymizel. Tento výsledek potvrzuje hypotézu o vlivu životního cyklu na dosažené vzdělání a je velmi robustním potvrzením teorie životního cyklu ve vzdělávání.

Další vzdělávání učňů bylo mechanismem vzdělávání komunistických kádrů. Učni, kteří vstoupili do komunistické strany, několikanásobně zvýšili svoji šanci na dosažení maturity, a tím i na pozdější zaměstnanecký postup. V průběhu života se výhoda spojená se členstvím v KSČ mírně zvyšovala, a tak i relativně staří lidé měli stále možnost vstoupit do KSČ a začít „dělat kariéru“, což bylo jinak již prakticky vyloučené. Tento efekt členství v KSČ na vzdělanostní mobilitu zůstal v předchozích analýzách ze dvou důvodů skryt. (1) autoři se v minulosti zabývali výhradně nejvyšším do-

saženým vzděláním a nesledovali detailně vzdělávací dráhy a (2) žádný z analytiků v minulosti nepoužil detailní informaci o roce respondentova vstupu do komunistické strany jako vysvětlující proměnnou v modelu dosahování vzdělání. Pro další výzkum zbývá zodpovědět otázku, jaká část těchto „politických“ maturantů později vstoupila na vysokou školu a jak se vyvíjel jejich zaměstnanecký status a příjmová situace poté, co se dodatečně zvýšili svoji kvalifikaci. K takové analýze ale zřetelně nebude stačit pouhá aplikace *time hazard modelů*, jaké použili Walder, Li a Treiman [2000], ale bude třeba použít složitějších metod sledujících celý řetězec vazeb mezi zaměstnaneckým statutem, vzděláním a politickým statutem. Navíc bude třeba znát přesně načasování změn všech tří statusů, naštěstí použitý datový soubor [Treiman, Szelényi 1994] takovou informaci disponuje.

Členství v KSČ má zřetelně charakter politického spíše než sociálního kapitálu a je tedy znakem loajality a prověřenosti namísto množství sociálních kontaktů. Přestože politická aktivita respondentů samých hrála v determinaci vzdělanostních šancí klíčovou úlohu, jistým, byť několikanásobně slabším kreditem byl i politický status rodiny původu. Politický status rodičů měl nicméně kladný efekt jen na vzdělávací perspektivu učňů, kteří sami nebyli politicky aktivní. U učňů, jež sami byli členy KSČ, neznamenal politický kapitál jejich rodičů žádnou dodatečnou výhodu.

Přestože Boguszak et al. (1990) tvrdili, že mimořádné formy studia byly pro politicky diskriminované studenty „druhou šancí“ na doplnění studia, tato studie o tom nepodala žádný důkaz. Je ovšem možné, že ke kompenzacím docházelo například v terciárním vzdělávání, to je nicméně otázka patřící již do jiného textu. Přesto ale tento text společně s předchozí publikovanou studií [Kreidl 2001] dokládají dosud hypotetické tvrzení [např. Hanley 2001; Hanley, McKeever 1997; Matějů 1993; Nieuwbeerta, Rijken 1996; Róbert 1991; Simkus, Andorka 1982; Szelényi, Aschaffenburg 1993], že se komunistické administrativní zásahy do vzdělávání dotkly i středního školství. Jejich kompenzace v negativně postižených rodinách ovšem nebyla empiricky doložena a zůstává tak spíše v rovině dohadů [srovnej např. Hanley, McKeever 1997; Heynes, Bialecki 1993; Simkus, Andorka 1982; Szelényi, Aschaffenburg 1993].

Literatura

- Astone, Nan Marie, Robert Schoen, Margaret Ensminger a Kendra Rothert 2000. „School Reentry in Early Adulthood: The Case of Inner-City African Americans.“ *Sociology of Education* 73: 133–154.
- Blau, Peter M. a Otis Dudley Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Blossfeld, Hans Peter a Yossi Shavit 1993. „Persisting Barriers. Changes in Educational Attainment in Thirteen Countries.“ Pp. 1–23 in: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Boguszak, Marek, Ivan Gabal a Petr Matějů 1990. „Ke koncepcím vývoje sociální struktury ČSSR. Příspěvek k reflexi československé sociologie.“ *Sociologický časopis* 26: 168–186.
- Breen, Richard a Jan O. Jonsson 2000. „Analyzing Educational Careers: A Multinomial Transition Model“ *American Sociological Review* 65: 754–772.
- Brinton, Mary 1993. *Women and the Economic Miracle*. Berkeley: University of California Press.
- Deng, Zhou, Donald J. Treiman 1997. „The Impact of the Cultural Revolution on Trends in Educational Attainment in the People's Republic of China.“ *American Journal of Sociology* 103: 391–428.
- Featherman, David L., Robert M. Hauser 1978. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Ganzeboom, Harry B. G., Donald J. Treiman, Wout Ultee 1991. „Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond.“ *Annual Review of Sociology* 17: 277–302.
- Ganzeboom, Harry B. G., Paul M. De Graaf, Donald J. Treiman 1992. „A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status.“ *Social Science Research* 21: 1–56.
- Gorard, Stephen, Gareth Rees, Ralph Fevre. 1999. „Patterns of Participation in Lifelong Learning: Do Families Make a Difference?“ *British Educational Research Journal* 25: 517–532.
- Hanley, Eric 2001. „Centrally Administered Mobility Reconsidered: The Political Dimension of Educational Stratification in State Socialist Czechoslovakia.“ *Sociology of Education* 74: 25–43.
- Hanley, Eric, Mathew McKeever 1997. „The Persistence of Educational Inequalities in State-Socialist Hungary: Trajectory Maintenance versus Counterselection.“ *Sociology of Education* 70: 1–18.
- Hansen, Nordli Marianne 1995. „Social and Economic Inequality in the Educational Career: Do the Effects of Social Background Characteristics Decline?“ *European Sociological Review* 13: 305–321.
- Hauser, Robert M., William H. Sewell. 1985. „Birth Order and Educational Attainment in Full Sibships.“ *American Educational Research Journal* 22: 1–23.
- Heynes, Barbara a Ireneusz Bialecki 1993. „Educational Inequality in Post-War Poland.“ Pp. 303–335 in: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Kreidl, Martin 2001. The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989. *Sociological Papers* 2/2001. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Li, Bobai a Andrew G. Walder 2001. „Career Advancement as Party Patronage: Sponsored Mobility into the Chinese Administrative Elite, 1949–1996.“ *American Journal of Sociology* 106: 1371–1408.
- Mare, Robert 1981. „Change and Stability in Educational Stratification“ *American Sociological Review* 46: 295–305.
- Mare, Robert 1993. „Educational Stratification on Observed and Unobserved Components of Family Background.“ Pp. 351–376 in: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Matějů, Petr 1993. „Who Won and Who Lost in the Socialist Redistribution in Czechoslovakia?“ Pp. 251–271 in: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Nieuwbeerta, Paul, Susanne Rijken 1996. „Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1940–1979.“ *Czech Sociological Review* 4: 187–210.
- Raftery, Adrian E. 1995. „Bayesian Model Selection in Social Research.“ *Sociological Methodology* 25: 111–163.
- Schömann, Klaus, Rolf Becker 1995. „Participation in Further Education over the Life Course: A Longitudinal Study of Three Birth Cohorts in the Federal Republic of Germany.“ *European Sociological Review* 11: 187–208.
- Simkus, Albert, Rudolf Andorka 1982. „Inequalities in Educational Attainment in Hungary, 1923–1973.“ *American Sociological Review* 47: 740–751.
- Shavit, Yossi, Hans Peter Blossfeld (eds.). 1993. *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder: Westview Press.
- Shavit, Yossi, Jennifer L. Pierce 1991. „Sibship Size and Educational Attainment in Nuclear and Extended Families: Arabs and Jews in Israel.“ *American Sociological Review* 56: 321–330.
- Sørensen, Aage B. 1985. „Processes of Allocation to Open and Closed Positions in The Social Structure.“ *Zeitschrift für Soziologie* 12:203–224.
- Szelényi, Szonja, Karen Aschaffenburg 1993. „Inequalities in Educational Opportunity in Hungary.“ Pp. 273–302 in: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Šafář, Zdeněk 1972. „Komplexní determinace sociálního postavení.“ Pp. 277–308 in: *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Editovali V. Rollová, J. Alan, B. Jungman a Z. Šafář. Bratislava: ČSVUP.
- Treiman, Donald J., Harry B. G. Ganzeboom, Suzanne Rijken 1998. „Educational Expansion and Educational Achievement in a Comparative Perspective“. Paper presented at the meeting of the Research Committee on Social Stratification and Mobility, International Sociological Association, Taipei, Taiwan. 7–9 January 1998.
- Treiman, Donald, Harry B. G. Ganzeboom 1998. „The Fourth Generation of Comparative Stratification Research.“ Revised paper presented at the meeting of the Research Committee on Social Stratification and Mobility, International Sociological Association, Montreal, Canada. 6–7 August 1997.
- Treiman, Donald J., Kam-Bor Yip. 1989 „Educational and Occupational Attainment in 21 Countries“. Pp. 373–394 in: *Cross-National Research in Sociology*. ASA Presidential Series. Editoval Melvin Kohn. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE.

- Treiman, Donald J., Ivan Széleányi 1994. *Social Stratification in Eastern Europe after 1989. General Population Survey. Provisional Codebook*. Treiman, Donald J. a Ivan Széleányi [principal investigators]; Los Angeles: UCLA, Institute for Social Science Research, Social Science Data Archive [distributor].
- Tuijnman, A. 1991. „Lifelong Education: A Test of the Accumulation Hypothesis.“ *International Journal of Lifelong Learning* 10: 275–285.
- Turner, Ralph 1960. „Sponsored and Contest Mobility and the School System.“ *American Sociological Review* 25: 855–867.
- Walder, Andrew 1995. „Career Mobility and the Communist Political Order.“ *American Sociological Review* 60: 309–328.
- Walder, Andrew, Bobai Li, Donald Treiman 2000. „Politics and Life Chances in a State Socialist Regime: Dual Career Paths into the Urban Chinese Elite, 1949–1996.“ *American Sociological Review* 65: 191–209.
- Wong, Raymond Sin-Kwok 1998. „Multidimensional Influences of Family Environment in Education: The Case of Socialist Czechoslovakia.“ *Sociology of Education* 71: 1–22.

O autorovi

Mgr. Martin Kreidl vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy (1999) a na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (2001); na sociologických katedrách obou univerzit je také od roku 1999 postgraduálním studentem. Od roku 1996 (s přestávkou v letech 2000–2001) pracuje v týmu pro výzkum sociální stratifikace v Sociologickém ústavu AV ČR. V současnosti je dále zaměstnán v Centru pro sociální a ekonomické strategie na Fakultě sociálních věd UK v Praze. K jeho výzkumným zájmům patří sociální nerovnosti, sociologie vzdělání a sociální demografie.

Vliv nerovnoměrného vývoje vzdělanostního systému na vzdělanostní nerovnosti po roce 1989 v ČR

Natalie Simonová

Abstrakt

Tento text se zabývá dopadem nerovnoměrného vývoje sekundárního a terciárního sektoru školství na vzdělanostní nerovnosti v České republice po roce 1989. Vychází přitom ze zjištění, ke kterému dospěli Gerber a Hout [1995] a Gerber [2000], tj. že přetlak uchazečů, ke kterému dojde mezi dvěma úrovněmi vzdělání, zvyšuje nerovnosti v přístupu ke vzdělání v neprospěch nižších sociálních vrstev. S využitím metody logistické regrese byl modelován vliv sociálního původu na pravděpodobnost úspěšného přechodu mezi středním a vysokým školstvím v období let 1948–1999. Hypotézu o rostoucím vlivu sociálního původu na úspěch v přechodu mezi střední a vysokou školou v devadesátých letech se však nepodařilo potvrdit. Trend po roce 1989 naopak hovoří ve prospěch snižujících se nerovností v přístupu ke vzdělání. Zatímco v 70. a 80. letech vzdělanostní nerovnosti podle dosaženého vzdělání otce rostly, v 90. letech klesaly až na úroveň 50. a 60. let. Vysvětlení tohoto zjištění je spatřeno ve struktuře maturantů, kteří se hlásí na vysokou školu.

Úvod

Vzdělání, zaměstnání a příjem představují tři hlavní dimenze moderních stratifikačních systémů. Jednotlivé společnosti se pak od sebe liší způsobem, jímž jsou tyto společensky ceněné statky distribuovány [např. Treiman 1970]. Jedním ze stěžejních mechanismů, jimiž jedinec dosahuje svého postavení v rámci sociální struktury, je vzdělávací dráha.

V souvislosti s nerovnostmi v přístupu ke vzdělání proto vyvstává problém distribuce vzdělání jako kapitálu, který svému nositeli přináší zisk v podobě vyššího sociálního statusu. Realitou jsou nerovné šance dětí pocházejících z různých sociálních vrstev na dosažení stejné úrovně vzdělání. Tyto šance se v čase i prostoru mění – otevřenost vzdělávacích systémů jednotlivých společností se liší a vyvíjí. Analýza vzdělanostních nerovností proto vždy byla a stále je velkou a lákavou výzvou.

Sociální struktura české společnosti podléhala po čtyřicet let redistributivní logice státního socialismu, kterou po roce 1989 opustila. Cílem této práce je ukázat pomocí logistického modelu dosahování vzdělání [Mare 1981], jakým způsobem a v jakém směru ovlivnil nerovnoměrný vývoj středního a vysokého školství po roce 1989 vzdělanostní nerovnosti v České republice. Dominantní tezí celého textu je tvrzení, že rapidní nárůst počtu maturantů, a tedy potenciálních uchazečů o studium v terciárním sektoru školství, vytvořil přetlak, který vedl k nárůstu nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání. Využívám tak zjištění, ke kterému empiricky došli Gerber a Hout [1995], tj. že relativní šance v nerovnostech jsou závislé mj. na vývoji vzdělávacího systému a že přetlak mezi jednotlivými úrovněmi vzdělání znevýhodňuje převážně nižší sociální vrstvy. Tento předpoklad aplikuji na české prostředí.

Teorie zabývající se vzdělanostními nerovnostmi

Teoretická uchopení problematiky vzdělanostních nerovností zahájili stoupenci modernizační teorie [Blau, Duncan 1967; Featherman, Houser 1979; Treiman 1970], kteří zastávali názor, že vliv sociálního původu na stupeň dosaženého vzdělání dítěte v moderních industriálních společnostech klesá v čase. Konfliktualistická teorie či jinak teorie kulturní reprodukce [Collins 1971, 1979; Bourdieu 1973; De Graaf 1986] tvrdí, že tento vliv klesá pouze na počátečních tranzicích. Podle konceptu tzv. „maximálně udržované“ nerovnosti [Raftery, Hout 1993] klesá vliv sociálního původu pouze na těch tranzicích, na kterých je nasycena poptávka privilegovaných společenských vrstev. Hypotéza socialistické transformace [Matějů 1986, 1993], zabývající se vývojem vzdělanostních nerovností v socialistických státech, mluví o jejich počáteční redukci a následném růstu. Teorie udržování statusu [Hanley, McKeever 1997] tvrdí, že nerovnosti v alokaci vzdělání za socialismu nepoklesly především díky schopnosti členů předkomunistické elity zachovat si a využít svá privilegia i v komunistickém období.

(1) Centrální tezí modernizační teorie je, že efekty sociálního původu na dosažené vzdělání klesají [Blau, Duncan 1967; Featherman, Houser 1979; Treiman 1970]. Tato teorie v duchu funkcionalistické koncepce [např. Davis, Moore 1945] předpokládá, že proces industrializace vedl prostřednictvím změn v distribuci pracovních sil k radikální transformaci sociální struktury. S růstem poptávky po kvalifikované pracovní síle došlo ke zvýšení dostupnosti vzdělání. Růst vzdělanostních příležitostí, ale především pak změna principů v alokaci vzdělání, vynucená požadavkem efektivního fungování společenského systému, měly za následek pokles vlivu sociálního původu na stupeň dosaženého vzdělání dítěte.

Empirické doložení této industrializační (modernizační) teorie provedli autoři Blau a Duncan [1967] a Featherman s Houserem [1979]. Podle nich skutečně v USA

poklesla závislost vzdělání na sociálním původu. Dokládají jak rostoucí průměrnou úroveň vzdělání (na úroveň střední školy), tak klesající vzdělanostní nerovnosti, odvozené z rostoucích kumulativních procentních distribucí dokončeného vzdělání pro jednotlivé věkové kohorty [Featherman, Houser 1979]. Vzdělání v jejich pojetí implicitně vystupuje v podobě nakumulovaných roků formálního vzdělávání. S využitím metody path analýzy a lineární regrese, kdy např. porovnáním koeficientů vyjadřujících vliv faktorů determinujících stupeň vzdělání a porovnáním korelací mezi standardizovanými proměnnými (např. otcovým vzděláním, jeho zaměstnaneckým statutem, respondentovým vzděláním, statutem jeho prvního a současného zaměstnání, velikostí bydliště, rasou, počtem sourozenců atd.) pro jednotlivé věkové kohorty, zjistili klesající efekt askriptivních faktorů (sociálního původu). Čím vyššího stupně industrializace tedy každá země bez rozdílu podle modernizační teorie dosáhne, tím „rovnější“ bude její vzdělávací systém. I přes zlepšující se socioekonomické zázemí rodin však podle Feathermana a Housera zůstává zachována nerovnost v přístupu na vysoké školy, a to kvůli nákladům na studium, které vzrostly nad možnosti střední třídy.

Použití lineárního regresního modelu determinace nejvyššího dosaženého vzdělání a neznalost konceptu relativních šancí v přístupu ke vzdělání jsou hlavními limity prací autorů Blaua, Duncana [1967] a Feathermana, Housera [1979]. Tyto kritiky jsou rozpracovány podrobněji níže, v metodologické části tohoto textu.

(2) S modernizační teorií polemizuje teorie konfliktualistická (teorie kulturní reprodukce). Ta tvrdí, že vzdělání slouží jako nástroj vyšších sociálních skupin k udržení privilegií dominance a vylučuje členy nižších sociálních skupin ze žádaných a odměňovaných pozic v sociální struktuře [Collins 1971, 1979; Bourdieu 1973]. Transmise kulturních, nikoli finančních zdrojů, je primární determinantou dosažené úrovně vzdělání. Udržování privilegií vyšších vrstev se neodehrává na úrovni primárního a určitého typu sekundárního vzdělání (díky jejich postupující demokratizaci), ale především na úrovni kvalifikačně vyšších stupňů vzdělání. Efekt sociálního původu tedy klesá pouze v počátečních tranzicích a nikoli na tranzicích pozdějších.

Tuto teorii aplikoval De Graaf [1986], který se pokusil oddělit ekonomickou a kulturní složku sociálního původu a analyzoval tak vliv finančních a kulturních zdrojů na dosažené vzdělání dětí. Z výchozích konfliktualistických teoretických předpokladů De Graaf vyvodil dvě hypotézy. První tvrdí, že míra, kterou může být vysvětlen vliv socioekonomických charakteristik rodičů na dosažené vzdělání dětí pomocí distribuce finančních zdrojů, klesá v čase. Druhá hypotéza tvrdí, že míra, kterou může být vysvětlen vliv socioekonomických charakteristik rodičů na dosažené vzdělání dětí pomocí distribuce kulturních zdrojů, roste v čase. Tyto dvě hypotézy Graaf testoval na dvou nizozemských kohortách oddělených rokem 1950 a zdůraznil, že zdejší školský systém se od tohoto roku stal v podstatě bezplatným. Vliv rodinného prostředí

měřil na dosaženém vzdělání dvou nejstarších sourozenců. První hypotézu se mu podařilo potvrdit, druhou nikoli. To podle Graafa znamená, že závislost mezi sociálním původem a stupněm dosaženého vzdělání již nelze připisovat distribuci finančních zdrojů. Zároveň však přímý efekt sociálního původu zůstává nezměněn, tj. mezigenerační reprodukce vzdělání zůstává stabilní.

(3) Raftery a Hout, zastánci poněkud vyhraněnější verze teorie kulturní reprodukce, vyvinuli na irských datech koncept tzv. „maximálně udržované“ nerovnosti ve vzdělanostních příležitostech. V důsledku toho, že si vyšší sociální skupiny chtějí udržet své dominantní postavení ve společnosti, se efekt sociálního původu na žádné z úrovní vzdělání podle autorů nemění. Změní se pouze za situace, kdy je na daném stupni školského systému nábor dětí ze statusově zvýhodněných sociálních skupin už tak vysoký, že další expanze vzdělávacího systému pojme i děti z nižších sociálních skupin. Jen tak vzrostou i příležitosti nízkostatusových dětí k uskutečnění dané tranzice. Než se ale poptávka sociálně zvýhodněných skupin po určitém stupni vzdělání vyrovná nabídce odpovídajících studijních míst, tlačí tyto skupiny na zvýšení jejich kapacity, odstranění školného, snížení vstupních požadavků apod. Do té doby zároveň nevede expanze systému k lepším šancím dětí ze znevýhodněných skupin, takže se ani nemění vztah mezi sociálním původem a danou vzdělanostní tranzicí.

Na konkrétním příkladu Irska v období let 1921–1975 ukazují Raftery a Hout [1993], že jediné když se nasatí poptávka společensky zvýhodněných skupin po určité úrovni vzdělání, tj. jestliže se jejich úspěšnost v odpovídající tranzici blíží 100 %, a expanze vzdělávacího systému i nadále pokračuje, klesá vliv sociálního původu na tuto tranzici, tj. poměry šancí se snižují. Bez rostoucí nabídky studijních míst nedojde k redistribuci vzdělanostních příležitostí mezi sociálními vrstvami. Jedině expanze systému školství zvýší vzdělanostní příležitosti znevýhodněných sociálních skupin, a to hlavně přes oslabení výběrových kritérií (tak, aby jim vyhovělo co nejvíce studentů) spíše než redefinicí selekce. V Irsku tak sice došlo ke zmenšení celkových třídních rozdílů v procesu dosahování vzdělání, ale třídní bariéry odstraněny nebyly. Pouze se staly méně příčinnými, protože vzdělávací systém dospěl až do bodu, kde si mohl dovolit být méně selektivní.

Ke shodnému závěru dospěli Gerber a Hout [1995] na ruských datech. Nerovnoměrný vývoj středního a vysokého školství v období sovětského Ruska vedl k silnému přetlaku uchazečů na vstupu do terciární úrovně školství, který znevýhodnil převážně nižší sociální vrstvy. Celkově se v Rusku rozdíl v pravděpodobnosti dosažení vysokoškolského vzdělání, způsobené sociálním původem, ve třech poválečných kohortách nezměnily, a to navzdory rovnostářským záměrům.

(4) Hypotéza socialistické transformace tvrdí, že po počáteční redukci vlivu efektů sociálního původu, způsobené zavedením kvót, došlo v socialistických státech k jejich

opětovnému růstu. Jakmile totiž nová elita upevnila svá privilegia a převzala kontrolu nad vzdělávacím systémem, snažila se přijmout taková opatření, která by zajistila jejím dětem vzdělanostní výhody. Proto došlo k nárůstu vlivu sociálního původu v pozdějších letech socialistických režimů [např. Matějů 1986, 1993]. Počáteční redukci vlivu sociálního původu však oponent této teorie Hanley [2001] připisuje rychlé expanzi školského systému, nikoli kvótním zásahům při přijímání na střední a vysoké školy. Také pokles vzdělanostních nerovností po roce 1948 na úrovni středního školství považuje za důsledek této expanze. Selekcí na základě politických kritérií považuje za patrnou až po roce 1968. Ovšem Kreidl [2001] ukázal, že kvóty prokazatelně snížily vliv zaměstnání rodičů na úspěšnost v tranzicích i před rokem 1968, a to na učňovských školách (v letech 1948–1953, a potom znovu v letech 1969–1974) a na průmyslových školách (mezi lety 1948–1953, a opět v letech 1970–1974).

(5) Jiná teorie týkající se socialistických zemí, teorie udržování statusu, tvrdí, že to byli právě členové předkomunistické elity (především dvou velkých skupin: administrativních kádrů a odborníků), kteří si dokázali udržet svá privilegovaná postavení a úspěšně je využít i za nově nastoleného režimu pro zabezpečení patřičného vzdělání svých dětí. Tohoto cíle dosáhli využitím svého sociálního a kulturního kapitálu. Proto nerovnosti v alokaci vzdělání nepoklesly [Hanley, McKeever 1997]. Jedná se v podstatě o aplikaci teorie kulturní reprodukce na socialistické státy. Socialistické Maďarsko prošlo podle Hanleyho a McKeevera [1977] právě tímto vývojem, který pramenil primárně z nespravedlivé distribuce kulturního (spíše než sociálního) kapitálu. Wong [1998] hovoří o komplexu kapitálů, kterými disponují jednotlivé rodiny a které nasazují podle okolností v různém poměru tak, aby dosáhli pro své potomky žádaného vzdělání. Na příkladu Československa ukazuje, že sociální kapitál, operacionalizovaný jako členství v komunistické straně, převzal důležitou úlohu zprostředkovatele mezi-generační nerovnosti.

Reformy vzdělávacích systémů

Problematika reformy vzdělávacích systémů je atraktivní především kvůli své rovnostářské rétorice, ať už v explicitně meritokratickém či „třídně spravedlivém“ smyslu. Nezodpovězenou otázkou zůstává, zda vůbec lze reformami vzdělávacích systémů docílit pozitivního efektu. Možnosti státních institucí dosáhnout snížení nerovností v alokaci vzdělání jsou nejčastěji studovány na příkladu bývalých socialistických společností. Obě teorie týkající se vývoje vzdělanostních nerovností v socialistických zemích však chtějí říci jedno: socialistické režimy nenaplnily proklamované odstranění vzdělanostních nerovností, jejich hladina zůstala v podstatě stejná.

Jednotlivé studie ukazují, že egalitářské reformy nevedly k redukci vlivu sociálního původu na jakoukoli ze vzdělanostních tranzicí. Paradoxně tak k poklesu sta-

tusových nerovností v přístupu ke vzdělání došlo jen na nižších a středních tranzicích v politicky „západním“ Nizozemsku a Švédsku [Shavit, Blossfeld 1993]. Dronkers [1993] se zaměřil na to, zda reforma školského systému v Nizozemsku zmenšila vliv zaměstnání a vzdělání rodičů ve prospěch výkonových principů. Došel k závěru, že i přes signifikantní poměrný nárůst těch, kteří prošli tranzicemi (změnila se distribuce vzdělání), se efekty zaměstnaneckého statusu a vzdělání rodičů na tyto zvýšené podíly nezměnily (principy alokace zůstaly stejné). Nepřímo však podle Dronkerse došlo k rovnějšímu přístupu ke vzdělání, a to ne prostřednictvím snížení vlivu zaměstnání a vzdělání rodičů, jak již bylo řečeno, ale zvýšením možností studovat déle a na vyšších stupních nizozemského vzdělávacího systému.

Simkus a Andorka (1982) provedli analýzu vývoje maďarského vzdělanostního systému v období let 1923–1973 a popsali institucionální změny a expanzi vzdělanostního systému na všech úrovních. Zjistili, že Maďarsko prošlo opačným vývojem než USA, že sice došlo k poklesu vlivu sociálního původu na dřívější tranzice, ale vliv na pozdějších tranzicích zůstal stabilní. Výsledek připsali vzdělanostní politice 50. let zaměřené na zlepšení vzdělanostních příležitostí pro nižší třídy. Stejně jako v tehdejší Československu i zde došlo k poklesu třídních nerovností ve vzdělanostních příležitostech na nižších úrovních školství, ale k žádné změně na vyšších stupních.

Gerber a Hout [1995], kteří zkoumali vývoj na poli vzdělání v Rusku, odhalili přetrvávající úroveň nerovností v dosahování vzdělání, způsobených vzděláním rodičů, zaměstnáním živitele rodiny a geografickým původem, a to navzdory oficiálním reformistickým snahám. Došlo zde k podobnému vývoji jako v ostatních zemích: výrazná expanze sekundárního sektoru školství narazila na nedostatečnou kapacitu sektoru terciárního. V přetlaku uchazečů byli úspěšnější uchazeči ze společensky zvýhodněných skupin, jejichž šance se ještě zvýšily po roce 1965, kdy bylo upuštěno od Chruščovových reforem. Výsledným efektem byla nulová změna v nerovnostech způsobených sociálním původem při vstupu do terciárního sektoru. Vývoj v postsovětském Rusku ještě více znevýhodnil nízkostatusové studenty v přístupu na akademický typ středních škol (tj. potvrdil teorii maximálně udržované nerovnosti), zatímco situace při vstupu na vysoké školy je podle posledních dat nejednoznačná [Gerber 2000].

Historicky ojedinělým případem radikálního snížení vlivu otcova socioekonomického statusu na dosažené vzdělání syna je socialistická Čína po reformách provedených za tzv. kulturní revoluce v letech 1966–1976 [Deng, Treiman 1997]. Mohutná státní intervence nastolila vysoce rovnostářský přístup ke vzdělání prostřednictvím eliminace výhod rodiny původu (vzdělání, majetku, postavení), ovšem pouze na relativně krátké období.

Tento text, věnovaný vývoji vzdělanostních nerovností v popřevratové České republice, je inspirován výše uvedenými závěry, ke kterým dospěli Gerber a Hout.

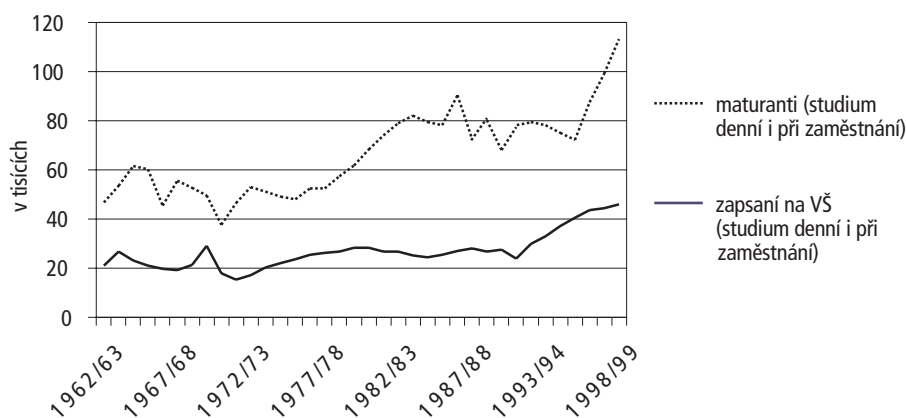
Z rychlé expanze úplného středního školství a zároveň nedostatečného rozvoje terciárního sektoru lze usuzovat na růst vzdělanostních nerovností na tranzici mezi těmito dvěma úrovněmi vzdělání.

Vývoj v českých zemích

V Čechách bylo podle Matějů [1990] dominantním trendem postupné zpomalování tempa vývoje vzdělanostních příležitostí k získání maturity a vysokoškolského vzdělání, které postupně přešlo až k poklesu podílů těch, jež by byli schopni ho dosáhnout. Výsledkem pak bylo nízké zastoupení lidí s dokončeným úplným středním a vysokoškolským vzděláním. V důsledku ideologicky podmíněné redistributivní logiky (např. kvótního systému přidělování studijních míst) došlo také postupně k poklesu kvality vzdělávacího systému, a nepřímo tak i k poklesu prestiže vzdělání a jeho nízkému odměňování [Matějů 1986b, 1991a]. Při stagnaci celkové vzdělanostní mobility rostl podíl vzdělanostních sestupů, tj. podíl vzestupů klesal [Matějů 1986a]. Celkově nedošlo za socialismu k významným změnám ve vzdělanostních nerovnostech [Matějů 1991a]. Autoři se shodují v tom, že ke snížení vzdělanostních nerovností došlo na úrovni středního školství, na úrovni školství vysokého však zůstaly nezměněny [Boguszak, Matějů, Peschar 1990; Hanley 2001; Matějů 1993].

Graf 1 znázorňuje vývoj počtu maturantů a počtu zapsaných studentů na vysoké školy v letech 1962/63 až 1998/99. Čísla zahrnují formu denního studia i studia při zaměstnání. V případě středoškolského i vysokoškolského vzdělávání totiž stu-

Graf 1 – Vývoj počtu maturantů a zapsaných studentů na VŠ mezi lety 1962/63 a 1998/99

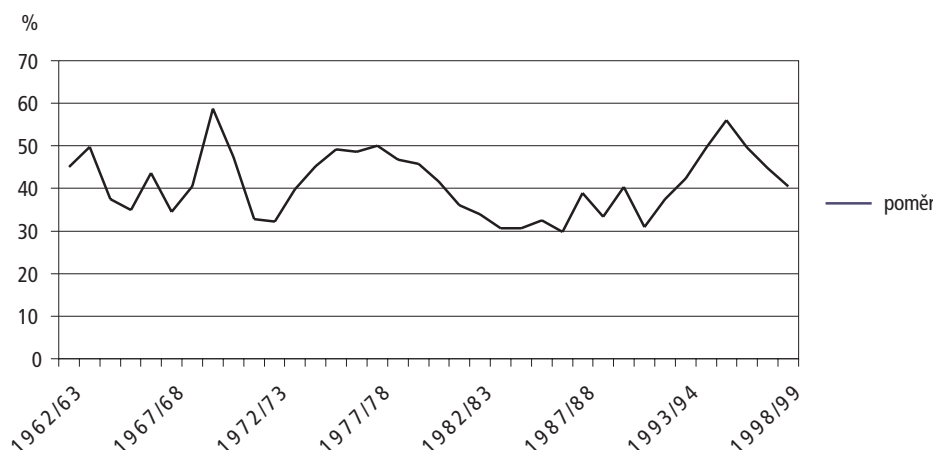
Zdroje: Vývojová ročenka školství v ČR 1989/90–1998/99. 1999. Praha: ÚIV.

Statistiky školství z let 1962 až 1989. Praha: Ústav školských informací.

Historická ročenka školství v České republice 1953/54–1997/98. 1998. Praha: ÚIV.

dium při zaměstnání netvořilo ani zdaleka zanedbatelnou část z celkového počtu studentů. Zajímavá diskuse na toto téma proběhla mezi Boguszakem, Gabalem a Matějů [1990] a Machoninem a Petruskem [1991]. Z grafu 1 je patrné zaostávání terciárního sektoru školství za sektorem sekundárním. Graf 2 pak ukazuje poměr těchto dvou sektorů vzdělání.

Graf 2 – Poměr počtu maturantů a zapsaných studentů na VŠ mezi lety 1962/63 a 1998/99

Zdroje: Vývojová ročenka školství v ČR 1989/90–1998/99. 1999. Praha: ÚIV.

Statistiky školství z let 1962 až 1989. Praha: Ústav školských informací.

Historická ročenka školství v České republice 1953/54 až 1997/98. 1998. Praha: ÚIV.

Český vzdělávací systém prodělal po roce 1948 několik změn. V první řadě bylo zrušeno školné a soukromé školy jako takové. Primární vzdělání bylo zavedeno jako jednotné, mohlo se však lišit zaměřením studia na přírodovědné či humanitní větve. Po osmi či devíti letech povinné školní docházky následovalo studium na střední škole (pokud se pro něj jedinec rozhodl), a to buď studium zakončené maturitou, či studium bez maturity. Maturitu bylo možno získat nejprve pouze na gymnáziu či v maturitním studiu na střední odborné a odborné škole, později i v učňovských oborech s maturitou, vzniklých na počátku sedmdesátých let. Politická kritéria a jejich váha při přijímání na jednotlivé druhy škol jsou podrobeny odborné diskusi.

Matějů [1993] tvrdí, že byla uplatňována na gymnáziích, která byla potenciální vstupní branou na vysoké školy, a ne na učňovských či středních průmyslových školách. Oproti tomu Kreidl [2001] došel ke zcela opačnému závěru: kvótní diskriminace měla dopad na snížení sociálněekonomických nerovností v přístupu k učňovskému a odbornému střednímu vzdělání, ale neměla dopad na statusové rozdíly v přístupu na gymnázia.

Víceletá gymnázia byla zrušena a studium bylo sjednoceno na čtyřleté. Střední odborné a odborné školy vyučovaly jak obory technické, tak umělecké (konzervatoře) či zdravotnické. Nejvíce maturantů produkovaly právě střední odborné a odborné školy. V roce 1975 byla dokonce zavedena povinná desetiletá školní docházka, což implikovalo povinné studium na škole střední. Na konci 80. let bylo v tranzici na střední školu úspěšných 96 % žáků, což znamenalo v podstatě uspokojenou poptávku po středním vzdělání [Kreidl 2001]. Tím se však samozřejmě nevyřešil problém struktury středního školství a poptávky po určitém typu střední školy (např. po gymnáziích). Relativně častou vzdělanostní trajektorií bylo studium druhé střední školy, Kreidl mluví asi o 10 % [2001]. Vstup na vysoké školy byl omezen jednak mimovýkonovými kritérii, uplatňovanými při přijímacím řízení (např. sociálním původem, politickými názory), jednak počtem přihlášek, které si mohl student podat (v podstatě bylo možno podat jednu).

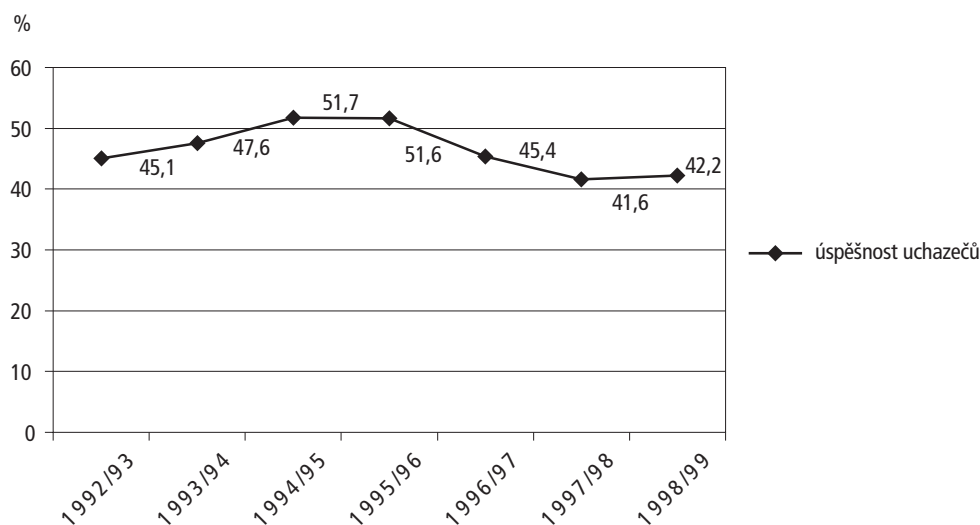
Po roce 1989 bylo opět provedeno několik reforem vzdělávacího systému. Znovu byla zřízena víceletá gymnázia, na nichž mají v současné době uchazeči v rámci celé vzdělávací soustavy nejnižší šanci na přijetí (úspěšnost se pohybuje okolo 45 %). Do středního školství začal pronikat soukromý sektor, nejvíce se začaly rozvíjet střední odborné školy a gymnázia. Struktura středního školství byla změněna značným nárůstem maturitních oborů a opadl tak zájem o obory bez maturity a obory učňovské. V důsledku tohoto trendu stoupl počet maturantů, a tedy i uchazečů o studium na vysokých školách. V roce 1992/93 byly experimentálně zřízeny tzv. vyšší odborné školy, které pak vznikly novelou školského zákona v roce 1995. Jedná se o jakýsi mezistupeň mezi středním a vysokým školstvím, který je financován platbou školného. Je pak otázkou diskuse, zda tento typ vzdělávání řadit do sekundárního či spíše terciárního sektoru školství.

Východiskem tohoto textu je předpoklad, že nesoulad mezi rozvojem sekundárního a terciárního školství, které kapacitně nestačilo držet krok s narůstajícím počtem uchazečů o studium, způsobil značný přetlak na přechodu mezi uvedenými dvěma úrovněmi vzdělání. Hypotéza, kterou se tato analýza pokusí potvrdit, předpokládá, že nerovnoměrný vývoj českého vzdělávacího systému po roce 1989 má vliv na vývoj vzdělanostních nerovností v České republice. Lze se domnívat, že vývoj vzdělanostního systému po roce 1989 působí ve prospěch prohlubujících se vzdělanostních nerovností, tj. díky značnému přetlaku se zvyšuje vliv sociálního původu na úspěšnost studenta v tranzici na vysokou školu. Sociální původ je v této analýze představován jednak vlivem vzdělání otce na vzdělanostní kariéru syna, jednak otcovým socioekonomickým statutem (ISEI) a také pohlavím respondenta.

Cílem této práce je ukázat, že v českém vzdělávacím systému docházelo k takovému převisu počtu uchazečů o studium na vysoké škole (resp. v terciárním sektoru), který prohluboval vliv socioekonomického a vzdělanostního zázemí rodiny na dosažené vzdělání respondenta.

Tento stav ilustruje graf 3 znázorňující poměr mezi počtem uchazečů o studium na vysokých školách a počtem přijatých studentů. Zatímco ve školním roce 1992/93 byla pravděpodobnost přijetí na vysokou školu 45 %, po jejím nárůstu na téměř 52 % v polovině devadesátých let se pravděpodobnost začala opět snižovat a klesla na ještě nižší úroveň než v roce 1992/93, tj. na 42 % v roce 1998/99.

Graf 3 – Poměr počtu přijatých a přihlášených na VŠ.

Zdroj: Vývojová ročenka školství v ČR 1989/90 až 1998/99. 1999. Praha: ÚIV.

Data a proměnné

Analýza byla provedena na rozsáhlém datovém souboru, vzniklém spojením dat z šesti výzkumných šetření provedených Sociologickým ústavem AV ČR. Téměř polovina respondentů pocházela z rozsáhlého projektu *Deset let společenské transformace* z roku 1999, čtyři datové soubory byly získány v rámci výzkumného projektu ISSP (*International Social Survey Programme*) v letech 1995 (*Národní identita*), 1996 (*Role vlády*), 1997 (*Pracovní orientace*) a 1999 (*Sociální nerovnosti a spravedlnost*) a jeden v rámci ISJP (*International Social Justice Programme*) v roce 1995 (*Sociální spravedlnost*). Spojením těchto datových souborů tak vznikl soubor čítající 11 098 případů. Pro další analýzu byli vyloučeni respondenti, kteří dosáhli nižšího než úplného středního vzdělání a celý datový soubor se tak zmenšil na 5637 potenciálních uchazečů o studium na vysoké škole. Kvůli obtížně srovnatelnému designu vah v dílčích souborech nebyl výsledný datový soubor vážen.

Tato práce je zaměřena na analýzu vzdělanostních nerovností na přechodu mezi sekundárním (úplným středním) a terciárním (vysokoškolským, příp. vyšším

odborným) vzděláním. Kategorie terciéru zahrnuje vysoké a v některých výzkumech také vyšší odborné školy. Nejednotné řazení vyšších odborných škol v rámci dílčích souborů (buď do středního, či vysokého školství) přeneslo tuto nejednotnost také do spojeného datového souboru. Případů s vyšším odborným vzděláním však z celkového počtu respondentů bylo velmi málo. Po věcné stránce by tak bylo optimální oba segmenty terciárního vzdělání v analýze oddělit a modelovat i kontrast mezi volbou vysoké a vyšší odborné školy, vzhledem k povaze vstupních dat však toto rozlišení není proveditelné.

Proměnné použité v analýze se vyskytovaly ve všech původních datových souborech. Vzdělání respondenta bylo překódováno do tří kategorií: vzdělání bez maturity s hodnotou jedna, střední s maturitou s hodnotou dvě a vysokoškolské s hodnotou tři (zahrnuje i absolventy vyšších odborných škol). Závislá (vysvětlovaná) proměnná byla zkonstruována tak, aby vyjádřila, zda respondent úspěšně prošel či neprošel přechodem (tranzicí) mezi středním a vysokoškolským vzděláním (1 = VŠ, 0 = SŠ). Sociální původ respondenta byl indikován vzděláním otce a jeho socioekonomickým statusem ve 14 (resp. 15 či 16 letech respondenta).¹ Vzdělání otce bylo kvůli změnám vzdělanostního systému vyjádřeno v letech školní docházky a chybějící hodnoty (celkem 172 případů) byly nahrazeny průměrem této proměnné z celého datového souboru. Socioekonomický status byl určen hodnotou ISEI (mezinárodním indexem socioekonomického statusu povolání) a jeho chybějící hodnoty (672) byly též nahrazeny průměrem. V důsledku nahrazování průměry jsem přidala identifikační proměnné chybějících hodnot, ve kterých původně chybějící hodnoty nabyly hodnoty jedna a ostatní hodnoty nula. Tyto proměnné pro vzdělání otce a pro ISEI otce byly dále použity v analýze za účelem identifikace chybějících hodnot. Pohlaví respondenta nabylo hodnot 0 pro ženy a 1 pro muže.

Tabulka 1 – Věkové kohorty vymezené v rámci datového souboru

Kohorta	Rok narození	Vstup na vysokou školu	Počet případů (n)
1	1930 – 1951	1948 – 1969	1897
2	1952 – 1971	1970 – 1989	2282
3	1972 – 1981	1990 – 1999	1109

Protože tato studie je založena na hypotéze o přetlaku mezi středním a vysokým školstvím, bude zkoumána úspěšnost v tranzici mezi těmito dvěma úrovněmi vzdělání. Tranzice je tedy definována jako přechod mezi středním vzděláním s maturitou a vysokoškolským vzděláním.

[1] Tato nejednotnost v období, ve kterém byl zjišťován socioekonomický status otce, byla způsobena spojením datových souborů, které použily odlišného věku respondenta, tj. 14, 15 či 16 let.

Pro účely analýzy byly vymezeny tři kohorty (tabulka 1), z nichž první dvě potenciálně vstupovaly na vysokou školu v socialistickém systému školství a třetí již po listopadu 1989. Z analýzy byly tedy vyloučeni ti respondenti, kteří se narodili před rokem 1930 (ubýlo 332 respondentů) a 17 respondentů, kteří neuvedli datum svého narození. Zbylo tak 5288 případů vstupujících do analýzy.

Analýza

Metodologickým zázemím této práce je Mareho pojetí vzdělanostních nerovností. Mare [1981] objasnil příčinu rozporných tvrzení o směru vývoje vzdělanostních nerovností. Poukázal na to, že různé sociologické studie zabývající se vzdělanostními nerovnostmi dochází v závislosti na svých statistických modelech k odlišným, někdy dokonce protichůdným závěrům o vlivu sociálního původu na dosažené vzdělání. Zároveň vysvětlil, jak lineární modely sčítáním dvou protichůdných trendů zkreslují popis hladiny nerovností.

Mluví-li Mare o vzdělanostních nerovnostech, klade důraz na rozlišení dvou pojetí nerovností ve vzdělání. Prvním je disperze (rozptyl) v distribuci formálního vzdělání. Druhým je tzv. alokace vzdělání, tj. míra, do jaké se dostává některým socio-demografickým skupinám většího množství vzdělání než jiným (jedná se o relativní nerovnosti v přístupu ke vzdělání). Pro analýzu alokace vzdělání navrhuje Mare logistický model determinace pokračování ve studiu za předpokladu dokončení předchozího stupně studia. Rozčlenění vzdělávacího procesu na stupně oddělené tranzicemi umožňuje analýzu trendů v alokaci vzdělání, která není ovlivněna celkovou distribucí vzdělání. Mareho tranzitivní model je dnes považován za standard pro zkoumání vzdělanostních nerovností [Shavit, Blossfeld 1993].

Reanalýzou vzdělanostních nerovností v USA tak Mare došel k opačnému závěru než Blau s Duncanem [1967] a Featherman s Houserem [1979]. Podle jeho zjištění se nerovnost šancí na dosažení určitého stupně vzdělání ve Spojených státech spíše prohlubovala a vliv sociálního původu v čase neklesal, ale rostl. Zároveň čím výše se jedinec v rámci vzdělávacího systému dopracoval, tím méně ovlivňoval jeho sociální původ pravděpodobnost úspěšnosti v tranzici.

Tento text je založen na hypotéze, kterou na svých datech empiricky ověřili Gerber a Hout [1995] a Gerber [2000], když popsali důsledky přetlaku uchazečů o studium na vysoké škole v sovětském a postsovětském Rusku. I já vycházím z předpokladu takového vývoje v českém školství a přebírám tak dominantní tezi o přetlaku uchazečů na vstup do terciárního sektoru v devadesátých letech. Rozšiřuji tak analýzu vývoje nerovností v přístupu k vyššímu než střednímu vzdělání v České republice na devadesátá léta.

Protože ze statistického hlediska jde v této práci o odhadnutí pravděpodobnosti, zda nastal či nenastal sledovaný jev, tj. úspěšná tranzice na vysokou školu, a zároveň

o nalezení proměnných, které mají pro predikci pravděpodobnosti jevu vysokou vypovídací schopnost, zvolila jsem metodu logistické regrese. Závislou proměnnou modelu je dichotomická proměnná úspěch v tranzici na vysokou školu, nabývající hodnot jedna v případě úspěšné tranzice a nula v případě neúspěšné tranzice. Distribuce vzdělání respondenta znázorňuje tabulka 2:

Tabulka 2 – Distribuce závislé proměnné po kohortách

	Uspěl(a) v tranzici	Neuspěl(a) v tranzici	Celkem
1930 – 1951	667	1230	1897
1952 – 1971	808	1474	2282
1972 – 1981	395	714	1109
Celkem	1870	3418	5288

Nezávislé proměnné jsou jak spojité (vzdělání otce, ISEI otce), tak kategorizované (pohlaví respondenta, kohorta, indikátory chybějících hodnot vzdělání a zaměstnání otce). Nominální proměnná označující tři kohorty byla v analýze nahrazena dvěma indikátorovými dichotomickými proměnnými označujícími kontrast mezi střední (narození v letech 1952–1971) a nejstarší kohortou (narození v letech 1930–1951) a nejmladší (narození v letech 1972–1981) a prostřední kohortou. V zájmu řešeného problému bylo porovnat věkové kohorty v čase, tj. sledovat na nich vývoj závisle proměnné. Proto byly vzájemně porovnány druhá kohorta s první a třetí kohorta s druhou. Základní popisné statistiky nezávislých proměnných použitých v analýze podává tabulka 3:

Tabulka 3 – Hodnoty průměrů a směrodatných odchylek u nezávislých proměnných, N = 5637

	Průměr	Směrodatná odchylka
Vzdělání otce v letech	11,03	2,44
ISEI otce	38,67	14,24
Pohlaví respondenta (podíl mužů)	0,46	0,50
Věk respondenta v letech	45,68	16,46

Analýza byla založena na několika logistických regresních modelech, zahrnujících interakce mezi nezávislými proměnnými, s cílem najít co nejlepší model popisující vztah mezi vysvětlovanou proměnnou (úspěchem v tranzici) a zvolenými vysvětlujícími proměnnými. Hlavní hypotéza byla formulována takto: efekt sociálního původu (vzdělání a zaměstnaneckého statusu otce) na úspěch v tranzici mezi střední a vysokou školou mezikohortně roste.

Pravděpodobnost úspěchu v tranzici na vysokou školu byla modelována pomocí pěti logistických regresních rovnic, z nichž první obsahovala pouze hlavní efekty a v dalších modelech byla testována významnost interakce mezi jednotlivými proměnnými a kohortou. Srovnání jednotlivých modelů bylo provedeno podle pravidel statistické inference na základě statistiky L^2 (maximum likelihood Chi-square) a příslušných stupňů volnosti. Při hodnocení jednotlivých modelů lze také přihlídnout ke statistice $-2LL$ (-2 log likelihood) a ke klasifikační tabulce. Pro statistiku L^2 platí, že čím vyšší hodnoty nabývá, tím má daný model lepší vypovídací schopnost. Pro statistiku $-2LL$ (také s rozdělením X^2) naopak platí, že čím vyšší hodnoty nabývá, tím má daný model horší vypovídací schopnost. Součet případů na hlavní diagonále klasifikační tabulky udává, kolik případů bylo modelem klasifikováno správně. Nagelkerkovo R^2 bylo použito jako obdoba kritéria R^2 , které v lineární regresi vyjadřuje podíl variability vysvětlené modelem. Pokud vynásobíme Nagelkerkovo R^2 stem, dostaneme procento „variability“ v závisle proměnné „úspěch v tranzici“, které je vysvětleno nezávislými proměnnými zvolenými pro daný model.

Výsledky analýzy

Výsledky analýzy vlivu sociálního původu na úspěšnost v tranzici znázorňují tabulky 4, 5 a 6. První model obsahoval všech sedm vysvětlujících proměnných (vzdělání otce, ISEI otce, pohlaví uchazeče, kohorta 1930–1951, kohorta 1952–1971, indikátor chybějících hodnot vzdělání otce, indikátor chybějících hodnot jeho zaměstnání), ovšem bez jakékoli interakce mezi nimi. Druhý model kromě uvedených proměnných přidal interakci mezi vzděláním otce a kohortou. Model třetí zahrnul kromě nezávislých proměnných interakci mezi ISEI otce a kohortou. Čtvrtý model testoval vliv interakce mezi kohortou a pohlavím uchazeče. Konečně poslední model zahrnoval obě interakce s prokázaným efektem najednou – jak interakci mezi kohortou a vzděláním, tak mezi pohlavím a kohortou.

Všechny proměnné v modelu 1 ($s L^2 = 421,39$ a $df = 7$) byly statisticky významné, což znamená, že všechny přispěly k vysvětlení variability závisle proměnné „úspěch v tranzici“. Proměnná vzdělání otce měla na úspěch respondenta v tranzici pozitivní vliv, stejně jako ISEI otce. U proměnné pohlaví se projevil pozitivní vliv žen. Ve druhém modelu (s hodnotou $L^2 = 428,30$ a $df = 9$) byly kohortní proměnné významné pouze v interakci se vzděláním otce. Efekt vzdělání otce na pravděpodobnost úspěchu v tranzici se měnil v čase, a to ve směru jeho zvýšení ve druhé kohortě, tj. mezi uchazeči hlásícími se na vysokou školu v letech 1970–1989. Ve třetí kohortě došlo k opětovnému snížení tohoto efektu. Třetí model (s hodnotami $L^2 = 425,62$ a $df = 9$) indikoval stabilní mezikohortní vliv socioekonomického statusu otce na pravděpodobnost úspěchu v tranzici. U čtvrtého modelu ($s L^2 = 434,49$ a $df = 9$) byl

Tabulka 4 – Statistiky kvality modelů tranzice ze střední na vysokou školu Česká republika 1948–1999, počet případů 5288.

	L ²	Df	p-value	-2LL	% správně klasifikovaných případů	R ²
Model 1	421,39	7	0,000	6449,47	68,3	0,105
Model 2	428,30	9	0,000	6442,56	68,5	0,107
Model 3	425,62	9	0,000	6445,24	68,3	0,106
Model 4	434,49	9	0,000	6436,37	68,4	0,108
Model 5	440,65	11	0,000	6430,21	68,6	0,110

Tabulka 5 – Kontrasty mezi modely tranzice ze střední na vysokou školu Česká republika, 1948–1999, počet případů 5288.

Kontrast:	L ²	Df	p-value
2 – 1	6,91	2	0,032
3 – 1	4,23	2	0,121
4 – 1	13,1	2	0,001
5 – 1	19,26	4	0,001
5 – 2	12,35	2	0,020
5 – 4	6,16	2	0,046

Tabulka 6 – Efekty preferovaného modelu tranzice ze SŠ na VŠ Česká republika, 1948–1999, počet případů 5288.

	B	S. E.	p-value	Exp (B)
Vzdělání otce	0,154	0,016	0,000	1,166
ISEI otce	0,014	0,003	0,000	1,014
Pohlaví (muž = 1, žena = 0)	0,463	0,063	0,000	1,589
Kohorta 1930–1951	0,597	0,353	0,090	1,817
Kohorta 1952–1971	-0,615	0,415	0,138	0,540
Kohorta 1930–1951 * pohlaví	0,472	0,137	0,001	1,603
Kohorta 1952–1971 * pohlaví	0,120	0,160	0,452	0,887
Kohorta 1930–1951 * vzdělání otce	-0,057	0,028	0,043	0,944
Kohorta 1952–1971 * vzdělání otce	+0,065	0,031	0,035	1,067
Konstanta	-3,338	0,164	0,000	

prokázán měnící se vliv pohlaví v čase, ve smyslu jeho interkohortního poklesu. Nakonec pátý model (s $L^2 = 440,65$ a $df = 11$) zahrnul všechny výše prověřené trendy.

Všechny modely byly uspokojivé a popsaly data s přijatelnou přesností. U všech modelů bylo prokázáno, že znalost nezávislých proměnných umožnila lepší predikci vysvětlované proměnné. Modely však nebyly zcela shodné a bylo třeba mezi nimi statisticky volit. Z hlediska všech posuzovaných statistických kritérií byl pátý model nejvhodnější. Ovšem tím, že jsme zařazovali do základního modelu další proměnné (interakce mezi proměnnými), statistická významnost některých původních proměnných se snížila. Podle klasifikační tabulky (tabulka 7) bylo správně zařazeno 69 % případů, což ukázalo na to, že predikce závisle proměnné by nebyla zcela uspokojivá. Přesněji řečeno ukázala, že model by lépe predikoval případy s neúspěšnou tranzicí (tj. ty respondenty, kteří nešli na vysokou školu).

Tabulka 7 – Klasifikační tabulka pátého modelu

Pozorované četnosti	Predikované četnosti		
	Úspěch v tranzici = 1	Neúspěch v tranzici = 0	% správně zařazených případů
Úspěch v tranzici = 1	3103	315	90,8 %
Neúspěch v tranzici = 0	1347	523	28,0 %
Celkové procento			68,6 %

To, že všechny použité modely byly dobré a měly celkem dobrou vypovídací schopnost, dosvědčila také statistika Hosmer-Lemeshow s hodnotou Chi-kvadrátu 15,34 při osmi stupních volnosti a hladinou významnosti 0,053 u základního (prvního) modelu a 14,13 při osmi stupních volnosti a signifikanci 0,078 u nejsložitějšího (pátého) modelu. Tento tzv. test dobré shody zjistil, že mezi pozorovanými a teoretickými četnostmi není u žádného modelu rozdíl.

Hlavní trendy zjištěné statistickým porovnáním modelů (tabulka 5) nepotvrdily vstupní hypotézu o tom, že by efekt sociálního původu (vzdělání a zaměstnaneckého statusu otce) na úspěch v tranzici mezi střední a vysokou školou mezikohortně rostl. Co se týče vzdělání, je to pravda pouze mezi nejstarší a střední kohortou, mezi nimi opravdu došlo k nárůstu vlivu vzdělání otce na úspěšnost v tranzici. Zatímco v nejstarší kohortě se s každým dalším rokem vzdělání otce (při kontrole všech dalších proměnných) šance, že uchazeč projde vzdělanostní tranzicí ze střední na vysokou školu, zvýšila 1,166 krát, v prostřední kohortě zvyšoval každý dodatečný rok vzdělání otce tuto šanci 1,244 ($=1,166 \cdot 1,067$) krát (tabulka 6). Pro nejmladší kohortu, jdoucí na vysokou školu v letech 1990–1999, se však vliv vzdělání otce opět snížil na původní hodnotu. V případě socioekonomického statusu otce a jeho vlivu na úspěch v tranzici model neindikoval žádnou mezikohortní změnu.

Vliv socioekonomické složky sociálního původu se ukázal být stabilní napříč všemi kohortami. Vliv pohlaví se oproti tomu v čase měnil a poklesl mezi nejstarší a nejmladší kohortou (byly zvýhodňovány ženy). Šance žen na úspěšnou tranzici je 1,589 krát vyšší.

Závěr

Vstupní hypotézou tohoto textu byl předpoklad, že vliv sociálního původu uchazeče na studium na vysoké škole se v čase měnil, a to ve směru rostoucího stupně determinace úspěchu v tranzici ze střední na vysokou školu. Důvodů pro nastolení této hypotézy bylo několik. V první řadě docházelo za socialismu díky pomalému růstu vzdělanostních příležitostí na úrovni úplného středního (zvláště gymnaziálního) a vysokoškolského vzdělání ke zvyšování efektu sociálního původu. Tento trend byl prokázán několika studii. Po roce 1989 se terciární sféra díky značné expanzi a obecně růstu poptávky po úplném středním vzdělání nestačila přizpůsobit a výsledkem byl od roku 1995 klesající trend v pravděpodobnosti úspěchu přijetí uchazeče na vysokou školu až pod úroveň roku 1992 (viz graf 1).

Z takového úhlu pohledu se zdálo být logické, že po roce 1989 by se měly nerovnosti v přístupu ke vzdělání ještě prohloubit. Tento předpoklad byl však testováním hypotéz na tomto datovém souboru (vzniklém spojením šesti výzkumných šetření z let 1995 až 1999) vyvrácen. Trend po roce 1989 naopak hovoří ve prospěch snižujících se nerovností v přístupu ke vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti byly v mezikohortním srovnání největší v letech 1970–1989. Kohorty nejstarší a nejmladší měly stejnou pravděpodobnost na úspěch v tranzici. Efekt sociálního původu uchazeče, definovaného vzděláním otce, se tak v devadesátých letech oproti letům sedmdesátým a osmdesátým snížil.

Potvrdilo se tak zjištění, že se vzdělanostní nerovnosti v průběhu komunistického režimu, konkrétně v sedmdesátých a osmdesátých letech, prohloubily [Matějů 1986, 1993]. Zároveň však tato analýza nepotvrdila očekávaný růst vzdělanostních nerovností po listopadovém převratu, způsobený nerovnoměrným vývojem vzdělanostního systému. Analýza dále zjistila, že zatímco vliv vzdělání otce byl mezikohortně odlišný, vliv socioekonomického postavení otce byl napříč kohortami stabilní. To jen potvrzuje předchozí zjištění o tom, že české prostředí se tradičně vyznačovalo silnou závislostí mezi dosaženým vzděláním dítěte a vzděláním rodičů. Dominantní roli nehrál kapitál ekonomický (finanční zdroje), ale kapitál kulturní (vzdělání rodičů a s tím spojené osvojené jazykové a symbolické kódy).

Vysvětlení polistopadového vývoje spočívá podle mého názoru ve struktuře uchazečů o studium na terciární úrovni. Často diskutovaným problémem je rozdílná kvalita maturitních zkoušek. Lze usuzovat, že i když se zvýšil podíl studentů, kteří dnes získávají maturitu, a jsou tak potenciálními uchazeči o vstup na vysokou

školu, jejich znalostní „výbava“ není konkurenceschopná pro přijímací řízení. V devadesátých letech sice skutečně došlo k tomu, že narostl podíl přijatých uchazečů ze středních odborných škol (ze 30 % na 36 %) a poklesl podíl přijatých z gymnázií (z 62 % na 52 %), expanze maturit na státních i soukromých školách však ještě neznamená konkurenceschopnost jejich absolventů na vzdělávacím trhu. Nejdramatičtější nárůst počtu uchazečů o studium na vysokých školách se mezi lety 1992/93 a 1998/99 odehrál z řad středních odborných škol (zhruba o 120 %) a středních odborných učilišť (zhruba o 100 %). Nárůst uchazečů z gymnázií byl oproti tomu pouze 17 %.

Zdá se tedy, že do budoucna bude třeba vzít v úvahu nejen údaje vypovídající o nerovnoměrném vývoji českého školství ve smyslu převisu poptávky po vysokoškolském vzdělání nad nabídkou, ale také měnící se strukturu této poptávky jako takové. Důležitý je také fakt, že tato struktura není ovlivňována pouze druhem absolvované střední školy, ale také odloženou poptávkou a studiem více vysokých škol (zároveň či následně). V roce 1992 totiž činil podíl čerstvých maturantů z celkového počtu uchazečů 62 % a během devadesátých let se tento podíl snížil na 27 % v roce 1998.

Další analýza nerovnoměrného vývoje českého vzdělávacího systému by se tedy měla věnovat problematice měnící se struktury uchazečů a přijatých na vysoké školy.

Literatura:

- Blau, Peter M., Otis D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York – London – Sydney: John Wiley & Sons, Inc.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů. 1990. „Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR“. *Sociologický časopis* 26: 168–186.
- Boguszak, M., P. Matějů, J. Peschar 1990. „Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary“. Pp. 211–262 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. ed. by J. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences. Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Bourdieu, P. 1973. „Cultural Reproduction and Social Reproduction“. in *Knowledge, Education and Cultural Change*. ed. by R. Brown. London: Tavistock Publications.
- Collins, R. 1971. „Functional and Conflict Theories of Educational Stratification“. *American Sociological Review* 36: 1002–1019.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society: A Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic.
- Davis, K., W. E. Moore. 1945. „Some Principles of Stratification“. *American Sociological Review* 10: 242–249.
- De Graaf, Paul M. 1986. „The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands“. *Sociology of Education* 59: 237–246.

- Deng, Z., D. J. Treiman. 1997. „The Impact of the Cultural Revolution on Trends in Educational Attainment in the People's Republic of China“. *American Journal of Sociology* 103: 391–428.
- Featherman, David L., Robert M. Hauser. 1978. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Gerber, Theodore P. 2000. „Educational Stratification in Contemporary Russia: Stability and Change in the Face of Economic and Institutional Crisis“. *Sociology of Education* 73: 219–246.
- Gerber, Theodore P., M. Hout. 1995. „Educational Stratification in Russia during the Soviet Period“. *American Journal of Sociology* 101: 611–660.
- Hanley, Eric. 2001. „Centrally Administred Mobility Reconsidered: The Political Dimension of Educational Stratification in State-Socialist Czechoslovakia“. *Sociology of Education* 74: 25–43.
- Hanley, Eric, Mathew McKeever. 1997. „The Persistence of Educational Inequalities in State-Socialist Hungary: Trajectory Maintenance versus Counterselection“. *Sociology of Education* 70: 1–18.
- Historická ročenka školství v České republice 1953/54–1997/98. 1998. Praha: ÚIV.
- Kreidl, M. 2001. „The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection In Socialist Czechoslovakia, 1948–1989“. in: *Sociological Papers*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., M. Petrusek. 1991. „Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu“. *Sociologický časopis* 27: 90–96.
- Mare, Robert D. 1981. „Change and Stability in Educational Stratification“. *American Sociological Review* 46: 72–87.
- Matějů, P. 1986a. „Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilních dat“. *Sociologický časopis* 22: 131–152.
- Matějů, P. 1986b. „Vzdělání – mzda – životní úroveň“. *Sociologický časopis* 22: 599–614.
- Matějů, P. 1990. „Role vzdělání a kvalifikace ve výkonové společnosti“. *Sociologický časopis* 26: 290–296.
- Matějů, P. 1991a. „Kdo získal a kdo ztratil v socialistické redistribuci“. *Sociologický časopis* 27: 13–37.
- Matějů, P. 1991b. „Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě“. *Sociologický časopis* 27: 319–346.
- Matějů, P. 1993. „Who Won and Who Lost in a Socialist Redistribution in Czechoslovakia?“ Pp. 251–271 in *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. ed. by Shavit, Y., H. P. Blossfeld. Boulder – San Francisco – Oxford: Westview Press.
- Raftery, Adrian E., M. Hout. 1993. „Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform, and Opportunity in Irish Education, 1921–75“. *Sociology of Education* 1: 41–62.
- Shavit, Y., H. P. Blossfeld. 1993. *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder – San Francisco – Oxford: Westview Press.
- Simkus, A., R. Andorka. 1982. „Inequalities in Educational Attainment in Hungary 1923–1973“. *American Journal of Sociology* 47: 740–751.
- Treiman, D. J. 1970. „Industrialisation and Social Stratification“. in *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. ed. by E. O. Laumann. Indianapolis – New York: The Bobbs-Merrill Company, Inc.

Wong, Raymond Sin-Kwok. 1998. „Multidimensional Influences of Family Environment in Education. The Case of Socialist Czechoslovakia“. *Sociology of Education* 71: 1–22.
Statistiky školství z let 1962 až 1989. Praha: Ústav školských informací.
Vývojová ročenka školství v České republice 1989/90–1998/99. 1999. Praha: ÚIV.

O autorce

Natalie Simonová je odbornou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde pracuje v oddělení Sociální stratifikace. Zabývá se vývojem vzdělanostních nerovností a vzdělanostní mobilitou v bývalém Československu a v polistopadovém období. Podílí se na mezinárodním výzkumném projektu ISSP. V současné době studuje v Institutu sociologických studií na Fakultě sociálních věd UK a na Filozofické fakultě UK.

Místo České republiky v demokratické Evropě

Lubomír Brokl, Zdenka Mansfeldová

Abstrakt

Stat' definuje místo České republiky a české společnosti mezi evropskými demokraciemi na základě dat komparativního projektu „Pathways to Democratic Community: Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe“, založeném na interpretaci dat výzkumu World Value Survey, na němž se Česká republika prostřednictvím autorky statě podílela jako národní účastník. Česká data jsou komparována s výsledky dvaceti osmi převážně evropských zemí. Jelikož jsou pro národní zpracování zatím uvolněna pouze příslušná národní data, autoři ke komparaci užívají data již publikovaná. Česká společnost v řadě konstitutivních demokratických hodnot dosahuje hodnot liberálních či libertárních demokracií (v podpoře demokracie, odporu vůči autokracii, podpoře vlastního politického systému, odmítání násilí v politice, podpoře zákonnosti, solidaritě), spolu s liberálními se však výrazně odlišuje od libertárních společenství. Od obou skupin vyspělých demokracií se výrazně liší nižší hodnotou postoje individuální odpovědnosti za vlastní život, která však je v podstatě průměrnou hodnotou střeoevropských zemí. V hodnotách vzdálenosti od ideálního typu, od liberálního a libertárního modelu demokracie, se Česká republika umístila za skupinou angloamerických a západoevropských liberálních zemí.

Po deseti letech demokratické transformace se stále častěji setkáváme s otázkou, kde se nyní vlastně mezi demokratickými společnostmi nalézáme. Tuto otázku se snaží zodpovědět různí komentátoři v tisku, televizi i politikové. Často své odpovědi spojují se závěry o vstupu ČR do EU, o českých národních vlastnostech, národním charakteru, identitě atd. Jejich odpovědi a závěry někdy aspirují na uznání i pomocí čísel různých výzkumů.

Těmto „exaktním argumentům“ však obvykle chybí elementární předpoklad věrohodnosti, vnější kritérium předkládaných hodnocení, tj. srovnání s jinými čísly a zeměmi. Argumentace čísly bez jejich komparování s jinými čísly a bez odpovídajícího aparátu je exaktní pouze zdánlivě. Nekomparované údaje používané ke komparujícím

hodnocením a závěrům – a těmi úvahy o výsledcích demokratické transformace jsou téměř vždy, vlastně představují pouhý subjektivismus, nebo účelovou politickou manipulací veřejným míněním. Posledním a patrně nejobsáhlejším příkladem takové odborně se tvářící publicistiky je produkce M. J. Stránského¹.

Cílem předkládané stati je strukturovat uvedený problém podle zřetelných, v politické vědě i sociologii akceptovaných hledisek, a na tomto základě se pokusit výše formulovanou otázku zodpovědět zařazením České republiky v kontextu řady dalších zemí. Vycházíme při tom z projektu „Pathways to Democratic Community: Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe“, založeném na interpretaci dat výzkumů World Value Survey (dále WVS). Česká republika je jedním z národních účastníků tohoto komparativního projektu.² Výzkum byl v ČR realizován v roce 1998 a česká data jsou komparována s výsledky výzkumů WVS realizovanými ve dvaceti osmi převážně evropských zemích v roce 1995. Výzkumy série WVS disponují použitelnými daty pro celé minulé desetiletí. Posun termínu realizace výzkumu v ČR způsobil finanční problémy. Jelikož data tohoto projektu nejsou v daném okamžiku, před souhrnným zpracováním a publikováním uvolněna v plném rozsahu, ale pro využití jednotlivými národními účastníky projektu jsou uvolněna pouze jejich národní data, omezujeme se v předkládané studii na komparativní údaje, které již byly pracovně publikovány a další potřebné údaje doplňujeme z domácích pramenů s vědomím jejich různě propracovaných metodologií.

Cílem zmíněného projektu je prozkoumání možností demokratického uspořádání budoucí integrované Evropy a prozkoumání toho, jak by mohlo ovlivnit podobu demokracie budoucí integrované Evropy její rozšíření o postkomunistické země. Prostředkem k dosažení uvedeného cíle projektu je identifikace polohy jednotlivých zemí v jednotně, tj. komparovatelně definovaném a analyzovatelném prostoru demokracie.

Cílem předkládané stati je identifikace umístění České republiky v tomto prostoru. K tomu je v dalším textu nezbytné zprostředkovat čtenáři elementární teoretický a kategoriální aparát projektu i základní empirické výsledky.

[1] „Češi nechtějí demokracii“, ed. Martin J. Stránský, Chomutov, Milénium Publishing, 2000 a stejnojmenné články v Přítomnosti a Lidových novinách.

[2] První výsledky byly prezentovány v příspěvku L. Brokla a Z. Mansfeldové „Civil Society and Democratic Orientation in Central Europe: The Case of the Czech Republic“ na konferenci *Democratic Consolidation in Eastern Europe. Part III: Civil Society*, v červnu 1999 ve Florencii. Budou publikovány v „Pathway to Democratic Community. Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe in 15 Countries. Eds. Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs, Ronald Inglehart and Jan Zielonka, forthcoming 2002.

1. Formulace problému a teoretická východiska

Demokratický deficit

S postupující integrací států Evropské unie směrem k nějakému demokratickému jednotnému (případně státnímu) celku, vystupuje stále naléhavěji otázka předpokladů pro tvorbu společné evropské politické vůle, která je v jednotlivých národních státech vůli obecnou a státní. Tuto vůli obecnou a státní, někdy nazývanou též zájem obecný a státní, vytváří nejvyšší suverén, jímž je lid, občanstvo (demos) každé státní společnosti, demokratickými politickými mechanismy zdola, pomocí politických mechanismů a institucí (politické strany jako představitelky zájmů, volby jako filtry a agregátory zájmů), které prostředkují a agregují dílčí zájmy do vůle obecné.

Problém, jemuž se dnes říká „demokratický deficit EU“, spočívá v neexistenci evropského politického lidu, tj. občanstva se společnými a diferencovanými zájmy, hodnotami a postoji, na jejichž základě by mohly probíhat demokratické procesy politického zájmového prostředkování, vrcholící v nějaké společné evropské vůli obecné a státní, podobně jako je tomu v dosavadních národních státních demokraciích. Plnohodnotně neexistují ani výše uvedené politické mechanismy a instituce.³

Tento problém není nový a bylo o něm ze všech možných hledisek diskutováno již funkcionalisty a neofunkcionalisty. Při dnešním postupu evropské integrace však přestává být problémem teoretickým, a přes jeho teoretickou neuzavřenost se stává problémem praktickým. Stále častěji se v této souvislosti objevuje myšlenka, že nepřítomnost občanských politických institucí a procesů, které demokracie předpokládá a na nichž je založena, by mohla být kompenzována reprezentací zájmových skupin a organizací, tj. funkcionální reprezentace, myšlenka, již lze vystopovat již v 60. letech [např. Haas 1964]. To je ovšem představa, která z hlediska klasické teorie demokracie pracuje spíše s organizacemi nepolitickými a se zájmovými uskupeními, než s klasickým demokratickým principem reprezentace zájmů prostřednictvím politických stran, tedy představa ukazující k provenienci korporativistických a nekorporativistických teorií. Podle tohoto přístupu by neexistující, či nedostatečné nadnárodní politické občanské subjekty, mechanismy, procesy mohly být nahrazeny již existujícími nebo vznikajícími organizačními a korporativními strukturami a propojeními. Dnes se o demokracii Evropské unie skutečně často uvažuje jako o demokracii různých organizací, která má tendenci nahradit demokracii občanů a jejich teritoriální reprezentaci [Andersen, Burns 1996:230], jako o „postparlamentní demokracii“ [Andersen

[3] Případný celoevropský stát, který by se vytvořil před vznikem zmíněných elementárních předpokladů pro vytvoření demokratické státní formy, by v tomto smyslu sotva mohl být státem demokratickým.

a Burns 1996], o „asociativní demokracii“ [Schmalz-Bruns 1997], jež by mohla být alternativou parlamentní demokracie [Wessels, Katz 1999:13, 14]. Nepřekvapuje, že korporativní myšlenka, která se ve 20. století dvakrát s odlišnými důsledky vynořila vždy při určitých problémech demokracie na národní státní úrovni, se nyní opět vynořuje při určitých potížích tvorby nadnárodní evropské demokracie 21. století. Je možné, že tyto myšlenky v nové, globální situaci získají na atraktivnosti také tou měrou, jíž bude ubývat pamětníkům praktické lekce, jíž Evropanům a světu poskytla fašismem a komunismem první vlna korporativismu v první polovině dvacátého století.⁴

V souvislosti s aktuálním politickým problémem rozšíření Evropské unie směrem na východ tato diskuse získává ještě další dimenzi. Nejde již pouze o „demokratický deficit“, který vznikl integrováním rozdílných evropských demokratických národních států, ale o deficit založený na integraci nových společenství, o jejichž demokratických hodnotách, postojích a tradicích mohou být, a také jsou vyslovovány pochybnosti. Je zřejmé, že tato okolnost může ještě více posílit orientaci na alternativní, výše zmíněné řešení, nesené ekonomickými procesy, nebo posílit tendence proti rozšiřování EU, které by případně bylo pro současnou evropskou demokracii riskantní.

Proto je velmi důležité vědět, jaké jsou převládající hodnotové orientace společenství, která se ucházejí o členství v EU a jak případně ovlivní vznikající demokracii integrující se Evropy. Je důležité vědět, jak demokratický je démos těchto zemí, démos, který bude spoluvytvářet evropský politický systém i pro západní vyspělé demokracie. Příspěvek k takovému poznání byl cílem již zmíněného projektu „Pathway to Democratic Community: Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe“. V rámci tohoto projektu bylo publikováno několik studií, většinou pracovních, a uspořádáno několik workshopů, z nichž v této studii vycházíme. [Welzel, Inglehart 1999; Fuchs, Klingemann 2000; Welzel, Inglehardt 2001]

Výchozí postuláty

Politická institucionální forma Evropské unie a budoucí integrované Evropy je možná pouze jako demokratická forma vlády a jako stabilní demokracie.

- Demokratický institucionální řád (kratos) může fungovat pouze tehdy, když existuje jemu odpovídající komunita, tj. démos, zastávající demokratické hodnoty a postoje.
- Sjednocená a demokratická Evropa může vzniknout pouze za předpokladu, že se vytvoří a bude působit demokratický evropský lid – démos [Fuchs, Klingemann 2000:3].

[4] Jelikož zde není prostor k diskusi o problému korporativismu a neokorporativismu, odkazujeme na kapitolu „Pluralitní demokracie nebo neokorporativismus?“ v knize „Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky“ [Brokl a kol. 1997].

- Základními komunitami sjednocující se Evropy jsou národy a různé etnické skupiny, které mají vytvořit demokratickou kolektivní identitu politického lidu sjednocené Evropy.
- Evropa je tvořena rostoucí pluralitou různých komunit. Chystaným rozšířením EU se tato pluralita významně zvýší. Otevřenou otázkou je, zda při rostoucí pluralizaci Evropy neexistují a nevznikají současně také rozdíly, které mohou být pro tvorbu kolektivní demokratické evropské identity nepříznivé. Homogenizace těchto pluralit procesem evropské integrace není možná ani žádoucí.
- Pro uchování a rozvoj evropské demokracie, a tím i pro pokračování a rozvoj pluralizace samotné, je potřebné získat poznatky, zda existují rozdíly mezi zeměmi, které tvoří EU a zeměmi, které se ucházejí o vstup do EU, a zda tyto případné rozdíly jsou závažné a systematické.
- Je zřejmé, že pro vznik evropského lidu, který by legitimoval a zaručoval tvořící se evropský demokratický řád, by postačovalo všeobecné sdílení základních demokratických politických hodnot a postojů všemi, i novými členy evropské demokratické komunity.

Z uvedených postulátů plyne pro možné závěry nepřímá úměra: čím větší byly případné rozdíly mezi zeměmi, tím nižší by byl jejich potenciál pro tvorbu evropské identity a pro vznik jejího nositele, jímž může být jedině evropský démos [Fuchs, Klingemann 2000:2].

Konceptuální model demokratických společenství

Demokratická či nedemokratická hodnotová orientace je obvykle indikována soustavou vybraných základních hodnot a postojů operacionalizovaných do použitelné formy pro výzkum, nejčastěji do otázek dotazníku, tak aby sloužily jako indikátory různých hodnot a postojů a umožňovaly budování typologií a teoretické zobecňování. V projektu, který zde prostředkujeme, to je následující výběr strukturovaný do roviny kulturní, strukturální a procesní. V rovině politické kultury jde o následující hodnoty a postoje: podpora demokratické či autokratické vládní formy, individuální odpovědnost za vlastní život, solidarita s potřebnými, důvěra ve spoluobčany, pracovní etika (postoj k práci), tolerance (kulturní a etická). V rovině strukturální: podpora politického systému vlastní země, důvěra ve vládní instituce své země, poměr k soukromému vlastnictví a preference v možných způsobech řízení podniků a továren. V úrovni procesní: stupeň odmítání násilí jako nelegitimního politického prostředku, míra podpory dodržování zákonů, zájem o politiku a jeho motivace a občanská angažovanost [Fuchs, Klingemann 2000:5; 36–41].

Pro tvorbu typologie demokratických komunit byly vybrány dva indikátory, které slouží jako dvě základní dimenze orientující interpretaci ostatních indikovaných hodnot a postojů při formulaci jednotlivých modelů demokratického společenství.

První dimenzi tvoří orientace odpovědnosti za vlastní život (odpovědnost vlastní, individuální nebo komunální, státní). Obsahový základ této dimenze tvoří konflikt mezi svobodou jednotlivce a požadavky, které vůči němu uplatňuje komunita nebo jež vznáší jednatel na komunitu. Komunitou je v případě tohoto výzkumu národní stát. Druhá dimenze, nazvaná „vztahy s jinými“, je založena jednak na orientaci vztahů mezi členy komunity, specifikovaných jako individualismus-kolektivismus, jednak je definována povahou těchto vztahů mezi členy komunity, který může být soupeřením (konkurencí), či spoluprací (solidaritou).

Obě dimenze tvoří osy s protikladnými póly hodnotových orientací a postojů. Jejich průnik, včetně hodnot a postojů, které se k těmto dimenzím pojí, umožňuje konstrukci čtyř základních, navzájem se vylučujících modelů demokratických společenství. Autoři projektu v návaznosti na jiné studie [Huntington 1997; Reisinger 1999; Lipset 2000] uvažují sice o čtyřech interpretačních dimenzích (náboženské, imperiální, leninském režimu a modernitě), ale pracují se dvěma uvedenými základními demokratickými rozměry, „odpovědnost za vlastní osud“ (jednatel versus stát) a „vztahy s jinými“ (soupeření versus solidarita).

Demokratický postoj předpokládá silnou podporu demokracie a ještě silnější odmítání autokracie. Čím více jsou ostatní občané vnímáni jako svobodní, rovní, důvěryhodní, čím méně občanů společenství je nakloněno použití síly jako politického prostředku, tím více takové sociální společenství odpovídá demokratické komunitě.

Cílem projektu je identifikovat příslušnost jednotlivých šetřených státních (národních) společenství k následujícím čtyřem teoretickým typům demokratického uspořádání (obr. 1).

Obr. 1: Typy demokratické komunity.

		Odpovědnost za vlastní osud	
		individuum	stát
Vztahy s jinými	soupeření	libertární model	liberální model
	kooperace (solidarita)	republikánský model	socialistický model

Zdroj: [Fuchs, Klingemann 2000:7]

Libertární model demokratické komunity akcentuje jednak silnou individuální odpovědnost za vlastní osud, jednak soupeřivé vztahy svých příslušníků. Představuje krajní polohu liberalismu, jíž vystihuje jeho klasická formulace „co nejméně vlády, jak je možné a co nejvíce trhu, jak je možné“, známá také z ideologie české demokratické transformace. Převládající hodnotová orientace je antietatistická. Ačkoliv tento mo-

del předpokládá vyhraněné individualistické, racionálně egoistické hodnoty a postoje, nevylučuje ani silnou situační skupinovou solidaritu.

Republikánský model je specifický tím, že je spíše občanskou společností než státním politickým společenstvím. Tím je dáno, že spíše prostupuje ostatními modely, než aby sám tvořil nějaký typ politického systému. Od liberálního, a zejména od socialistického modelu komunity se liší základním antietatistickým a antipaternalistickým hodnotovým akcentem a postojem příslušníků komunity. Tím se podobá libertariánní komunitě. Podle republikánských idejí by hodnoty komunity neměly být realizovány vládou, a to ani v zastoupení občanů, ale samotnou občanskou komunitou. Základním republikánským postulátem je proto samospráva občanů na místní úrovni. Pojetí solidarity je v tomto modelu značně odlišné od pojetí solidarity v socialistické komunitě. Solidarita v republikánském modelu je chápána jako dobrovolná podpora lidí, kteří se nikoli vlastní vinou či chybou dostali do obtíží, nebo jako charitativnost. Individualismus tohoto modelu nemá krajní polohu libertariánního modelu. Životní styl republikánské komunity je podstatně kooperativní a solidaristický. Na rozdíl od liberálního modelu mají v republikánské komunitě obecné hodnoty základní důležitost a ve sporných situacích či v případech pochybností mají obecné hodnoty komunity prioritu nad neomezenou svobodou jednotlivce. V empirickém výzkumu byly myšlenky o republikánské komunitě vypracované normativními demokratickými teoriemi použity zejména Putnamem [1993], který užívá pojem „občanská komunita“ v obdobném významu, jenž je prezentován v dané typologii [Fuchs, Klingemann 2000:8].

Liberální model se od libertariánního odlišuje akcentem na rovné, spravedlivé příležitosti v soutěžení mezi jednotlivci na politickém a ekonomickém trhu. Takto chápáná spravedlnost, garantovaná politickou vládní mocí, je měřítkem hodnocení sociálních institucí a fungování systému. Liberální komunita zaujímá střední pozici mezi libertariánní a socialistickou komunitou. Tento model měl v evropské realitě 20. století často formu demokratického státu blahobytu. Podle autorů projektu se liberální model a jeho evropská realizace liší od socialistické komunity ve třech bodech: 1. vládní redistribuce se týká pouze těch primárních statků, které jsou pro jednotlivce nezbytné k tomu, aby mohl svůj život organizovat autonomně. V tomto smyslu je spravedlivá, ale nikoli rovnostářská. 2. Principy soutěžení a výkonu jsou základem vztahů mezi jednotlivci v každodenních tržních interakcích, politice a dalších oblastech života komunity (společnosti). 3. V případě konfliktu zájmů a hodnot má individuální svoboda vždy absolutní přednost před rovnou distribucí primárních statků.

Socialistický model, chápáný jako modelový, kolektivistický a etatistický protipól libertariánního typu komunity v případě zkoumaného souboru zemí reálně neexistuje, a nebyl proto při analýze a interpretaci výsledků aplikován. Solidarita v socialistické komunitě se na rozdíl od solidarity republikánské komunity, realizuje na základě kolektivně závazných rozhodnutí státu a je charakterizována rovnostářstvími [Fuchs,

Klingemann 2000:27]. Tento model při interpretaci výsledků výzkumu slouží jako krajní pól kontinua.

Hledisko kulturních specifik a politické kultury

Kromě polohy hodnot a postojů má typologie zkoumaných dvaceti osmi demokratických společností také polohu kulturně geografickou, prostorovou, která se v kontextu rozšíření EU o východní postkomunistické země týká hranic budoucí demokratické Evropy.

Prostorová typologie vychází z kulturní tradice založené na různých civilizačních rozdílech, jimiž se naposledy zabýval v obsáhlejší práci Samuel Huntington [Huntington (1997) 2001]. Pro interpretaci problémů demokratické identity různých skupin evropských zemí je aktuální zejména formulace kulturně historického rozmezí mezi západním křesťanstvím a islámem. Podle autorů projektu, kteří z Huntingtonovy práce vycházejí, je však jeho vymezení civilizačních rozdílů „založeno především na náboženství, a to je dichotomizováno: protestantství a katolictví versus ortodoxní křesťanství a islám. Pro potřeby analýzy je to příliš velké zjednodušení“ [Fuchs, Klingeman 2000:10]. Proto autoři projektu zavedli doplňující kritéria klasifikace, vycházející z práce Lipsetovy [Lipset 2000] a Risingerovy [Reisinger 1999]. Tato kritéria zahrnují hledisko různých impérií jako kulturních prostorů, v nichž lidé analyzovaných zemí po staletí žili. Je to impérium britské, habsburské, ruské a otomanské. „Rozhraní mezi těmito impérii a specifickými náboženstvími (protestantským, katolickým, pravoslavným a islámem) jsou zřejmá, ale je nutno přijmout, že jednotlivý systém vlády má nezávislý dopad na základní hodnoty. Ty například mohou být spojovány s rozsahem autokratické vlády v různých impériích nebo s různým stupněm odluky církve od státu.“ [Fuchs, Klingeman 2000:10] Nepochybně je tomu tak, jak bylo řečeno, ale pro zachování objektivit je zde nutné uvést, že Huntington jako politický vědec si je právě poslední uvedené okolnosti vědom a vztah moci světské a duchovní, oddělení státu od církve, užívá jako kritérium pro rozlišení západní (křesťanské) civilizace od civilizací ostatních⁵ [Huntington (1997) 2001:69, 204 aj.].

Na základě těchto hledisek, s přihlédnutím ke kulturně geografické struktuře Evropy a vzorku výzkumu, formulovali autoři projektu na vzorku dvaceti osmi zemí hypoteticky sedm různých skupin demokratických společností. (Skupina angloamerických, z geografického hlediska neevropských zemí, je zde zařazena jednak v souladu s jejich příslušností k evropské civilizaci, jednak jako modelová liber-

[5] Podle Huntingtona však je od 70. let dvacátého století na postupu celková planetární religionizace doprovázená ústupem sekulárních orientací, celkovou „desekularizací“ jako důsledku velmi rychlé globální modernizace, jíž doprovází hromadná ztráta původních identit, které se nestačí přizpůsobovat prudkým modernizačním změnám [Huntington (1996); 2001:103-110].

tární skupina, a zčásti také jako referenční skupina pro hodnocení výsledků ostatních zemí.):

1. angloamerické země (USA, Austrálie, Nový Zéland);
2. západoevropské země (Finsko, Norsko, Španělsko, Švédsko, SRN);
3. střeoevropské země (Česká republika, Polsko, Chorvatsko, Maďarsko, Slovensko, Slovinsko, východní Německo);
4. baltické země (Estonsko, Lotyšsko, Litva);
5. převážně pravoslavné (ortodoxně křesťanské) země jihovýchodní Evropy (Bulharsko, Jugoslávie, Rumunsko);
6. zčásti islámské země jihovýchodní Evropy (Albánie, Bosna-Hercegovina, Makedonie);
7. výchoevropské země (Bílá Rus, Moldávie, Rusko, Ukrajina).

Na hypotetické ose hodnot a postojů mezi pólem charakterizovaným libertárním, individualistickým, modelem demokratického společenství a pólem definovaným socialistickým, kolektivistickým modelem, by se první skupina zemí měla blížit modelu libertárnímu, druhá skupina zemí modelu liberálnímu, který se nachází uprostřed, mezi póly uvedené hypotetické škály. Země střední jihovýchodní a východní Evropy by se měly blížit spíše modelu socialistickému nebo se nalézat mezi tímto modelem a liberálním modelem [Fuchs, Klingemann 2000:11]. Albánii autoři projektu sice zařazují geograficky, ale podle režimu a očekávaných výsledků ji situují do skupiny výchoevropských zemí. Republikánský model nemá korelát v realitě státních společností, které byly předmětem výzkumu, slouží jako referenční systém pro hodnocení výsledků ostatních modelů demokratických komunit, jichž je jako občanská společnost více či méně součástí.

Pomocí diskriminační analýzy byla určena významnost jednotlivých indikátorů a respondenti byli roztrženi do skupin reprezentujících teoretické postuláty. Národní státy a geograficky i kulturně definované skupiny těchto států jsou definovány použitím průměrných individuálních hodnot respondentů. Empirické výsledky jednotlivých zemí sdružené do sedmi skupin podle politické kultury a jejich geografické dislokace, shrnuté v tabulce 1, se opírají o řadu postupů. Podle diskriminační analýzy má z formulovaných indikátorů demokratických postojů a hodnot nejvyšší hodnotu indikátor „podpora autokratického režimu“ (0,799) a indikátor „dodržování zákonů“ (0,583). Korelace všech ostatních jsou významné, kromě ukazatele „důvěra ve vládní instituce“, který je nevýznamný 0,48 na hladině 0,001 [Fuchs, Klingemann 2000: 17–18]. Na základě získaných pravděpodobnostních hodnot byli respondenti zařazeni do jednotlivých definovaných skupin zemí včetně jejich teoreticky předpokládaného pořadí. Výsledky jsou prezentovány v tabulce 1. „Skupiny zemí různých kulturních oblastí podle základních demokratických hodnot apostojů.“

2. Skupiny zemí podle demokratických hodnot a postojů občanů

Výzkum by měl zodpovědět otázku, zda postkomunistická politická společenství jsou podobná politickým společenstvím západní Evropy, která tvoří Evropskou unii. Při identifikaci hodnot a postojů různých společenství jako potenciálu pro formování evropského politického lidu s kolektivní identitou, nejsou podle autorů projektu ve výsledcích výzkumu hledány ani tak vyzrálé demokratické hodnoty některého z výše prezentovaných modelů, jako spíše „proporcionální podobnost politických hodnot a postojů“ s těmito modely [Fuchs, Klingeman 2000:9]. Více by bylo při tomto široce multikulturálně založeném výzkumu sotva možné.

Následující tabulka č. 1 předkládá přehlednou celkovou informaci, zpracovanou na základě řady jiných tabulek a údajů výzkumu. Její údaje svědčí o tom, že základní, výše prezentovaná teoretická očekávání, byla formulována reálně a v podstatě se potvrzují. Dvacet osm šetřených zemí se z hlediska jedenácti ukazatelů demokratičnosti, použitých v tabulce, poměrně zřetelně seskupilo do čtyř až sedmi skupin různých kulturních oblastí, řazených podle stupně demokratičnosti.⁶

Získaná pořadí v jednotlivých ukazatelích v podstatě odpovídají teoretickým předpokladům. Některé odchylky mohou upozorňovat na reálný problém a potřebu dalšího šetření a analýzy, nebo mohou být situačním, konjunkturálním produktem okolností v dané zemi v době terénního výzkumu. Některé mohou být dány nedostatečnou kvalitativní rozlišovací schopností ukazatelů a otázek výzkumu, které shodně vykazují obsahově zcela rozdílné postoje, determinované odlišnými kulturami. Učebnicovým metodologickým příkladem podobné situace interpretační závislosti na znalosti či neznalosti reálií je Dismanem zmiňovaný případ Bikaver⁷ [Disman 1993: 58]. Některé pozorovatelné odchylky mohou mít případně i příčinu pojící se s fází neuzavřeného zpracování a analýz daného projektu.

Nejzřetelněji se vyčleňují čtyři skupiny zemí: angloamerické země, v teoretickém modelu definované jako libertární, západoevropské, v teoretickém modelu defi-

[6] Uplatněné hledisko je pochopitelně evropocentrické, či nesené hlediskem bílé, industriální civilizace, v níž je demokracie a její hodnoty definována historicky a z hlediska současné plurality demokracií třetí vlny i dosti jednoznačně. Evropocentrismus, který zde nemá negativní konotaci, je dán i tím, že Českou republiku poměrujeme s vyspělými evropskými demokraciemi a kontextem zde řešeného problému je integrovaná Evropa, nikoli planeta Země.

[7] V jednom Dismanově výzkumu v 60. letech minulého století respondenti (družstevníci JZD) hromadně uváděli, že obvykle pijí maďarský Bikaver. Neřešitelný interpretační problém těchto odpovědí spočíval v tom, jak mohou tak chudí lidé běžně pít tak drahé dovážené víno. Problém vysvětlil až tamní pan farář místní reálií: „Egri Bikaver (býčí krev) se tu říká hořčáku, nejlacinějšímu, příšernému ovocnému vínu, ... když se toho napijete, bolí vás hlava tak, že řvete jako bejk, a tak tomu říkají Bikaver.“

Tabulka 1 – Skupiny zemí různých kulturních oblastí podle základních demokratických hodnot a postojů (u středoevropských zemí jsou v závorce uvedeny hodnoty České republiky)

PODPORA	POŘADÍ SKUPIN ZEMÍ						
	1	2	3	4	5	6	7
demokrat. vlády	Západoevropské 89 %	Středoevropské 88 % (88)	Angloamerické 86 %	Jihových. E. Islám 86 %	Jihových. E. ortodox 86 %	Baltické 84 %	Východoevropské 68 %
autokratické vlády	Jihových. E. Islám 35 %	Jihových. E. ortodox 21 %	Východoevropské 18 %	Baltické 10 %	Středoevropské 6 % (4)	Západoevropské 5 %	Angloamerické 5 %
pol. systému země	Západoevropské 40 %	Středoevropské 35 % (33)	Jihových. E. Islám 32 %	Baltické 28 %	Angloamerické 26 %	Jihových. E. Ortodox 24 %	Východoevropské 12 %
důvěra ve vlád. instit.	Jihových. E. Islám 36 %	Západoevropské 33 %	Jihových. E. ortodox 29 %	Baltické 26 %	Východoevropské 26 %	Středoevropské 25 % (18)	Angloamerické 20 %
nelegimity násilí	Západoevropské 86 %	Angloamerické 85 %	Jihových. E. Islám 81 %	Baltické 81 %	Středoevropské 79 % (80)	Východoevropské 77 %	Jihových. E. ortodox 77 %
zákonnosti	Angloamerické 97 %	Jihových. E. ortodox 94 %	Západoevropské 94 %	Jihových. E. Islám 92 %	Baltické 88 %	Středoevropské 84 % (86)	Východoevropské 82 %
POSTOJ	POŘADÍ SKUPIN ZEMÍ						
individuální odpovědnosti	Angloamerické 53 %	Západoevropské 42 %	Středoevropské 26 % (23)	Jihovýchod. E. ortodox 23 %	Baltické 19 %	Jihových. E. Islám 16 %	Východoevropské 15 %
solidarity	Východoevropské 75 %	Jihovýchod. E. ortodox 66 %	Baltické 65 %	Jihových. E. Islám 65 %	Středoevropské 64 % (51)	Západoevropské 50 %	Angloamerické 28 %
důvěry k jiným	Západoevropské 48 %	Angloamerické 41 %	Východoevropské 24 %	Jihových. E. Ortodox 24 %	Středoevropské 22 % (27)	Baltické 22 %	Jihových. E. Islám 19 %
k práci	Angloamerické 63 %	Jihových. E. Islám 61 %	Jihových. E. ortodox 53 %	Východoevropské 49 %	Baltické 47 %	Západoevropské 46 %	Středoevropské 44 % (43)
tolerance	Západoevropské 30 %	Středoevropské 21 % (30)	Angloamerické 16 %	Jihovýchod. E. ortodox 8 %	Baltické 5 %	Východoevropské 3 %	Jihových. E. Islám 2 %

Zdroj dat: Fuchs, Klingemann 2000; Brokl, Mansfeldová 1999; upraveno autory stati.

nované jako liberální, dále skupina zemí střeoevropských a výchoevropských zemí bývalého SSSR. Tyto země mají relativně stabilní pořadí, ostatní někdy v prezentované tabulce varují, nejpravděpodobněji z důvodů chybného zařazení specificky kulturně obsahově determinovaných odpovědí. Mezi jednotlivými zeměmi se nápadně včlenily čtyři země: USA, Austrálie, Švédsko a západní Německo, které ve výzkumu posloužily jako ideálová referenční skupina. Kvantifikace vzdálenosti ostatních skupin zemí od této skupiny umožnila výpověď i o struktuře demokratičnosti zemí zkoumaného souboru (graf č. 4). Získané výsledky jsou ve svém celku přesvědčivé, jednotlivosti je však třeba interpretovat i domýšlet opatrně, jednak s ohledem na rozlišovací a vypovídací schopnost použitých otázek ve velkém multikulturním záběru, jakým jsou výzkumy WVS, jednak s ohledem na náročnost interpretace získaných hodnot, která předpokládá znalost reálií (tradičních i aktuálně situačních) skrývajících se za jednotlivými získanými výslednými hodnotami.

Hodnoty uvedené v tabulce jsou procentními průměry skupin zemí, pojící se k jednotlivým sledovaným postojům. Silněji vyznačená rozhraní v tabulce upozorňují na rozdíly vyšší než deset procent. U skupiny střeoevropských zemí jsou pro srovnání v závorce uvedeny hodnoty dosažené Českou republikou.

Podpora demokratické vlády

Podpora demokratické vládní formy je u šesti skupin zemí ze sedmi v podstatě shodná, přestože můžeme u těchto zemí předpokládat poměrně velmi rozdílnou politickou kulturu. V žádné zemi neklesla podpora demokracie pod padesát procent. Tato pozorovaná vyrovnaná podpora demokracie rozdílnými zeměmi je zřejmě způsobena především současnou všeobecnou popularitou demokracie. Zjištěná podpora demokracie proto nemusí vypovídat o demokratičnosti takto manifestovaného postoje ani jeho nositele.⁸ Pro naši hypotézu o působení demokratického halo efektu svědčí hodnoty dosahované v ukazateli „podpora autokratické formy vlády“, které by v souvislosti s vykazovanou hodnotami v ukazateli „podpora demokracie“ u některých skupin zemí měly být nižší.

Hodnoty skupiny angloamerických zemí (USA, Austrálie a Nového Zélandu) a jejich umístění za ostatními vyspělými demokraciemi i demokraciemi střeoevropskými, by mohly být vysvětleny vyhraněnou demokratickou individualistickou hodnotovou orientací republikánského antietatismu, díky níž občané této skupiny zemí méně příznivě reagovali na formulaci otázky o podpoře demokracie, která zahrnuje výrazy „vládní systém“ a „politický systém“, než občané skupiny liberálních a střeoevropských demokracií, kteří na etatismus nereagují tak citlivě.

[8] Hodnota demokracie funguje stejně absolutně jako hodnota míru, jehož se lidé dovolávají i ve jménu války.

Podobnou „falešnou korelací“ s demokracií, tj. postoji nikoli jednoznačně nedemokratickými, mohou být nízké hodnoty, dosažené v tomto ukazateli Ruskem (51 %). Přestože je známé, že Rusko demokratickou politickou kulturou tradičně příliš neoplývá, stejně známou realití dnešního Ruska je, že pro běžného občana této země je demokracie spojena s podstatným poklesem životní úrovně, jistot, bezpečnosti, prestiže jeho země, s chaosem, aniž může její běžný občan tyto zápory kompenzovat využitím různých získaných občanských svobod. Problém různého pochopení stejných otázek v odlišných kontextech a prostředích tak široce multikulturně založeného výzkumu, jako je prezentovaný výzkum WVS, i konsekvantní spolehlivosti a komparovatelnosti odpovědí i zobecnitelnosti získaných výsledků, je v tomto případě problémem zcela reálným. Závěr autorů projektu o „nejmenší demokratičnosti slovanských zemí bývalého SSSR“ [Fuchs, Klingemann 2000: 19] v tomto případě může proto být poměrně značným zkratem a možná i neoprávněnou generalizací z daného zjištění.

Země jihovýchodní Evropy, baltické země, ale i neruské země skupiny východoevropských zemí, u nichž není důvod předpokládat vyšší demokratickou politickou kulturu než u Ruska, vykazují ve prospěch demokracie řádově o dvacet a více procent vyšší hodnoty než Rusko, aniž je v těchto zemích demokracie pravděpodobně chápána stejně jako v zemích západní či střední Evropy. Pro interpretaci uvedených výsledků s přihlédnutím k pravděpodobnému poněkud situačně odlišnému chápání demokracie (od pojetí obsaženém v projektu) respondenty uvedených skupin zemí svědčí, že tyto země podporují autokratické formy vlády dokonce více než východoevropské země (tabulka 1). Příčina pravděpodobně spočívá v tom, že na rozdíl od Ruska je demokracie v těchto zemích asociována s opačnými, pozitivními okolnostmi, zejména s osvobozením od ruské nadvlády, a to při autoritářšších postojích respondentů.

Česká republika se Slovenskou republikou vykazuje průměrnou hodnotu (88 %) skupiny středoevropských zemí, bývalé východní Německo hodnotu nadprůměrnou (91 %), mírně podprůměrnou Maďarsko (83 %) a Slovinsko (82 %). Průměr této skupiny zemí značně ovlivňují hodnoty podpory demokracie vykazované Chorvatskem (95%) a Albánií (98 %), které jsou sice nejvyššími hodnotami z hodnot všech 28 zemí, ale současně i hodnotami nejméně důvěryhodnými, srovnáme-li je s hodnotami, jichž dosahují vyspělé demokracie (Norsko, Švédsko, západní Německo po 93 %, USA a Nový Zéland 88 %, Austrálie 83 %).

Podpora autokratické vlády

Položka podpory autokratické vládní formy informuje o nejméně tříčtvrtinové převaze demokratické orientace ve všech zkoumaných zemích. Postoj k autokratické vládní formě jednotlivé skupiny zemí poměrně zřetelně diferencuje z hlediska různých kultur.

Podporou autokracie se výrazně vyděluje skupina zemí jihovýchodní Evropy s podílem islámské kultury, kterou s poměrně velkým odstupem následuje skupina zemí s křesťanskou ortodoxní (pravoslavnou) tradicí. Výrazně nejvyšší podporu autoritární vládní formě vykazuje ze všech zkoumaných zemí Albánie (65 %), následovaná Bosnou – Hercegovinou (26 %), Rumunskem (22 %) a Ruskem (20 %). Baltické země jsou blíže spíše k zemím středoevropským, západoevropským a angloamerickým než k zemím východoevropským.

Výsledky skupiny zemí jihovýchodní Evropy s podílem islámské kultury zřejmě svědčí pro Huntingtonův závěr o absenci smyslu pro politickou demokracii v islámské kultuře:⁹ „Neúspěch demokracie ve většině muslimského světa lze ...do značné míry vysvětlit kulturou islámu. I vývoj v postkomunistických společnostech... Evropy a bývalého Sovětského svazu je určován jejich různými civilizačními identitami. Země s tradicí západního křesťanství směřují k hospodářskému rozvoji a demokratické politice, zatímco vyhlídky na obdobný rozvoj jsou v pravoslavných zemích značně pochybné, v muslimských republikách dokonce neutěšené.“ [Huntington 2001: 16]. Je zřejmé, že hodnotu, kterou vykazuje Albánie, lze sotva vysvětlit pouze „rolí režimu Envera Hodži, který byl jistě jedním z nejttotalitárnějších režimů mezi srovnatelnými evropskými režimy“, jak činí autoři projektu, jehož výsledky zde reprodukuje [Fuchs, Klingemann 2000]: 19].

Česká republika. Uvážíme-li dosažené hodnoty skupiny liberálních a libertárních zemí, Finska (10 %), Austrálie (6 %), USA (5 %), Švédska (5 %), Nového Zélandu a Norska (3 %), ale i západního Německa (1 %), pak Česká (i Slovenská) republika zaujímá ve skupině středoevropských zemí čtyřmi procenty v tomto indikátoru, společně s bývalou NDR (2 %) a Maďarskem (5 %), vysoce demokratický postoj.

Podpora politického systému vlastní země a důvěra ve vládní instituce

Stupeň podpory politického systému vlastní země se blíží důvěře ve vládní instituce a je slabší než podpora demokratické vlády, která je zřejmě pocítována konkrétněji a přitom současně i dostatečně principiálně. V postojích občanů se zřejmě na jedné straně projevil určitý⁷ teoreticky předpokládaný etatistický postoj skupiny západoevropských a středoevropských zemí a na druhé straně opět angloamerický neetatismus, který jsme konstatovali již v případě ukazatele podpory demokratické formy vlády. Poměrně vysoká podpora politického systému vlastní země v pří-

[9] Hodnotovou tradicí západní civilizace umožňující posléze demokratickou formu vlády je dualismus a spor světské a duchovní autority, nepřítomný v jiných civilizacích, snad kromě hinduismu. „...v islámu je Bůh císařem, v Číně a Japonsku je císař Bohem a v pravoslaví je Bůh císařovým (carovým) podřízeným“ [Huntington 2001:69]. Stát v západním smyslu, včetně demokracie, se v islámské tradici neslučuje s uvedenou Alláhovu svrchovaností, ani s islámskou „státností“, v níž jde spíše o „kmeny se státními symboly“ [Huntington 2001: 204].

padě skupiny evropských islámských zemí je zřejmě vysvětlitelná spíše islámským než demokratickým postojem jejich obyvatel, a také stupněm touhy po pořádku úměrné chaosu, jímž zejména některé z těchto zemí prošly v posledním desetiletí. Pro předložený výklad svědčí zejména pořadí těchto zemí podle obou hledisek: nejislámštější a současně nejrozvrácenější Albánie (43 %), následovaná v obou aspektech Bosnou-Hercegovinou (32 %) a Makedonií (21 %). Důvěra ve vládní instituce je u většiny demokratických zemí s kritickými postoji občanů, které demokracie zahrnuje, nižší než důvěra vůči politickému systému. Toto zjištění odpovídá také částečnému průběhu hodnocení na úrovni abstraktních principů a na úrovni jejich konkretizace, probíhající na základě tzv. mechanismu klesající abstrakce [Immerfal, Sobisch 1997: 28].

Česká republika se třetinovou podporou politického systému pohybuje na úrovni ostatních demokratických zemí, z nichž vyniká pouze Norsko (67 %) a západní Německo (40 %). Také v případě českých občanů je důvěra v politický systém vyšší (33 %) než důvěra ve vládní instituce (18 %). Obdobně je tomu u většiny demokratických zemí kromě Švédska s opačným poměrem dvaceti sedmi procentní důvěry v politický systém a třiceti devíti procentní důvěrou ve vládní instituce. V tomto případě mohou být příčinou nedávné potíže švédského státu blahobytu jako korporativního systému [viz Brokl a kol. 1997] na jedné straně a konkrétní vládní snahy o udržení dosažené úrovně.

Nelegitimita násilí

Nepopularita násilí, zejména jako politického prostředku, je zřejmě úměrná popularitě demokracie. Podobné echo, jako v případě demokracie, se pravděpodobně zčásti uplatňuje i v aspektu používání násilí v politice, zejména v zemích, kde se v posledním desetiletí právě takové násilí realizovalo. Základní interpretace faktu poměrně vyrovnaného odmítnutí násilí občany všech zkoumaných zemí tak zřejmě spočívá na jedné straně (země s menší demokratickou politickou kulturou) v únavě z násilí minulého desetiletí, na druhé straně (země s vyšší demokratickou politickou kulturou) v nepotřebnosti takového prostředku v daném prostředí a ve zkušenosti s politickým terorismem a vandalstvím.

Česká republika a Maďarsko je s 80 % těsně nad průměrem odmítání násilí střeoevropskými zeměmi, východní Německo (85 %) a Chorvatsko (87 %) nad hodnotou Španělska (76 %) ve skupině západoevropských zemí a nepříliš daleko od USA (83 %). Hodnota USA nastoluje opět otázku intervence dalších demokratických hodnot a reálií, např. individualismu v interpretaci demokratičnosti indikátoru nelegitimita násilí.

Podpora zákonnosti

Indikátory „nelegitimita násilí“ a podpora „dodržování zákonnosti“ by svou podstatou měly mít u jednotlivých zemí inverzní hodnoty. Tato logika je v podstatě dodržena (viz tabulku 1). Jedinou zemí, která má mezi všemi šetřenými zeměmi opačný poměr hodnot mezi podporou zákonnosti a nelegitimity násilí je Chorvatsko (87 : 74 %). Zákonnost je zřejmě vnímána konkrétněji než princip nelegitimity násilí a šetřené země, kromě jedné, opět podle mechanismu klesající abstrakce vykazují vyšší četnosti při podpoře zákonnosti než v případě postoje k nelegitimitě násilí. Opět je zřejmé, že v různých politických kulturách zkoumaných zemí nemusí být podpora zákonnosti právě podporou zákonnosti ve smyslu liberální demokracie.

Česká republika se v tomto ukazateli nalézá mírně nad průměrem skupiny střeoevropských zemí (86 % : 84 %) a blíží se hodnotě západního Německa (88 %) ve skupině západních liberálních demokracií.

Postoj individuální odpovědnosti

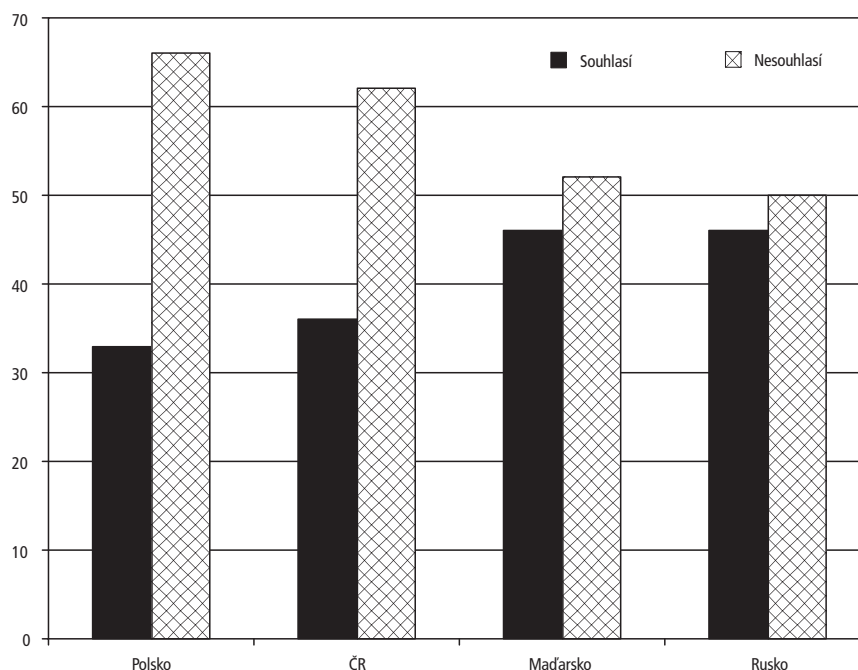
V tomto ukazateli se obě skupiny vyspělých demokracií (angloamerická a západoevropská) výrazně odlišují od ostatních pěti skupin zemí. Skupina libertárních angloamerických zemí se přitom velmi zřetelně odlišuje i od liberálních západoevropských zemí. Uvnitř samotné skupiny angloamerických zemí se navíc výrazně odlišují USA (66 %) od Austrálie (45 %) a Nového Zélandu (45 %), což zřejmě potvrzuje výjimečnost USA naposledy konstatovanou Lipsetem [Lipset 1996]. Uvnitř skupiny zbývajících pěti zemí se pak svými hodnotami výrazně odlišují střeoevropské země od skupiny zemí jihovýchodní Evropy s islámskou kulturou a zemí výchoevropských. Z hlediska váhy, jíž teorie demokracie přisuzují postoji individuální odpovědnosti, je zjištěné rozložení hodnot tohoto ukazatele ukázkové.

Česká republika (23 %) se ve skupině sedmi střeoevropských zemí podle postojů občanů k individuální odpovědnosti za svůj vlastní život nalézá za Polskem (36 %) a Slovinskem (24 %), ale poměrně podstatně před dalšími čtyřmi zeměmi této skupiny. S tímto zjištěním z roku 1998 v podstatě korespondují srovnatelné údaje výzkumu „Pozice lidí při řešení jejich životních problémů“ realizovaného Centrem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, počátkem roku 2001¹⁰ (graf 1). Tezi, že dotázaný nemůže ovlivnit své každodenní záležitosti, odmítlo 66 % Poláků, 62 % Čechů, 52 % Maďarů, ale i 50 % Rusů. Skupina těchto zkoumaných

[10] Výzkum byl realizován prostřednictvím CEORG, nové výzkumné nadace, která zahrnuje některé instituce zabývající se výzkumem veřejného mínění. V České republice Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR (5.–12. 2. 2001, N = 994), v Maďarsku TÁRKI (Társadalomkutatási Intézet és Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) (1.–6. 2. 2001, N = 1512 respondentů), v Polsku CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej) a v Rusku VCIOM, (23.–26. 2. 2001, N=1600 respondentů).

zemí se rozdělila na optimističtější občany Polska a České republiky a poměrně resignované maďarské a ruské občany. Maďarský výsledek, se zázemím latinské křesťanské tradice, je oproti ruskému postoji se zázemím pravoslavné tradice, překvapením hodným dalších analýz.

Graf 1 – Dotázaný nemůže ovlivnit své každodenní záležitosti (v %)

Zdroj: CVVM, 01-02

Solidarita

Solidarita je v teoretické koncepci výzkumu považována za kontrapozici individualismu a vlastnost blízkou socialistickým postojům. Zjištění výzkumu WVS (tab. 1) tento předpoklad potvrzují rozložením hodnot od libertárního modelu demokratických společenství angloamerických zemí, přes liberální západoevropské země s určitou dávkou korporativního solidaristického prvku státu blahobytu až k východoevropským zemím bývalých sovětských republik. Výrazně se přitom diferencovaly tři skupiny: angloamerické země následované s velkým odstupem západoevropskými, které opět s poměrně velkým odstupem následuje skupina čtyř zemí vedená stredo-evropskými zeměmi. Pořadí uzavírá skupina východoevropských zemí.

Česká republika se však v tomto ukazateli svou podprůměrnou hodnotou (51 %), která je o třináct procent nižší než průměr skupiny stredo-evropských zemí,

zařazuje společně se Slovenskou republikou (52 %) a Slovinskem (53 %) spíše do skupiny liberálních západoevropských společenství před západní Německo (75 %) a Španělsko (67 %). Hodnoty posledních dvou zemí jsou zřejmě odrazem korporativistické politické kultury a tradice. Stejnou hodnotu jako SRN vykazuje ze sledovaných zemí pouze celková hodnota skupiny východoevropských zemí (75 %), z nichž vyšší hodnoty má Rusko (79 %) a Ukrajina (76 %). USA naproti tomu vykazují hodnotu 21 %, podprůměrnou i ve své vlastní skupině.

Důvěra ke spoluobčanům

Důvěra ke spoluobčanům, založená na tradici svobodných interakcí, je pro demokracii podobně důležitou hodnotou jako presumpce nevinoty pro právní stát. Sledované země se podle získaných hodnot rozdělily na dvě velké skupiny: na jedné straně západoevropské a angloamerické země, na druhé straně země ostatní. Výsledky zřejmě diferencují individualistické postoje libertárního modelu angloamerických společenství (41 %) pojícího se s větší ostražitostí vůči spoluobčanům, od liberálního modelu (48 %), pojícího se vyšším stupněm solidarismu a státních garancí. Ostatní skupiny zemí se v tomto ukazateli příliš neliší a umístění skupiny zemí jihovýchodní Evropy s podílem islámské populace (19 %) zřejmě odráží nejen vzájemnou nedůvěru, pojící se s nedávnou autoritární komunistickou minulostí, ale i nedůvěru plynoucí z poměrně čerstvých etnicko-náboženských konfliktů.

Z uvedených hodnot je zřejmé, že indikátor „důvěra v ostatní“ může být založen i na reflexi jiných než výslovně demokratických hodnot. Hodnoty východoevropských zemí (24 %) a zemí ortodoxní jihovýchodní Evropy (24 %) jsou v podstatě stejné jako střeoevropské. Ve skupině střeoevropských zemí na sebe upozorňují nízké hodnoty vzájemné důvěry v Polsku (17 %) a Slovinsku (15 %), ze sledovaných zemí srovnatelné jen s Rumunskem (18 %) a s Makedonií (7 %) vnitřně ohroženou etnicou a náboženskou občanskou válkou. Hodnoty Polska a Slovinska nelze explikovat bez dalších údajů a znalosti reálií.

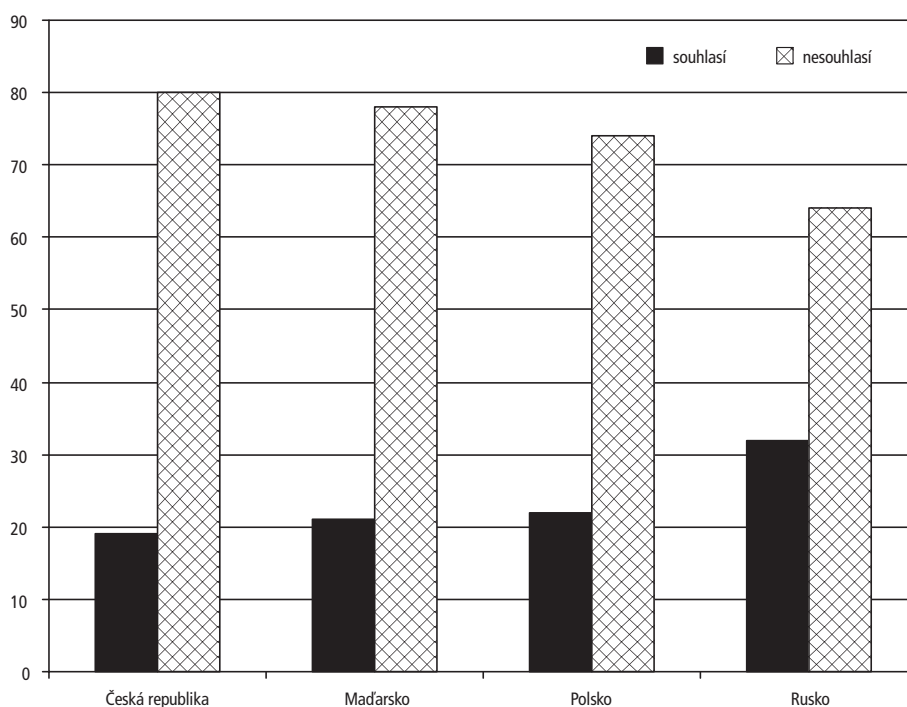
Česká republika se postojem vzájemné důvěry svých občanů (27 %) umísťuje nad průměrem (22 %) skupiny střeoevropských zemí, sledována Slovenskou republikou (26 %), za nimiž s odstupem následují ostatní země ze skupiny střeoevropských zemí. Toto zjištění posouvá řadu současných i minulých publicistických a politických hodnocení mezilidských vztahů v České republice do kategorie neadekvátních účelových konstrukcí. Česká a Slovenská republika se nalézají na úrovni Španělska (29 %), poslední země skupiny západoevropských zemí, které oproti střeoevropským zemím vykazují více než dvojnásobně vyšší vzájemnou důvěru občanů. Absolutně nejvyšší vzájemnou důvěru ze sledovaných zemí vykazuje Norsko (65 %) a Švédsko (57 %) ve skupině západoevropských zemí. Pod průměrem své skupiny se v tomto případě nalézají USA (35 %).

Pracovní etika (postoj k práci)

Výsledky v tomto ukazateli, kromě hodnot angloamerických zemí, se příliš neshodují s teoretickými hypotézami založenými na protestantské tradici vztahu k práci. Angloamerické země jsou sice v souladu s očekáváním na prvním místě, ale jen zcela nevýrazně před skupinou islámských zemí jihovýchodní Evropy, kterou v neočekávaném pořadí následují ostatní skupiny zemí a které uzavírají země západoevropské a středoevropské. Příčinu spatřujeme ve způsobu formulace desítky otázek s mnoha položkami a variantami, které umožňují, nebo i vyvolávají universální, nediferencované kladné odpovědi.

Česká republika společně s Maďarskem (43 %) dosahuje průměrné hodnoty vykazované skupinou středoevropských zemí v pořadí Slovinsko (58 %), Chorvatsko (54 %) a Slovensko (45 %). Pokusíme-li se v tomto případě zavést vnější kritérium pomocí obdobných dat domácích, týkajících se čtyř zemí ze souboru 28 zemí WVS, získáme, byť pouze aproximativně, zcela odlišnou informaci, přinejmenším o pořadí zemí východní a střední Evropy. Podle již citovaného výzkumu CEORG (a CVVM Sociologického ústavu), v němž byl poměr k práci indikován souhlasem či nesouhlasem dotazovaných s tezí, že je práce netěší, byly získány výsledky prezentované v grafu 2.

Graf 2 – Postoj k práci (dotázaného práce netěší). Dopočet do 100 % tvoří v každém řádku odpovědi neví.

Zdroj: CVVM, 01–02, 16. 3. 2001

Středoevropské země zde reprezentované Českou republikou (80 %), Maďarskem (78 %) a Polskem (74 %), se jednoznačně předradí Rusku s téměř poloviční dosaženou hodnotou (48%). (V hodnotách získaných WVS se uvedené země seřadily jinak: Rusko 48 %, Česká republika 43 %, Maďarsko 43 %, Polsko 32 %.

Kulturní a etická tolerance

V hodnotách týkajících se tolerance lze pozorovat rostoucí odstup mezi skupinou západoevropských a ostatních zemí, který snad kromě výsledku USA, v podstatě odpovídá teoretickým předpokladům (tab. 1). K reáliím manifestované tolerance však patří skutečnost, že lidé ve vyspělých zemích obvykle vědí, jak se sluší demokraticky odpovídat, a že tak většinou i skutečně činí.¹¹ Západní Evropa jednak ví, jaké jsou demokratické hodnoty i jaké postoje se sluší zaujímat, jednak je zřejmě skutečně tolerantnější než jiné skupiny zemí. Nejtolerantnější zemí ve skupině západoevropských liberálních zemí je Německo (45 %) a Švédsko (40 %), které ostatní země této skupiny následují s hodnotami mnohem nižšími.

Za skupinou liberálních zemí následuje skupina středoevropských zemí, jejíž výsledek (21 %) ovlivňují zejména nízké hodnoty polské (5 %), maďarské (13 %) i slovenské (17 %). Naopak hodnoty východního Německa (35 %) a České republiky (30 %) by ve skupině západních liberálních zemí patřily k nadprůměru a průměru (zdroj WVS).

Nižší hodnota libertárních angloamerických zemí s průměrem 16 % tolerantních občanů může být dána reakcí na konstrukci ukazatele etické tolerance, složeného z postojů k rozvodům, potratům, homosexualitě, prostituci, jiným rasám, imigrantům a muslimům či jiným minoritám, v prostředí zcela určité, tradiční puritánské hodnotové orientace¹² tohoto kulturního společenství. Přitom se manifestovaná (ideologická) tolerance nemusí krýt s reálnou tolerancí společenství. Pořadí zemí v této skupině je následující: Nový Zéland 21 % tolerantních občanů, Austrálie 18 %, USA 9 %.

Česká republika svým výsledkem v tomto ukazateli přesahuje průměr své skupiny zemí o deset procent směrem k vyšší celkové toleranci a dosahuje průměru hodnot skupiny liberálních demokracií. Podle diferencovaných výsledků prezentovaných v tabulce jsou Češi většinou tolerantnější než občané srovnávaných zemí a než občané vyspělých demokracií. Tato zjištění vyvracejí opakovaná zobecňující tvrzení někte-

[11] V rozhovoru autorů s redaktorem významného západoevropského (nikoli německého) periodika v první polovině 90. let o xenofobii (jíž tehdy někteří čeští politikové velmi vytýkali Čechům) a rasismu, položili autoři této statě redaktorovi stejnou otázku o občanech jeho země, jakou kladl on. Odpověď: „Myslím si totéž, co Češi, ale nikdy by to neřekli, protože se to nepatří.“

[12] Zejména s dosaženou hodnotou USA je zde vhodné připomenout citovanou Lipsetovu práci *American Exceptionalism* 1996.

rých politiků i médií o české netoleranci a rasismu, která se tak ukazují být pouhými nepodloženými předsudky či účelovými politickými manipulacemi českým veřejným míněním, narušujícím národní sebereflexi i pozitivní tvorbu identity po desetiletích vnucované internacionální identity.

Tabulka 2 – Tolerance vůči některým jevům a skupinám v % populace.

Tolerance vůči:	ČR	USA	Norsko	z. Něm.	v. Něm.	Slovensko	Polsko	Maďarsko	Slovensko
rozvodům	84,6	68,2	77,6	85,2	80,5	72,6	56,4	79,0	71,4
potratům	75,9	45,3	66,5	63,7	67,9	54,5	38,9	66,3	64,7
homosexuálům	79,6	40,1	62,7	78,8	65,2	58,9	26,1	36,4	38,3
prostituci	36,3	20,1	29,4	74,8	54,5	33,1	18,0	27,9	31,7
jiným rasám	10,5	7,1	8,2	2,1	3,6	13,5	19,9	18,6	17,1
imigrantům	28,1	9,5	9,8	4,3	10,0	18,5	21,0	24,9	18,0

Pramen: WVS 1998

Podobně jako u ostatních zjištění samozřejmě platí, že skutečné problémy se vynořují teprve s věcným kladením a zodpovídáním otázek. Všechny údaje o České republice v předchozí tabulce by bylo třeba komparativně analyzovat a explikovat kulturními, politickými a situačními reáliemi a hodnotami jednotlivých srovnávaných zemí, abychom spolehlivěji poznali, o čem číslo vypovídá, zda bylo změřeno a identifikováno skutečně to, co projekt předpokládal, že se měřit a identifikovat má. Značně problematická může být v této fázi např. interpretace položky tolerance k jiným rasám, protože není zřejmé, zda rasový faktor při odpovědích nebyl suplován faktorem jiným. Jak jinak lze např. vysvětlit reálii rozdílného přístupu české populace k Vietnamcům, Afričanům a dalším oproti k vlastním Romům než rozdílem kulturních návyků a postojů, z nichž některé většinové populaci vadí, jiné nikoli.

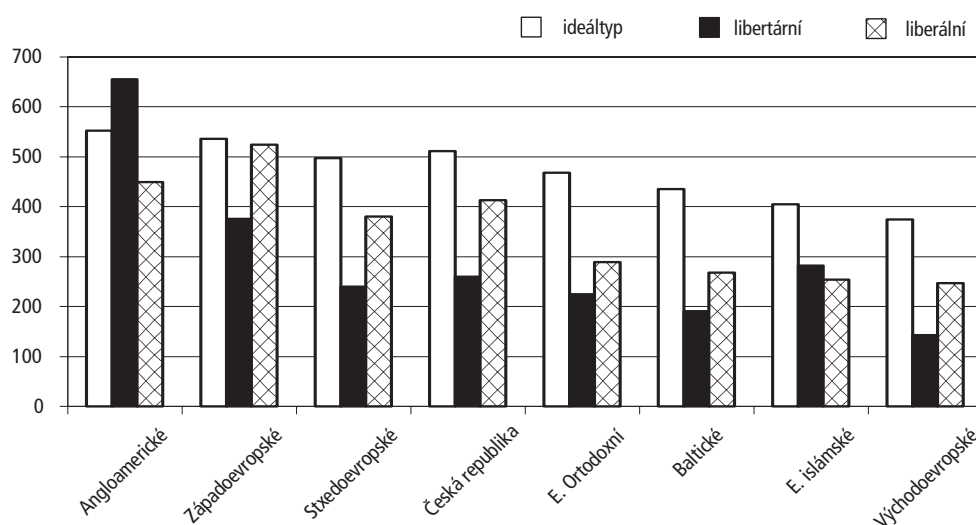
3. Česká republika a skupiny zemí podle příslušnosti k hlavním modelům demokracie

Příslušnost jednotlivých skupin zemí k teoretickým modelům demokratických společností se na základě dosud prezentovaných empirických údajů rýsuje poměrně zřetelně. Pro celkovou orientaci a k ověření teoretických předpokladů existuje v projektu kromě toho možnost vztážením získaných výsledků respondentů jednotlivých zemí ke třem hypotetickým modelům zavedeným v projektu: obecnému ideáltypu, libertárnímu a liberálnímu modelu (graf 3). Implicitním interpretačním předpokla-

MÍSTO ČESKÉ REPUBLIKY V DEMOKRATICKÉ EVROPĚ

dem je, že země, které jsou příliš vzdáleny těmto referenčním modelům, se blíží spíše hypotetickému modelu socialistickému, který však již v Evropě nemá reálně existující korelát.

Graf 3 – Vzdálenost jednotlivých skupin zemí a České republiky od tří modelů demokratických společenství: ideáltypu, libertárního a liberálního.

Zdroj: Fuchs, Klingemann [2000a]: 20, 28]

Základní typy demokratických společenství (libertární, liberální, obecný) byly definovány na základě nejvyšších získaných hodnot vyspělých demokracií. Jednotlivé země a jejich skupiny pak byly utříděny pořadím definovaným vzdáleností od příslušných referenčních modelů.

Obecný referenční model je definován jednak hodnotami USA a Austrálie, jednak Švédska a západního Německa, skupiny zemí jsou v tomto vztahu reprezentovány průměry hodnot jednotlivých zemí. Libertární referenční model je obdobně tvořen hodnotami USA a Austrálie, liberální referenční model hodnotami Švédska a západního Německa. Hodnoty¹³, na jejichž základě byl vytvořen graf č. 3, jsou korelace skupin zemí s referenčními modely, při čemž vyšší hodnota znamená větší přiblížení k referenčnímu modelu.

[13] K ideáltypu, libertárnímu a liberálnímu modelu: angloamerické země 0,552; 0,656; 0,449; západoevropské 0,536; 0,376; 0,524; středoevropské 0,497; 0,240; 0,380; Česká republika 0,512; 0,263; 0,413; země jihovýchodní Evropy-ortodoxní 0,468; 0,225; 0,289; baltické země 0,436; 0,191; 0,268; země jihovýchodní Evropy-islámské 0,405; 0,282; 0,254; východoevropské 0,374; 0,143; 0,247.

Získané hodnoty potvrzují teoretická očekávání i závěry, učiněné při interpretaci empirických výsledků prezentovaných v tabulce 1. Skupina angloamerických zemí se nejvíce ze všech zemí blíží jednak ideáltypu, jednak je svým vlastním exklusivním, libertárním modelem, který je u ostatních zemí, kromě islámských zemí jihovýchodní Evropy¹⁴, naopak zastoupen nejslaběji. Demokratické hodnoty liberálního modelu jsou v libertárním modelu přítomny, ale neurčují profil této skupiny zemí.

Evropské liberální demokracie mají k modelu libertární demokracie poměrně daleko, avšak prvky tohoto modelu obsahují nejvíce ze všech ostatních skupin zemí. Země střední Evropy mají ke všem třem modelům blíže než zbývající čtyři skupiny zemí, Česká republika přitom hodnoty své střeoevropské skupiny zemí převyšuje a získanou hodnotou (0,413) společně s východním Německem (0,505) má podstatně blíže k liberální demokracii než další čtyři země střeoevropské skupiny, jejichž výsledky nepřesahují hodnotu 0,380, nebo další zbývající země.

4. Místo České republiky mezi evropskými demokraciemi

Demokratická transformace třetí demokratizační vlny [Huntington 1991], definovaná institucionálními, hodnotovými i postojovými sociálními hledisky [Merkel 1996:12], se v České republice v podstatě naplnila ve druhé polovině devadesátých let dvacátého století [Brokl 1997]. Místo, které Česká republika zaujala po osmi, případně po pěti letech (počítáme-li od rozdělení Československa), mezi ostatními demokraciemi ukazuje graf 4. Nakolik jsme se přitom vzájemně vzdálili od Slovenské republiky, ukazuje graf 5.

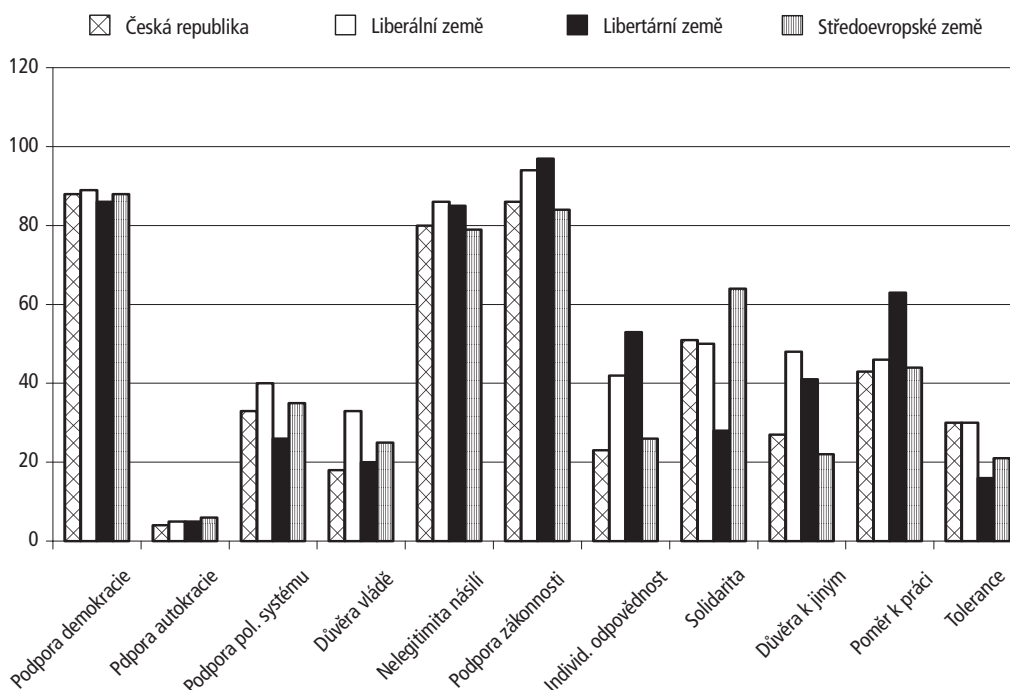
Podpora demokracie občany a záporný postoj vůči autoritárním režimům je v teoriích demokracie a demokratické konsolidace považována za jeden z hlavních předpokladů stability a fungování demokracie. V ukazateli podpora demokracie Česká republika zaujala stejné místo jako vyspělé demokracie, v ukazateli odporu vůči autoritarismu je převyšuje (graf 4).

V ukazatelích podpory politického systému a důvěry vládě se Česká republika blíží spíše rezervovanému angloamerickému postoji. Odpor vůči násilí v politice a podpora zákonnosti jsou vysoké, patří ke třem ukazatelům z jedenácti, které mají nejvyšší hodnoty. Hodnoty ČR převyšují průměr střeoevropských zemí. Naopak ve významné hodnotě, jíž je pro demokracii pocit individuální odpovědnosti za vlastní život, dosahuje Česká republika nižší hodnoty slabě pod průměrem skupiny střeoevropských zemí (26 : 23 %).

[14] Vysvětlení umístění skupiny islámských zemí jihovýchodní Evropy v liberální dimenzi předpokládá specializovanou analýzu, nechceme-li se spokojit hypotetickým vysvětlením, že se nejedná o realistickou demokratickou reflexi reality, ale spíše o intenzivní projekci respondentů donedávna trpících etnickou občanskou válkou.

MÍSTO ČESKÉ REPUBLIKY V DEMOKRATICKÉ EVROPĚ

Graf 4 – Místo České republiky mezi evropskými demokraciemi v roce 1998

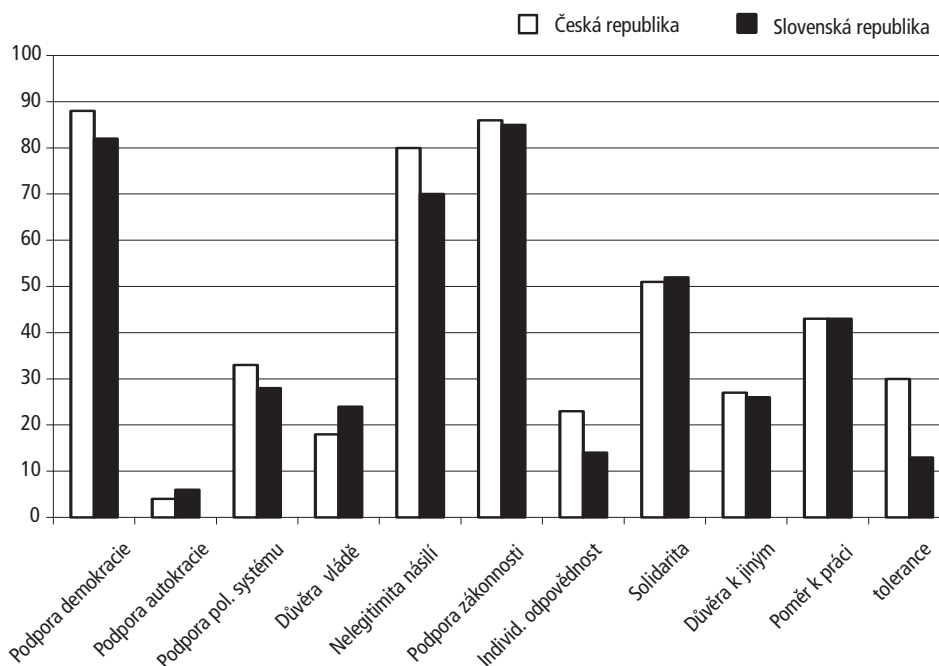
Zdroj dat: Fuchs, Klingemann [2000a]: 20, 28]

V hodnotách a postojích solidarity, hodnocených z hlediska demokratických modelů, dosahuje česká společnost výrazně lepších výsledků, než středoevropské země, vykazuje v podstatě hodnoty západních liberálních demokracií a vymyká se tím obrazu ostatních postkomunistických zemí. Na úrovni západních liberálních demokracií, navzdory vlastní permanentní negativní mediální a politické sebereflexi, se česká společnost nalézá i podle ukazatele demokratické tolerance. Také vzájemnou důvěrou občanů a tolerancí je česká společnost na úrovni západoevropských liberálních zemí a nad průměrem středoevropských zemí.

Porovnáme-li výsledky České republiky se Slovenskem (graf 5) zjistíme, že v roce 1998 Slováci o něco méně podporovali demokracii, nepatrně více než Češi podporovali autoritární režim, méně politický systém, ale více důvěřovali své vládě, byli méně než Češi přesvědčeni o nelegitimitě násilí v politice, ale téměř stejně jako Češi podporovali zákonnost, méně pociťovali individuální odpovědnost za svůj život a byli nepatrně solidárnější než Češi, měli stejnou etiku a poměr k práci, byli o něco méně důvěřiví k jiným, avšak dvakrát méně tolerantní než Češi. Také v tomto případě platí to, co bylo řečeno výše o významu analýzy reálií pro srovnání a výklad. I bez takové analýzy lze na základě těchto údajů konstatovat, že Češi a Slováci se po roz-

dělení ve sledovaných hodnotách příliš nerozešli a občasná negativní hodnocení českých médií a některých politiků nemají reálný podklad.

Graf 5 – Česká a Slovenská republika v jednotlivých ukazatelích demokracie (rok 1998)

Závěry

(1) Teoretická východiska a konsekventní formulace modelů aplikovaných v analýze a interpretaci získaných dat, se ukázala jako velmi produktivní. Zejména specifikace libertárního modelu, založená na Lipsetově přínosu z poloviny 90. let dvacátého století [Lipset 1996] spolu s umělou ideátypovou konstrukcí charakteristik vyspělé demokracie umožnila vytvořit jednotný vztahový rámec pro interpretaci empirických výsledků, který umožňuje i čtenářskou kontrolu vyvozovaných závěrů, která nebývá běžná. V předložené studii jsme upřednostnili obsahovou stránku prezentace a metodologické otázky jsme redukovali na maximálně možnou, ještě vůči čtenáři korektní míru, jinak by se text stal studií metodologickou. Použité referenční systémy přes jejich užitečnost samozřejmě přinášejí i diskusní problémy. Libertární model je z praktických důvodů (data, jež jsou k dispozici) založen na mimoevropských anglosaských zemích. Lze říci, že tím je konstrukce modelu možná „čistší“, na druhé straně však nevíme, zda v něm případně něco nechybí z evrop-

ského anglického libertarianismu. Ale již tato okolnost může otevřít zajímavou a plodnou diskusi – např. nakolik, případně jak lze mluvit o evropském libertariánu. Konstrukce použitého modelu evropské liberální demokracie ji, jak jsme viděli v textu, do značné míry vymezuje v podstatě neokorporativními charakteristikami, při čemž také zde lze pociťovat nedostatek anglosaského evropského prvku. Otázka místa České republiky mezi demokraciemi Evropy je současně otázkou hodnotové i postojové orientace české společnosti, a tím je i otázkou její identity. Řešení výše naznačených otázek a další rozpracovávání výsledků prezentovaného výzkumu by mohlo poskytnout dosavadním diskusím o identitě české společnosti poměrně objektivní a strukturovaný základ.

(2) Diskuse o české hodnotové identitě mezi ostatními středoevropskými národy ještě příliš nepřekročila politickou či ideologickou, subjektivní a hlavně nekomparabilní polohu, tedy spíše polohu mimovědeckou. Vnímání české společnosti zvenčí ji dosud příliš nediferencuje od ostatních středoevropských společností. Prezentovaný komparativní výzkum určitý první krok tímto směrem umožňuje, avšak současně ve svém širokém záběru a multikulturním kontextu může zmíněnou hodnotovou orientaci české společnosti svými prostředky spíše komparativně zarámovat a naznačit srovnatelné diference než analyzovat příslušná specifika. Svoji roli, právě v případě této studie, hraje v textu zmíněná okolnost, že příslušná komparovatelná data tohoto výzkumu ještě nejsou uvolněna, což zde pochopitelně determinovalo možnosti naší analýzy v tomto směru. Prezentovaná studie je proto jednak úvodním příspěvkem k řešení zmíněných otázek pomocí aparátu a nástrojů, které jsou v ní zavedeny, jednak je celkovou informací o místě České republiky mezi ostatními demokraciemi.

(3) Prezentovaná komparace získaných hodnot s vyspělými demokraciemi, západoevropskými i angloamerickými, by měla uvést na pravou míru české sebedoceňování a usvědčit mnohé české politiky a novináře ze skutečného flagelantství. Prezentovaná komparativní data, přes kritické výhrady, jež jsme v textu formulovali, ukazují objektivně zjištěné shody a rozdíly, přednosti a nedostatky. V těchto srovnáních vychází česká společnost spíše lépe než hůře.

Prameny a literatura:

- Andersen Sven, Tom Burns, 1996. The European Union and the Erosion of Parliamentary Democracy: A Study of Post-parliamentary Governance. In: Sven S. Andersen, Kjell A. Aliassen (eds.), *The European Union: How Democratic Is It ?*, London: Sage.
- Brokl, Lubomír a kol. 1997. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Brokl, Lubomír, Z. Mansfeldová 1999. Civil Society and Democratic Orientation in Central Europe: The Case of the Czech Republic, paper přednesený na konferenci *Democratic Consolidation in Eastern Europe. Part III: Civil Society*, v červnu 1999 ve Florencii. In print „Pathway to a Democratic Community. Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe in 15 Countries. Eds. Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs, Ronald Inglehart and Jan Zielonka, forthcoming 2002
- CVVM 2001–02; „Pozice lidí při řešení jejich životních problémů“, Informace z výzkumu 01–02 (ot.č. 51a-g); Ján Mišovič, Vydáno dne: 16. 3. 2001
- Disman, Miroslav 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Esaiasson, Peeter 2001. Political Representation – A Discussion on Concepts, Measurement and Selected Empirical Findings, Paper for delivery at the ECPR General Conference 2001, 6–8 September, Canterbury, UK
- Fuchs Dieter, Hans-Dieter Klingemann 2000. Eastward Enlargement of the European Union and the Identity of Europe, Discussion Paper FS III 00–206; Wissenschaftszentrum Berlin (The chapter is to appear in Jan Zielonka (ed.). *Europe Unbound: Enlarging and Reshaping the Boundaries of the European Union*, Cambridge: Cambridge University Press, forthcoming.)
- Haas, Ernst G., 1964. *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave. Democratisation in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press.
- Huntington, Samuel P. 1997. *The Clash of Civilizations*, New York, Touchstone.
- Immerfall, Stefan, Sobisch, Andreas 1997. Europäische Integration und europäische Identität. Die Europäische Union im Bewußtsein ihrer Bürger. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 1997, B–10: 25–37.
- Kitschelt H., Z. Mansfeldová, R. Markowski, G. Tóka, 1999. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge University Press.
- Kroupa A., Mansfeldová Z., 1997. „Občanská sdružení a profesní komory“, p. 151–186. In: Brokl L. and others, *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*, Praha, Sociologické nakladatelství.
- Lipset, Seymour Martin 1996. *American Exceptionalism. A Double-Edged Sword*. New York: W.W. Norton.
- Lipset, Seymour Martin 2000. „Conditions for Democracy“. In: Hans Dieter-Klingemann, Friedhelm Neidhardt (eds.). *Zur Zukunft der Demokratie*. Berlin: edition Sigma.
- Merkel, Wolfgang 1996. „Institutionalisierung und Konsolidierung der Demokratie in Ostmitteleuropa“. In: W. Merkel, E. Sandschneider, D. Segert (Hrsg.). *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen: Leske und Budrich.
- Reisinger, William M. 1999. *Reassessing Theories of Transitions away from Authoritarian Regimes: Regional Patterns among Postcommunist Countries*. Paper, 1999 Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, April 15–17. 1999, Chicago.
- Schmalz-Burns, Rainer 1997. „Bürgerliche Politik – ein Modell der Demokratisierung der Europäischen Union“, p. 63–89. In: Klaus Dieter Wolf (ed.). *Projekt Europa im Übergang*, Baden-Baden: Nomos, cit in: Richard S. Katz and Bernhard Wessels (eds.) Oxford University Press, 1999.
- Stránský, Martin J. 2000. *Češi nechtějí demokracii*. Chomutov: Milenium Publishing.

- Stránský, Martin J. 2000. Češi nechtějí demokracii, Lidové noviny, Orientace – příloha Lidových novin pro civilizaci a myšlení, 2. 9. 2000.
- Welzel, Christian, Ronald Inglehart 1999. Analysing Democratic Change and Stability: A Human Development Theory of Democracy; Discussion Paper FS III 99–202; Wissenschaftszentrum Berlin.
- Welzel, Christian, Ronald Inglehart 2001. Human Development and the “Explosion” of Democracy: Variations of Regime Change across 60 Societies, Discussion Paper FS III. 01–202; Wissenschaftszentrum Berlin.
- Wessels, Bernhardt, Richard, S. Katz 1999. European Parliament, National Parliaments, and European Integration (Introduction), in: Richard S. Katz and Bernhard Wessels (eds.) *The European Parliament, National Parliaments, and European Integration*, Oxford University Press.

O autorech

Doc. PhDr. Lubomír Brokl je absolventem Filozofické fakulty UK v Praze. Od počátku 60. let pracoval jako odborný asistent na katedře sociologie Fakulty všeobecného lékařství UK (ved. Prof. V. Tlustý), později byl pracovníkem Ústavu státu a práva ČSAV a Sociologického ústavu ČSAV. Byl členem vědeckých týmů 60. let, zvl. týmu pro výzkum sociální struktury „Československá společnost 1967“ (ved. P. Machonin) a týmu pro reformu politického systému (ved. Z. Mlynář). Po sovětské okupaci v roce 1968 byl z ČSAV propuštěn, pracoval jako průmyslový sociolog ve strojírenství (VÚSTE). Od rehabilitace v roce 1990 je opět pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde vede oddělení „Politická sociologie“, v roce 2000 habilitoval v oboru politologie na FSV UK v Praze.

*PhDr. Zdenka Mansfeldová, CSc. absolvovala studium sociologie a psychologie na Filozofické fakultě UK a pracuje jako vědecká pracovnice v Sociologickém ústavu AV ČR v oddělení „Politická sociologie“. Věnuje se především problematice reprezentace zájmů, a to jak politickým formám reprezentace zájmů (politické strany, parlament), tak nepolitickým zájmovým mezostrukturám, především institucionalizovanému sociálnímu dialogu. Tomuto zaměření odpovídá její účast v domácích i mezinárodních projektech, a také publikační činnost. Je autorkou řady statí a kapitol v editovaných knihách a spoluautorkou publikace *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Co-operation*. Cambridge University Press, 1999 (s Herbertem Kitscheltem, Radoslawem Markowskim a Gáborem Tókou).*

Členové Parlamentu ČR z hlediska genderových rozdílů

Adéla Seidlová

Abstrakt

Problematika zastoupení žen v parlamentu a reprezentace ženských zájmů v tomto orgánu není v naší společnosti nejaktuálnější otázkou. Naopak, kdykoli je diskuse k ženské problematice otevírána, bývá odvržena s poukazem na zbytečnost těchto diskusí a neexistenci ženského problému v české společnosti. Příspěvek se zabývá zhodnocením přítomnosti žen v parlamentu a zasazuje tematiku žen v politice do širšího rámce současných teoretických prací politologů, zabývajících se reprezentací žen v souvislosti s problematikou konsolidace politických systémů.

Míra demokratičnosti politického systému může být chápána jako „propustnost“ politického systému, tedy to, nakolik úspěšně se daří v daném politickém systému zastupovat a reprezentovat zájmy občanů. Zprostředkování těchto zájmů je prvořadým úkolem demokratické společnosti. Na první pohled mohou být splněna všechna formální kritéria, o kterých hovoří politické teorie, přesto je někdy těžké jednoznačně rozhodnout, zda daný politický systém demokratický je, nebo není. R. Dahl používá ve své práci O demokracii tato kritéria demokratického procesu: efektivní účast (participace), volební rovnost, dosahování poučeného porozumění, uplatňování kontroly nad nastolováním témat k projednávání a zapojení všech dospělých [Dahl 2001: 40].

V současné situaci České republiky, kdy od prvních svobodných voleb uplynulo již více než deset let, je otázka, zda se v České republice jedná o demokratický politický systém, více než na místě. Média a politici si tuto otázku zdá se zodpověděli kladně již dávno. Analýzy a publikace současných světových politologů již zdaleka nejsou tak jednoznačné. Problémem konsolidace demokracie v zemích střední a východní Evropy, tzv. „nových demokraciích“ se ve svých pracích zabývají v poslední době např. Timm Beichelt [Beichelt 1999] nebo Wolfgang Merkel a Aurel Croissant [Merkel, Croissant 2000].

Politika je tradiční doménou a záležitostí mužů. Jako taková má politika také „pravidla hry“, která vytvořili muži. Volební právo dostaly ženy podstatně později¹, nastoupily tedy do „rozjetého vlaku politiky“ a musely se přizpůsobit zaběhaným vzorcům jednání a rozhodování. V současnosti již není v České republice pro ženu problémem dělat politickou kariéru, a zejména v místní politice tomu tak nezřídka činí. Ve vrcholné politice již tolik žen není, přesto jsou ty, které se v ní pohybují, přesvědčeny, že jim žádné překážky při vstupu do této vrcholné politické struktury nejsou činěny.

Rovnoprávnost žen v politice není ovšem jenom otázkou toho, zda jsou vůči ženám uplatňovány nějaké restrikce. Rovnoprávnost žen v politice znamená také, zda jsou v politickém jednání respektovány ženské vzorce chování. Ovšem nejvýznamnější je, zda jsou v politice zájmy žen správně zprostředkovány. Pokud o vysloveně ženských otázkách rozhodují muži, potom při vši úctě k nim a při vědomí, kolik podkladů a analýz problémů si mohou nechat a nechávají vyhotovit, nikdy nemohou v ženské problematice rozhodovat s plnou znalostí věci.

Podle A. Phillips „systém reprezentace, který trvale vylučuje hlasy žen, není pouze nespravedlivý, takový systém není vůbec možné považovat za reprezentativní“. [Phillips 1991: 63] Tento problém má podle A. Phillips čtyři rozměry:

V širším smyslu záleží na tom, zda jsou ženy připraveny o možnosti v určité sféře společenského života. Není možné považovat zemi za demokratickou, pokud existuje jasně definovaná skupina občanů (např. ženy), která je vyloučena z politického procesu.

Dalším argumentem je, že zastoupení žen v politice podporuje legitimitu politického systému, přináší navíc vyšší důvěru veřejnosti.

Třetím důvodem je společensky efektivní využívání ženských lidských zdrojů, tedy talentu poloviny populace.

Posledním důvodem je otázka reprezentace zájmů žen. Stále se debatuje o tom, nakolik mají ženy společné zájmy, ovšem jistě je problematické, pokud zájmy žen nejsou formulovány samotnými ženami, ale definovány „shora“. Konečně jeden zájem ženy společný mají v každém případě, a to zvýšení přístupu do každé sféry společenského života [Phillips 1991: 72–73].

Jak je to se zastoupením žen v politice v České republice? Text je shodně se čtyřmi dimenzemi problému podle A. Phillipsově členěn do těchto částí: v části první se zabývám tím, zda je v České republice umožněn volný vstup žen do politiky, část druhá sleduje vztah veřejnosti k ženám v politice a opačně vztah poslankyň k voličům. Třetí část je věnována tomu, zda je v nejvyšší politice přijímán a respektován „ženský“

[1] V Československu získaly ženy volební právo v roce 1920, v některých zemích západní Evropy však až koncem druhé světové války – ve Francii v roce 1944, v Itálii v roce 1945, v Řecku 1952 a ve Švýcarsku dokonce až v roce 1971.

element a jaký je vzájemný vztah politiků a političek. Poslední dimenzi problému zastoupení žen v politice, tedy toho, zda jsou zájmy žen v české politice reprezentovány, budu věnovat zamyšlení v závěru textu.

Analýzy těchto témat budou vycházet zejména z výzkumů prováděných týmem „Sociologie politiky“ (dříve „Změna politického systému“) při Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky, které byly opakovaně prováděny od roku 1993 v Parlamentu ČR².

Poslanectvo podle pohlaví³

Podíl žen v parlamentu se v průběhu let 1986–2000 měnil, klesal od výchozích 27,5 % (Česká národní rada, dále jen ČNR), resp. 29,4 % (Federální shromáždění, dále jen FS) v roce 1986 až na 15,0 % (Poslanecká sněmovna, dále jen PS), resp. 11,1 % (Senát) po volbách v roce 1998 (viz tabulka 1). Poměr mužů a žen se v souvislosti se změnou režimu výrazně změnil zejména proto, že v době komunistických parlamentů byly stanoveny kvóty pro účast žen na volebních kandidátních listinách. V tomto období (V. volební období FS ČSSR i ČNR) se jednalo také o „dělnice a rolnice“; z celkového počtu 55 žen (tj. 27,5 % poslanectva), které byly zvoleny do ČNR v roce 1986, byly čtyři (tj. 7 % žen), které měly ukončené vysokoškolské vzdělání. Pro srovnání: vysokoškolské vzdělání mělo v této sněmovně 46 % mužů; z žen, zvolených ve volbách v roce 1998 do PS, mělo vysokoškolské vzdělání 24 ze 30 celkem zvolených (tj. 80 % z celkového počtu zvolených žen).

Vizuálně se zdá počet žen ve sněmovnách v devadesátých letech ve srovnání s rokem 1986 dosti nízký, ovšem podle výpovědí samotných poslankyň a senátorek je tento poměr naprosto přirozený a ženy nejsou v politických stranách při vstupu do parlamentu nijak diskriminovány. V mezinárodním srovnání nově vznikajících demokracií patří Česká republika k zemím s největším počtem žen v parlamentu. Druhou otázkou již však je, zda je tento počet dostatečný.

Obrázek už není tak růžový, pokud se podíváme na počet žen, které v posledních dvou volbách do Poslanecké sněmovny kandidovaly. Na kandidátních listinách politických stran bylo v roce 1996 20,2 % žen, v roce 1998 to bylo 21,1 % žen [Millard, Popescu, 2001: 8]. Ve většině zemí platí, že na kandidátních volebních listinách bývá větší podíl žen, než je počet poslankyň. Obecně bývá tento jev, kdy se členy parlamentu stává menší podíl žen, než kolik jich je delegováno do voleb, spojován s vlivem vo-

[2] Projekt „Poslanci a senátoři Parlamentu ČR v jeho třetím funkčním období“, grant GA ČR č. 407/00/0747.

[3] Pro účely tohoto textu používám pojmenování „poslanec“ pouze pro muže, pokud se jedná o poslance obojího pohlaví, používám pojem „poslanectvo“. Stejně tak pro souhrnné pojmenování senátorů a senátorek používám pojem „senátorstvo“.

ČLENOVÉ PARLAMENTU ČR Z HLEDISKA GENDEROVÝCH ROZDÍLŮ

lebního systému. Poměrný volební systém více snižuje propustnost než volební systém většinový [Sartori 2001].

Ve srovnání s našimi nejbližšími sousedy, Polskem a Maďarskem, kteří jsou obecně považováni spolu s Českou republikou za nejvyvinutější z nově vzniklých demokracií, se do parlamentu v České republice dostane žen relativně nejméně. Rozdíl mezi počtem žen, které jsou na kandidátních listinách politických stran, a těch, které se stanou poslankyněmi, byl v roce 1997 v Polsku 1,9 %. V Maďarsku se stalo ve volbách v roce 1998 členkami parlamentu dokonce o 0,7 % více žen, než kolik jich bylo na kandidátních listinách. V České republice bylo ale v roce 1996 na kandidátních listinách o 6,7 % žen více, než kolik se jich stalo poslankyněmi. V roce 1998 byl tento rozdíl 6,1 %.

Tabulka 1 – Poslanectvo a senátorstvo podle pohlaví

	počet mužů	počet mužů (v %)	počet žen	počet žen (v %)
Česká národní rada 1986	145	72,5	55	27,5
Federální shromáždění 1986	247	70,6	103	29,4
Česká národní rada 1990	172	84,0	28	14,0
Federální shromáždění 1990	272	90,7	28	9,3
Česká národní rada 1992	178	89,0	22	11,0
Federální shromáždění 1992	274	91,3	26	8,7
Poslanecká sněmovna 1994	181	90,5	19	9,5
Poslanecká sněmovna 1996	173	86,5	27	13,5
Poslanecká sněmovna 1998	170	85,0	30	15,0
Senát 1998	72	88,9	9	11,1
Senát 2000	71	87,7	10	12,3

Zdroj: Archiv PSP ČR

Poslanectvo k voličům

Vztah poslanectva k voličům nám ilustruje problém, nakolik poslanectvo souhlasí s použitím různých (i nátlakových) prostředků k prosazení vůle občanů, pokud se vůle parlamentu postaví proti vůli občanů. Prostředky byly následující: podávání petic parlamentu, psaní dopisů poslancům, hrozba stávkou, stávka, pořádání demonstrací, návštěvy poslanců osobně, účast na jednáních parlamentních výborů a komisí, jednání s poslaneckými kluby, jednání s vedeními stran, vyjadřování se ve sdělovacích prostředcích a telefonická jednání s poslanci. Nejvstřícnější bylo poslanectvo k psaní dopisů, osobním návštěvám a k účasti na jednáních parlamentních výborů a komisí.

Dále je možné tyto činnosti rozdělit na ty, se kterými více souhlasí poslankyně, a se kterými naopak poslanci. Poslankyně více souhlasí s podáváním petic parlamentu („zcela souhlasí“ o 14,9 % poslankyň více), s psaním dopisů („zcela souhlasí“ o 9,9 % více), s návštěvami poslanců osobně („zcela souhlasí“ o 5,1 % více), se spoluúčastí občanů na jednáních parlamentních výborů a komisí („zcela souhlasí“ o 9,4 % více) a s vyjadřováním se ve sdělovacích prostředcích („zcela souhlasí“ o 17,5 % více).

U jediného prostředku výrazněji převažovala jeho podpora u poslanců, a to u prostředku hrozba stávkou, stávka. „Zcela“ s ním souhlasí o 8,7 %, „zcela“ + „spíše“ s nimi souhlasí o 13,1 % poslanců více než poslankyň. Na druhou stranu s ním „zásadně“ nesouhlasí 20,1 % poslanců (oproti 8,3 % poslankyň) (viz tabulka 2).

Tabulka 2 – Nakolik souhlasíte s použitím prostředku hrozba stávkou, stávka k vyjádření vůle občanů, pokud tato nenachází v parlamentu odezvu?

	Poslanec	Poslankyně
Zcela souhlasím	25,4%	16,7%
Spíše souhlasím	12,7%	8,3%
Tak napůl	14,9%	37,5%
Spíše nesouhlasím	26,9%	29,2%
Zásadně nesouhlasím	20,1%	8,3%
Celkem	100,0%	100,0%

Zdroj: Výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR

Další otázka, která se tohoto tématu týkala, se zabývala otázkou referenda a byla položena ve dvou variantách. První se ptala na to, zda poslanectvo považuje za žádoucí referendum, které by bylo konečným hlasováním o návrzích zákonů již přijatých parlamentem, druhá na to, zda považuje za žádoucí referendum, které by bylo pomocným hlasováním o návrhu zákona před jeho projednáním v parlamentu. K oběma variantám referenda jsou poslankyně vstřícnější. Konzultační referendum považuje za žádoucí 54,2 % poslankyň (ale jenom 40,9 % poslanců), referendum jako konečné hlasování o již přijatém zákoně považuje za žádoucí 30,4 % poslankyň (oproti 16,2 % poslanců).

Ačkoli se zdá, že voliči se obracejí více na poslankyně než na poslance (jak tomu svědčí frekvence osobního styku s voliči) a že poslankyně obecně více souhlasí s různými prostředky nátlaku občanů než poslanci, není pravda, že by byly poslankyně více orientovány na voliče.

V otázce, zda se cítí v první řadě zastupovat „členy své strany“, „voliče své strany“, „všechny občany volebního obvodu“ či „všechny občany ČR“, poslankyně více

než poslanci volily varianty, že zastupují „všechny občany ČR“ a „všechny občany volebního obvodu“, žádná poslankyně neuvedla, že se cítí být v první řadě zástupcem „členů své strany“ (avšak 5,2 % poslanců ano) a poslankyně také méně než poslanci volily variantu, že se cítí být zástupci „voličů své strany“.

Další situací, kde by se takováto silnější vazba na voliče mohla ukazovat, byla otázka, jak by měl poslanec hlasovat, pokud má jiný názor, než je názor voličů. Zda má v takovém případě hlasovat „shodně s názorem voličů“, „shodně s politickou linií své strany“ nebo „v souladu s vlastním názorem“, se poslankyně na rozdíl od poslanců uměly vždy rozhodnout a při srovnatelných hodnotách odpovědí „shodně s názorem voličů“ zvolilo více poslankyň variantu „shodně s politickou linií své strany“. Tento rozdíl ovšem není natolik výrazný, abychom mohli dělat zásadnější závěry při stávající velikosti souboru respondentů.

Vztah poslanců k poslankyním

Jednou z možností, jak popsat postoj poslanců k poslankyním v českém parlamentu, je odvodit si ho z obsazení parlamentních výborů a z prestiže, kterou tyto výbory u poslanců mají. Je mnoho výborů, jejichž členy by se chtělo stát mnohem více poslanců a senátorů, než má mít daný výbor členů, a naopak jsou výbory, o jejichž členství má zájem pouze malá část poslanců a senátorů. Členství v jednotlivých parlamentních výborech je tedy více či méně prestižní otázkou.

Údaje, které máme k dispozici, jsou obsazení parlamentních výborů PSP ČR v druhém volebním období (1996–1998), prestiž výborů mezi poslanectvem tak, jak ji uváděli ve výzkumu na konci tohoto volebního období, a obsazení parlamentních výborů PSP ČR ve třetím volebním období (od roku 1998 dosud).

Ve druhém volebním období pracoval průměrný poslanec v 1,95 výborů, komisí nebo delegací, průměrná poslankyně pracovala v 2,11 výborů, komisí nebo delegací. Ve třetím volebním období pracoval průměrný poslanec v 1,83 výborů, komisí nebo delegací, průměrná poslankyně ale pracovala v 1,93 výborů, komisí nebo delegací (viz tabulka 3).

Tabulka 3 – Průměrné členství poslanectva ve výborech, komisích a delegacích PSP ČR ve druhém a třetím volebním období podle pohlaví.

	Výbory	Komise	Delegace	Celkem
Poslanci PSP ČR 96	1,27	0,40	0,28	1,95
Poslankyně PSP ČR 96	1,37	0,44	0,30	2,11
Poslanci PSP ČR 98	1,21	0,29	0,33	1,83
Poslankyně PSP ČR 98	1,37	0,23	0,33	1,93

Zdroj: Archiv PSP ČR

Ženy byly více zapojeny do odborných činností probíhajících v Poslanecké sněmovně, pracovaly však mnohem více v těch výborech, jejichž prestiž je mezi poslanci nejnižší. Tady se ovšem naskýtá otázka, zda je pravdou, že právě proto, že ženy pracují v méně významných výborech, mohou si dovolit pracovat ve více orgánech Poslanecké sněmovny, nebo zda platí genderové teorie osvědčené i v jiných segmentech české společnosti, že činnosti vykonávané ženami mají nižší prestiž, nebo zda je to tak, že ženy jsou aktivnější v odborných orgánech Poslanecké sněmovny, kdežto muži se více zapojují do politických vyjednávání, a jsou tedy aktivnější ve svých poslaneckých klubech.

Ve výzkumu poslanectvo odpovídalo na otázku, které tři parlamentní výbory mají podle jejich názoru nejvyšší a které tři výbory naopak nejnižší prestiž. Výsledný ukazatel – prestiž parlamentního výboru – získáme jako rozdíl podílu respondentů, kteří uvedli, že dotyčný výbor je jeden ze tří výborů s nejvyšší prestiží, a respondentů, kteří uvedli, že dotyčný výbor je jeden ze tří výborů s prestiží nejnižší.

Podle ukazatele je nejprestižnějším výborem rozpočtový výbor (ukazatel prestiže má hodnotu 79,3 %), následovaný ústavně právním výborem (ukazatel 55,1 %) a hospodářským výborem (ukazatel 37,9 %). V těchto třech výborech pracovalo ve druhém volebním období z celkového počtu 62 členů 6 poslankyň, tj. 9,7 % (všechny byly členkami ústavně právního výboru), ve třetím volebním období z celkového počtu 63 členů 6 poslankyň, tj. 9,5 % (1 členka rozpočtového a 5 členek ústavně právního výboru).

Ze všech parlamentních výborů, jejichž ukazatel prestiže je kladný, jsou poslankyně výrazně zastoupeny pouze v jediném výboru, a to ve výboru pro sociální politiku a zdravotnictví, ve kterém bylo ve druhém volebním období z 19 členů 8 žen, ve třetím volebním období z 21 členů 9 žen. Dalšími výbory, ve kterých byly ve druhém volebním období poslankyně zastoupeny ve větším počtu, byly mandátový a imunitní výbor, petiční výbor a výbor pro vědu, vzdělávání, kulturu, mládež a tělovýchovu (3 výbory s úplně nejmenší hodnotou ukazatele prestiže), ve třetím volebním období to jsou petiční výbor (tradičně výbor s nejnižší prestiží; v tomto volebním období v něm narostl podíl žen až na 47,1 %) a zemědělský výbor (se zápornou hodnotou ukazatele prestiže).

Můžeme říci, že poslankyně jsou chápány jak voliči, tak kolegy poslanci oborově méně vyhraněně a jsou jim přisuzována spíše všeobecně humanitní témata, jako jsou sociální politika, zdravotnictví, vzdělávání, kultura nebo regionální problematika. Žádná poslankyně PSP ČR (tj. od roku 1993) nebyla členkou hospodářského výboru. Ve výborech rozpočtovém, zahraničním, zemědělském a výboru pro obranu a bezpečnost (dříve branný a bezpečnostní výbor) se poslankyně vyskytují pouze sporadicky, v některých volebních obdobích vůbec ne. Také v nově vzniklém výboru pro evropskou integraci (ustaven ve třetím volebním období) jsou členkami pouze 2 poslankyně.

Závěry

Vraťme se tedy nyní ke čtyřem dimenzím problému žen v politice podle A. Phillips. Co se týká rovného přístupu žen k politice, neexistují v České republice „de iure“ žádné překážky. Ve skutečnosti však je pro ženu obtížnější získat na kandidátní listině své politické strany volitelné místo, proto je tak vysoký rozdíl mezi počtem žen, které o vstup do vysoké politiky usilují (kandidují ve volbách do Poslanecké sněmovny), a těch, kterým se do vysoké politiky podaří vstoupit. Připravovaná volební reforma (větší počet volebních obvodů, ve kterých se bojuje o menší počet poslaneckých mandátů) by měla přístup žen do politiky ještě více ztížit.

Podle výsledků voleb do senátu konaných v roce 1996 však zjistíme na první pohled uspokojivou věc – ve volbách kandidovalo celkem 10,3 % žen a ženy získaly 11,1 % udělených senátorských mandátů. Při hlubší analýze však zjistíme, že více než třetina z žen kandidovala za politickou stranu, které se nepodařilo získat žádný senátorský mandát. Naopak téměř všechny kandidátky tehdy nejsilnější politické strany se do senátu dostaly. Výsledky voleb do senátu ukázaly, že v českém politickém systému nefunguje většinový volební systém jako volba nejlepší osobnosti, ale silně kopíruje volební zisky politických stran z parlamentních voleb do poslanecké sněmovny. Ženy jsou tedy do senátu zvoleny ne proto, že by obstály před voliči v konkurenci s ostatními kandidáty ve volebním obvodu, ale proto, že získají kandidaturu za politickou stranu silnou v konkrétním regionu.

Co se týká druhé dimenze problematiky žen v politice, tedy vyšší důvěry veřejnosti politickému systému a rozhodování, na kterém participují vedle mužů také ženy, můžeme si ji jednoduše demonstrovat na mimořádně vysoké důvěře respondentů výzkumů veřejného mínění, kterou mají ve většinu známých političek. Poslankyně P. Buzková nemusí veřejně předkládat návrhy na řešení jediného problému, ani obhajovat kterékoli ze svých rozhodnutí, přesto je důvěra veřejnosti v ni stabilně mimořádně vysoká a dlouhodobě neotřesitelná. Stejně tak všechny ženy, které kdy v České republice zastávaly ministerské posty, disponovaly vždy nadprůměrnou důvěrou občanů.

Některé politické strany si již možná začaly tuto skutečnost uvědomovat a začaly ženy na vysokých stranických postech podporovat. První ukázkou mohla být senátorka L. Benešová, místopředsedkyně ODS, kterou se strana snažila zviditelnit na postu předsedkyně Senátu Parlamentu České republiky. Druhým příkladem nám může sloužit Unie svobody, která si do svého čela zvolila H. Marvanovou. Možnosti v tomto směru nejsou ještě zdaleka vyčerpány a v nadcházejícím předvolebním klání, ve kterém se bojuje jak o hlasy voličů, tak (a možná především) o nerozhodnuté hlasy voliček, může být k silné ženské kartě opět sáhnuo, a to jistě i v jiných politických stranách.

Využití ženského potenciálu není už z důvodu jejich malé přítomnosti v politice zdaleka ideální. Horší je ale to, že není dostatečně využíváno ani potenciálu těch, které se do vysoké politiky dostaly. Ačkoli zapojení žen do odborných činností souvisejících s výkonem poslaneckého mandátu je u poslankyň vyšší, než je tomu u poslanců, dochází i zde k jednomu v naší společnosti obecně známému jevu: na jedné straně jsou činnosti, které vykonávají ženy, vnímány jako málo prestižní, na straně druhé není ženám umožněno vykonávat činnosti prestižnější. Tento začarovaný kruh známe z mnoha jiných „obyčejných“ profesí, která na společenském žebříčku prestiže povolání klesala současně s tím, jak je vykonával stále větší počet žen.

Všichni poslanci a poslankyně jsou přesvědčeni, že legislativní funkce je nejvýznamnější funkcí parlamentu, každý si však troufá posuzovat, která část legislativy je více a která méně důležitá. Není mnoho těch, kteří by dávali přednost vědě, vzdělávání a kultuře před zemědělstvím, obranou a zahraniční politikou (nemluvě již o hospodářství a státním rozpočtu). Typicky mužskou optikou je zde upřednostňováno množství přidělovaných rozpočtových prostředků před hodnotami penězi těžko měřitelnými.

Zatím jsme se nevěnovali tomu, zda a nakolik reprezentují poslankyně a senátorky zájmy žen. Ne pouze ve výpovědích respondentů našeho výzkumu, ale také ve vystoupeních političek v médiích se ukazuje, že ženy v politice necítí potřebu „hájit zájmy žen“, ke stejným závěrům dochází také H. Maříková ve výzkumu „Osobnosti hospodářského a politického života“ [Maříková 1997:437–439]. Ovšem podle předkládané analýzy členství poslankyň v parlamentních výborech je zřejmé, že ženy mají rozhodující slovo v těch výborech, které jsou typickou doménou ženských zájmů (výboru pro sociální politiku a zdravotnictví a výbor pro vědu, vzdělávání, kulturu, mládež a tělovýchovu). Bohužel i zde se projevuje to pravidlo, že s rostoucí účastí žen ve výboru prestiž tohoto výboru klesá.

Pokud mají být projednávané politické otázky optimálně rozhodovány jak z mužského, tak i z ženského hlediska, mělo by být v nejvlastnějším zájmu politické reprezentace získat do parlamentu co největší počet žen. Tento problém je obzvláště aktuální v kontextu snahy České republiky o vstup do Evropské unie a evropské politiky „main streaming“. Pokud se česká politická elita nenaučí genderově korektnímu politickému jednání, může se naší budoucí reprezentaci v Evropském parlamentu a Evropské komisi stát, že se ocitne v izolaci. Při pohledu na naše politiky a při jejich poslechu není tato představa až tak úplně nereálná.

Literatura

- Beichelt, Timm: Bedingungen von Nichtkonsolidierung der jungen Demokratie in Osteuropa, Vortrag auf der 5. Tagung des Arbeitskreises „Systemwechsel“, Evangelische Akademie Loccum, 4.–5. 6. 1999.
- Dahl, Robert 2001. *O demokracii*. Praha: Portál.
- Phillips, Anne 1991. *Engendering Democracy* Cambridge: Polity Press.
- Maříková, Hana: Ženy ve vrcholových politických pozicích, *Sociologický časopis* 33: 435–443.
- Merkel, Wolfgang, Croissant Aurel: Formale und Informale Regeln in illiberalen Demokratien, *Politische Vierteljahresschrift*, 41 (2000): 3–30.
- Millard Frances, Popescu Marina: The Representation of Women in the Parliaments of Central and Eastern Europe, paper presented on ECPR Annual conference in University of Kent, Canterbury, Panel 10–3, 6–8 th September 2001.
- Sartori Giovanni 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství*. Praha: Sociologické nakladatelství.

O autorce

Ing. Adéla Seidlová absolvovala obory politologie a mezinárodní politika na Vysoké škole ekonomické v Praze, kde dále v oboru politologie pokračuje doktorským studiem. V Sociologickém ústavu AV ČR je vedoucí oddělení „Výzkum veřejného mínění“ a spolupracuje na projektech oddělení „Sociologie politiky“. Je členkou výboru České společnosti pro politické vědy.

Levice-pravice v České republice v letech 1996–2000¹

Vývoj štěpících linií levice-pravice a libertarianismus-
-autoritarianismus v prostoru voličů

Klára Vlachová

Abstrakt:

Cílem této práce bylo otestovat existenci a vývoj štěpících linií levice – pravice a libertarianismus – autoritarianismus v prostoru voličů v České republice na konci dvacátého století. Práce vychází z Kitscheltových (1992) hypotéz o strukturaci politického prostoru. Pro testování existence a vývoje štěpících linií byly použity výroky převzaté z výzkumů British Social Attitude Survey, Northern Irish Attitude Survey a British Election Study. Analýzy prokázaly existenci těchto linií (silnou linii levice-pravice, slabší linii libertarianismus-autoritarianismus), jejich vývoj během posledních pěti let (mírné slábnutí linie levice-pravice a mírné posilování linie libertarianismus-autoritarianismus) a změny v rozmístění voličských skupin na těchto osách. Výsledky analýz za rok 2000 také poněkud vyvrátily Kitscheltovu hypotézu o rozložení politických aktérů v politickém prostoru postkomunistické České republiky. Dnes se totiž v české společnosti přestává levice automaticky pojít s autoritarianismem a pravice s libertarianismem a politický prostor se začíná podobat spíše západoevropskému.

Co je to levice a pravice? Levice a pravice jsou prostorové metafory užívané v jazyce politiky a politické vědy od dob Francouzské revoluce. Tyto metafory byly zcela náhodně odvozeny od místa, kam se konkurenční politické skupiny posadily na prvním zasedání Generálních stavů v roce 1789. Reakční a monarchističtí aristokraté seděli napravo, příslušníci třetího stavu a radikálové seděli nalevo [Heywood 1992]. Obsah pojmů levice a pravice se však v čase proměňoval. Postupně začaly být základem sporu mezi levicí a pravicí sociálně-ekonomické hodnoty – levice považuje za

[1] Tato stať vznikla v rámci projektu GA ČR č. 403/99/1129.

spravedlivou větší rovnost ve společnosti, přesněji stejnost, pravice za spravedlivou větší nerovnost, přesněji rozdílnost [Bobbio 1996]. Jak je zřejmé, „levice“ a „pravice“ nejsou jen prostorové metafory, ale jde také o linii štěpení, která má svůj původ v industriální revoluci.

Vědci zabývající se významem těchto metafor (např. Bobbio) se shodují v tom, že tyto pojmy nikdy nebyly pevně definované. Vždy šlo o *volné analytické kategorie*, jejichž obsah – popisný i hodnotící – se lišil nejen v čase, ale i mezi zeměmi. Například pojem „levice“ je platný jak pro levice liberální, tak socialistickou, ale stejně tak i pro relativně pravicovou „novou levice“ a podobně je tomu i s platností pojmu „pravice“. Zdůrazňují, že levice a pravice nejsou ideologie, ale s jejich pomocí byl a stále je popisován spor mezi politickými postoji, hodnotami, idejemi, ideologiemi a programy, mezi politickými stranami, hnutími a skupinami voličů, který je přirozeně přítomen v každé demokratické společnosti (Bobbio 1996). Proto také existují představy o tom, jak jsou jednotlivé politické ideologie na ose levice-pravice situovány. Podle té nejznámější je z ideologií nejvíce nalevo komunismus, dále socialismus, ve středu se nachází liberalismus, napravo konzervatismus a na krajní pravici fašismus [např. Heywood 1992]. Ne všichni však s touto představou souhlasí a např. Lipset [1981] označuje fašismus za extremismus středu.

Jak už jsme zmínili výše, zastánci platnosti těchto metafor s jejich pomocí popisují spory mezi politickými postoji, hodnotami, idejemi, ideologiemi a programy, mezi politickými stranami, hnutími a skupinami voličů, který je přirozeně přítomen v každé demokratické společnosti (Bobbio 1996). Spory jsou podstatou demokracie. Demokratická politika je založena na konkurenci kontrastních názorů, znamená spory mezi skupinami občanů a tyto skupiny občanů lze podle jejich hodnot analyticky přiřadit na politickou levice, pravici a případně střed, zejména podle toho, zda preferují více rovnosti před rozdílností, nebo naopak. Existence levice a pravice je pro demokracii důležitá. Volby přirozeně dělí soupeřící skupiny do dvou vzájemně konkurenčních táborů. Přehledně nyní, že ideálně se tak děje jen v určitých typech volebního systému, lze však říci, že principem voleb je rozdělit společnost na minoritu a majoritu, z nichž jedna bude více levicová a druhá více pravicová („všechno v politice musí být buď levicové nebo pravicové“ a „nic v politice nemůže být levicové a pravicové zároveň“ tvrdí Bobbio).

Podle Laponceho [1970] levice a pravice opravdu mizí jen ve dvou extrémních situacích, do kterých se společnost může dostat: občanská válka a nedemokratický režim. Isaiah Berlin (op. cit. Bobbio 1996: 95) upozorňuje na skutečnost, že nedemokratické režimy záměrně odmítají dělení levice-pravice. Držitelé moci v nedemokratickém režimu odmítají alternativu ke svému způsobu vládnutí a ke své vizi společnosti, a tak popírají i demokratický rozpor mezi levicí a pravíci. Levicový komunistický režim u nás byl toho jasným příkladem. Dělení na levice a pravici bylo odmítnuto, pojem pravice byl tabu, pravicové strany nesměly existovat a jakákoli

možnost demokratického politického sporu o věcech, které se týkají občanů, byla vytěšněna.

Zatímco jedni badatelé tedy považují pojmy i štěpící linii levice-pravice za stále platné, jiní se domnívají, že žádný smysl nemají. Symbolické prvenství v označení těchto pojmů jako prázdných je přisuzováno Jeanu Paulu Sartrovi (Bobbio 1996:3). Debata o platnosti či neplatnosti „levice“ a „pravice“ ostatně existuje i v České republice, nikoli však v sociálních a politických vědách, ale spíše na poli žurnalistickém. Mnohé argumenty vyslovené na podporu tohoto názoru jistě stojí za zkoumání (proměny dominantních ideologií v čase, pluralita linií štěpení, komplexnost politické reality moderních společností, nástup nových sociálních problémů a podobně).

Smysl pojmů levice a pravice však někteří, možná s dobrými úmysly, odmítli i po pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě. Argumentovali tím, že: a) v prvních demokratických volbách po pádu komunistických režimů vítězila v zemích střední a východní Evropy antikomunistické aliance či hnutí (OF a VPN v Československu, SDS v Bulharsku, DEMOS ve Slovinsku, Solidarita v Polsku), která nebyla ani levicová ani pravicová; b) transformaci v postkomunistických zemích prováděly jak strany levicové, tak pravicové.

Lze však na základě těchto argumentů říci, že pojmy „levice“ a „pravice“ ztratily svou platnost? Nikoliv. Oba argumenty staví na krátkodobých specifikách, která se týkají systému vládnutí a stavu stran. První svobodné volby se v postkomunistických zemích konaly ve specifické situaci, kdy v politice šlo o spor „*demokracie versus nedemokratický režim*“. Takový spor však není sporem mezi levicí a pravicí, ale sporem mezi levicovými a pravicovými demokraty na jedné straně, a levicovými a pravicovými nedemokraty na straně druhé. Demokraté se shodnou na tom, že po pádu nedemokratického režimu vybudují demokracii, avšak po ustavení jejích základů se jejich další spory stanou levo-pravými.² Stejně tak argument, že se reformy uskutečňovaly v postkomunistických zemích více za vlády levice nebo pravice, je spíše výpovědí o specifické národní situaci. V zemích, kde reformy prováděla spíše levice (Polsko, Maďarsko), se komunistické strany začaly reformovat zevnitř a připravovat novou (zejména ekonomickou) politiku již během osmdesátých let, zatímco v zemích, kde je prováděla pravice, zůstaly komunistické strany vnitřně nereformovány a na reformy nepřipraveny (Česká republika).

[2] Jinak řečeno, v Československu se v prvních volbách v roce 1990 uplatnilo štěpení „stát-občanská společnost“, při druhých v roce 1992 se již v zárodečné podobě objevilo štěpení „sociální-liberální“ (resp. levice-pravice). Došlo k propojení obou štěpení – odlišný sociální dopad transformace na Slovensku a v českých zemích posiloval snahy slovenských politiků o zvýšení kompetencí slovenských národních institucí na úkor pravomocí institucí federace, aby mohli prosadit na Slovensku jinou hospodářskou politiku. Česká levice tyto snahy o decentralizaci podporovala, protože je se slovenskými politiky spojoval odpor vůči české pravicí a její neoliberalní hospodářské rétorice [Novák 1997, 1999].

Pojmy levice a pravice byly také odmítnuty v souvislosti s procesem evropské integrace. Objevil se názor, že v Evropské unii se pojmy levice a pravice smazávají a v procesu přibližování k Evropské unii je důležité pouze to, kdo je proevropský a kdo proti. To je však velké a možná záměrné zjednodušení. Ve sféře politiky, která je dosud vyhrazena jednotlivým členským zemím unie, jsou spory mezi levicí a pravicí stále velmi živé. Co se týče věcí, které patří do jednotné unijní politiky, pak zřejmě ke smazávání „levice“ a „pravice“ opravdu dochází. Jak ale ukazují časové řady výzkumů Eurobarometer, v očích občanů EU jde o stále méně legitimní proces, který je možná příčinou toho, proč vztah k EU není v členských zemích typicky levo-pravým tématem, a proč se odpůrci (podobně jako příznivci) současného způsobu integrace rekrutují jak z řad konzervativců, tak liberálů, socialistů, komunistů i zelených.

Málokoho překvapí, že termíny „levice“ a „pravice“ běžně používají političtí a sociální vědci, politici a politické strany. Ale nejlepším důkazem o tom, do jaké míry jsou tyto metafory ve společnosti užitečné a živé je to, že je používají i voliči [Inglehart a Klingemann 1976]. V mnoha zemích patří tyto termíny i do jejich politických představ. Pokud jsou voliči ve výzkumech požádáni, aby se zařadili na škálu levice-pravice, pak např. v Nizozemsku se na ni zařadí všichni dotazovaní, v západní části Německa 95 % a ve Velké Británii 91 % (výzkum ISJP 1991). Podobně v České republice naprostá většina voličů dokáže říci, zda se situuje spíše na levici, střed nebo pravici. Neochota nebo neschopnost zařadit se na některé z vizuálních nebo verbálních škál, pomocí kterých se politická orientace obvykle ve výzkumech zjišťuje, se u nás pohybuje od 5 % dotazovaných v případě vizuální škály a do 10 % u verbální škály. V Polsku a Slovinsku se na škálu levice-pravice zařadí 89 % dotázaných, v Maďarsku 69 % a v Rusku 43 % dotazovaných. Je zřejmé, že prostorové metafory jsou součástí politického diskursu spíše na západě Evropy, zatímco směrem na východ jejich význam v tomto ohledu klesá. Tuto skutečnost však nelze přejít tvrzením, že pojmy „levice“ a „pravice“ nejsou platné. Je třeba zkoumat míru konsolidace demokracie v těchto zemích a stav politické scény.

Tam, kde voliči levo-pravé dělení používají, je patrné, že tak nečiní zcela bezmyšlenkovitě. Jejich představa o tom, co je nalevo či napravo, má (byť v některých zemích velmi volný) vztah k existujícím politickým postojům, hodnotám, idejím i politickým aktérům.³ Proto se političtí a sociální vědci již několik desetiletí voličů dotazují, kam na škále levice-pravice řadí například sebe a ostatní politické aktéry. Tato „expertíza“ bývá nesmírně poučná v tom smyslu, že poznáme mentální obraz

[3] Podle výzkumu „Lidé s vlivem ...“ dokázali dotazovaní na škálu levice-pravice umístit strany, které volili, a stejně tak na tuto škálu dokázali umístit sami sebe. Ukázalo se, že lidé volí ty strany, které vnímají na této škále umístěné co nejbližší k jejich vlastní pozici [Vlachová 2001]. Lidé termíny levice a pravice používají v souladu se svojí stranickou identifikací.

politického prostoru dané společnosti, který mají obyčejní lidé. A pokud zjistíme, že tyto banální a náhodně vzniklé pojmy do tohoto mentálního obrazu patří, že voliči hrají hru na „levici“ a „pravici“ a že skupiny voličů mají na věci alternativní názory, pak destrukce tohoto dělení může vést pouze k jejich odcizení od politického systému [Bobbio 1996].⁴

Jak jsme již zmínili výše, štěpící linie levice-pravice má základ v sociální struktuře industriálních společností – levice se tradičně pojila s dělníky, pravice s buržoazií. Přestože vývoj industriálních společností (růst bohatství a vzdělanosti, feministické hnutí, environmentální hnutí a protiválečná hnutí ...) vedl k rozvolňování vazeb mezi sociálními třídami a politickými stranami (dealignment), štěpící linii levice-pravice nerozrušil. V jisté fázi se sice zdálo, že tato stará štěpící linie bude nahrazena linií „materialismus-postmaterialismus“, avšak ta se nakonec alternativou nestala a pouze linií levice-pravice doplnila [van Deth a Geurts 1989, Bobbio 1996]⁵. Dimenze levice-pravice tedy stále reprezentuje nejdůležitější štěpící linii v populacích vyspělých industriálních společností, avšak nikoli jedinou.

Předpokládá se, že politický prostor moderních demokracií je mnohodimenzionální – konkrétně trojdimenzionální, avšak politická soutěž se odehrává v jediné dimenzi, která je do tohoto mnohodimenzionálního prostoru vepsána. Zmíněné tři dimenze jsou definovány třemi problémy, se kterými se potýká demokratická politika: občanství, politické procedury a distribuce zdrojů [Kitschelt 1992]. Obsahem prvního problému je spor o inkluzivní či exkluzivní občanství (přijetí jedinců jako členů polis bez ohledu na připsané ekonomické, kulturní či rasové vlastnosti versus jejich přijetí podle těchto vlastností), obsahem druhého problému je konflikt mezi svobodou a nesvobodou (spor mezi anarchistickými a syndikalistickými představami o přímé demokracii, samoorganizaci svobodných jedinců a dobrovolném sdružování na jedné straně a omezenou demokracií a hierarchickým způsobem kolektivního rozhodování na straně druhé) a obsahem třetího problému je sociálně-ekonomický konflikt mezi politickým přerozdělováním a tržním rozdělováním. Zatímco témata občanství a politických procedur jsou často považovány za téma jediné a splývající v konfliktní linii libertarianismus⁶-autoritarianismus, téma distribuce zdrojů je od nich odlišné a tvoří linii levice-pravice (resp. ekonomický populismus-tržní liberalismus [Evans, Heath a Laljee 1996]).

[4] Někteří vědci [např. Converse a Dupeux 1962, Harrop a Miller 1987] tvrdí, že tyto prostorové metafory mají význam zejména v systémech více stran, zatímco v systémech, kde je málo stran a tyto strany jsou navíc poměrně soudržné, tyto prostorové metafory takovou důležitost nemají.

[5] I nás tuto linii testovala např. Řeháková [2001a,b].

[6] Pojem „libertarianismus“ je zde užíván v evropském smyslu a pojí se tedy s anarchistickými a syndikalistickými představami o přímé demokracii, samoorganizaci svobodných jedinců a dobrovolném sdružování [Kitschelt 1992].

Vývoj štěpení levice-pravice ve voličské komunitě v České republice

V České republice, podobně jako v jiných postkomunistických zemích, nebylo po pádu nedemokratického režimu štěpení levice-pravice patrné. V prvních svobodných volbách v roce 1990 se uplatnilo štěpení „stát-občanská společnost“.⁷ První svobodné volby se v postkomunistických zemích konaly ve specifické situaci, kdy v politice šlo o spor „demokracie versus nedemokratický režim“. Teprve při druhých volbách v roce 1992 se již v zárodečné podobě objevilo štěpení „sociální-liberální“ (resp. levice-pravice). Řada badatelů nastínila, jaké dimenze budou tvořit politický prostor v postkomunistických zemích, my se však přidržíme představy Kitscheltovy (1992)⁸. Základní strukturální rozpory (cleavages) postkomunistických společností by podle něj měly být rozloženy podél dvou os: osy levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus. Kitschelt [1992] v této souvislosti vyslovil mj. tuto hypotézu:

Zatímco západoevropské stranické systémy jsou na konci dvacátého století strukturovány na ose, na jejímž jednom konci jsou odpůrci trhu spolu s libertariány a na druhém konci přívrženci trhu spolu s autoritáři, stranické systémy ve střední a východní Evropě jsou strukturovány na ose, jejíž jeden konec reprezentuje autoritáře a odpůrce trhu a druhý libertariány a přívržence trhu.

Kitscheltova hypotéza byla v průběhu devadesátých let testována dvakrát [Vlachová a Matějů 1998 a Vlachová 1998] a v této stati bude otestována potřetí. Výroky, na kterých byly založeny testované proměnné, byly převzaty z výzkumů British Social Attitude Survey, Northern Irish Attitude Survey a British Election Study [Evans, Heath a Lalljee 1996].

Existence názorových linií ekonomický populismus-tržní liberalismus (resp. levice-pravice) a libertarianismus-autoritarianismus v prostoru voličů v České republice byla vždy testována nejprve pomocí faktorové analýzy. Do této analýzy vstoupilo jedenáct proměnných. Pět z nich testovalo názory na politické přerozdělování a tržní rozdělování, vlastníky a pracující atd., šest názory na řád ve společnosti:

- Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře.
- Vlastníci podniků bohatnou na úkor dělníků.
- Obyčejní pracující nedostávají spravedlivý podíl z národního bohatství.

[7] Tuto první linii popsala podobně řada autorů, např. Márkus [1993] jako linii „debolševizace-rebolševizace“, Beyme [1994] jako linii „občanská společnost-starý režim“ resp. „nová elita-nomenklatura“ a Herbut [1998] jako linii „reforma-antireforma“.

[8] Tato štěpení byla otestována v publikaci Kitschelty, Mansfeldové, Markowského a Tóky [1999].

- Existuje jedno právo pro bohaté a druhé pro chudé.
- Vedení podniků se bude vždy snažit vyvrát na zaměstnance, pokud dostane šanci.
- Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty.
- Za některé zločiny je nejvhodnějším trestem trest smrti.
- Školy by měly učit děti uznávat autoritu.
- Právem je třeba se řídit, dokonce i když určitý zákon je špatný.
- Cenzura filmů a časopisů je nutná pro udržení morálních norem.
- Lidé, kteří porušují právo, by měli dostat přísné tresty.

Škály odpovědí byly v letech 1996 a 1998 u všech uvedených proměnných čtyřbodové (Rozhodně souhlasím = 1, Spíše souhlasím = 2, Spíše nesouhlasím = 3, Rozhodně nesouhlasím = 4) a v roce 2000 pětibodové (Rozhodně souhlasím = 1, Spíše souhlasím = 2, Ani souhlas, ani nesouhlas = 3, Spíše nesouhlasím = 4, Rozhodně nesouhlasím = 5).⁹

Faktorová analýza extrahovala z analyzovaných položek vždy dva vzájemně nezávislé faktory (tabulky 1–3), které byly pro další analýzu uloženy jako proměnné –

Tabulka 1 – Faktorová analýza, 1996.

	Faktor 1 Levice-pravice	Faktor 2 Libertarianismus-Autoritarianismus
Přerozdělování příjmu	0,670	0,107
Vlastníci podniků bohatnou	0,837	0,124
Pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z bohatství	0,825	0,155
Dvojí právo pro bohaté a chudé	0,759	-0,020
Vedení se snaží vyvrát na zaměstnance	0,731	0,129
Mladí neuznávají tradiční hodnoty	0,221	0,534
Trest smrti	0,371	0,424
Školy by měly učit uznávat autoritu	0,130	0,689
Právem je třeba řídit se vždy	-0,160	0,515
Cenzura je nutná pro udržení morálky	0,290	0,390
Přísné tresty porušovatelům práva	0,025	0,622
% vysvětlené variance	29,6	16,5

Poznámka: Analýza hlavních komponent, rotované řešení. *Pramen:* ISSP 1996.

[9] V roce 2000 byla zvolena pětibodová škála, neboť první z výroků byl součástí modulu ISSP 2000. V předchozích letech výroky součástí modulů nebyly a český výzkumný tým si zvolil čtyřbodovou škálu odpovědí, neboť chtěl eliminovat tendenci dotazovaných volit častěji středovou kategorii.

LEVICE-PRAVICE V ČESKÉ REPUBLICE V LETECH 1996–2000

Tabulka 2 – Faktorová analýza, 1998.

	Faktor 1 Paternalismus-liberalismus	Faktor 2 Libertarianismus-Autoritarianismus
Přerozdělování příjmu	0,563	0,026
Vlastníci podniků bohatnou	0,793	0,077
Pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z bohatství	0,754	0,078
Dvojí právo pro bohaté a chudé	0,700	0,027
Vedení se snaží vyzrát na zaměstnance	0,698	0,085
Mladí neuznávají tradiční hodnoty	0,264	0,415
Trest smrti	0,329	0,262
Školy by měly učit uznávat autoritu	0,161	0,942
Právem je třeba řídit se vždy	-0,111	0,362
Cenzura je nutná pro udržení morálky	0,348	0,239
Přísné tresty porušovatelům práva	0,161	0,942
% vysvětlené variance	25,9	20,2

Poznámka: Analýza hlavních komponent, rotované řešení. *Pramen:* ISSP 1999.

Tabulka 3 – Faktorová analýza, 2000.

	Faktor 1 Paternalismus-liberalismus	Faktor 2 Libertarianismus-Autoritarianismus
Přerozdělování příjmu	0,438	0,118
Vlastníci podniků bohatnou	0,806	0,227
Pracující lidé nedostávají spravedlivý podíl z bohatství	0,754	0,205
Dvojí právo pro bohaté a chudé	0,760	0,162
Vedení se snaží vyzrát na zaměstnance	0,801	0,086
Mladí neuznávají tradiční hodnoty	0,242	0,558
Trest smrti	0,273	0,341
Školy by měly učit uznávat autoritu	0,103	0,698
Právem je třeba řídit se vždy	0,008	0,551
Cenzura je nutná pro udržení morálky	0,165	0,555
Přísné tresty porušovatelům práva	0,218	0,635
% vysvětlené variance	25,9	18,8

Poznámka: Analýza hlavních komponent, rotované řešení. *Pramen:* ISSP 2000.

škály. Jak je patrné z tabulek, s prvním faktorem vždy vysoce korelovaly položky testující názory týkající se ekonomického populismu či tržního liberalismu, s druhým faktorem korelovaly silněji položky měřící libertariánsko-autoritářské hodnoty. Lze tedy říci, že v české společnosti v devadesátých letech bylo možné ve voličské komunitě extrahovat dvě na sobě nezávislé názorové dimenze: *levice-pravice* (ekonomický populismus-tržní liberalismus) a *libertarianismus-autoritarianismus*.

V roce 1996 vysvětlovala dimenze levice-pravice 30 % variance a reliabilita této škály (Cronbachovo alfa) byla 0,82, dimenze libertarianismus-autoritarianismus 16 % variance a reliabilita této škály byla 0,52. V roce 1998 vysvětlovala dimenze levice-pravice 26 % variance, dimenze libertarianismus-autoritarianismus 20 % variance. Reliabilita škály levice-pravice klesla v tomto roce na 0,76, zatímco reliabilita škály libertarianismus-autoritarianismus stoupla na 0,59. V roce 2000 vysvětlovala dimenze levice-pravice 26 % variance a dimenze libertarianismus-autoritarianismus 19 %. Reliabilita škály levice-pravice v porovnání s rokem 1998 stoupla na 0,78 a reliabilita škály libertarianismus-autoritarianismus stoupla na 0,61. Je patrné, že dimenze levic-pravice v čase mírně slábla, zatímco dimenze libertarianismus – autoritarianismus mírně posilovala.

Jak už jsme zmínili výše, vývoj štěpící linie levic – pravice byl v České republice velmi brzy evidentní. Toto štěpení ztělesňovalo konflikt o sociálně-ekonomický systém. Již velmi brzy po roce 1989 vznikly v Československu dvě koncepce ekonomické reformy [Tomšík 1997, Holman 2000]. První (liberální) vznikla na úrovni federální vlády a byla připravena pravicovými ekonomy okolo ministra financí Klause. Zahrnovala rychlou cenovou liberalizaci, liberalizaci zahraničního obchodu, narovnání směnného kursu, privatizaci a zároveň zachování sociálního smíru. Druhá (gradualistická) vznikla na úrovni české vlády a byla připravena levicovými (či sociálně-demokratickými) ekonomy (Komárek, Zeman, Matějka). Zatímco první přístup získal ve volbách v roce 1992 podporu občanů (vládu sestavily strany pravice, jejichž členy byli zmínění pravicoví ekonomové – ODS, ODA a středu – KDU-ČSL), druhý byl přístupem opozičním až do roku 1998, kdy ve volbách zvítězila ČSSD.

Po celých šest let v politice dominovalo téma liberální vs. gradualistické reformy a liberálního vs. sociálně-tržního ekonomického systému. Od konce roku 1997 a zejména po vzniku US, která se odštěpila od ODS na základě odlišných personálních, politických a morálních představ a akcentovala libertariánštější hodnoty, a zformování Čtyřkoalice¹⁰ (odmítání levo-pravého dělení, vyzdvihování občanských sdružení nad politické strany, menšin nad většinami, „ducha“ zákonů nad „literou“, ztotožnění malých stran s menšinami, atd.) však začalo být patrné, že levo-pravá štěpící linie ne-

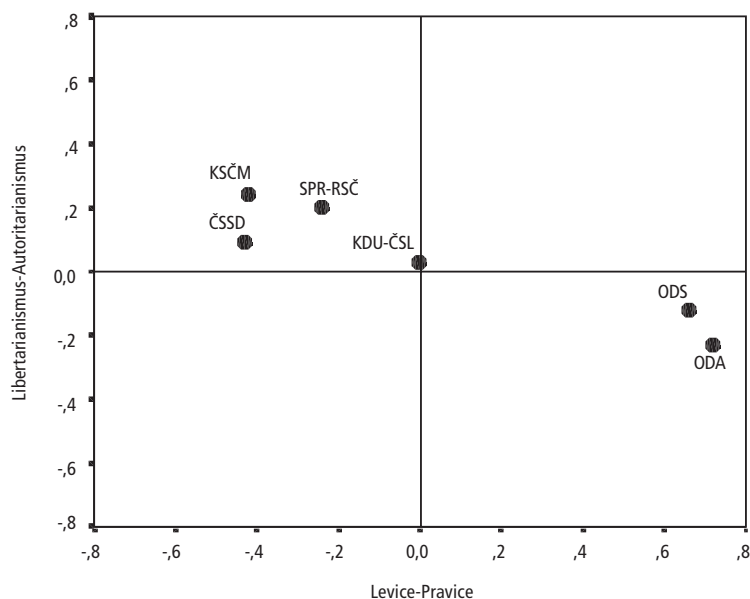
[10] Některé z těchto hodnot, alespoň verbálně, přijala do jisté míry i KDU-ČSL a ostatní strany Čtyřkoalice.

musí být v budoucnu v politickém prostoru štěpící linií jedinou [srov. Pečinka 2000]. Nová politická uskupení – zejména US – se na dimenzi levice-pravice řadila do středu a od etablovanějších stran se snažila odlišit právě na libertariánsko-autoritářské ose.¹¹ V tomto ohledu tedy zřejmě platí Rikerova [1986] slova o tom, že politici, kteří budou v politické soutěži orientované na existující linie štěpení na poražené straně, se pokusí zavést nové linie štěpení.

Abychom však o zkoumaných dimenzích mohli hovořit jako o štěpících liniích, je třeba zjistit, zda jsou nějakým způsobem organizovány – zda mají vztah k volbě (významných) politických stran (tj. stran zastoupených v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR). Celkové rozmístění voličů v prostoru tvořeném oběma dimenzemi v každém z analyzovaných roků zobrazují grafy 1–3.

V roce 1996 analýza rovnosti průměrů (procedura Oneway Analysis v SPSS) ukázala, že na škále levice-pravice se voliči politických stran zastoupených v Poslanecké sněmovně řadí takto: nejlevicovější jsou voliči ČSSD, následovaní voliči KSČM, SPR-RSČ, KDU-ČSL, ODS a na nejpravicovějším okraji škály se umístili voliči ODA. Voliči KSČM se statisticky významně nelišili od voličů ČSSD, SPR-RSČ a KDU-ČSL

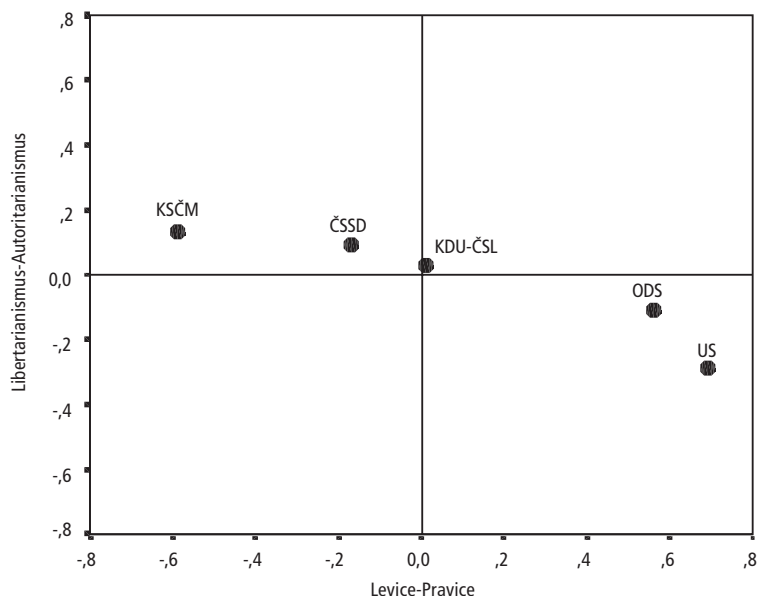
Graf 1 – Politický prostor tvořený názorovými dimenzemi levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus, průměrné hodnoty faktorových skóru, 1996.

Pramen: ISSP 1996

[11] US, narozdíl od ODA, není silně ideologicky ukotvená, má blíže ke středu a jedno její křídlo kolem V. Mlynáře čerpá dokonce z myšlenek „nové levice“ (Pečinka 2000).

Graf 2 – Politický prostor tvořený názorovými dimenzemi levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus, průměrné hodnoty faktorových skóre, 1998.

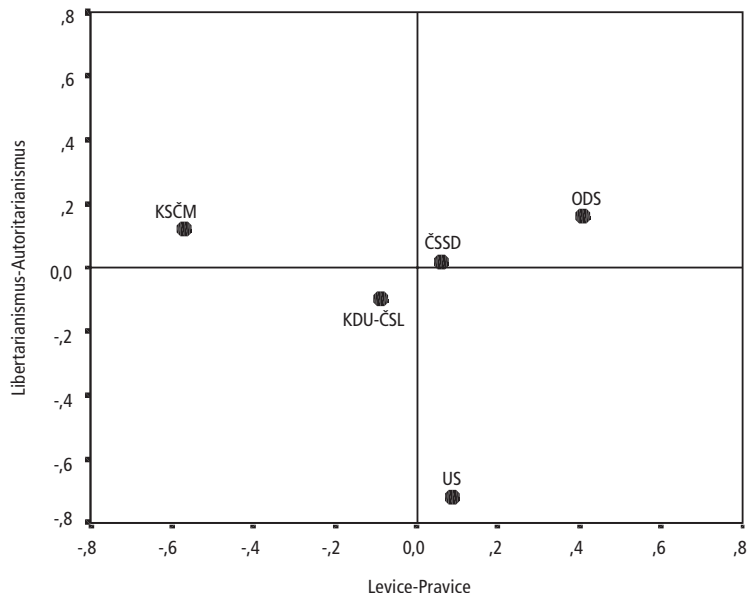

Pramen: ISSP 1999

a voliči ODA se statisticky významně nelišili od voličů ODS. Naopak statisticky významně se mezi sebou lišili voliči ČSSD a KDU-ČSL a od voličů KSČM, ČSSD, SPR-RSČ a KDU-ČSL se statisticky významně odlišovali voliči ODS a ODA. Na autoritářsko-libertariánské linii byly jednotlivé voličské skupiny kontinuálně rozloženy od autoritářského konce, k němuž měli nejbližší voliči KSČM, dále voliči SPR-RSČ následovaní voliči ČSSD a KDU-ČSL a k liberálnímu konci měli nejbližší voliči ODS a ODA. Jednotlivé voličské skupiny se od sebe na autoritářsko-liberální škále statisticky významně nelišily.

V roce 1998 se prostorové rozložení voličů ve zkoumaném prostoru do určité míry změnilo. Tyto změny souvisely zejména s odchodem SPR-RSČ a ODA z Poslanecké sněmovny a současně s nástupem US. Na linii levice-pravice se nejvíce vlevo umístili voliči KSČM následovaní voliči ČSSD, kteří se oproti roku 1996 posunuli směrem ke středu, ve středu se umístili voliči KDU-ČSL a na pravici ODS a US. Jednotlivé voličské skupiny se již také více lišili – voliči KSČM se statisticky významně lišili od voličů ČSSD, kteří se však podobali voličům KDU-ČSL. Od voličů KDU-ČSL se statisticky významně lišili voliči ODS a US. Na autoritářsko-libertariánské linii byl sled voličských skupin obdobný – na autoritářském konci se umístili voliči KSČM a na liberálním voliči US. Většina voličských skupin se vzájemně statisticky významně nelišila, kromě voličů ČSSD a US.

Graf 3 – Politický prostor tvořený názorovými dimenzemi pravice-levice a libertarianismus-autoritarianismus, průměrné hodnoty faktorových skóre, 2000.

Pramen: ISSP 2000

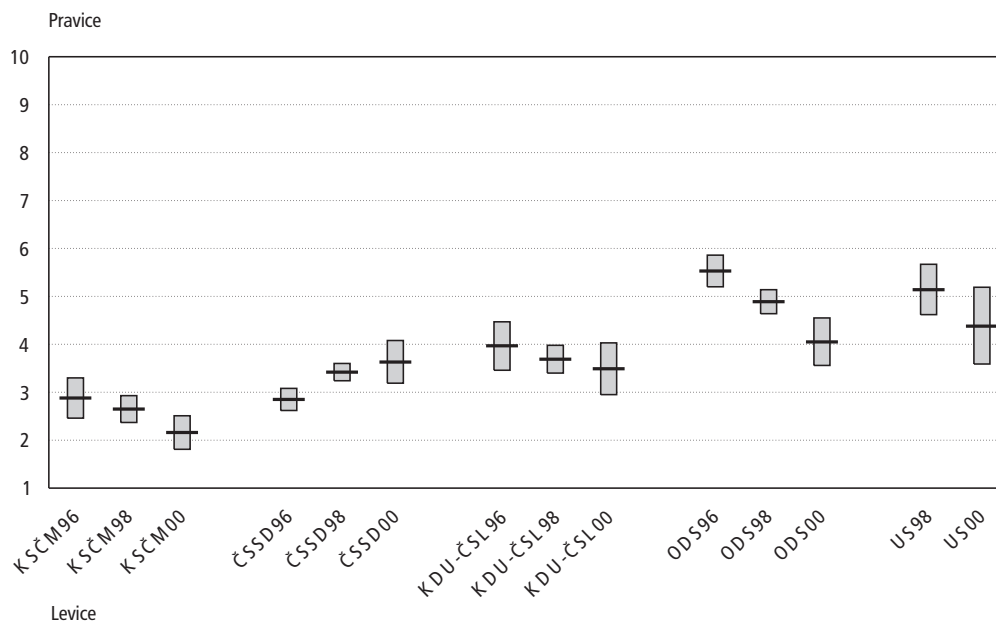
Analýzy na datech z roku 2000 ukázaly však zcela jiný obrázek než v roce 1996 a 1998. Analýza rovnosti průměrů (procedura Oneway Analysis v SPSS) ukázala, že na škále levice-pravice se voliči politických stran zastoupených v Poslanecké sněmovně řadili takto: nejlevicovější byli voliči KSČM, následovaní voliči KDU-ČSL, ČSSD, US a jako nejliberálnější se ukázali voliči ODS. Statisticky významně se však od voličů KSČM lišili jen voliči ČSSD a ODS. První výraznou odchylkou byl tedy statisticky významný posun voličů ČSSD na škále extrahované faktorovou analýzou z levého středu směrem ke středu pravému (graf 4). Druhou odchylkou byl posun voličů KDU-ČSL opačným směrem – na levý střed – a třetí odchylkou posun US z jasné pravice směrem ke středu. Co se týče libertariánsko-autoritářské dimenze, jako nejlibertariánštější se ukázali voliči US, zatímco voliči ostatních stran se projeví jako autoritářštější. Přestože grafy 2 a 3 ukazují výrazný posun voličů US směrem k libertariánskému konci této škály a naopak značný posun voličů ODS směrem k autoritářské části škály, analýza rovnosti průměrů neprokázala, že by tyto posuny již znamenaly statisticky významnou rozdílnost mezi jednotlivými voličskými skupinami.

Zatímco pozice voličů KSČM, ODS a US jsou víceméně v souladu s tím, k jakým ideologiím se jimi volené strany hlásí (komunistická ideologie v případě KSČM a liberálně-konzervativní resp. konzervativně-liberální v případě ODS a US), zdánlivě překvapivé pozice zaujali v prostoru tvořeném oběma osami voliči ČSSD a KDU-ČSL.

Ačkoli několikrát analyzy umístění voličů na obou osách prováděné od roku 1996 ukazují dostředivé tendence u všech prosystémových voličských skupin, výsledné pozice – ČSSD v pravicovo-autoritářském kvadrantu a KDU-ČSL v levicovo-liberálním kvadrantu – jsou spíše vedlejším efektem neochoty dotazovaných odpovídat na všechny analyzované otázky. Pozice ČSSD a KDU-ČSL však nejsou vzájemně statisticky významně odlišné ani na ose levice – pravice, ani na ose libertarianismus-autoritarianismus (obě voličské skupiny ve skutečnosti zaujaly střed tohoto prostoru), a tak nemá smysl o nich dále spekulovat.

Přesto, že tyto rozdíly nebyly statisticky významné, je třeba brát je v úvahu. Analýzy byly prováděny na menším počtu případů než v roce 1996 a 1998, neboť poklesla návratnost na otázky zjišťující jednak míru souhlasu nebo nesouhlasu s výroky, pomocí nichž jsou linie měřeny, a na otázku, koho by respondent v nejbližších volbách volil. A protože faktorová analýza vyloučila všechny případy, které měly třeba jen v jediné analyzované proměnné chybějící hodnotu (metoda listwise), a mohlo při konstrukci politického prostoru dojít ke zkreslení. Abychom se vyvarovali vyloučení takového množství případů, zkonstruovali jsme z původních položek škály levice-pravice a libertarianismus-autoritarianismus aditivní metodou [viz Vlachová 1998]. Jak byly jednotlivé voličské skupiny na těchto aditivních škálách situovány, ukazují grafy 4 a 5.

Graf 4 – Postojové posuny voličů na ose levice-pravice mezi lety 1996 až 2000. Průměry a 95 % intervaly spolehlivosti na aditivní škále.

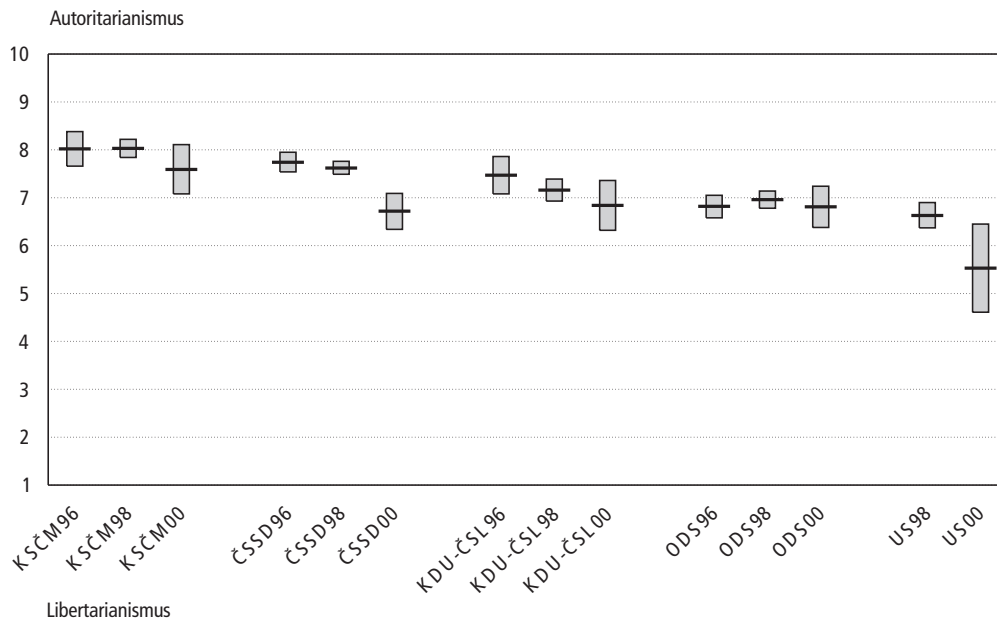

Pramen: ISSP 1996, 1999, 2000

Pro zobrazení jsme nepoužili dvourozměrné grafy, neboť takto zkonstruované škály spolu souvisely (v roce 1996 byla korelace mezi těmito škálami 0,37 a v roce 2000 0,45). Grafy naznačují, že v letech 1996 a 1998 byly jednotlivé voličské skupiny jak na škálách extrahovaných faktorovou analýzou, tak na aditivních škálách situovány velmi podobně, avšak v roce 2000 nikoli. Graf 4 potvrzuje v roce 2000 významný posun voličů ČSSD z jasné levice směrem k pravému středu, voličů ODS z jasné pravice k pravému středu, avšak nepotvrzuje tak výrazný posun voličů US z pravice ke středu. Graf 5 zase v roce 2000 ukazuje významný pokles autoritarismu u voličů ČSSD a US, naopak nepotvrzuje nárůst autoritarismu u voličů ODS. Je však nutné připomenout, že analýza faktorových škál vypovídá o něčem jiném než analýza škál aditivních. Zatímco v případě faktorových škál máme co do činění s kompletními názory na dané téma (nepracujeme s lidmi, kteří nemají názor na jednu a více položek), v případě aditivních škál pracujeme s nekompletními názory (pracujeme s lidmi, kteří mají názor alespoň na jednu položku). Otázkou, kterou zde nebudeme řešit, tedy je, zda linii štěpení formují jen kompletní názory, nebo i názory nekompletní.

Než uzavřeme naši diskuzi o relevanci zkoumaných konfliktních názorových liniích, měli bychom se také podívat, zda tyto linie mají také nějaký vztah k představám voličů o tom, co je nalevo či napravo. Porovnání rozložení voličů na názorové linii

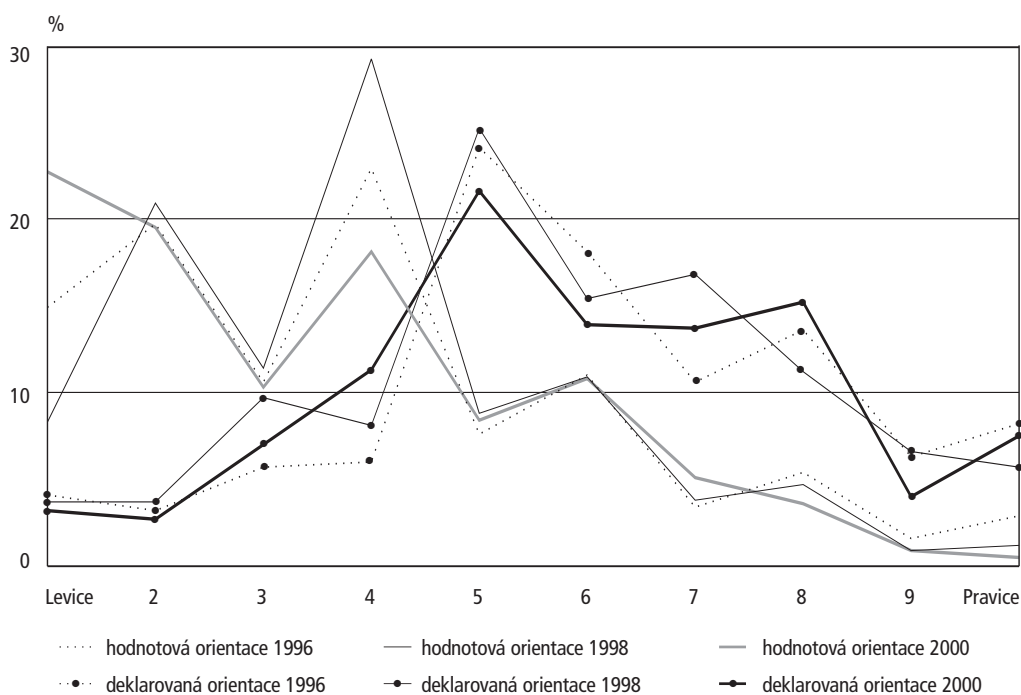
Graf 5 – Postojové posuny voličů na ose levice-pravice mezi lety 1996 až 2000. Průměry a 95 % intervaly spolehlivosti na aditivní škále.

Pramen: ISSP 1996, 1999, 2000

levice-pravice a jejich rozložení podle sebezařazení na desetibodovou škálu levic-pravic (graf 6) ukazuje už několik let stejný obrázek. Voliči se cítí být „pravicovější“ než by odpovídalo jejich názorům. U názorové linie levic-pravic je od roku 1996 patrný posun zleva do středu (nárůst četností v kategoriích 4 a 6, tj. levý a pravý střed), u subjektivního sebezařazení naopak poprvé dochází mezi lety 1998 a 1999 k posunu zprava do středu (nárůst četností v kategoriích 8 a 3). Vztah mezi těmito proměnnými je ale velmi volný a korelační analýza ukázala, že se od roku 1996 rozvolnil – tehdy byla korelace mezi těmito proměnnými 0,43, v roce 2000 jen 0,16. Za pozornost také stojí, že od roku 1996 u voličů klesala ochota zařadit se na škálu levic-pravic. V roce 1996 se zařadilo 95 %, v roce 1998 téměř 96 % a v roce 2000 jen 83 %.

Graf 6 – Porovnání hodnotové a deklarované politické orientace voličů

Pramen: ISSP 1996, 1999, 2000

Závěry

Analýzy existence a vývoje štěpení levic-pravic a libertarianismus-autoritarianismus v politickém prostoru voličů ukazují, že dominantním je první z nich. Přesto je patrné, že roku 1996 dominantní linie levic-pravic mírně slábla, ne však natolik, abychom mohli hovořit o tom, že se stala linií sekundární, případně že vy-

mizela zcela. Naopak slabší dimenze libertarianismus-autoritarianismus mírně posilovala a nelze vyloučit, že tento trend bude pokračovat. Prozatím však zůstává štěpící linií sekundární.

O tom, do jaké míry jsou obě štěpící linie významné, vypovídá kromě analýz linií samotných i jejich vztah k politické organizaci (tj. volbě stran) v rámci voličské komunity. Na názorové štěpící linii levice-pravice se voliči parlamentních stran řadí ve sledu, který odpovídá na této linii sledu ideologií, k nimž se strany hlásí. Polarizace voličských skupin na ose levice-pravice však od roku 1996 mírně slábla, zatímco na ose libertarianismus-autoritarianismus mírně posilovala. Zatímco na ose levice-pravice se voliči všech stran posouvali ke středu a hodnotové rozdíly se mezi nimi zmenšovaly, v případě osy libertarianismus-autoritarianismus bylo patrné, že u voličů US a ČSSD posilovaly libertariánské hodnoty a u voličů ODS hodnoty autoritářské. Výsledky našich analýz za rok 2000 tak poněkud vyvrátily Kitscheltovu hypotézu o rozložení politických aktérů v prostoru tvořeném oběma analyzovanými osami v politickém systému post-komunistické České republiky. Na rozdíl od roku 1996 a 1998 se dnes v české společnosti přestává levice automaticky pojít s autoritarianismem a pravice s libertarianismem a politický prostor se začíná podobat spíše politickému prostoru západoevropskému.

Literatura:

- Beyme, K. von 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main.
- Bobbio, A. 1996. *Left and Right*. Cambridge: Polity Press.
- Converse, P., and G. Dupeux, 1962. „Politicization of the Electorate in France and the United States“. *Public Opinion Quarterly* 26: 1–23.
- Evans, G., Heath, A., and M. Lalljee 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate“. *British Journal of Sociology* 47: 93–112.
- Heywood, A. 1992. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Herbut, R. 1998. „Systemy partyjne krajów Europy Centralnej i Wschodniej oraz wzorce rywalizacji politycznej. In A. Antoszewski, R. Herbut (eds.), *Demokracje Europy Srodkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*. Wrocław.
- Holman, R. 2000. *Transformace české ekonomiky*. Praha: CEP.
- Inglehart, R., and H. Klingemann 1976. „Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Publics“. In I. Budge, I. Crewe and D. Farlie (eds.), *Party Identification and Beyond*, London: Wiley.
- Kitschelt, H. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics and Society* 20: 7–50.
- Kitschelt, H., Mansfeldová, Z., Markowski, R., and G. Tóka 1999. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laponce, J. A. 1970. *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: Toronto University Press.

- Lipset, S. M. 1981. *Political Man. The Social Basis of Politics*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Novák, M. 1997. *Une transition démocratique exemplaire? L'émergence d'un système de partis dans les pays tchèques*. Praha: Cefres
- Novák, M. 1999. Utváření stranického systému v Českých zemích. *Politologický časopis* 2: 133–145.
- Márkus, G. G. 1993. Politische Konfliktlinien und Legitimation in Ostmitteleuropa. *Osteuropa* 12.
- Pečinka, B. 2000. „Formování české občanské pravice“. In P. Fiala, F. Mikš (eds.): *Česká konzervativní a liberální politika*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Riker, W. 1986. *The Art of Political Manipulation*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Řeháková, B. 2001a. „Změny hodnot v České republice a Inglehartova hodnotová typologie“. *Sociální studia* 6: 47–71.
- Řeháková, B. 2001b. „Who Are the Czech Materialists, Post-materialists, and those Who Are 'Mixed', and How do They Differ in Their Opinions and Attitudes on Selected – Primarily Political – Subjects“. *Czech Sociological Review* 9: 35–52.
- Tomšík, V. 1997. „Komparace makroekonomického vývoje transformačních ekonomik – České republiky, Maďarska a Polska s důrazem na vývoj zahraničního obchodu a platebních bilancí“. *Pracovní texty projektu „Sociální Trendy“* 11. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Van Deth, J. W., and P. A. T. M. Geurts 1989. „Value Orientation, Left-Right Placement and Voting“. *European Journal of Political Research* 17: 17–34.
- Vlachová, K. a P. Matějů 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 145–170.
- Vlachová, K. 1998. „Názorová krystalizace a levicové posuny.“ In J. Večerník, P. Matějů (eds.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Vlachová, K. 2001. „Voličské profily relevantních stran na příkladu konkrétní lokality (město Klatovy)“. In *Krajské volby 2000* (sborník). Praha: CEVRO.

O autorce

*Mgr. Klára Plecítá-Vlachová vystudovala právo a sociologii na Univerzitě Karlově a nyní působí jako vědecká pracovníce v Sociologickém ústavu AV ČR, kde se zabývá sociologií politiky, zejména politickými hodnotami, představami, postoji a volebním chováním. Od roku 1999 připravuje v České republice každoroční mezinárodní výzkumy ISSP (International Social Survey Programme). Je spolueditorkou knihy *Nerovnost, spravedlnost, politika* (2000) a autorkou kapitol v publikacích *Zpráva o vývoji České společnosti 1989–1998*, *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society After (1989)*, *Česká společnost v transformaci* (1996) a *Marketing Democracy: Changing Opinion about Inequality and Politics in East Central Europe* (2000).*

Sociální hnutí na hraně mezi organizací a neformální iniciativou¹

Jana Stachová

Abstrakt

Stať se zabývá tématem organizační struktury sociálních hnutí. Pojem organizační struktury si v teoriích sociálního hnutí postupně vydobyl významné postavení. V současné době převažující pohled na podobu organizací sociálního hnutí se vyznačuje důrazem na decentralizovanost moci a existenci množství segmentů hnutí, jež jsou mezi sebou propojeny různými formami sítí. Tato organizační struktura je poměrně úspěšnou obranou proti formalizačním a byrokratizačním tlakům ze strany okolní společnosti a umožňuje sociálním hnutím udržet se na hraně mezi formálním a neformálním společenstvím. Příkladem současné podoby organizace sociálního hnutí může být organizace Hnutí Duha, jednoho z nejvýznamnějších představitelů českého ekologického hnutí. Duha se vyvinula z čistě neformální iniciativy několika studentů v občanské sdružení s poměrně rozvinutou a specifickou organizační strukturou, založenou na sítích lokálních skupin s dobrovolnickým potenciálem a silném profesionálním centru. Právě díky takto vyvinuté organizační struktuře se Duha daří balancovat mezi rovinou neformální iniciativy a alternativního společenství na straně jedné a rovinou vlivné organizace, snažící se efektivně a úspěšně dosahovat vytyčených cílů na straně druhé.

1. Úvod

Enviromentální hnutí se v současné době stává jedním z významných politických a kulturních aktérů ve společnosti. Jeho vznik a veřejné působení jsou spojeny se snahou prosadit takový sociální řád, jenž se stane alternativou k současnému konzumnímu stylu života a s ním spojenému kořistnickému přístupu k životnímu prostředí naší planety. I přes existenci široké škály ekologických hnutí, v níž se mohou objevit i jeho militantní odnože, které se určitým způsobem vydělují ze základního proudu, můžeme enviromentální hnutí považovat za součást širšího proudu sociálního hnutí.

[1] Stať vychází z diplomové práce „Hnutí Duha na hraně mezi organizací a neformální iniciativou“, oceněné v roce 2000 Bolzanovou cenou Univerzity Karlovy.

Jedním z významných faktorů, který ovlivňuje schopnost hnutí prosazovat společenskou změnu, tedy jeho úspěšnost a míru vlivu ve společnosti, je jeho organizace, přesněji řečeno podoba organizační struktury. Stať se tímto fenoménem zabývá z hlediska různých teoretických přístupů, které jsou doplněny výsledky analýzy jedné z nejvýznamnějších ekologických organizací v České republice Hnutí Duha.

Jak se sociální hnutí vyrovnává s pnutím, které způsobuje jednak tlak vnější společnosti a snaha dostat stanoveným cílům, a jednak snaha zůstat povýtce neformální iniciativou založenou na alternativním způsobu života, s vůlí ke změně společenského řádu a žebříčku jeho hodnot. Hlavním cílem práce bylo zjistit, jak se hnutí daří balancovat mezi těmito dvěma póly, zda si ponechává vlastnosti neformální iniciativy opozičního hnutí, nebo zda se spíše vydává na cestu směrem k výkonné společensky akceptované organizaci, kterou však již nelze za hnutí považovat.

2. Vývoj sociologického pohledu na organizaci sociálního hnutí

S vývojem sociálního hnutí a věděním o něm nabýval pojem organizační struktury na významu, co se týče její úlohy v životě sociálního hnutí. Zatímco první teorie upíraly sociálnímu hnutí vůbec samotnou existenci jakékoli organizační struktury, neboť podle těchto představ měla sociální hnutí výlučně iracionální charakter (Gustav Le Bon), Herbert Blumer již nahlížel na sociální hnutí z hlediska vývoje, jako na zpočátku nekoordinované kolektivní jednání (jako jsou například povstání či jiné formy impulsivních protestů), které se však postupem času stává pevnou organizační strukturou s jasně definovanými cíli, akceptovaným vůdcovstvím a vymezeným členstvím [Lawson 1983]. R. H. Turner a L. M. Killian pohlízejí na sociální hnutí jako na skupinu s neurčitým měnícím se členstvím a neformálně determinovaným vůdcovstvím, tedy na jisté mezistadium mezi impulsivním a institucionalizovaným chováním [Lawson, 1983].

Značný význam připisují organizaci sociálního hnutí představitelé amerického přístupu nastupujícího v 70. letech minulého století v teorii mobilizace zdrojů, a to jak pro vznik, tak pro další vývoj hnutí. Sociální hnutí je považováno za racionálně vytvářenou strukturu, která slouží k dosahování cílů skupiny či individua. Klíčem k pochopení sociálních hnutí jsou zejména jejich organizace, politické příležitosti a zdroje, které mají k dispozici [Znebežánek 1997]. Organizační struktura má významné místo při mobilizaci zdrojů, neboť organizační proměnné podle A. R. Oberschalla a Ch. Tillyho významně zvyšují organizační potenciál hnutí. Výrazněji se organizací v rámci sociálního hnutí zabývá W. A. Gamson, který ze svého výzkumu vyvodil závěr, že to byla právě hnutí s byrokratickou a centralizovanou strukturou, která v minulosti slavila úspěch [Lawson 1983]. Mc Carthy a Zald považují organizaci sociálního hnutí za profesionální prvek vybudovaný vůdci-manažery pro udržení hnutí a prosazení cílů.

V současné době se stal charakter organizační struktury sociálního hnutí jedním z nejvýznamějších činitelů jeho přežívání a úspěšnosti. V kontextu významu organizační struktury pro úspěšné fungování sociálního hnutí se vede debata o současné podobě organizací tohoto hnutí a jejich neefektivnější formě.

Sociální hnutí se, co se týče podoby své organizace, ocitá na tenkém ledě. Na jedné straně mu hrozí určité zkosnatění prostřednictvím přílišné formalizace, či dokonce byrokratizace jeho organizační struktury, na straně druhé rozbřednutí a rozkol, způsobený příliš slabými organizačními vazbami. Aby úspěšně plnilo své cíle, nesmí sklouznout ani do jedné z těchto extrémních forem a musí balancovat na hraně. Sociální hnutí může přežít pouze pokud rozvine relativně stabilní organizaci a vůdcovství [Melucci 1996]. Homogenita a disciplína, spíše než heterogenita a nezávislost, však představuje pro sociální hnutí nebezpečí, kterému je třeba čelit [Tarrow 1998].

Jedno z nejvýznamnějších pojetí organizace sociálního hnutí rozvíjí Alberto Melucci ve své knize *Challenging Codes* [Melucci 1996]. Organizační struktura hnutí je podle něj založená na institucionalizovaném procesu rozhodování, akceptovaném všemi členy organizace. Organizační vlastnosti hnutí se liší podle vnějších podmínek, ve kterých hnutí působí, a podle vnitřního složení hnutí. Základ hnutí tvoří heterogenita skupin a zájmů a organizace ukládá této heterogenitě jisté hranice. Aby mohla udávat hnutí takovátoto omezení, musí organizace vytvářet a chránit konsensus a loajalitu členstva. Dalším jejím úkolem je distribuce zdrojů a moci uvnitř hnutí a měla by také rozvíjet schopnost kontroly potenciálních konfliktů. Co se týče vnějšího prostředí, je jejím úkolem udržovat vztahy se společností a soutěžit o zdroje s jinými organizacemi. V každé organizaci musí existovat interní systém alokace zdrojů a produkce symbolů. Tento systém je tvořen jednotlivými částmi: je to jednak systém rolí a dělba práce, dále mechanismy a kriteria distribuce zisků a odměn a v neposlední řadě struktura selektivních podnětů.

Organizační struktura je primárně konstituována diferenciovaným a specializovaným systémem rolí uzpůsobených k zajištění dosažení cílů, k adaptaci na prostředí a na přežití a jednotu samotné organizace. Tato specializace závisí na tom, jak specifické či rozptýlené jsou cíle hnutí, a na vnějších podmínkách, v nichž působí.

Významným vnitřním procesem je formování norem. Každé hnutí, které je organizací, produkuje systém legitimizovaných a institucionalizovaných norem, které tvoří rámec kolektivní akce. Melucci rozlišuje čtyři oblasti regulace chování členů. Na této škále se pak pohybují organizace sociálního hnutí podle stupně regulace chování členů, tedy podle míry formalizace. Za prvé musí být jasně určen *systém směny mezi organizací a členy*, to znamená, že musí být definován stupeň zapojení člena do aktivit hnutí a struktura odměn a sankcí. Za druhé musí být regulován *vztah mezi jednotlivými částmi organizace*. Rozdělení úkolů a odpovědností jednotlivých jednotek je definováno podle jejich funkcí, geografické polohy a hierarchie. Tato regulace se pohybuje od minimální diferenciacce a vzájemného překrývání funkcí až po přesnou verti-

kální, geografickou a funkcionální dělbu práce. Za třetí jde o regulaci *vztahů se společností* či *jednotlivými společenskými skupinami*, a za čtvrté o *regulaci cílů a prostředků kolektivní akce*. V současnosti převažuje méně rigidní systém norem formujících strukturu sociálního hnutí. Organizace jsou tak více přizpůsobivé změnám uvnitř i vně organizace.

K rozlišení různých forem organizace Melluci uvádí několik základních analytických kategorií, které mohou přispět k lepšímu porozumění jejich fungování a určit, na jakém místě na škále, od poměrně vysokého stupně organizace, blížící se organizaci formální, až po decentralizovanou do značné míry neformální podobu organizační struktury, se nalézají. Nejde o pouhou klasifikaci typů. Tyto analytické dimenze mohou být kombinovány za účelem vytvoření rámce pro analýzu organizačních forem sociálního hnutí.

Jednak jsou to *organizační cíle*, které mohou být *expresivní* nebo *instrumentální*. Zatímco první slouží k uspokojení sociálních a psychologických potřeb členů organizace prostřednictvím participace a solidarity, druhé organizace slouží k získávání specifického zboží vně organizace. Požadavky na získání *členství* v organizaci mohou být *inkluzivní* nebo *exkluzivní*. Zatímco první druh těchto požadavků netvoří rigidní mechanismus pro přijímání členů (jako je požadavek vysoké míry angažovanosti, speciálních povinností a vysoká míra ideologické výchovy), druhý představuje přísnou kontrolu začlenění a požadavek vysoké ideologické identifikace, angažovanosti a totální disciplíny. Takzvané *incentivy*, které organizace členům nabízí, mohou být povahy materiálních výhod, odměny v podobě solidarity nebo hodnotových odměn. Vztah s prostředím pak mohou vyjadřovat dva protichůdné postoje. Jednak *izolace* organizace a slabá vazba na okolní prostředí, nebo naopak *integrace* a silné a četné vazby se společností. Další proměnnou, která charakterizuje podobu organizace, je způsob *výkonu moci*, který se liší, podle možnosti účasti členů na rozhodování, na participativní a autoritativní. Poslední charakteristikou významou právě pro organizace sociálního hnutí, kterou Melucci uvádí, je styl *vůdcovství*, který je buď orientovaný na *mobilizaci*, nebo na *artikulaci*. Cílem prvního typu vůdcovství je získat loajalitu členů a jejich angažovanost, cílem druhého typu je zakládání vztahů s okolními organizacemi ve společnosti. Obě dvě funkce, tedy důraz na participaci a ideologii i důraz na vyjednávání, jsou většinou přítomny v hnutí zároveň, což vytváří reálnou možnost konfliktu v rámci organizace. Napětí mezi těmito dvěma způsoby vůdcovství souvisí úzce také s mírou formalizace a přizpůsobením se okolní společnosti.

Hnutí, díky různosti svých forem, nabízejí pluralismus, založený na možnosti participace, jež respektuje individuální rozdíly a potřeby. Takovýto model organizace otvírá symbolický prostor, který je sám o sobě kulturní alternativou [Melucci 1996]. Zde se nabízí srovnání s Habermasovou teorií sociálních hnutí jako šířitelů komunikativní racionality životního světa, založené na diskusi a argumentaci, jež se stává alternativou ke strategické racionalitě administrativní moci.

Podle Stevena Beuchlera se Melucci ve svém přístupu k organizaci sociálního hnutí odklání od formální organizace a klade důraz na sítě mezi nejrůznějšími ne zcela přesně definovanými skupinami, které mají často pouze dočasný charakter. K lepšímu uchopení tohoto dočasného charakteru organizací dnešních sociálních hnutí navrhuje Beuchler spíše než o hnutích hovořit o sítích hnutí či prostoru hnutí [Beuchler 1995].

Jeden z nejvlivnějších přístupů k otázce současné podoby organizační struktury hnutí představují antropologové Gerlach a Hine. Postavili se proti weberovskému pojetí postupné racionalizace každé organizace a vytvořili model segmentované a decentralizované organizace, která se zdá efektivnější a odolnější než centralizované a byrokratické organizace, které sledují tradiční model [Dwyer 1983]. Luther P. Gerlach se staví proti americkému kritickému pojetí segmentované a ideologicky diferencované struktury hnutí jako nefunkční, neefektivní a těžko definovatelné, a chce dokázat, že právě tato struktura je přesně definovatelná, efektivní a vysoce adaptabilní [Gerlach 1983]. Gerlach popisuje tuto strukturu sociálních hnutí třemi základními charakteristikami [Gerlach 1983; Dwyer 1983]:

Segmentace: hnutí se skládá ze škály různých skupin a buněk, které se rodí a zanikají, štěpí se a slučují, množí se a uzavírají mezi sebou dohody.

„Vícehlavý“, (decentralizační) charakter hnutí: hnutí nemají centrální rozhodovací strukturu, ale existuje více vůdců nejen v rámci hnutí jako celku, ale i uvnitř jednotlivých skupin, kteří mezi sebou soupeří.

Sítovitost: jednotlivé části hnutí jsou protkány sítěmi, které hnutí spojují v určitý celek.

Gerlach uvádí několik znaků procesu segmentace v hnutí. Výrazem tohoto procesu je autonomie každé skupiny, která provozuje své vlastní aktivity vedoucí k cílům, jež ona považuje za důležité. Členové hnutí, zvláště ti, kteří mají mocenské schopnosti, soutěží o ekonomické, politické, sociální a psychologické odměny. Toto soupeření vede k neustálému štěpení buněk, zvyšuje úsilí o rekrutaci nových členů a rozšiřování podpory. Dalšími důvody segmentace jsou ideologické rozdíly a rozdíly v socioekonomickém statusu členů. Decentralizace spočívá v tom, že vůdcovství v hnutí je spíše charakteru charismatického než formálního. Moc je potom distribuována mezi neschopnější členy hnutí. Toto decentralizované a segmentované hnutí je soudržné díky existenci sítí, které představují spojení mezi jednotlivými buňkami hnutí. Gerlach uvádí několik typů těchto spojení. Jsou to jednak přátelské, příbuzenské a jiné formy vztahů mezi individuálními členy, často je tímto spojením i samotný jednotlivec, který je zároveň aktivní ve více skupinách. Po rozštěpení tyto vztahy utvářejí spojení mezi nově vznikajícími skupinami. Dále jsou to osobní, příbuzenské či jiné vztahy mezi vůdci, které tvoří sítě přesahující lokální komunity a spojující nezávislé skupiny z různých míst. Živé spojení vytváří jednotlivci, kteří cestují mezi jednotlivými skupinami a určitou dobu v nich působí. Jsou to také celonárodní aktivity, které tvoří významný druh spojení, a v neposlední řadě společně sdílené základní hodnoty.

Právě uvedené vlastnosti organizace sociálního hnutí považuje Gerlach za základ vysoké adaptability na sociální změnu. Tato adaptabilita spočívá v následujících schopnostech. Více vůdců a necentralizovaná kontrola zajišťuje přežití organizace v případě odchodu jednoho z vůdců. Existence různých frakcí hnutí umožňuje pronikání do rozličných sociálních oblastí. Frakce vázané na socioekonomickou rozdílnost umožňují rekrutaci ze všech možných vzdělanostních a sociálně-ekonomických polí. Každá skupina, provozující své vlastní aktivity, synergicky přispívá k úspěchu celku. Překrývání funkcí skupin zaručuje, že v případě selhání jedné skupiny, může ji druhá zastoupit a pád jedné ze skupin tak nemusí poškodit celek, což se nedá říci o formální organizaci [Gerlach, 1983].

3. Hnutí Duha jako příklad novodobého typu organizace sociálního hnutí

Jako příklad současné podoby organizace sociálních hnutí uvádím výsledky případové studie zaměřené na charakter organizační struktury Hnutí Duha, významné součásti českého environmentálního hnutí. K analýze jsem přistupovala z pozice povrchní znalosti Hnutí Duha, se kterým jsem se již dříve setkala a účastnila se několika jeho akcí (petiční akce, diskusní večery). Hlavním zdrojem dat pro moji analýzu bylo sedm hloubkových rozhovorů s aktivisty Hnutí Duha pořádaných v únoru a březnu roku 2000. Šlo v zásadě o polostrukturované či nestrukturované rozhovory, v závislosti na sdílnosti dotazovaných. Rozhovory jsem vedla s aktivisty Duhy z různých organizačních jednotek a v různých postaveních (se zaměstnanci, s aktivisty-dobrovolníky z lokálních skupin, se členy rady, s bývalým předsedou). Dalšími zdroji mé analýzy byly nejrůznější materiály Hnutí Duha: čtyři ročníky časopisu *Poslední a Sedmé generace* (od roku 1996), dále několik čísel vnitřního informačního listu *Duhové vnitro*, výroční zprávy, letáky, internetové stránky a stanovy Hnutí Duha.

Hnutí Duha bylo založeno skupinkou studentů v Brně v roce 1989. Z této malé skupiny se postupem času vyvinula jedna z nejvýznamnějších ekologických organizací u nás. Dnes má Hnutí Duha národní centrum s přibližně třicítkou zaměstnanců a patnáct místních skupin po celé republice, na jejichž činnosti se podílejí desítky aktivistů. Podle výzkumů veřejného mínění je nejznámější ekologickou organizací u nás.

S postupným vývojem organizace, jejím zvětšováním a získáváním vlivu ve společnosti je spojena určitá míra formalizace a profesionalizace, vycházející z potřeby efektivnější práce a rychlejší reakce na podněty z vnějšího prostředí. V analýze jsem se zaměřila na to, jak se Duha vyrovnává s pnutím způsobeným jednak tlakem vnější společnosti, a jednak snahou hnutí udržet si podobu neformálního společenství, a jak toto pnutí ovlivňuje podobu organizace. Zajímala mě úroveň formálních a neformálních mechanismů v organizační struktuře hnutí a jejich vývoj. S tím souvisí problém byrokratizačních a centralizačních tendencí v hnutí, směřujících k větší formalizaci

organizace, a rovněž problém autonomie a míry provázanosti jednotlivých částí hnutí, který může znamenat nebezpečí anomie a rozpadu hnutí.

3.1. Ideologické předpoklady balancování na hraně

Základní ideologie hnutí stojí na hluboké proměně stávajícího společenského uspořádání a s ním spojené zásadní obměně společenských hodnot. Jak je uvedeno v jedné z výročních zpráv, jedním z nositelů této proměny má být mimo jiné i Hnutí Duha.

V Hnutí Duha působí co se týče směřování k alternativnímu způsobu života dva protichůdné tlaky. V souladu se svým cílem odvrátit společnost od převládajícího konzumního stylu života je její snahou naplňovat zásady alternativního, dobrovolně skromného způsobu života a sami se snažit tento životní styl vytvářet. Na druhé straně je Duha konfrontována s působením většinové společnosti, které má za následek určitou míru přizpůsobování se jejímu prostředí. Toto přizpůsobování je následkem nutnosti komunikace s okolní společností, snahy o vliv na její členy a o získání podpory většího počtu lidí. To si vyžaduje přizpůsobení i v organizační rovině hnutí, neboť jak hnutí nabývá na vlivu a zvětšuje se, vyžaduje efektivnější a silnější organizaci, zaměstnává čím dál větší počet lidí.

Hnutí Duha je myšlenkou naplňování alternativního způsobu života do určité míry rozdělené na dvě části. První typ lidí lze charakterizovat spíše snahou o to opravdu žít alternativním způsobem života, aplikovat jeho zásady ve svém soukromém životě. Druhý typ tvoří ti, kteří se v rámci různých činností hnutí naplno a profesionálně věnují prosazování alternativních hodnot ve společnosti, plně a souvisle se věnují řešení společenských problémů. Určitá míra rozdělení hnutí na tyto dva proudy souvisí nejen s jeho růstem a profesionalizací, ale také s mírou občanských a politických ambicí uvnitř hnutí. Důležitá je rovnováha těchto dvou elementů, nazvěme je profesionálního a dobrovolnického, jež je důležitým předpokladem udržení charakteru hnutí. Tato rovnováha je rovněž klíčová pro úspěšné balancování na hraně mezi pevnou formální organizací na jedné straně a spontánní iniciativou lidí se společným směřováním, či dokonce společenstvím lidí s alternativním životním stylem a kulturou na straně druhé.

3.2. Způsoby ovlivňování společnosti a jejich dopad na podobu organizace

Za více jak deset let své existence Duha prošla, stejně jako mnoho podobných hnutí, vývojem, který postupně směřoval od počátečního neformálního a spontánního charakteru k podobě více organizované, od absence jakékoli organizace k současné zřetelné organizační struktuře. Jak je žito a zvládáno toto pomezí mezi neformální iniciativou a organizací a jaké manévrovací prostory toto pomezí Duze skýtá?

Duha z období před listopadem 1989 lze charakterizovat jako neformální sdružení s nulovou organizovaností. V Duze dlouho panoval odpor proti formalizaci, dlouho nebyla registrovaná a nechtěla o sobě mluvit jako o organizaci, spíše jako o hnutí či iniciativě. Přesto se však v roce 1990 Duha zaregistrovala jako občanské sdružení a vydala se tak na cestu vývoje, který vedl k současnému stavu. Aktivisté Duhy zdůvodňují potřebu určité formalizace snahou o stabilitu hnutí, které by bez formální struktury mohlo podléhat sezóním vlivům. Vznik organizační struktury hnutí byl podle nich rovněž důsledkem snahy o udržení specifické pozice v ekologickém hnutí, kterou Duha měla. Formální organizační struktura hnutí tedy vzniká za účelem udržení pozice ve společnosti, a tím i možnosti vlivu na ni, což není uskutečnitelné bez jisté stability uvnitř hnutí, kterou zajišťují právě tato formální struktura.

První období veřejného působení Duhy je spjato zejména s pořádáním happeningů. Duha se distancovala od jakýchkoli politických cílů. Hlavním cílem Duhy v tomto období bylo zviditelnění problémů, které považovali její zakladatelé za důležité, tak aby se staly předmětem celospolečenské diskuse, aniž by si kladla nároky na účast v politickém rozhodování o těchto problémech.

Postupem času se jí však metoda upozorňování přestala zdát dostatečnou, problémy, jež Duha považovala za zásadní, nebyly řešeny podle jejích představ. Neúspěch happeningové metody souvisel také s vnitřní strukturou organizace. Duha začala budovat výkonnější organizaci a postupně najímala zaměstnance, neboť nebylo již v silách dobrovolníků zvládnout veškerou práci, kterou si vyžadovalo řešení jednotlivých problémů a dosahování vytyčených cílů. Společnost nebyla ochotná odpovídat na výzvy hnutí a to muselo začít vyvíjet nástroje, které by umožnily efektivněji vykonávat dostatečně silný tlak. Hnutí Duha tak stálo před zásadní otázkou, týkající se jeho další podoby: zda si udržet podobu spontánní občanské iniciativy, založené na dobrovolnické práci nadšenců, ovšem za cenu menší výkonnosti, nebo zda se stát hnutím se silněji vyvinutou, a tudíž výkonnější organizací, a moci tak lépe prosazovat konkrétní změny.

V této době se počala vynořovat současná organizační struktura, stojící na koordinačních centrech v Brně a Praze, síti místních skupin a časopisu *Poslední* (dnes *Sedmá*) generace. Podle vzoru anglických *Přátel Země*, začíná Duha své působení na veřejnosti stavět na kampaních. Duha rovněž rozšířila škálu metod svého působení: do hry vstoupila metoda občanské neposlušnosti, ale také formálnější způsoby jednání, jako je účast na správních řízeních, soudní procesy či lobbying. Podle lobbyisty organizace si Hnutí Duha vydobyla jistou pozici, co se týče přímého ovlivňování vykonavatelů moci, právě díky postupnému vývoji a zvyšování výkonu organizace. Na druhou stranu se však Duha nevzdala radikálnějších metod občanské neposlušnosti, jako je například blokáda. Tyto dva póly metod působení, jež stojí proti sobě a jeden jistým způsobem ohrožuje ten druhý a naopak, jsou jedním z příznaků jistého napětí uvnitř organizace (zatímco lobbyista je spíše nakloněn vyjednávání kompromisu, kampaník naopak formuluje radikální požadavky, jejich aktivita se tak dostává do rozporů). Je to

dilema, které je obecně přítomno v sociálním či ekologickém hnutí a je předmětem mnoha teorií o něm. Reflektuje ho také jeden ze zakladatelů Duhy: „Jde o otázku stát uvnitř nebo vně ‚systému‘, jinými slovy, zda usilovat o společenskou autoritu a tu využívat k prosazování kých cílů, a nebo naopak šmahem zpochybňovat všechny společenské autority. Odpověď stát na ‚hraně‘, kterou jsme razili (a prosazujeme podnes), je dosti šalamounská a ne vždy se jí podařilo plně dostat.“

To, že se Hnutí Duha nachází na již zmíněném pomezí, lze však vidět nejen jako výsledek určitého historického vývoje, ale také jako vědomě vytvářenou alternativu současným organizačním vzorům. Tato alternativa je vytvářena tak, aby svojí otevřeností umožňovala maximální adaptabilitu na změny a skýtala rozsáhlé pole působnosti jednotlivým „členům“ hnutí, a aby na druhé straně zajišťovala poměrně vysokou výkonnost a úspěch jednotlivých akcí. Ondřej Simon ve svém článku Proč a jak jsem přišel do Duhy píše: „...byli jsme naladěni [on a jeho žena] už předem na stejnou notu, předpokládající maximální autonomnost jednotlivých skupinek, žádný blbý papírování, příspěvky a výkazy pro centrum, prostě ten styl, kdy si každý odpovídá za svou práci. Vyhovovala nám otevřená organizační struktura založená na prvcích přímé demokracie a konsensu a na druhou stranu pojištěná proti rozbřednutí konzervativními prvky.“ (Duhové vnitro, 1999/2000)

Tato podoba organizace odpovídá v současné době převládajícímu pohledu na organizační strukturu sociálního hnutí, vyjádřenou Meluccim: v sociálním hnutí převládá méně rigidní systém struktury hnutí, který přispívá k větší přizpůsobivosti změnám uvnitř i vně organizace.

3.3. Segmenty a síť Hnutí Duha

Pohled aktivistů hnutí na formální strukturu, jak jsem ho zachytila v rozhovorech s nimi, se dá do jisté míry shrnout vyjádřením jednoho z nich: „Formální mantinely Hnutí Duha jsou široké a vágní, je to jakýsi systém pojistek pro krizi. Nejlepší organizační struktura je taková, o které nikdo neví...“. Tyto výroky lze interpretovat tak, že se Duha snaží, aby formální struktury, které mají tvořit jakési tvrdé jádro, byly přesto co nejměkčí a co nejméně svazovaly činnost jejích příznivců a aktivistů.

První organizační jednotkou, která vzniká po založení občanského sdružení je rada. Ta zřizuje po nějaké době, během které došlo k rozvoji organizace a zvýšení výkonu, centrum, které se stává výkonnou složkou rady, která mu zadává úkoly. Naopak rada nemá možnost přímo ovlivňovat práci místních skupin. Jednou z významných funkcí rady je podle dotazovaných udávání a hlídání základního směřování hnutí (založeného na již uvedeném ideálu dobrovolné skromnosti, návratu k přirozeným vztahům, ale také na odporu k násilí či ideologiím). Rada je nositelem continuity hnutí. Dalo by se tedy říci, že aktivisté Hnutí Duha chápou radu jako jakéhosi „kormidelníka“, který udává celému hnutí směr. Rada Hnutí Duha je sice poslední instancí v řeše-

ní sporů, ale nemůže nijak zásadně zasahovat do samotné práce skupin, pokud ony nevybočí z onoho základního směřování. Hlavní úlohou rady je spravovat dobré jméno (goodwill) Duhy, reprezentované její vůlí ke změně, takovým způsobem, aby se ne-zpronevěřila svým původním ideálům.

Tím orgánem, kterého rada pověřuje uváděním těchto idejí do praktického života a který vlastně goodwill svou činností vytváří, je centrum, které zajišťuje koordinaci celostátních programů a je rovněž informačním servisem a zázemím pro lokální skupiny, který má usnadňovat komunikaci a integrovat je do celku. Na rozdíl od skupin, jež jsou až na výjimky založené na dobrovolnicích, je centrum tvořeno zaměstnanci. Jak lidé ze skupin, tak jeho pracovníci pohlížejí na centrum jako na jakousi kancelář či motor, ve které se zaměstnanci Duhy starají o hladký provoz Hnutí Duha jako celku. V centru se integrují a monitorují všechny aktivity, jež vyvíjejí jednotlivé části Duhy. Centrum však nemá žádné pravomoci k ovlivňování činnosti skupin či Duhy jako celku. Centrum je do určité míry autonomní – co se týče přijímání zaměstnanců, určení jejich platů rozhoduje samo. Rovněž sestavuje rozpočet, se kterým seznamuje radu na jejím zasedání. Centrum, které se stalo velice výkonným orgánem, prostřednictvím vedení celostátních programů a kampaní do značné míry vytváří dobré jméno Duhy. V tomto smyslu je to její nejproduktivnější část a do jisté míry tak zastihuje činnost místních skupin.

Duha je kromě formálně stanovených struktur (rada, centrum, koordinátoři lokálních skupin) tvořena velkou lokálně a nadlokálně budovanou sítí příznivců, kteří nemají žádné formální závazky a váže je především pouto společného smýšlení. Ve stanovách je uvedeno, že příznivcem Hnutí Duha se stává každý, kdo projeví zájem o spolupráci a koná v souladu se stanovami. Příznivci nemají žádné povinnosti a práva, ani spolupráce s organizací nemá žádný právní základ. Příznivci Duhy jsou volní nebo sdružení v lokálních skupinách. Jeden z aktivistů tuto síť lokálních skupin nazývá „pohyblivou strukturou“ a odděluje jí od „tvrdé struktury“, kterou tvoří rada, centrum a koordinátoři místních skupin.

Tyto skupiny příznivců nejvíce podporují charakter Duhy coby hnutí, neboť jsou založeny pouze na neformálních vztazích a na společně sdílených hodnotách a názorech. Síť jsou vytvářené propojením jednotlivých segmentů hnutí prostřednictvím přátelských vztahů či účastí na celostátních aktivitách [Gerlach 1983].

Postavení lokálně budovaných skupin se blíží Gerlachovu modelu struktury hnutí, který poukazuje na existenci různých skupin a buněk v rámci hnutí a jejich značnou autonomii. Místní skupiny jsou samostatné právní subjekty zřizované radou. Mají naprostou volnost v tématech, kterým se věnují, i ve způsobu své práce, a mohou se zapojit do celostátních programů, což ve větší či menší míře dělají. Odpovědnost za jejich jednání nese koordinátor a jediným limitem jejich činnosti jsou stanovy Hnutí Duha a již zmíněné základní směřování. Pokud by se pobočka uchýlila k násilí nebo jinak svým jednáním poškozovala organizaci, rada může rozhodnout o jejím zrušení.

Dá se říci, že co se týče autonomie skupin v jejich vlastní činnosti, shodují se názory lidí z centra s názory aktivistů z místních skupinek, neboť i oni považují své skupiny za nezávislé na centru. V Duze je velká volnost, skupina je naprosto autonomní, pokud se její jednání nepříčí základním východiskům, prakticky vše se dá schovat pod hlavičku Duhy.

Pozice centra a pozice místních skupin v rámci Duhy lze charakterizovat přinejmenším jako nesouměrné. Činnost obou částí nelze srovnávat, neboť se od sebe kvalitativně liší a vzájemně se doplňují. Význam skupiny, co se týče dopadu na místní prostředí, může být v tomto ohledu vyšší než význam centra. Na druhou stranu místní skupiny ovlivňují méně lidí než činnosti vyvíjené centrem. Přestože je velikost významu skupin relativní, vidí aktivisté nepoměr v síle centra na straně jedné a skupin na straně druhé. Podle samotných aktivistů nejsou skupiny silou, která by byla porovnatelná s dominantnějším centrem. Stav místních skupin závisí na tom, zda mají své vlastní téma, kterému se mohou věnovat. Aktivisté Duhy vnímají nevyváženost organizační struktury, co se týče postavení těchto dvou jejích částí. Hnutí Duha má velmi silné a na veřejnosti viditelné centrum (navenek může působit jen centrum jako celé Hnutí Duha) a síť do jisté míry atomizovaných lokálních skupin, jejichž význam v rámci celé Duhy je slabší.

Přestože je vnímán nepoměr sil centra a skupin, není pohled na proces centralizace v Duze jednoznačný. Podle aktivistů organizace směřuje k tomu, že má velmi silné centrum, které se odtrhává od základny. Nebezpečí centralizace není v tom, že by si centrum uzurpovalo moc, neboť je tu rada, která je může korigovat. Z centra se stává velice zvláštní výkonná jednotka, na způsob firmy. Pokud lze mluvit o centralizačním procesu v Hnutí Duha, tak nikoli jako o narůstání vlivu centra či rady na místní skupiny v oblasti rozhodování či řízení (neexistuje ani žádná formální vazba mezi skupinami a centrem). Jde o narůstání velikosti centra, v němž se soustřeďují téměř všechny základní programy Duhy, a jež se vyznačuje poměrně velkou mírou profesionalizace a odtrhává se od základny tvořené sítí skupin. Z centra se stává jakási organizace v organizaci.

3.4. Vůdčovství

Nezanedbatelným aspektem studia organizace sociálního hnutí je fenomén vůdčovství. Současná sociologická koncepce vůdčovství je založena na předpokladu, že vůdčovství je situační a osobní vlastnosti vůdce nejsou výlučné a vhodné vždy pro všechny situace (na rozdíl od pojetí výlučně psychologického, které hledá právě specifické vlastnosti vůdčích osobností). Vůdčovství je konsensuální, založené na dohodě ve společnosti a hlavní funkcí vůdce je zajistit konsensus mezi proti sobě stojícími stranami. Gerlach popisuje vůdčovství v jeho modelu decentralizované a segmentované struktury jako situační, a do určité míry založené na charismatu [Gerlach 1983].

Formální role vůdcovství v organizační struktuře současných sociálních hnutí byla de facto delegitimizována, neboť je velmi obtížné přesně definovat stabilní funkce vůdcovství soustředěného do jedné entity [Melucci 1996].

Výše zmíněnému modelu odpovídá do značné míry i situace v Hnutí Duha. Předseda Hnutí Duha je statutárním zástupcem hnutí, vystupuje jménem sdružení jako celku, v případě neshody má však přednost názor rady. Hlavní význam předsedy, jehož hlas má stejnou váhu jako hlas ostatních členů rady, je čistě formální, například zastupování Duhy na veřejnosti či vydávání stanovisek. Na druhé straně je reflektován význam a vliv, který měl na Duhu jeden ze zakladatelů, dlouholetý předseda a zároveň vedoucí centra a vedoucí redaktor časopisu Sedmá generace Jakub Patočka, kterého lze považovat za vůdce s jistým charismatickým vlivem, tak jak o vůdcích mluví ve svých pracích L. P. Gerlach [1983]. Jen souběh tří Patočkových funkcí dosvědčuje jeho významný vliv na celou organizaci. Jeho postavení v Duze, od začátku dané nejen formálně, ale rovněž jeho charismatickým vlivem, bylo velmi specifické.

3.5. Proces rozhodování

Dalším z aspektů organizace hnutí, poukazujících na míru jeho formalizace, je hierarchie autority uvnitř hnutí a s ní spjatý proces rozhodování. Oproti formálním organizacím se alternativní organizace sociálního hnutí snaží vyhnout typické pyramidální struktuře distribuce autority a preferovaným způsobem rozhodování je pro ně konsensus.

I demokracie v Hnutí Duha stojí podle jejích aktivistů na vnitřní kultuře diskuse a konsensu. Její zárukou není systém, ale lidé, kteří v něm působí. Duha je demokratické společenství, které sice nevzniká klasickým volebním mechanismem, ale má vysokou legitimitu, kterou jí poskytuje právě konsensuální rozhodování.

Uspořádání v Duze není příkladem zastupitelské demokratické struktury jdoucí od zdola. Duha je postavena na zakladatelské tradici, která umožňuje uplatnit prvky přímé demokracie. Teno zakladatelský princip brzdí působení přímé demokracie v hnutí, která by se zvětšováním organizace a přílivem nových lidí znamenala rychlou dynamiku změn uvnitř hnutí a mohla by porušit statut zakladatelské myšlenky. Orgánem, který má za úkol střežit původní ideály zakladatelů je rada. Princip hájení těchto idejí leží ve způsobu přijímání členů rady. Jsou jmenováni tací, kteří neznamenají ohrožení principu konsensu v radě a vyhovují jejímu ideovému prostředí.

Principy přímé demokracie jsou naplněny několika neformálními pravidly: možností aktivistů posílat podněty na jednání rady, všichni mohou rovněž vyjadřovat své názory ve vnitřním zpravodaji. Aktivista, který podá radě podnět k jednání, může být přizván na její jednání a může na ní působit. Pouhá přítomnost na jednání v radě je blízka členství v ní.

Každý má v Duze možnost podílet se na rozhodování o základních otázkách, které řeší rada. Vzhledem k tomu, že rozhodnutí rady výrazně nezasahují do praktického fungování jednotlivých segmentů Duhy, není jimi chápána jako orgán, který by snažil je nějakým způsobem mocensky ovlivňovat. Princip přímé demokracie a diskuse je posilován pravidelným celoduhovým setkáním, konajícím se jednou ročně, kam se sjíždějí všichni „členové“ Duhy a společně diskutují a řeší problémy.

Co se týče rozhodování v rámci jednotlivých skupin a programů, je plně v jejich kompetenci. Za skupiny nesou formálně odpovědnost jejich koordinátoři a za programy vedoucí centra. Podle dotazovaných však v tomto ohledu převládá neformální odpovědnost, v praxi ve skupinách rozhodují ti, kteří se na činnosti podílejí.

Organizace hnutí musí vytvářet a chránit konsensus a loajalitu členstva [Melucci, 1996]. Členové rady jsou jistým způsobem nuceni rozhodovat tak, aby neporušily spojení se sítí příznivců z místních skupin. Jelikož je pouto, které váže místní skupiny k Duze poměrně slabé, založené spíše na sdílených hodnotách a názorech, jakékoli „nerozvážné“ rozhodnutí rady jej může poškodit, či dokonce přetřhnout. Duha se svými „členy“ uzavírá dohodu „něco za něco“. Existuje proud základního směřování, postavený na hodnotách sdílených lidmi, kteří Duhu založili a kteří v ní působí. Pokud člověk dodržuje tyto základní hodnoty, je mu dána absolutní volnost v činnosti pod jménem Duhy. Jelikož rada aktivisty výrazně neomezuje, jsou tuto dohodu ochotni akceptovat.

I přes určité spory vedené o formě organizace, kdy někteří ze „členů“ navrhovali například mechanismus voleb, existuje v organizaci stále většina, které tento „radoválný“ způsob demokracie vyhovuje. Otevřená forma organizační struktury bez pevných mantinelů formálního členství ani neumožňuje užívat klasického způsobu demokracie, založeného na volbách a zastupování. Jejich alternativní chápání a způsob demokracie zatím dobře slouží, umožňuje ve většině hladké fungování organizace. Dokud se radě bude dařit spravovat dobré jméno hnutí a zajišťovat výsadní postavení mezi ostatními environmentálními iniciativami, bude zachován konzervativní duch, a tím pádem i jeho stávající organizace.

Tento způsob rozhodování v kombinaci s velmi volnou organizační strukturou, založenou na autonomnosti jednotlivých segmentů a poskytující velkou míru svobody jednání, vytváří prostředí, jež je aktivisty v Duze pocítováno jako plně demokratické.

3.6. Nebezpečí byrokratizace

Sociologická tradice od Webera po až po Michelse považuje organizaci za nevyhnutelnou díky institucionalizaci a byrokratizaci kolektivní akce. Byrokratizace organizační struktury hnutí je proces, který posunuje podobu organizace hnutí od neformálního uskupení k formálnější a pevnější struktuře.

Organizace sociálního hnutí, jelikož nejsou orientovány na výkon moci a zisk, mohou tvořit výjimku, co se týče neustálého směřování k byrokracii či oligarchii. Kritériem přijetí do organizace není na rozdíl od formálních organizací požadavek profesionalismu a expertních znalostí. Do organizací hnutí přicházejí lidé na základě osobních vztahů či prostřednictvím zapojení do aktivit hnutí. Tyto neformální mechanismy ovšem závisí na velikosti organizace, neboť i větší alternativní organizace již používají složité strategie výběru, což podporuje hypotézu o byrokratizaci. Přesto se však od formálních organizací liší, neboť při výběru se orientují více na osobní motivaci a hodnotové zaměření než na profesní a expertní schopnosti [Davidson 1983]. Důraz na udržení blízkých neformálních vztahů klade velký nárok na osobní komunikaci na úkor samotné aktivity k dosahování cílů. Časově náročné diskuse o problémech vytěsňují jejich vykonávání. Tento nedostatek se snaží organizace řešit decentralizací, ustavením autonomních skupinek, v nichž interpersonální komunikace není tak náročná [Davidson 1983].

I organizace sociálního hnutí usilují samozřejmě o co největší vliv ve společnosti, což je spojeno s organizačním růstem, koordinovaným byrokratickými mechanismy, jako jsou hierarchie, pravidla atd. Mnohé organizace se tak tohoto růstu obávají a rostou jen velmi pomalu [Davidson 1983]. Vztahy s okolním prostředím (s jinými organizacemi, s různými skupinami ve společnosti) také znamenají požadavek silné organizační stability. Podle Gamsona jsou hnutí tlačena k centralizaci nutností rychlé a efektivní odpovědi na výzvy soupeřů [Znebejánek 1997]. Na byrokratizaci organizace sociálního hnutí lze pohlížet jako na určité stádium formulování sociálního problému, které představuje vytvoření byrokratické instituce přeměnou hnutí nebo jeho jádra, v důsledku vnějších tlaků ze strany státní moci.

Aktivisté Duhy pohlížejí na byrokratizaci jako na potenciální nebezpečí pro jejich rozrůstající se organizaci, přesněji řečeno pro její profesionalizovanou část, tedy centrum. Tento problém tedy úzce souvisí s procesem výše zmíněné centralizace. V Duze existuje určitá minimální míra byrokratizace či formalizace, jež však nemá výrazný vliv na fungování organizace. Přestože dotazovaní přiznávají nebezpečí, jež je ukryto v byrokratických tendencích a převažování formálních aspektů, znamenající pro organizaci jejich typu velké ohrožení, snaží se dokazovat, že těmto tlakům úspěšně čelí.

Toto jejich přesvědčení dokazuje několik skutečností. V první řadě jsou to ponejvíce neformální vztahy mezi „členy“ organizace, které se mnohdy zakládají na přátelství. Na rozdíl od byrokratických organizací vládne v Duze schopnost kooperace bez formálního donucení, její činnost je založená na osobní spolupráci a spolupráci mezi jednotlivými částmi hnutí, jež má ryze neformální charakter, jelikož není nikterak formálně ukotvena. Rovněž kontrola je v rámci organizace spíše záležitostí osobního působení mezi členy než neosobních pravidel. Jelikož v Duze neexistuje forma donucení pomocí příkazu, jediným formálním nástrojem na regulování čin-

nosti skupin je až jejich zrušení, pokud se zpronevěří základním idejím. Rovněž motivace příznivců, ale i zaměstnanců Hnutí Duha jsou nikoli finančně, ale hodnotově orientované.

Přesto však lze nalézt určité náznaky formalizace některých procedur. Je to například zvětšení počtu zaměstnanců centra, jejich vliv v organizaci a způsob jejich přijímání, jež se děje pomocí konkursů a přispívá tak k větší míře profesionalizace organizace. Vzhledem k velmi nízkým platům jsou i zaměstnanci motivováni naplněním určitých nemateriálních hodnot a snahou opravdu problémy řešit, což zmírňuje dopad těchto formalizačních tendencí.

Důležitým ukazatelem, který může varovat právě před narůstáním formálních, či dokonce byrokratických praktik, jsou dobrovolníci, kteří citlivě a rychle reagují na kostnatění organizace. Lze tedy souhlasit s tvrzením aktivistů, že míra byrokratizace v Hnutí Duha je minimální a nikterak závažně neovlivňuje jeho chod. Problémy s růstem byrokratických prvků jsou záležitostí míry, a mnoha organizacím sociálního hnutí, stejně tak i Duze, se je daří překonat [Davidson 1983].

4. Závěry

V současné době převažující pohled na podobu organizace sociálního hnutí se odklání od klasického pojetí organizace formálního charakteru a klade důraz na decentralizovanou a segmentovanou strukturu, jejíž soudržnost je zaručena existencí sítí mezi ne zcela přesně definovanými skupinami. Každá z těchto autonomích skupin svojí vlastní činností synergicky přispívá k celkovému úspěchu hnutí. Zmíněné vlastnosti organizace sociálního hnutí jsou současnými teoretiky považovány za efektivní a značnou měrou přispívající k vysoké adaptabilitě na sociální změnu. Tato podoba organizační struktury umožňuje sociálním hnutím balancovat na hraně mezi čistě neformální iniciativou a výkonnou společenskou organizací, vyžadující jistá formální opatření. Daří se jim tak vyhnout se krajním polohám – nesoudržnému a atomizovanému neformálnímu společenství na straně jedné a byrokratické a centralizované organizaci na straně druhé.

Organizační struktura Duhy v zásadě splňuje výše zmíněný model organizace sociálního hnutí, tak jak o něm mluví Davidson [1983], Gerlach [1983] či Melucci [1996]. Do značné míry se blíží Gerlachovu modelu organizace sociálního hnutí jako souboru buněk spojených různými formami sítí. V tomto smyslu lze centrum Duhy považovat za jeden, i když nejsilnější, z těchto autonomních segmentů hnutí, neboť činnost těch ostatních výrazně neovlivňuje a není v žádném smyslu jejich řídicím orgánem. Jeho celonárodní programy jsou potom jedním z druhů sítí jdoucimi napříč hnutím.

Tato podoba organizace souvisí rovněž ze způsobem rozhodování a demokracie. Rozhodování je do velké míry záležitostí jednotlivých autonomích segmentů, kterým

je dána značná volnost. Jelikož si v tomto smyslu každý může dělat co chce, je akceptován zakladateli zavedený způsob dialogové demokracie. Ten zaručuje jednotlivým skupinám hnutí velkou volnost. Výměnou za toto podpůrné klima je pak respektován způsob určování základního směru hnutí, jež má v rukou rada. Organizace tak plně dostává Melucciho požadavku udržování konsensu a loajality v hnutí [Melucci 1996].

Jak se tedy Duze daří balancovat na pomezí mezi vlivnou a výkonnou a do značné míry i lobbyistickou organizací a neformální iniciativou společenství lidí sdílejících stejné hodnoty, založenou na pocitech přínaležitosti? Podařilo se Hnutí Duha ještě vůbec zůstat *hnutím*? Je uskutečnitelné ono „šalamounské“ řešení – stát na hraně mezi těmito dvěma formami, které Duha deklaruje?

Duha zůstává v rovině neformální iniciativy minimálně prostřednictvím sítě lokálních skupin a příznivců, v níž stále převládá dobrovolnický element, založený na neformálních, přátelských vztazích a pocitech sounáležitosti. Oproti tomu silné profesionalizující se centrum s třicítkou zaměstnanců do jisté míry přerůstá hranice pojetí neformální iniciativy. Centrum vzniká z nutnosti rychle a efektivně reagovat na podněty z okolí, která si vyžaduje jistou míru formalizace a přizpůsobení se jednání širší společnosti. Tato okolnost je předpokladem vzniku výkonné profesionální jednotky, v níž se tvoří určitý potenciál ohrožení neformálního charakteru hnutí ze strany procesů profesionalizace, či dokonce byrokratizace. Přestože je Duha, respektive její centrum, do značné míry profesionalizovaná, při přijímání zaměstnanců hraje stále větší roli osobní motivace a hodnotové zaměření jedince než požadavek na jeho vysoké expertní znalosti [Davidson 1983]. V centru tak rovněž panuje velkou měrou neformální prostředí a byrokratizační tlaky jsou zatím minimální. I přes profesionalizaci, která v hnutí proběhla, si Duha udržuje ráz alternativního společenství lidí snažících se o změnu společenského řádu.

Pro budoucnost Duhy a pro její pozici na hraně mezi neformální iniciativou a organizací je důležité, zda se jí podaří udržet rovnováhu profesinálního a dobrovolnického elementu. V Duze je tedy možné vysledovat dvě, zatím jen matně se vynořující, protichůdné tendence, ohrožující organizaci jako celek; jednu reprezentovanou atomizací a rozdrobeností neformálních skupinek, druhou představovanou profesionalizací a formalizací centrálních aktivit. Právě napětí a rovnováha mezi těmito dvěma tendencemi umožňuje Duze setrvat na hraně a nesklouznout ani na jednu stranu, zatímco převážení jedné z nich by znamenalo zánik dosavadní podoby hnutí.

Alternativní organizace Duhy může být stěží dávana za opakovatelný vzor, protože závisí na osobnostech a na historii tohoto opozičního hnutí. Přesto však lze v její organizaci nalézt mnoho rysů společných s jinými hnutími, které byly zkoumány právě z hlediska organizační struktury [Dwyer 1983; Lawson 1983].

Duha se do jisté míry zrodila ve znamení „šťastné hvězdy“. Její úspěšnost nebyla zdaleka samozřejmá (silná idea, osobnosti, řada šťastných okolností). Je výsledkem ochoty riskovat i uvážlivosti v nakládání s dobrým jménem (goodwill)

organizace, které může být snadno v konkrétních rozhodnutích napadáno. Důležitou se ukázala loajalita ke strategickým rozhodnutím rady, stejně jako svéprávnost a zaujetí projevované na úrovni skupin. Ethos participace zde sehrál zásadní úlohu. Oslovoval mladé lidi a především zabraňoval, aby se z profesionalizace nebo pěstování sektářského světa staly Skyllou a Charibdou, kterou by hnutí nedokázalo přeplout.

Literatura

- Beuchler, S. 1995. „New Social Movement Theories.“ *Sociological Quarterly* No. 3.
- Davidson, L. 1983. „Contracultural Organization and Bureaucracy: Limits on Revolution.“ In: *Social Movement of the Sixties and Seventies* ed. By J. Freeman. New York & London: Longman.
- Diani, M. 1992. The Concept of Social Movement. *The Sociological Review* No. 4.
- Dwyer, L. E. 1983. Structure and Strategy in the Antinuclear Movement. In: *Social Movement of the Sixties and Seventies* ed. By J. Freeman. New York & London: Longman.
- Gerlach, L. P. 1983. Movements of Revolutionary Change: Some Structural Characteristics. In: *Social Movement of the Sixties and Seventies* ed. By J. Freeman. New York & London: Longman.
- Heberle, R. 1955. Social Movement and Social Order. In: *Social Movements: Critiques, Concepts, Case Studies* ed. By S. M. Lyman. New York: University Press.
- Horster, D. 1995. *Jurgen Habermas*. Praha: Svoboda.
- Keller, J. 1997. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lawson, R.,A. 1983. Decentralized but Moving Pyramid: The Evolution and Consequences of the Structure of the Tenant Movement. In: *Social Movement of the Sixties and Seventies* ed. By J. Freeman. New York & London: Longman.
- Melucci, A. 1996. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: University Press.
- Olson, M. 1996. *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Patočka, J. 1999. „Duha deset let na cestě: lidé a křižovatky“. *Sedmá generace* No. 10.
- Ross, R. 1983. Generation Change and the Primary Groups in Social Movements. In: *Social Movement of the Sixties and Seventies* ed. by J. Freeman. New York & London: Longman.
- Simon, A., Smithburg, D. W., Thomson, V. A. 1991. *Public Administration*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Somit, A., Wildenman, R. 1991. *Hierarchy and Democracy*. Carbondale: University Press.
- Strauss, A. Corbin, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Tarrow, S. 1998. *Power in Movement*. Cambridge: University Press.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Znebežánek, F. 1997. *Sociální hnutí*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Použité materiály Hnutí Duha:

Časopis Poslední generace a Sedmá generace (ročníky od roku 1996)
Informační list Duhové Vnitro

Výroční zprávy za rok 1995 a 1998

Letáky Hnutí Duha

Stanovy Hnutí Duha

Webové stránky Hnutí Duha

O autorce

Mgr. Jana Stachová absolvovala bakalářské studium sociologie a sociální politiky a následné magisterské studium politické a ekonomické sociologie na Fakultě sociálních věd UK. V současné době pracuje v oddělení Lokální a regionální problémy Sociologického ústavu AV ČR a věnuje se postgraduálnímu studiu oboru sociologie.

České regiony na prahu evropské integrace¹

Michal Illner

Abstrakt

Blížící se vstup ČR do Evropské unie zdůraznil význam regionů jako politických, správních i sociálně-ekonomických strukturálních prvků české společnosti. Politika unie i další evropské instituce kladou důraz na „regionalizaci“ kandidátských zemí – zejména na posílení subjektivity regionů a jejich úlohy v národní politice a na zmírňování meziregionálních disparit prostřednictvím politiky regionální. Stať se zabývá jednak procesem regionalizace v ČR – jeho předpoklady, průběhem, výsledky a problémy, dotýká se faktického stavu regionální diferenciace, zejména hlavních regionálních disparit a jejich pravděpodobného dalšího vývoje (konfrontuje tento obraz se scénářem z r. 1993). V závěru se hovoří o sociálních a politických faktorech, které budou regionální vývoj v ČR do budoucna ovlivňovat.

Úvodem

Proces evropské integrace probíhá ve své institucionalizované podobě na třech strukturálních úrovních:

- na úrovni mezistátní, kde hlavními aktéry jsou vlády jednotlivých zemí,
- na úrovni interregionální, kde hlavními hráči jsou politické reprezentace vnitrostátních regionů těchto zemí,
- na úrovni nestátních a neteritoriálních funkčních jednotek, jako jsou nejrůznější nevládní organizace, profesní sdružení atd.

Integrace na mezistátní úrovni byla dosud, a nepochybně v dohledné době zůstane, tou nejdůležitější arénou sjednocovacího procesu. Ostatní dvě integrační osy, a sa-

[1] Zpracování tohoto příspěvku bylo podpořeno grantem Grantové agentury ČR č. 403/99/1006. Příspěvek těží z autorova textu „Regional Development in the Czech Republic: The 1993 Scenario Revised.“ uveřejněného v publikaci Gorzelak, Grzegorz, Éva Ehrlich, Lubomír Faltaň a Michal Illner (eds.). *Central Europe in Transition: Towards EU Membership*. Warsaw: Scholar Publishing House 2001.

možřejmě též neformální propojování evropských společností na občanské úrovni, však bude postupně nabývat na stále větším významu. Postup po těchto integračních osách nekopíruje vždy procesy probíhající mezi státy a není jen jejich pasivními důsledkem. Tempo a dosaženou úroveň mezistátní integrace může někdy předbíhat. To je i případ spolupráce a sdružování evropských regionů probíhajícího v rámci Evropské unie paralelně s agendou mezistátního charakteru.

Rozvoj regionů, zejména z hlediska zmírňování sociálně ekonomických rozdílů mezi nimi, je však současně i důležitou součástí agendy mezistátní a hraje významnou úlohu v předvstupních jednáních Evropské komise s kandidátskými zeměmi. Zde jde jednak o ekonomickou úroveň regionů – a tedy o jejich potenciální kvalifikaci ke získání podpory z evropských strukturálních fondů, jednak o schopnost regionů a také státních orgánů nároky na tuto podporu spolehlivě prokázat, podložit je kvalitními rozvojovými programy a poskytnuté fondy pak efektivně využít.

V tomto příspěvku se stručně dotkneme stavu a tendencí regionálního vývoje v České republice. Z mnohem širšího obrazu, jaký by bylo možné nastínit, věnujeme pozornost dvěma jeho vybraným stránkám.

Jednak jsou to změny regionální struktury republiky v 90. letech 20. století, zejména vývoj regionálních sociálně ekonomických disparit. Svá zjištění zde porovnáme se scénářem regionálního vývoje ČR z roku 1993 a naznačíme také, jaké tendence tohoto vývoje by bylo možné očekávat pro příští léta – tedy pro dobu, když Česká republika už možná bude členem unie. Za druhé, je to reforma územní veřejné správy, zejména její regionální úrovně, která stvořila nové aktéry a nový územní rámec regionálního rozvoje republiky.

1. Selektivní sociální a ekonomický vývoj mění rozvojové možnosti regionů a prohlubuje nerovnosti mezi nimi²

Česká republika vstoupila v roce 1990 do období postkomunistické transformace s nevýrazně polarizovanou regionální strukturou, s nadměrně industrializovanými městskými aglomeracemi, s vyliďněnými a problémovými oblastmi podél západoněmeckých a rakouských hranic, přetrhanými přeshraničními vztahy se západními a jižními sousedy, se zanedbanou infrastrukturou, znečištěným životním prostředím, s rovnostářskou regionální politikou a se slabou a nadměrně centralizovanou územní správou. Vývojová dynamika země se od padesátých let postupně přesouvala do její východní části, zatímco rozsáhlé oblasti v Čechách, i když ne jenom tam, stagnovaly [Illner a Andrlé 1994].

[2] V těchto odstavcích a také v oddíle 3 se opíráme mj. o studie geografů Martina Hampla, Zdeňka Čermáka a Petra Dostála. Viz citace jejich prací v textu.

Transformace započatá v roce 1990 tuto regionální strukturu postupně měnila. Ke změně přispěly zejména následující prvky transformačního procesu [Illner a Andrele tamtéž]:

1. Změna geopolitické a ekonomické orientace země z východu směrem na západ, od sovětského bloku k euro-atlantickému společenství. Otevření se západnímu vlivu a obnovení, resp. navázání kontaktů a nejrůznějších vazeb s demokratickými průmyslovými zeměmi, asociační dohoda s Evropskou unií a posléze žádost o přijetí do této organizace, jakož i vstup do NATO.
2. Restrukturace ekonomiky – jak skladby ekonomických činností, tak struktury vlastnické a organizační. Většina těchto změn byla z prostorového hlediska selektivní a měla proto pro jednotlivé regiony nestejné důsledky. Výrazně selektivní bylo zejména územní směřování přímých zahraničních investic, jednoho z klíčových činitelů ekonomické restrukturace.
3. Transformace politického systému ČR – demokratizace veřejného života a zahájení dlouhodobé a vícefázové reformy veřejné správy. Radikální územní decentralizace, zavedení územní samosprávy nejprve na místní a později pak též na regionální úrovni.
4. Neoliberální přístup státu k regionálnímu rozvoji a k regionální politice, který se prosazoval až do poloviny 90. let a ponechával značně volný prostor spontánnímu průběhu prostorových procesů.

Dnes, po více jak deseti letech transformace – a tedy působení těchto faktorů, se můžeme pokusit o zachycení podoby, které regionální struktura ČR doznala.

Charakteristickým rysem regionálního vývoje v uplynulých deseti letech byla jeho selektivní povaha – nerovnoměrný průběh v jednotlivých regionech, který vedl k prohlubování jejich vzájemných rozdílů – viz tabulku 1. Sociální a politická závažnost tohoto vývoje vynikne na pozadí oficiální politiky dřívějšího komunistického režimu, která deklarovala vyrovnávání regionálních disparit a z části tohoto cíle dosahovala.

Podle Hampla [Hampl 1999] jsou pro sociální a ekonomickou diferenciaci mezi regiony v ČR v současné době rozhodující zejména tři faktory:

- jejich pozice v sídelní hierarchii země,
- jejich pozice na geografické ose severozápad – jihovýchod,
- profil jejich ekonomiky.

Nejdůležitější je první z těchto tří faktorů, který může být v zjednodušené podobě charakterizován polaritou mezi metropolitními a nemetropolitními oblastmi

země. Metropolitní území velkých měst se vyznačovalo dynamičtějším rozvojem ve srovnání s oblastmi ležícími mimo ně. Stimulovala je vyšší kvalifikace pracovních sil, lepší infrastruktura a různorodější ekonomická základna [Hampl tamtéž].

Značné rozdíly co do úrovně a dynamiky jejich rozvoje jsou i mezi samotnými metropolemi. V nejpříznivější situaci jsou největší a nejvýhodněji umístěná města – Praha, Brno, Plzeň a České Budějovice. Výjimečné je zejména postavení Prahy a jejího metropolitního území dané velikostí hlavního města, jeho výhodným umístěním, rozvinutým terciárním a čtvrtým sektorem, kvalitou pracovních sil a kulturní přitažlivostí [Hampl a Dostál 2000, Vize 2000]. Zatímco obyvatelstvo Prahy (údaje se vztahují k Praze samotné, nikoli k celému metropolitnímu území) představuje asi 12 procent obyvatel ČR, příspěvek hlavního města k ekonomickému výkonu země je podstatně vyšší: HDP v přepočtu na 1 obyvatele vytvořený v Praze v letech 1995–1997 dosáhl 186 procent průměru ČR. Praha má nejvyšší zaměstnanost v terciéru (74 procent v roce 2000) a nejnižší míru nezaměstnanosti. Hlavní město je současně i vstupní branou pro kontakty a činnosti směřující do ČR ze zahraničí. Postavení Prahy je výrazně nadprůměrné i v celoevropském měřítku – v roce 1997 představoval zde vytvořený HDP v přepočtu na obyvatele (vyjádřený v paritě kupní síly) 122 procent průměru Evropské unie [Ježdík 2000]. Praha tak má příznivé předpoklady pro své včlenění do systému velkých evropských měst a pro plnění nadnárodních funkcí – zejména v oblasti kultury a vzdělávání [Musil a Illner 1994].

Tabulka 1 – Ekonomický vývoj v krajích 1986–1996

	Celková ekonomická úroveň v r. 1996 (EA/obyv.) – ČR = 100	Index celkové ekonomické úrovně 1989–1996 – ČR = 100
Praha a Středočeský	129,6	119,4
Jihočeský	97,1	103,2
Plzeňský	102,2	106,4
Karlovarský	93,2	92,5
Ústecký	87,3	84,3
Liberecký	89,0	93,9
Hradecký	101,2	102,1
Pardubický	91,9	95,4
Vysočina	82,8	93,4
Jihomoravský	94,5	99,2
Olomoucký	81,00	88,5
Zlínský	87,80	92,7
Moravskoslezský	90,4	85,4

Pramen: Hampl 2000. Poznámka: ekonomický agregát EA je součin počtu pracovních míst a průměrné mzdy.

Mimořádná váha Prahy v regionální struktuře ČR je často vnímána a posuzována kriticky. V mimopražské veřejnosti se někdy hovoří o „pragocentrismu“ jako záměrné nebo jen faktické nadměrné koncentraci celospolečensky významných funkcí do hlavního města, diskriminující ve svých důsledcích jiné regiony. Část této kritiky, pokud např. mívá na prostorovou stránku politického centralismu prosazovaného komunistickým režimem a dodnes zčásti přežívající, je oprávněná. Na druhé straně je však centralita Prahy v rámci českých zemí a jejich společenského života dlouhodobou, historicky vytvořenou a obnovující se situací, kterou nezbyvá než přijmout jako objektivní skutečnost. Otevření ČR světu po roce 1989 a její postupující integrace do širšího evropského rámce toto výjimečné postavení hlavního města dále posiluje. Respektovat tuto skutečnost však neznamená rezignovat na podporu rozvoje mimopražských regionů a na regionální politiku, která by udržovala odstup mezi hlavním městem a ostatním územím v určitých mezích.

Na opačném pólu rozvojové dynamiky metropolitních území se nacházely Ostrava a Ústí nad Labem – oblasti zatížené problémy ekonomické restrukturalizace a znehodnoceným (i když postupně se již zlepšujícím) životním prostředím.

Rozdíly co do ekonomického vývoje metropolitních a nemetropolitních území znázorňuje tabulka 2.

Makropoloha regionů vzhledem k ideální geografické ose protínající ČR od severozápadu k jihovýchodu je dalším významným faktorem, který diferencoval po roce 1989 jejich rozvojovou dynamiku. Jak jsme předpokládali už ve scénáři regionálního vývoje ČR z roku 1993 [Illner 1993, Illner a Andrlé 1994], pád „železné opony“ a politická i ekonomická reorientace země od východu směrem na západ ovlivnily zásadním způsobem i její vnitřní regionální vývoj. Vzdálenost – prostorová i kulturní – vůči jádrovému území západní Evropy, v našem případě hlavně vůči západnímu Německu, se stala důležitým rozvojovým činitelem.

Faktor inverzní vzdálenosti však nepůsobil jednoznačně a jak poznamenal Hampl, měl větší význam na nadnárodní makro úrovni než z hlediska vnitrostátní regionální diferenciaci. Čím nižšího řádu jsou územní jednotky, jejichž diferenciaci posuzujeme, tím významnější je pro vysvětlení sociálně ekonomických rozdílů mezi nimi jejich vnitrostátní poloha vůči hlavním metropolím a dopravním tahům a méně významná poloha vůči ose jihovýchod–severozápad [Hampl 1999]. Výhodná poloha regionu je však jen jedním z předpokladů jeho rozvoje – a tento předpoklad musí být aktivován mobilizací dalších rozvojových zdrojů. Z čehož také plyne, že umístění regionu na „nevýhodném“ konci zmíněné geografické osy nemusí být osudovou nevýhodou z hlediska jeho rozvojových šancí. Že tomu tak skutečně být nemusí, dokazuje rozvoj Brna a Zlína.

Na jedné straně se tedy Čechy jako západní část republiky těšily po roce 1989 rychlejšímu rozvoji než východněji situovaná Morava – viz tabulku 1, na druhé straně však zdaleka ne všechny české mikroregiony podél západních a jihozápadních hranic

Tabulka 2 – Ekonomický vývoj v metropolitních a nemetropolitních oblastech

	Celková ekonomická úroveň v r. 1996 (EA/obyv.)	Index celkové ekonomické úrovně 1989-1996
	CZR = 100	ČR = 100
METROPOLITNÍ ÚZEMÍ		
Praha a střední Čechy	161,4	136,3
České Budějovice	116,3	113,1
Plzeň	115,0	111,6
Karlovy Vary	91,8	99,1
Ústí nad Labem	94,6	86,3
Liberec	87,2	86,5
Hradec Králové-Pardubice	112,1	104,7
Brno	118,0	107,5
Olomouc	87,9	90,7
Zlín	113,0	101,8
Ostrava	101,8	85,1
Metropolitní území celkem	120,6	108,1
NEMETROPOLITNÍ ÚZEMÍ		
Střední Čechy	83,1	88,4
Jihozápadní Čechy	88,8	95,5
Severozápadní Čechy	78,8	86,4
Severovýchodní Čechy	91,7	97,9
Jižní Morava	75,1	89,7
Střední Morava	76,2	87,6
Severní Morava	71,2	85,9
Nemetropolitní území celkem	81,6	91,0
Čechy	107,2	105,4
Morava	88,6	91,2
Česká republika	100,0	100,0

Pramen: Hampl 2000. Poznámka: Ekonomický agregát EA je součinem počtu pracovních příležitostí a průměrné mzdy.

ČR dokázaly ve svůj prospěch využít své výhodné polohy v sousedství západního Německa a Rakouska. Možnost těžit z této polohy závisela totiž též na dalších okolnostech, jako je dopravní dostupnost, kvalita infrastruktury, kulturní úroveň a přizpůsobivost obyvatelstva, schopnosti a iniciativa místních politiků – okolnostech, kterých se zde často v potřebné míře nedostávalo. Kvůli nedostatečnému zalidnění, rozrušené sídelní struktuře, nedostatečným komunikacím, nízké kvalifikaci a menší celkové kulturní kompetenci místních pracovních sil a také malé motivaci obyvatel se některé tyto příhraniční mikroregiony rozvíjejí jen pomalu. Naproti tomu např. město Plzeň situované ve vnitrozemské části západních Čech, od západoněmeckých hranic již vzdálené, dokázalo své výhodné polohy využít v plné míře.

Činitelem, který může zejména v dalších letech ovlivnit prostorovou orientaci regionálního rozvoje v ČR, jsou dálniční tahy, jak ty již provozované, tak komunikace teprve budované či plánované. Pro rozvoj severní Moravy bude jistě významná dostavba dálničního spojení s Brnem a s Katovicemi, pro jižní Čechy spojení s Prahou a Lincem, pro severní Čechy spojení s Prahou a Drážďany.

Třetím významným faktorem diferencujícím vývoj regionů je profil jejich ekonomiky, zejména – pokud existuje – jejich dominantní ekonomická specializace. V tomto směru se během minulých deseti let mnohé změnilo: proměňoval se nejen ekonomický profil řady regionů, ale měnila se i schopnost jednotlivých odvětví ekonomiky přispívat k regionálnímu rozvoji. Dřívější motory tohoto rozvoje – těžba surovin, metalurgie, těžké strojírenství, zbrojní průmysl se postupně stávaly zátěží. Tímto vývojem byly postiženy zejména severní Morava a severní Čechy, kde se strukturální nevýhody kombinují se znehodnoceným životním prostředím a jistou nepřizpůsobivostí pracovních sil přivyklých z minulé doby vysokým mzdám, četným sociálním výhodám a paternalistické politice velkých a mocných podniků. V severních Čechách pak situaci dále komplikuje relativně nízká kvalifikační úroveň pracovních sil a na severní Moravě její periferní a dopravně zatím špatně dostupná poloha [HAMPL 1999]. Vysoká míra nezaměstnanosti, nejvyšší v ČR (16 procent v Ústeckém a 15 procent v Moravskoslezském kraji – údaje za srpen 2000, viz [Ročenka 2001]) činí oba regiony zranitelnými, i pokud jde o sociální a politické náklady ekonomické transformace.

Po roce 1989 poklesl také význam zemědělství, především jako zaměstnavatele a poněkud méně též jako výrobce, a v souvislosti s tím byly ohroženy rozvojové možnosti periferních venkovských regionů, kde zemědělství poskytovalo významný díl pracovních příležitostí. Riziko se týkalo zejména jižních a jihozápadních Čech, jižní Moravy a také „vnitřní periferie“ podél historických česko-moravských hranic. V kraji Vysočina, do něhož značná část tohoto pásma spadá, pracovalo v zemědělství v roce 2000 ještě téměř 10 procent aktivního obyvatelstva, zatímco v průměru ČR byl tento podíl pouze 4 procenta. Vcelku však pokles zemědělské zaměstnanosti nepřinesl kritické situace – částečně také proto, že se v těchto z přírodního a kul-

turního hlediska mnohdy atraktivních oblastech vytvořily alternativní příležitosti ve službách cestovního ruchu.

Ekonomickou transformaci lépe přestály regiony s různorodou ekonomickou základnou, která jim také poskytla předpoklady pro další rozvoj. To je mj. případ metropolí, o kterých byla výše zmínka. Dařilo se také mikroregionům, v nichž působí úspěšné podniky, jako je např. Mladá Boleslav a její zázemí s dominantním podnikem Auto Škoda. Jistou zranitelnost těchto regionů v případě odbytových či jiných těžkostí dominantního podniku však nelze přehlédnout.

Na okraj úvah o regionálním rozvoji je třeba připojit dvě poznámky. První z nich je konstatování, že změny regionální struktury po roce 1989 nelze dostatečně objasnit jen působením specifických procesů postkomunistické transformace. Tyto změny nejsou pouze prostorovými důsledky či stránkami proměn, které probíhaly v ekonomice, politice a sociálním životě české společnosti po pádu komunistického režimu. Občasná tendence vysvětlovat téměř vše, co se v české společnosti v posledních letech odehrává, jedinečnými okolnostmi spojenými s demontáží bývalého režimu a „budováním kapitalismu“, případně s dědictvím tohoto režimu, by byla nesprávná i v tomto konkrétním případě. Regionální vývoj v ČR byl kromě těchto specifických okolností také projevem dlouhodobých globálních procesů, jako jsou modernizace a globalizace, intenzifikace ekonomiky, metropolizace sídelních struktur – procesů, které probíhají ve všech vyspělých zemích a nejsou příznačné právě jen pro postkomunistickou střední a východní Evropu. Oproti vyspělejším západním zemím se v našem regionu tyto procesy začaly projevovat později, jednak vzhledem k jeho semiperiferní poloze, a také kvůli překážkám a omezením, jaké bývalý režim vytvářel. Až jejich odstraněním se otevřela pro působení globálních procesů volná cesta.

S postupem času bude vliv globálních procesů na náš regionální vývoj dále vzrůstat a význam specifického odkazu starého režimu i jedinečných okolností transformace bude klesat. Přispívá k tomu i postupující politická, ekonomická a sociální integrace země do celoevropského rámce. Regionální vývoj v ČR bude rostoucí měrou „normální“, tj. bude sledovat společné evropské trendy [Illner 1994, Hampl 2000]. Jak tento vývoj hodnotit, je už jiná otázka.

Naše druhá poznámka chce připomenout, že změny regionálního systému ČR v posledních deseti letech byly podstatně pomalejší a méně dramatické než transformace struktur politických, ekonomických a sociálních. Regionální struktura, zakotvená rozmístěním obyvatelstva a hmotných prvků (obytných staveb, infrastruktury apod.), je nepružná a tlumí do jisté míry tempo změny struktur ostatních. Proto také převažovala v regionálním vývoji republiky kontinuita nad diskontinuitou. Navzdory razantní transformaci v jiných sférách zůstaly základní obrysy regionální diferenciací ČR během 90. let v zásadě nezměněny [Hampl a Tomeš 1999]. Změny, které přesto nastaly, např. v rozvojových šancích některých regionů, vyplynuly nejen z přemístění, restrukturační, fyzického znehodnocení nebo záměrného vytvá-

ření nových rozvojových zdrojů, ale také z přehodnocování významu zdrojů už existujících, z nového porozumění tomu, co může a co nemůže být v nové situaci rozvojovým potenciálem území.

2. Nové územně správní uspořádání a probíhající reforma územní veřejné správy

Změny systému a struktury územní veřejné správy jsou, přímo či nepřímo, důsledkem politické demokratizace a současně také snahy o větší efektivnost této instituce. Roli však hrají i další faktory – zejména zájmy politických stran, lokálních a regionálních elit, a nejpozději od poloviny 90. let také očekávání orgánů Evropské unie vůči příštímu členskému státu.

Současný systém a struktura územní veřejné správy v České republice jsou výsledkem stále ještě probíhající reformy zahájené v roce 1990. Jejím hlavním cílem byla demontáž sovětského typu veřejné správy a založení nového demokratického systému. Pokud jde o místní úroveň, podařilo se tohoto cíle v hlavních obrysech dosáhnout již během první poloviny 90. let. Nové zákony zakotvily samosprávu v obcích a ve městech, oddělily ji od státní správy a vybavily ji poměrně širokou působností a také vlastními prostředky. V letech 1990, 1994 a 1998 se konaly demokratické místní volby. Toto první dějství reformy bylo nesporně úspěšné. Dokládá to, jak pozoruhodný rozvoj mnoha obcí a oživení místního aktivismu, tak i poměrně kladné postoje občanů k novým místním orgánům.

Tabulka 3 – Spokojenost občanů s místními zastupitelstvy.

	občané spokojení s místním zastupitelstvem (%)	občané nespokojení s místním zastupitelstvem (%)
1993	38	34
1994	34	23
1996	47	26
1998	43	18
1999	48	19
2000	49	19

Pramen: Institut pro výzkum veřejného mínění, Zprávy z výzkumu.

Problematickým vedlejším důsledkem reformy bylo však nadměrné rozdrobení obcí, jejichž počet se mezi lety 1989 a 1993 zvýšil o 66 procent. Asi 90 procent ze současných 6 258 obcí má méně než 2 000 obyvatel a zhruba 60 procent jsou dokonce velmi malá sídla s méně než 500 obyvateli. Hodnocení tohoto stavu se různí – proti argumentům poukazujícím na ekonomickou a další nefunkčnost nejmenších obcí se

zdůrazňuje jejich organická sociální povaha a z toho plynoucí předpoklady pro účast občanů na obecním životě. Ekonomické a politicko-správní námitky však převažují a odtud pramení snaha rozdrobenost této územní struktury omezit. Nepřímá opatření podporující integraci obcí „zdola“ však zatím příliš úspěšná nebyla, a proto by se zásadní kroky, které se pokusí následkům dezintegrace čelit, měly stát součástí třetí etapy reformy územní veřejné správy, o níž bude zmínka níže (v oficiální periodizaci reformy veřejné správy, která do ní nezapočítává reformu obecního zřízení, jde o etapu druhou).

Druhé dějství reformy, zaměřené na regionální úroveň veřejné správy, se setkalo – na rozdíl od reformy lokální, s mnoha problémy a jeho realizace se značně protáhla. Přesto, že existence samosprávných krajů byla již v roce 1993 zakotvena v Ústavě ČR, odsouvala se tato politicky kontroverzní a technicky složitá fáze reformy po dobu celých čtyř let a byla řadou vedoucích politiků tehdejší vládní strany opakovaně zpochybňována. Rozhodující političtí aktéři pochopili, že tato reforma je pro územní rozdělení politické moci podstatně důležitější než reforma místních orgánů, a její koncepce i realizace se proto zadržely na vzájemných sporech. Decentralizaci ostatně příliš nepřály ani ústřední správní orgány, které reformu nezřídka chápaly jako své ohrožení – jako omezení svého vlivu a okruhu své působnosti. Kromě toho panovala obava, že vznik relativně autonomních regionů oslabí roli národní vlády v situaci, kdy je třeba rozhodnosti a koordinovaného postupu při dokončování ekonomické transformace země.

Protože po zrušení dosavadních krajských orgánů v roce 1990 bylo zřejmé, že v rámci regionální reformy bude nutné vytvořit i nová správní území, stalo se jejich vymezení kolbištěm střetávajících se zájmů regionálních elit požadujících pro sebe výhodná řešení tohoto úkolu. Skutečnost, že kromě rozčlenění republiky na její českou a moravskou (resp. moravskou a slezskou) část, je u nás stěží možné nalézt nějaké jemnější a současně vyčerpávající rozčlenění na historicky a sociokulturně zakotvené, a tedy nesporné regiony, poskytla příprava reformy široký prostor pro všemožné, navzájem neslučitelné návrhy a požadavky. Dokonce lze tvrdit, že většina energie vynaložená na diskusi o připravované reformě byla vyplývána právě na relativně podružnou problematiku nové správní geografie, kdežto zásadní otázky týkající se funkcí, působností, struktury a financování krajských orgánů zůstávaly v pozadí. Přehlédnout samozřejmě nelze ani legislativně-technickou náročnost regionální reformy.

Ledy se pohnuly až koncem 90. let. Nejprve bylo nutné kraje vůbec vytvořit – dosavadní územně správní struktura založená na krajích z roku 1960 byla totiž, převážně z politických důvodů, již nepoužitelná. Stalo se tak v roce 1997 vytvořením 14 krajů (dosavadní krajské zřízení bylo založeno na 8 krajích), pouze však jako politických a správních území, nikoli ještě jako politických a správních subjektů. Těmi se nové kraje staly až na základě zákonů přijatých v roce 2000, zejména zákona o krajském zřízení a navazující legislativy. Na podzim roku 2000 byla pak zvolena krajská za-

ČESKÉ REGIONY NA PRAHU EVROPSKÉ INTEGRACE

stupitelstva a od počátku roku 2001 začaly kraje fungovat. Podobně jako v obcích, byly i v regionech (ve „vyšších územních samosprávných celcích“ – nových krajích) ustaveny samosprávy oddělené od orgánů státní správy, vybavené působností v záležitostech týkajících se rozvoje krajů.

Na hodnocení úspěšnosti nového krajského zřízení je dosud příliš brzy – funguje teprve rok a navíc v provizorních podmínkách. Do vínku kraje dostaly značnou dávku skepse, nejen ze strany některých politiků, ale také podstatné části veřejnosti. Od samého počátku diskusí o novém krajském zřízení v roce 1993 považovala tuto reformu

Tabulka 4 – Základní geografické a demografické charakteristiky krajů

	Plocha	Počet obyv.	Hustota	Počet	Počet	Počet	Obyv.
	km ²	2000	osídlení	okresů	obcí	měst	ve městech
		tis..	obyv./ km ²		2000	2000	2000
							%
Praha	496	1 187	2 392	0	1	1	100
Středočeský	11 014	1 111	101	12	1 148	71	56
Jihočeský	10 056	626	62	7	623	43	65
Plzeňský	7 561	552	73	7	505	45	68
Karlovarský	3 314	305	92	3	132	28	82
Ústecký	5 335	827	155	7	354	46	81
Liberecký	3 163	429	136	4	216	36	79
Hradecký	4 758	552	116	5	448	42	69
Pardubický	4 518	509	113	4	453	30	62
Vysočina	6 925	521	75	5	730	29	57
Jihomoravský	7 062	1 137	161	7	647	43	63
Olomoucký	5 139	642	125	5	393	24	58
Zlínský	3 964	598	151	4	300	28	61
Moravskoslezský	5 554	1 281	231	6	301	39	77
Česká republika	78 860	10 278	131	76	6 251	505	75

Pramen: Český statistický úřad, citováno dle Ročenky Hosp. novin 2001

Tabulka 5 – Mínění občanů o naléhavosti reformy krajské veřejné správy

% občanů, kteří považovali reformu za naléhavou				
duben 93	březen 94	únor 95	únor 97	červen 97
37	30	27	20	18

Pramen: Institut pro výzkum veřejného mínění, Zprávy z výzkumu.

za naléhavou jen menší část veřejnosti, s postupem času se navíc dále zmenšující – viz tabulku 5. Rozšířená byla obava, že reforma bude zbytečně nákladná, přinese růst byrokratismu a vzdálí veřejnou správu od občanům.

I když bylo ustavení krajských orgánů důležitým krokem při kompletaci reformy územní správy a samosprávy, nelze je považovat za krok konečný. Zbývá ještě absolvovat její třetí (resp. tzv. druhou – viz výše) etapu, která sníží počet úrovní územní správy na dvě a bude diferencovat mezi obcemi. K tomu viz níže.

Česká republika je tedy nyní rozdělena na 6 251 obcí odpovídajících úrovni NUTS V.³ Tento počet zahrnuje jak obce se statutem města (505 jednotek), tak obce neměstské. Těch posledních je sice naprostá většina, žije v nich však jen asi čtvrtina obyvatel ČR. Přes jejich velkou různorodost co do populační velikosti a ekonomického významu, mají všechny obce v zásadě stejné právní postavení (výjimkou je 16 statutárních měst, a zejména hlavní město Praha – viz o nich níže). Jsou samosprávnými jednotkami s vlastními volenými orgány, vlastním majetkem, rozpočtem a příjmy a značnou volností, pokud jde o finanční hospodaření. Pokud není zákonem stanoveno jinak, mají obce působnost ve všech záležitostech místního významu. Kromě toho, že jsou samosprávnými celky, plní obce také některé úkoly státní správy, které na ně byly zákonem přeneseny. Obecní administrativu a také operativní výkon těchto přenesených úkolů vykonávají ve větších obcích obecní, resp. městské úřady. Rozsah a profil přenesených úkolů závisí mj. na velikosti obcí. V omezeném počtu velkých, převážně městských obcí (v roce 2001 jich bylo 382), byly obecní (městské) úřady pověřeny výkonem této přenesené státní správy i na území okolních mikroregionů. Tímto krokem byly obce fakticky rozděleny do dvou kategorií a byla tak de facto zavedena další, neoficiální, úroveň územní správy. Dalším stupněm, tentokrát, pouze státní územní správy, bez jakýchkoli samosprávných funkcí, je 74 okresů s jejich okresními úřady⁴. Odpovídají úrovni NUTS IV evropské klasifikace. Nakonec je zde 14 nových samosprávných krajů – jednotek úrovně NUTS III, s jejich volenými orgány, vlastním majetkem, rozpočty, příjmy atd. Administraci samosprávných funkcí krajů a současně výkon státní správy v krajích obstarávají krajské úřady.

Máme tedy v ČR v současné době tři oficiální úrovně územní správy (plus jednu úroveň neoficiální). Územní jednotky na nejnižší a nejvyšší z těchto úrovní jsou jednotkami samosprávnými, plnícími současně i některé dekoncentrované funkce státní správy. Jednotky na úrovni střední slouží pouze k výkonu dekoncentrovaných funkcí.

Zmínit se ještě musíme o dvou dalších typech územních jednotek, které však nepředstavují samostatné právní úrovně. Šestnáct největších měst ČR má postavení

[3] NUTS I až V jsou úrovně vnitřního územního členění států podle standardní evropské statistické klasifikace.

[4] Pokud započítáme mezi okresy i hl. m. Prahu jako celek, zvýší se jejich počet na 77

tzv. statutárních měst, což prakticky znamená, že mohou být vnitřně rozčleněny na městské části vybavené jistou dávkou samosprávy. Mezi nimi pak zvláštní postavení, vyjádřené speciálním zákonem, má hlavní město Praha. Druhým, nedávno nově vytvořeným typem územního celku, jsou „evropské“ regiony soudržnosti úrovně NUTS II, které by měly být východiskem pro sběr statistických dat a pro analýzy potřebné k účasti našich regionů v evropských strukturálních fondech. Tyto regiony – je jich osm, vznikly částečným seskupením nových krajů do větších jednotek. Kraje Praha, Středočeský a Moravskoslezský se staly jednotkami typu NUTS II samy o sobě. Do budoucna otevřenou záležitostí jsou vztahy, jak se budou utvářet mezi těmito „evropskými“ regiony soudržnosti a novými kraji. Jejich formální postavení sice příležitost ke konfliktům nevytváří, avšak skutečnost, že regiony soudržnosti budou rámcem pro analýzy podmiňující účast krajů ve strukturálních fondech, jistou možnost napětí přece jen zakládá.

3. Co bylo jinak a co můžeme očekávat: zpětný pohled na scénář regionálního vývoje z roku 1993 a pokus o výhled do budoucnosti

Před osmi lety, pouhé čtyři roky po pádu komunistického režimu, jsme se pokusili nastínit scénář pravděpodobného regionálního vývoje v ČR do roku 2005 – tj. do doby, kdy, jak jsme tehdy předpokládali, že by se republika mohla nejpozději stát členem Evropské unie [Illner 1993 a v rozšířené podobě Illner a Andrlé 1994]. Procesy, které v následujících letech utvářely regionální strukturu země, se tehdy teprve rozbíhaly. Scénář se proto do značné míry opíral o extrapolaci teprve se vynořujících a dosud nevyzrálých transformačních procesů a o hypotetický předpoklad, že rozhodující vliv na regionální vývoj budou mít změněná geopolitická situace České republiky, její politická demokratizace, změna vlastnických struktur, příliv zahraničního kapitálu a restrukturalizace ekonomických činností. Scénář byl pak založen na odhadu tohoto vlivu.

Po uplynutí osmi let se nyní můžeme k naší prognóze krátce vrátit, abychom zhodnotili její úspěšnost a určili její slabá místa. V zásadě lze konstatovat, že jak zvolený metodologický postup, tak většina věcných závěrů byly opodstatněné. Jako správná se v nestabilní situaci polistopadového vývoje ukázala volba kvalitativního přístupu při zpracování prognózy, díky níž se scénář vyvaroval nepodložené exaktnosti. Zde upozorníme na ty prvky regionálního vývoje posledních osmi let, které scénář nepředpokládal nebo nedocenil. Vědomí o nich může mít význam pro další pohled do budoucnosti.

Výrazně nedoceněn byl vliv nadnárodních a globálních faktorů na náš regionální vývoj, zejména vliv Evropské unie – jejich ekonomických zájmů a její regionální politiky, jejímž požadavkům a pravidlům se ČR s blížícím se termínem vstupu stále více

přizpůsobuje. Zejména konečné prosazení reformy regionální veřejné správy a obnovení regionální politiky státu byly kroky nepochybně urychlené pod vlivem EU. Přeceněn byl naproti tomu význam polohy regionů na již zmíněné ose severozápad–jihovýchod republiky. Ukázalo se, že výhodná poloha musí být podpořena dalšími kvalitami regionu, aby se skutečně promítla do jeho rozvoje. Některé české západní příhraniční mikroregiony jsou i přes svou výhodnou polohu nadále problémovými oblastmi. Institucionalizovaná přeshraniční spolupráce, jakkoli užitečná, se nestala významným činitelem rozvoje pohraničních regionů. Na druhé straně vnitřní zdroje – tradice, kvalitní lidský a kulturní potenciál apod., umožnily rozvoj i některých „nevýhodných“, tj. východně situovaných území.

Stejně tak nedoceněn byl význam faktoru urbanizace, resp. metropolizace jako její pokročilé formy, na regionální rozvoj. Rozdíl mezi metropolitními a nemetropolitními oblastmi a mezi metropolemi různého řádu se při následné analýze vývoje posledních let ukázal jako vůbec nejsilnější činitel regionální diferenciaci v ČR.

Poněkud jiný než předpokládaný vývoj doznala některá odvětví české ekonomiky. Nedostavily se proto ani očekávané prostorové důsledky. Tak restrukturační zemědělství a s ní spojené snížení počtu pracovníků v tomto odvětví nevyvolaly významný úpadek agrárních venkovských oblastí a jejich rozsáhlé vyliďňování. Nenastala také očekávaná těžká krize v těžebních oblastech na severní Moravě a v severních Čechách plynoucí z předpokládaného náhlého a současného úpadku těžby a ostatních nosných průmyslových aktivit, zejména hutnictví na severní Moravě. Obtížím se tyto oblasti nevyhnuly, jejich projevy se však rozložily do delšího časového pásma, které poskytlo prostor pro postupnou adaptaci.

Nedostatečně realistická byla představa o populačním vývoji v ČR, když nepočítala s tak výrazným poklesem fertility, jaký ve skutečnosti nastal, a naopak přecenila objem zahraniční migrace. Scénář proto nepřiměřeně optimisticky očekával populační růst Prahy a některých dalších regionů.

Mnohem lépe, než předpokládal v tomto směru dosti pesimistický scénář, se naopak vyvíjela kvalita životního prostředí v regionech ČR.

Nesplnila se hlavní očekávání, pokud šlo o vývoj územní správy. Zahájení regionální reformy se neúměrně protahovalo a k reformě došlo až na konci sledovaného období. Zachována zůstala rozdrobená struktura obcí a nezvýšila se participace občanů v lokální politice.

Poučení touto zkušeností a s využitím výhledu, který vypracovali geografové Martin Hampl a Petr Dostál [Hampl a Dostál 2000] se pokusíme naznačit pravděpodobné tendence regionálního vývoje pro příštích asi pět až sedm let. Základním předpokladem je zachování kontinuity tohoto vývoje, a tedy pokračování tendencí, které jej charakterizovaly v uplynulých letech. Očekáváme, že regionální vývoj bude nadále selektivní – bude posilovat především oblasti s rozvojovými předpoklady – a bude proto doprovázen prohlubováním regionálních disparit.

K významným rozvojovým předpokladům budou rostoucí měrou patřit činitele kvalitativní povahy. Rozvoj regionů bude pak záviset na tom, do jaké míry jimi budou disponovat, resp. je budou umět mobilizovat. Půjde o faktory sociokulturní – kvalifikaci obyvatel, jejich podnikavost, soutěživost a přizpůsobivost novým možnostem, schopnost absorbovat nové podněty, o jejich mobilitu a otevřenost vnějšímu světu, umění komunikovat s cizími, často zahraničními partnery. V sociologické zkratce tedy o jejich kulturní a sociální kapitál a jistou míru kosmopolitismu. Dále to budou faktory politické a správní – politická stabilita regionu, kompetence, výkonnost a pružnost regionálních orgánů, a také faktory ekonomické – regionální ekonomika založená na progresivních a perspektivních činnostech, zejména v terciéru a kvarteru, ekonomika diverzifikovaná a kompetitivní, lokalizace řídicích a kontrolních činností v regionu. Konečně bude k rozvojovým předpokladům patřit kvalita životního prostředí regionu, jež má rostoucí vliv na jeho atraktivitu pro uvedené aktivity a na ně vázané pracovní síly.

Je zřejmé, že i nadále budou těmito předpoklady disponovat a mít tedy dobré rozvojové šance zejména některá největší města a jejich metropolitní území. Rozvoj těchto center by mohl mít příznivý vliv i na vývoj jejich širšího zázemí. Zachované a pravděpodobně dále posíleny budou výjimečné postavení a mimořádné rozvojové možnosti Prahy a jejího metropolitního území. V Praze, jako v jediném z našich krajů, překračuje již nyní ekonomická úroveň průměr Evropské unie, a to (v průměru za leta 1995–1997) o nezanedbatelných 19 procent [Ročenka HN 200, tab. č. VIII/2]. Praha tak, jako jediný z našich regionů soudržnosti, nemá šanci podílet se po přijetí ČR do EU na příspěvcích ze strukturálních fondů. Jak poznamenávají Hampl s Dostálem (viz citovanou práci), klesat bude význam kvantitativních zdrojů regionálního rozvoje, takových jako jsou geografická a populační velikost regionu a její růst.

Význam pozice regionů vůči ose severozápad-jihovýchod zůstane zachován. Po vstupu ČR do Evropské unie může být nově oceněna poloha západních příhraničních regionů. Posílení ekonomických a dalších styků s rakouským a polským sousedem a dokončení příslušných dálnic může navíc obohatit regionální diferenciaci o rozměr severo-jihní. Obecně lze očekávat, že dálniční koridory se stanou rozvojovým územím. I nadále však bude platit, že významnější než makropoložka jsou vnitřní kvalitativní zdroje regionů.

Významným, dlouhodobě se prosazujícím rysem regionálního vývoje je rostoucí mobilita lidí, činností, kapitálu, hmotných statků a informací (viz Hampl a Dostál, citovaná práce). Jejím důsledkem je skutečnost, že prostorové rámce společenského rozvoje se stále rozšiřují a nabývají povahy sítí nerespektujících jak vnitrostátní administrativní a politické hranice, tak hranice států. Pro budoucí regionální politiku z toho plyne poznatek, že musí být koncipována a realizována v rámci územních jednotek vyšších řádů, kdy se i území ČR může již ukázat jako příliš omezené.

Stále důležitějším vnějším činitelem regionálního rozvoje bude pro nás Evropská unie – její pravidla a požadavky, zejména její regionální politika podpořená finančními prostředky, jež EU poskytuje ve prospěch rozvojových regionálních programů. Objem těchto prostředků však pravděpodobně nebude přizpůsoben rozšíření EU o nové členské země a podmínky pro jejich získávání budou proto náročnější než dosud.

Proběhne další etapa reformy územní veřejné správy. Zrušením okresních úřadů se počet územních úrovní veřejné správy omezí na dvě. Současně se ale rozliší několik kategorií obcí podle rozsahu jejich působnosti. Štěpení obcí již nebude pokračovat a je možné, že v omezené míře nastane jejich zpětné slučování. Nové samosprávné krajské orgány se budou vymezovat a prosazovat vůči ústředním úřadům a budou úsilovat o prokázání své legitimacy energičtějším obhajováním krajských zájmů. Na tom, zda se jim podaří svou užitečnost obhájit a zda je tedy veřejnost nakonec přijme jako platné prvky politického a správního uspořádání České republiky, bude záviset úspěch reformy regionální veřejné správy.

Tendence k prohlubování regionálních disparit může vyvolávat sociální a případně i politické problémy. Výrazné a dlouhodobé relativní zhoršování životních podmínek v některých regionech (půjde zejména o strukturálně znevýhodněné a hospodářsky slabé regiony) by bylo proto neúnosné. Regionální politika státu sice přízná nezbytnost selektivního regionálního rozvoje, bude však muset hloubku regionálních disparit korigovat, a to jak stimulací rozvoje zaostávajících území, tak i přerozdělováním finančních prostředků. Klíčovým problémem regionální politiky bude tedy nalezení rovnováhy mezi uplatněním meritokratického principu a principu solidarity v regionálním rozvoji. Prostředky, které by mohly být posléze využity ve prospěch slabých regionů, je však nutné nejprve vytvořit robustním rozvojem regionů silných, a tedy zpočátku i jejich jednostrannou podporou. Tento proces by neměl být ohrožen předčasným rovnostářským rozdělováním dosud ještě nedostatečného objemu stimulačních prostředků.

Na principu regionální soudržnosti (koheze) je ostatně založena i regionální politika Evropské unie, jejímž nástrojem jsou již zmíněné strukturální fondy. Příspěvky, které z nich do našich regionálních rozvojových programů budou, jak doufáme, plynout (i když asi v menším objemu, než se dosud předpokládalo), by měly zmírňování regionálních disparit napomoci.

Literatura

- Hampl, Martin. „The Development of a Regional System and Societal Transformation in the Czech Republic.“ In: Hampl, Martin et al. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Prague: Department of Social Geography and Regional Development, Charles University of Prague, Faculty of Science 1999, p. 27–130.
- Hampl, Martin et al. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy 1996.
- Hampl, Martin, Petr Dostál 2000. „Regionální rozvoj v ČR: stav, tendence, perspektivy, problémy“. pp. 369–381. In: Sborník 2000.
- Illner, Michal 2001. „Regional Development in the Czech Republic: The 1993 Scenario Revised.“ p. 264–286 In: Gorzelak, Grzegorz, Éva Ehrlich, Lubomír Faltaň and Michal Illner. *Central Europe: Towards EU Membership*. Warsaw: Scholar Publishing House. .
- Illner, Michal (ed.). Czech Republic. *Transformation after 1989 and Beyond. Scenario of Change Until the Year 2005*. National Report. Prague: Institute of Sociology AS CR 1993.
- Illner, Michal and Alois Andrlé 1994. „The Regional Aspect of Post-communist Transformation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 2 (1994), 1: 107–127.
- Ježdík, Václav. *Vývoj regionálních rozdílů v ČR v letech 1994–1999*. Praha: Český statistický úřad 2000.
- Musil, Jiří and Michal Illner 1994. „Development of Prague: Long-term Trends and Scenarios.“ pp. 149–170. In: Barlow, Max, Petr Dostál and Martin Hampl (eds.) *Development and Administration of Prague*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Musil, Jiří und Wendelin Strubelt 1997. „Zur vergleichenden Perspektive der lokalen und regionalen Dimension des politischen und sozialen Wandels in den fünf neuen Ländern der Bundesrepublik Deutschland, der Slowakei, der Tschechischen Republik und in Polen.“ pp. 11–27. In: Musil, Jiří und Wendelin Strubelt (Hrsg.) *Räumliche Auswirkungen des Transformationsprozesses in Deutschland und bei den östlichen Nachbarn*. Opladen: Leske+Budrich.
- Ročenka HN 2001. Praha: Hospodářské noviny 2001.
- Sborník analytických studií pro Strategický program sociálního a ekonomického rozvoje České republiky 2000. Praha: Rada vlády České republiky pro sociální a ekonomickou strategii.
- Tomeš, Jiří and Martin Hampl 1999. „The Development of Regional Differentiation in Eastern Central European Countries during the Transformation Era.“ pp. 131–151. In: Hampl, Martin et al. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Prague: Department of Social Geography and Regional Development, Charles University of Prague, Faculty of Science.
- Vize rozvoje České republiky do roku 2015, 2001. Praha: Centrum pro sociální a ekonomické strategie. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd.

O autorovi

JUDr. Michal Illner je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. V letech 1993–2001 byl ředitelem této instituce. Vystudoval práva na Karlově univerzitě v Praze, kde později obdržel doktorát v oboru správního práva. Sociologické vzdělání získal v bývalém Sociologickém ústavu ČSAV, kde pracoval od roku 1965,

*a v letech 1969–1970 na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Zabývá se sociálně-prostorovou problematikou, zejména otázkami lokálního a regionálního rozvoje, včetně rozvoje měst, problémy územní samosprávy a lokální a regionální politikou. Byl řešitelem nebo spoluřešitelem řady výzkumných projektů a publikoval k těmto otázkám doma i v zahraničí. K jeho významnějším pracím z posledních let patří spoluautorství knižních publikací *Central Europe in Transition: Towards EU Membership* (2001), *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe* (1996) nebo editorství publikace *Zpráva o lidském rozvoji: Česká republika* (1998). Michal Illner přednáší o sociologii sídel a sociologické problematice města Prahy na Fakultě sociálních věd UK a dva kursy sociologie pro geografy na Přírodovědecké fakultě UK.*

Suverenita, hranice, integrace – konflikt zájmů?

Václav Houžvička

Abstrakt

Integrační procesy v západní Evropě umožňují volný pohyb kapitálu, služeb a osob po celém území EU. Politická integrace se však zpozdí za průběhem integrace ekonomické. Zmenšuje se role národního státu, zůstává však přítomna národní/regionální identita, přestože její podobu modifikují procesy globalizace. Společnosti členských zemí EU byly konfrontovány kontinuální masovou imigrací, na niž bezprostředně reagovala Schengenská smlouva vymezující status vnějších hranic Evropských společenství. Na vnitřních hranicích států EU probíhá paralelně proces denacionalizace. Probíhající proces rozšíření EU na východ nepočítá s automatickým posunutím vnějších hranic, ale postupným přesouváním podílu kompetencí při výkonu státní suverenity. Situaci na hranicích ČR a SRN charakterizuje chybějící kontinuita poválečného vývoje jak v oblasti politické, tak vyšší stupeň propojení ekonomik. V důsledku poválečného vysídlení německy mluvících obyvatel chybí oblast sociálního prolínání s efektem bilingválnosti, zůstávají přítomny bariéry historické paměti na občanské úrovni. Přestože elity EU usilují o ekonomickou a politickou integraci zůstávají nadále hranice států a národní kultury definičními znaky jinakosti. Mnohem výrazněji toto konstatování platí pro uchazečské státy střední a východní Evropy. Sociální důsledky integračních procesů pro pohraniční oblasti mají nejednoznačný obsah a dynamiku. Definičními znaky jejich situace zůstávají periferní poloha, sociálně ekonomická inferiorita regionů a komplikované historické kořeny formování pohraničních společenství.

Pohraniční území řady evropských států představuje většinou okrajové území charakterizované přítomností jazykově a kulturně smíšeného obyvatelstva s nevhodně dislokovaným a řídkým osídlením, limitovaným přirozeným přírůstkem obyvatelstva umocněným migrací obyvatelstva z periferie do center. Problematické jsou často i ekonomické podmínky, k nimž patří nedostatek pracovních příležitostí strukturálně vázaný na koncentraci zemědělské výroby, která postihuje především periferní oblasti státu, ale také restrukturalizace starých průmyslových regionů. Pohraničí bylo rovněž zdrojem konfliktních situací, jejichž faktory zmíníme v dalším textu.

Integrační procesy probíhající v západní Evropě umožňují volný pohyb kapitálu, služeb a osob po celém území Evropské unie, do značné míry oslabují a eliminují konfliktní potenciál pohraničních oblastí. Současně však vyvolávají některé kvalitativní změny v sociální struktuře lokálních společenství pohraničních oblastí. Například v důsledku postupně se konstituujícího přeshraničního trhu práce vzniká nová, poměrně významná sociální skupina tzv. *pendlerů*.¹

V sociální oblasti tkví rovněž poznatek, že politická integrace postupuje pomaleji než integrace ekonomická, což je důsledek setrvačnosti postojů, názorů, společenského vědomí jako celku. V podmínkách otevřených hranic a jednotné měny zůstává například přítomna regionální identita jako zdroj diferencí pramenících z rozdílné kultury, jazyka, historické paměti apod. Probíhá nepřetržitá demontáž vnitřních hranic EU a národní hranice ustupuje do pozadí ve prospěch vnější hranice prostoru západoevropského společenství (Schengenská úmluva). Umenšuje se role národního státu, nejen jako přímý důsledek předávání kompetencí na *supranacionální* úroveň, ale také v důsledku působení *globalizačních* procesů světové ekonomiky (aktivity nadnárodních korporací) a zvyšující se *interdependence* národních ekonomik. Mění se rovněž původní *pojetí suverenity* v oblasti mezinárodních vztahů, kdy její část přebírají nadnárodní rozhodovací struktury EU.

Posuzováno v obecné rovině je fungování státu podrobováno výzvám ve směru odspoda nahoru (tedy etno-regionálními a etno-nacionálními hnutími) a shora dolů (supranacionální integrací a globalizací). O „krizi národního státu“ pojednal v roce 1981 K. W. Deutsch. Zlom v nazírání fenoménu národního státu však již byl konstatován ve druhé polovině padesátých let [Herz 1957, 473–493].

Herz argumentoval, že přicházející éra jaderných zbraní a mezikontinentálních raket znamená, že stát nemůže nadále poskytovat svým občanům obranu na svém úze-

[1] Integrační procesy se přímo dotýkají také sociální struktury českého pohraničí. Konstituovaly se nové sociální skupiny, z nichž vedle podnikatelů lze považovat za nejvýznamnější právě tzv. *pendlery* (commuting workers), pracovníky denně dojíždějící za prací do sousedního státu. Přímým důsledkem práce v SRN je sociální zkušenost s rolí *gastarbeiters*, kdy se dotyčný subjekt stává po určité dobu příslušníkem „podvrstvy“ (Hoffmann-Novotny, 1987) a nachází se na nejnižší pozici sociální struktury. Přesto však nemají Češi srovnatelně inferiorní postavení jako Afričané, Turci či občané bývalé Jugoslávie. Bavorsští zaměstnavatelé hodnotí příznivě odborné kvality a pracovní nasazení Čechů. Ona „podrobenost“ ve srovnání s občany SRN nespočívá v chudobě či špatné materiální situaci. Do určité míry je tato situace srovnatelná s úvodní fází emigrace. Jedná se o *dobře placenou profesní a společenskou degradaci*. Pracovní migrace do SRN však pomáhá řešit transformační problémy ekonomiky v českém pohraničí (nezaměstnanost) a prosadila se jako funkční strategie zaměstnanenckého chování, která přináší efekt jak občanům, tak příliv devizových prostředků do ekonomiky ČR. K negativním důsledkům postupně se konstituujícího přeshraničního trhu práce patří v podmínkách ekonomické nerovnosti tzv. efekt *mexické hranice*, kdy relativně kvalifikovaná pracovní síla plyne do SRN a doma zůstávají méně schopní, nekvalifikovaní a obtížně rekvizifikovatelní lidé. Zvláště výrazný je tento moment ve starém průmyslovém regionu severočeské hnědouhelné pánve, kde právě tato skupina tvoří základ dlouhodobě nezaměstnaných.

mí. Tato kvalitativní změna situace v oblasti mezinárodních vztahů se bezprostředně promítla do role hranice, jejíž respektování nadále nemohlo občanům zajistit osobní bezpečnost jich samých i jejich majetku. V oblasti mezinárodních vztahů se rovněž promítl paralelní proces globalizace ekonomiky. Státy nejsou v období po druhé světové válce nadále schopny kontrolovat vlastní ekonomiku, což v důsledku podpořilo mobilitu kapitálu a pracovní síly. Za těchto nových okolností prošla Evropa v poválečném období bezprecedentní ekonomickou expanzí [Knippenberg, Markusse 1999]. Díky ekonomickému růstu a vysoké životní úrovni byly národy a společnosti členských zemí Evropské unie konfrontovány zejména v kulturní a sociální sféře kontinuální masovou imigrací ze všech koutů světa, zejména ovšem z regionů, kde vypukl válečný konflikt (za všechny jmenujme občanskou válku na území bývalé Jugoslávie, či neaktuálněji konflikt v Afghánistánu).

Západní Evropa se změnila z oblasti emigrační do imigrační [Joppke 1999, 4]². Není pochyb, že největší přitažlivost má pro uprchlíky Spolková republika Německo, která zejména z historických důvodů přistupuje k imigrantům s výraznou benevolencí a navíc disponuje významným ekonomickým potenciálem. Také Německo však s ohledem na požadavky schengenského systému zpřísňuje pravidla azylu³. Vzhledem k tomu, že v současnosti již většina členských států Evropské unie přistoupila k Schengenské úmluvě, lze říci, že nastal a dosud probíhá *proces denacionalizace* hranic v prostoru evropských společenství. Nelze však pominout fakt, že každý členský stát zachovává nadále vlastní pravidla povolení k pobytu, občanství, přístupu k sociálnímu zabezpečení a dalším instrumentům ovlivňujícím *přeshraniční pohyb obyvatel*. Fyzická přítomnost hranic se možná zmenšila, ale v mnoha ohledech nikoli její sociální funkce [Knippenberg, Markuse 1999, 11].

Zřetelně platí toto konstatování ve vztahu EU ke kandidátským zemím střední Evropy. V roce 2001 rozhodla Evropská komise, že česko-německá a česko-rakouská hranice budou i po vstupu České republiky do EU nadále hranicemi schengenského prostoru, na nichž bude uplatňována osobní kontrola a režim hraničních přechodů. Z uvedeného rozhodnutí plyne, že vedle dosud platných „vnitřních“ a „vnějších“ hranic vznikne třetí kategorie tzv. „dočasných vnějších hranic“. Toto členění má dvojí důvod, jednak umožnit přistupujícím členům postupnou aplikaci náročné legislativy EU, jednak přizpůsobit Schengenský informační systém novým podmínkám, což

[2] Rozsáhlá komparativní studie přináší detailní rozbor poválečných imigračních a integračních procesů třech nejvýznamnější cílových států, tj. USA, Spolkové republiky Německo a Velké Británie. Aktuálního pojetí státní suverenity se dotýká zejména uplatnění diferencovaných zásad imigrační kontroly, kterou tyto tři liberální státy uplatňují.

[3] V Schengenské dohodě uzavřené v roce 1985 bylo stanoveno, že SRN, Francie, Nizozemsko, Belgie a Lucembursko (po roce 1995 se připojily další státy EU) zruší kontroly na svých tzv. vnitřních hranicích. Veškeré kontroly se ve zpřísněném režimu přesunuly na tzv. vnější hranici schengenského prostoru. K dohodě se nepřipojily Velká Británie a Irsko.

bude trvat nejméně do roku 2005 (EU: Na zrušení hranic si počkáte), pragmaticky vzato však lze předpokládat, že toto časové období se prodlouží.

Defunkcionalizace hranic mezi státy EU prostřednictvím Schengenského systému nyní představuje vrchol integračních procesů. Bude to však znamenat skutečný zánik hranic, které představují vedle vymezení teritoria začasť také *rozhraní kulturních identit*? Nebo se hranice postupně přetransformují do zcela jiné formy? S největší pravděpodobností lze říci, že zanikne *administrativní role* vnitřních hranic, ale jejich funkce *sociální* reflektující potřebu určitého řádu, bezpečnosti a ochrany bude působit dále. Právě na Schengenském systému lze pozorovat náznaky trendu směřujícího k ustavení hranic širšího prostoru, který bude oddělovat společenství států sdílejících společné hodnoty a ekonomický systém od ostatního světa.

Právě zde spatřuji klíčový problém pohraničních oblastí s přímými důsledky pro vývoj v sociální oblasti ovlivňující rovněž sociální strukturu. Nelze totiž vyloučit, že plynulý průběh integračních procesů narazí na bariéru, kterou představuje střet centralizačních a decentralizačních rozhodnutí, jejichž zdrojem mohou být právě pohraniční oblasti představující periferii prosperujících centrálních oblastí i dlouho poté, co došlo k demontáži administrativních hranic, které nejsou totožné s hranicemi kulturními.

Jestliže dynamika přeshraničního propojování předstihne propojování národních center, může to být vnímáno jako ohrožení národní/státní jednoty a teritoriální integrity [Mlinar 1996].

Následující výčet formuluje faktory komplikující buď jednotlivě, nebo v kumulované podobě otevírání pohraničních regionů vůči sousedním zemím:

- rozdílná velikost zemí nebo regionálních center implikující nerovné role, což brzdí otevírání,
- zátěž historického nepřátelství a konfliktních vztahů mezi sousedními zeměmi vykazující setrvalý charakter,
- rozdílná úroveň ekonomiky,
- nároky jedné strany na kulturní převahu ve vzájemných vztazích,
- difference politických systémů, případně odlišná zkušenost předchozího vývoje, jak je to patrné ve vztazích zemí západní a východní Evropy.

Uvedené specifické faktory pohraniční situace ovšem spíše modifikují průběh vzájemného otevírání sousedních pohraničních oblastí a neznamenaají naprostou negaci důsledků integračních procesů. Do značné míry charakterizují situaci v pohraničních oblastech ČR se SRN a Rakouskem, projevují se však také v pohraničí Itálie, Slovinska a Chorvatska, nalezneme je do určité míry v pohraničí slovinsko-rakouském a dalších. Z hlediska sociologie jako disciplíny vnáší problematika pohraničí spíše kategorii *prostoru* než *času*, z něhož vychází většina sociolo-

gických teoretických koncepcí. Z tohoto důvodu je každý pokus o vytvoření teoretických konceptů komplikovaný a vyžaduje *multidisciplinární* přístup [Strassoldo, Gubert 1973, 10].

Kvalita vztahů České republiky se Spolkovou republikou Německo přímo ovlivňuje rychlost našeho přibližování k evropským strukturám. Koncipování a prosazení zájmů ČR je třeba sladit s německým úsilím o prosazení integrované Evropy, specificky v pohraničních oblastech ČR. Idea Evropy regionů zahrnující přeshraniční spolupráci je úběžníkem integračních procesů západní Evropy. Zejména v 70. a 80. letech, kdy akceleroval v západní Evropě integrační pohyb směřující k ustavení jednotného evropského ekonomického prostoru, převládlo přesvědčení o spontánním působení procesu integrace. Vývoj po Maastrichtské smlouvě touto vírou poněkud otřásl a posílil pozice *euroskeptiků*. Za všechny lze jmenovat R. Dahrendorfa či V. Bělohradského, který říká, že *Maastricht není nic jiného než určité řešení německé otázky*: budováním jednotného evropského státu se Německo a ostatní evropské státy vyhýbají problémům spojeným s rolí silného národního státu Německo v Evropě [Bělohradský 1998, 78].

Jedním ze základních předpokladů a požadavků na vytvoření vyššího typu nadnárodního celku je odevzdání určitého podílu kompetencí a státní suverenity účastnických států ve prospěch supranacionálních orgánů... V souvislosti s tím je zřejmé, že je zpochybněna dosud absolutní role státní hranice, ale také národního státu, vymezující působnost státních mocenských orgánů a dalších politických institucí [Illner 1992]. Ve starším teoretickém pojetí byly hranice považovány za jeden ze základních způsobů, jak u obyvatelstva zvýšit povědomí vnitřní soudržnosti společnosti. Zvyšovaly pocit bezpečnosti ve „vnitřním prostoru“ vymezeném hranicemi, kde je občanům respektujícím ústavou dané povinnosti zaručena přiměřená míra práv, svobod a garancí [Luhmann 1982]. Kromě tohoto pozitivního účinku je ovšem třeba hranici chápat jako problematizující prvek, což vystupuje do popředí zejména v případě česko-německé hranice, která kromě obvyklých diferencí, jak je známe z příkladu západní Evropy, navozuje navíc situaci bývalého pomezí „dvou světů“, Evropy rozdělené železnou oponou. Kromě toho spolupůsobí doznívající *faktor výměny obyvatelstva* (transfer německy mluvících obyvatel někdejší ČSR), k níž došlo v pohraničí českých zemí po druhé světové válce.

Situace v západní Evropě však není zcela srovnatelná s česko-německým pohraničím, kde chybí poválečná kontinuita vývoje politického a hospodářského systému, vysoký stupeň propojenosti ekonomik sousedních zemí a v neposlední řadě také dlouholetý pocit sounáležitosti k bloku demokratických států čelících společnému protivníkovi promítající se do stavu společenského vědomí.

V pohraničních oblastech členských států EU, ale také po vnějším obvodu společenství (včetně česko-německé hranice) se prosazuje nový typ intenzivní přeshraniční spolupráce (instrumentem jsou euroregiony). Spolupráci v okrajových oblastech

komplikují některé bariéry, jejichž charakter určuje „typus“ regionu, tj. *stupeň vnitřní homogenity přeshraničního regionu*, stupeň rozvoje a cílový status regionu v rámci strukturální politiky EU, poloha podél hranic EU (specifické diference vykazují vnitřní, ale také vnější úseky hranic společenství), roli hraje rovněž fyzikálně geografická charakteristika území.

Možnosti spolupráce a bariéry přibližování současného pojetí hranic v podmínkách západní Evropy definuje následující přehled faktorů:

- *přímá nebo nepřímá angažovanost regionálních a lokálních orgánů správy*, hraniční režim v oblasti pohybu pracovních sil, komunikaci, vzdělávacích programů, stupeň restrukturalizace ekonomiky v oblasti apod.,
- *míra otevřenosti hranice* a funkční propojení sousedních území, bilaterální nebo multilaterální spolupráce, míra internacionalizace,
- *přítomnost historické paměti* a její mobilizace nebo zdůraznění společných perspektiv integrované Evropy,
- pohraničí jako *bašta národní integrity* nebo *osa mezinárodní spolupráce*,
- získávání nebo *předávání komparativních výhod* – ztráta pracovních příležitostí v důsledku změny hraničního režimu a získání příležitosti jako důsledek investičních aktivit ze sousedního státu,
- integrace provázená *prostorovou koncentrací nebo redistribucí funkcí* (decentralizace),
- *otevření regionu v měřítku Evropy* jako obecná podmínka rostoucí přístupnosti daného území pro všechny subjekty, nikoli pouze ze sousedního státu [Mlinar 1996, 16–19].

Pohraniční oblasti nových demokracií včetně České republiky jsou ve vztahu k zemím EU charakterizovány ekonomickou nerovností, přetrvávajícím odlišným systémem hodnot, nestabilitou politického prostředí, rodícím se a nedotvořeným politicko-správním systémem, v němž zůstává problematická mezinárodní spolupráce na regionální a lokální úrovni (v důsledku nedostatečně uplatněného principu *subsidiarity* a distribuce pravomocí i finančních zdrojů z centra – přetrvávající centralismus rozhodování). Významně situaci ovlivnilo ustavení krajského zřízení k 1. 1. 2001. K jeho plně funkčnímu rozvinutí však dojde až po několika letech, zejména však v souvislosti se vstupem ČR do Evropské unie.

Teprve vzniká tkáň občanské společnosti (spolky, sdružení, nadace atd.), která přináší síť přeshraničních kontaktů na občanské úrovni. Chybí oblasti prolínání s *efektem bilingválnosti*, trvá pojetí *hranice jako ostrého předělu*, a jen pomalu se tvořícího přeshraničního společenství. Nicméně v případě česko-německého pohraničí roste jeho role jako tranzitního území mezi centry státu zprostředkujícího pohyb osob, kapitálu a služeb. Na občanské úrovni ustupují bariéry historické paměti ve prospěch

ekonomických motivů, jak naznačují výsledky výzkumu týmu Pohraničí v Sociologickém ústavu AV ČR v letech 1991–2000. Požadavky vyhnaneckých organizací (Sudetoněmecké krajanské sdružení aj.) však vyvolávají na české straně historické reminiscence, jež iniciují etnickou mobilizaci.⁴

Idea regionalismu a hranice

Regionalismus lze považovat za proces, jehož dynamika je proměnlivá v čase i prostoru. V sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století, kdy západní Evropa postupovala poměrně rychle a relativně bezkonfliktně k vytčenému cíli národního integrovaného celku federalizované Evropy, podléhali jak politikové, tak i řada teoretiků [Deutsch 1957], pokušení označit integrační trendy za automaticky se vyvíjející proces s vlastní vnitřní dynamikou. Komplikace, k nimž dochází po pádu bipolárního uspořádání světa, ale také v důsledku kolísání hospodářského cyklu a specifiky transformačních procesů postkomunistických zemí střední Evropy zpochybňují teze „dějinného optimismu“, vize bezproblémové globální společnosti.

Následující výčet definuje několik předpokladů, které lze považovat za určující z hlediska ustavení fungující regionální komunity, má-li proces integrace probíhat úspěšně. Na vnějších hranicích EU a kandidátských zemí (včetně ČR) dosud zdaleka nelze mluvit o plném uplatnění těchto předpokladů:

- Kompatibilita hodnot a očekávání na obou zúčastněných stranách. Tyto společně sdílené hodnoty působí pozitivně, jestliže vytvářejí společné politické myšlení a vůli.
- Integrační proces doprovázejí široce sdílená očekávání a zkušenost z praktického naplnění, která svědčí o výhodnosti pro obě strany.
- Výrazný vzestup politických a administrativních možností zúčastněných států spolu s přesvědčivým ekonomickým růstem v daném regionu.
- Přítomnost velkého množství vazeb sociální komunikace v prostoru přeshraniční spolupráce a intenzivní pohyb obyvatelstva mezi sousedícími státy [Esterbauer 1981].

Nicméně přes řadu výhod přeshraniční spolupráce (volný pohyb kapitálu, osob, zboží, zahraniční investice, tranzit, z něhož může těžit infrastruktura apod.) zůstávají přítomny problémy pohraničních oblastí v obdobném rozsahu a struktuře jak jsou v obecné rovině rozpracovány ve studii M. Andersona [1996]. Autor upo-

[4] Konstitutivním elementem sudetoněmecké kolektivní identity v souvislosti s českými zeměmi se stalo dogma o tzv. národnostním boji. Což v českém prostředí vyvolává odpovídající reakce. Viz podrobněji Hahnová, E. 2002. Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání. Praha: Votobia, 11–12.

zorní na skutečnost, že spolupráce na místní a regionální úrovni, probíhající v pohraničních oblastech západoevropských zemí vyvolává nové aktivity, v jejichž důsledku se zvyšuje počet potencionálních možností nedorozumění. Diversifikace zájmů obsažených v této spolupráci, jakož i rostoucí počet politických, sociálních a ekonomických dohod mezi individuálními subjekty na místní úrovni, jež odděluje státní hranice, může vyprodukovat konfúzní politickou situaci. Přestože autor vylučuje mezinárodní válečné střetnutí vyvolané sporem o hraniční linii, považuje pohraničí za potenciálně konfliktní prostor.

I v době vrcholící integrace a regionální spolupráce mohou v pohraničních oblastech vyvstat konflikty z následujících příčin:

- Etnický nacionalismus v podobě prosazování staré nebo nové národnostní menšiny daného teritoria.
- Sociální neklid jako vedlejší produkt ekonomických aktivit na druhé straně mezinárodní hranice.
- Nekontrolované ekonomické pronikání přilehlých regionů (sousedního státu) přímými investicemi nebo ovládnutím trhu.
- Přílišná neochota části centrální vlády a byrokracie hájit zájmy určitého (odlehleho) území.
- Subverze (podvratná činnost) cizích vlád směřující k oslabení režimu.
- Nejistota obyvatelstva pohraničních oblastí, týkající se definice politického společenství, k němuž náleží.

Jakkoli je příznivý účinek otevření hranic a navázání přeshraniční spolupráce v rámci euroregionů, obsahuje také řadu problémů pramenících z nízké kompatibility systémů⁵, které se v pohraničí setkávají. Hranice Schengenského prostoru a kandidátských zemí takové problémy přináší (ilegální migrace, pašování, pronikání organizovaného zločinu aj.)

Problematika pohraničí souvisí velmi úzce s pojetím suverenity. Zcela zřetelně to definuje Giovanni Delli Zotti: „Přeshraniční spolupráce představuje ve skutečnosti potenciální „útok“ na státní suverenitu“. V této souvislosti je ovšem třeba opětovně připomenout, že státní suverenitu v jejím klasickém pojetí výrazně modi-

[5] Za klíčový moment malé kompatibility pohraničních oblastí SRN a ČR v sociální oblasti považují vedle odlišného politického a ekonomického vývoje po roce 1945 zejména odlišné kolektivní identity. M. Halbwachs v této souvislosti uvádí: „Kolektivní identita se vztahuje ke kolektivní paměti, jejímž prostřednictvím sociální skupina poznává sama sebe společnou minulostí, pamětí, připomínáním a oslavami, interpretací a reinterpetací.“ J. W. Lapiere v této souvislosti upozorňuje na obranné a protiofenzivní momenty kolektivní identity. Selektivní paměť vyúsťuje v selektivní interpretaci historie.“ [L'identité collective, ojet paradoxal: d'ou nous vient-il? *Recherches sociologiques* 15(2/3): 155–164.]

fikuje fenomén *globalizace*. Ve stále více propojeném světě je stále komplikovanější a obtížnější udržet legitimnost „privátního“ chápání suverenity. V podmínkách evropského víceúrovňového procesu politického rozhodování, je odpovědí na otázku, zda-li je oprávněný přesun rozhodovacích pravomocí v určité oblasti na supranacionální úroveň zásadně určována „sociální legitimností“ politických akcí v daném regionu. V této souvislosti se v teorii i praxi EU mluví o „pro-autonomních a suverennitě přátelských formách výlučně mezinárodní kooperace.“ [Fischen T., Schley N. 2000, 21]

V průběhu devadesátých let se postupně prosazoval v závažných případech koncept mezinárodně legitimizované intervence (válka v Perském zálivu, Balkán). Dalšími oblastmi, v nichž není nadále možné bezvýhradně uplatnění státní suverenity je *monetární politika a oblast lidských práv*. Evropská konvence o lidských právech (The European Convention on Human Rights) nezbytně omezuje národní suverenu. *Monetární interdependenci* charakterizuje výrok T. P. Schiopy: „Monetární autonomie malých států Evropských společenství trvá po těch několik hodin (nebo minut) mezi rozhodnutím *Bundesbank* zlevnit diskontní sazby a opatřeními, která jsou nuceny přijmout malé sousední státy, aby neohrozily stabilitu vlastní měny“. Toto hodnocení zachycuje formou bonmotu a zkratky *ekonomický rozměr faktické suverenity*. Souběžně s tím ovšem existuje rovněž *kulturní a sociální dimenze* suverenity charakterizovaná následovně: „V teorii stejně jako v názorech lidí představuje suverena nesporný axiom náležející stejně ke světu politiky jako ke světu kultury a identity. Ve skutečnosti představuje suverena úhelný kámen národní identity. Spojuje lid a stát v rámci kompetenčně dobře definovaného prostoru, v němž lidé... odmítají jakkoli výrazněji rozlišovat mezi suverenitou jako atributem státu a jejich vlastní kulturní zvláštností.“

Evropská unie, její politické elity, instituce, vlády členských států a subjekty soukromopodnikatelské sféry byly nuceny v důsledku událostí v bývalé Jugoslávii a Sovětském svazu, v severním Irsku a v Baskicku čelit politické „mezeře identity“. Politické elity EU příliš dlouho tolerovaly nebo ignorovaly specifiku lokalit, regionů a „minoritních“ národů ve jménu *úsilí o homogenizaci evropských národních kultur* prostřednictvím zázraků sil volného trhu, o nichž se architekti této politiky domnívají, že souběžně nivelizuje a pozvedává [Wilson 1996, 206].

Na povrchu se může zdát, že paralelní procesy vytváření evropského „národa“ probíhají ve všech státech a jejich kulturách. Právě z tohoto hlediska však představují pohraniční oblasti problémové území, neboť kulturní krajina hraničních oblastí překračuje hraniční linii. Zatímco elity Evropské unie se pokoušejí integrovat kromě ekonomických a politických struktur také národní kultury, *hranice států nadále zůstávají definičními znaky homogenity a heterogenity*. Zejména pro vnější hranice s EU (což platí rovněž pro česko-německou hranici) je zřejmé poznání, že *diferenční faktory sousedících států a kultur převyšují faktory podobnosti*.

Skutečnost, že suverenitu států modifikuje řada faktorů z různých směrů a úrovní ovšem neznamená, že by mezinárodní role regionů, zejména pohraničních, neměla být zkoumána s menší intenzitou. V této souvislosti je možno připomenout roli, kterou sehrály při řešení krize v někdejší Jugoslávii někteří členové regionálního seskupení Alpy – Adria (Arbeitsgemeinschaft Alpes – Adriatica). Velice kritickému rozboru podrobil jejich postup A. Sema [1994], který došel k závěru, že zákulisní intriky pracovního společenství Alpy – Adria tiše nahrávaly „hře“ Ljublaně, která usilovala, aby situace vypadala dramatictější než skutečnost, což mělo podpořit autonomistické požadavky Slovinska. Sema dovozuje, že: „bude žádoucí znovu přehodnotit regionální kompetence a nároky regionů v oblasti zahraniční politiky, abychom se vyhnuli příliš snadné přeměně regionálních segmentů italského politického a administrativního aparátu na účinnou bázi, která bude kontrolována vnějšími zájmy, jak k tomu došlo na severovýchodě Itálie v průběhu léta 1991.“⁶

Obecně vzato, globalizační procesy i aktivity příhraničních regionů výrazným způsobem podřívají suverenitu států. Formální suverenita se podstatněji nemění v případech, kdy přeshraniční spolupráci definuje mezinárodně právní rámec, například formou bilaterálních nebo multilaterálních dohod. Mnohem důležitější je ovšem případ smluv Evropské unie, které nezpochybňují, pouze limitují, formální suverenitu jednotlivých států vzhledem k tomu, že delegují pouze kompetence, nikoli suverenitu. Převod suverenity, nikoli její omezení, by vyžadoval rozhodnutí ústavního shromáždění [Esterbauer 1981]. K tomu poznamenává G. Falcon: „Současné Evropské společenství není federálním státem, protože není státem a postrádá státnost nikoli z principiálních důvodů, ale proto, že nadále není založeno na vlastní suverenitě, ale na předání specifických ‚suverénních‘ pravomocí. Evropské společenství tudíž produkuje zjevný paradox, když používá suverenitu, aniž by vlastní suverenitou disponovalo...“ [Falcon 1992].

Charta evropského regionalismu schválená v roce 1988 obsahuje kromě jiných tato politická doporučení členským státům:

- přeshraniční spolupráce mezi regionálními subjekty členských států v oblastech jejich kompetence bude považována za spolupráci v rámci sousedských (uvnitř EU), nikoli vnějších vztahů (článek 20, odst. 3),

[6] Není bez zajímavosti, že jedna ze studií předního znalce problematiky pohraničních oblastí M. Andersona (*Scenarios for Conflict in Frontier Regions*. Milano, 1982) zmiňuje aktivity bavorské politiky, jmenovitě předsedy CSU F. J. Strausse, které směřovaly k rozšíření ekonomického a politického vlivu Mnichova směrem do jaderské oblasti a na Balkán. Ustavení Arbeitsgemeinschaft Alpen, ARG Ost bylo považováno za součást tohoto úsilí. Nicméně tehdy, na přelomu sedmdesátých let, byla tato geopolitická úvaha označena jako ničím nepodložená! Uvedený fakt naznačuje, že německá zahraniční politika pracuje s určitými dlouhodobými záměry.

- celek společné politiky Evropských společenství nemůže být definován jako „vnější vztahy“ ve smyslu klasického mezinárodního práva, v důsledku toho není patřičné přisuzovat mu výlučné kompetence států (čl. 24, odst. 1),
- regiony budou přispívat, straníce státům, pokud se týká požadavků společenství, které spadají do jejich kompetencí, jestliže se zvažované problémy přímo dotýkají zájmů států (čl. 25, odst. 1).

Z uvedeného je zřejmé, že je zcela *zásadní rozdíl mezi vnitřními a vnějšími hranicemi* Evropské unie. Spolupráce uvnitř unijního prostoru mezi členskými státy má charakter zcela normální meziregionální spolupráce, jakoby uvnitř jednoho státu. Tento princip, využit na vnějších hranicích EU, však generuje výraznou *asymetrii vztahů*, jak je známa například z prostředí česko-německé nebo polsko-německé hranice.

Za všechny příčiny uvedme alespoň rozdílný přístup k možnostem čerpání podpůrných fondů strukturálního rozvoje uvnitř EU, zdrojem jinakosti je však také legislativní rámec, kulturní, sociální a další odlišnosti. V situaci společného trhu (integrovaného prostoru) členských zemí postupně zaniká limitující význam hranice a její role se přesunuje na vnější okraj společenství v důsledku chystaného rozšíření EU na východ. Obdobným teritoriálním posunem prošla hranice oddělující původně všechny členské státy uskupení Alpy-Adria, jež současně tvořila vnější hranice Evropské unie. Rakousko je však nyní členem EU a v blízké budoucnosti lze očekávat také členství Maďarska. Hranice mezi těmito státy se zřejmě stanou vnitřními hranicemi prostoru společenství. Podstatou tohoto postupujícího procesu je *hledání rovnováhy mezi rozšiřováním a prohlubováním kooperace uvnitř EU a po jeho obvodu*.

Práce teoretiků se shodují na konstatování, že schůdné řešení integrované Evropy se oddálí a zkomplikuje přijetím většího počtu postkomunistických zemí současně. Nejen v podmínkách postkomunistické východní Evropy, ale také mezi západoevropskými státy působí faktory komplikující průběh integračních procesů. Je známo, že se v názorech na časování jednotlivých integračních kroků a jejich cílové úběžníky liší názory skupiny skandinávských států a Velké Británie na jedné straně a Německa s Francií na straně druhé (i zde ovšem došlo k výraznější diferenciaci mezi kancléřem G. Schröderem a prezidentem L. Jospinem). Z průběhu otevřené výměny názorů, k níž došlo v květnu 2001, je patrné, že v dané chvíli byla překročena hranice možné shody i mezi hlavními protagonisty evropské integrace⁷. Unie to-

[7] G. Schröder definoval představu příští podoby EU jako evropskou federaci – spolkový stát, kde Evropská komise se změní ve vládu, Rada EU ve druhou komoru parlamentu a Evropský parlament získá legislativní moc. L. Jospin navrhl Evropu v čele s prezidentem přímo voleným všemi občany, společnou ekonomickou vládu (EMU) a jednotnou ústavu. Francie navrhuje spojit federativní ideál a realitu evropských národních států.

tiž stojí před klíčovým rozhodnutím, *kdy a v jaké podobě naváže politické sjednocení Evropy na ekonomickou unii západoevropských států*. Zásadním problémem EU, ale také zahraniční politiky Německa je dvojice propojených procesů – prohloubení integrace, které by mělo „ukotvit stabilitu“ Unie rozšířené na východ. Tento dvojjediný proces však produkuje napětí, které má odstranit reforma fundamentálních principů tvorby rozhodování. Základní otázka zní: jak rozšířit EU na východ a uchovat současně výhody existujících forem multilaterální kooperace a integrace. [Hyde-Price, A. 2000:185].

Je zřejmé, že uvnitř Evropské unie působí několik skupin faktorů, které mají divergentní charakter. Každá z těchto skupin má vlastní „pole přitažlivosti“ a v interakci s ostatními modifikuje výslednou podobu politických rozhodnutí decizních orgánů EU. Jejich ucelenou klasifikaci předkládá J. McCormick.

Faktory napětí v procesech evropské integrace

- *Mezivládní versus nadnárodní* (supranacionální). Jedním z fundamentálních zdrojů napětí charakterizujícího proces evropské integrace je vztah mezi vládami členských států, které se pokoušejí uchovat vlastní suverenitu tím, že jsou ve vzájemném vztahu rovnosti. Rozdílné síly a podněty podporující či omezující předání vlastní suverenity odkazují na nové supranacionální instituce.
- *Nezávislost versus dependence*. Žádná osoba nebo stát není ve skutečnosti nezávislý. Evropa se skládala po druhé světové válce z množiny legálně nezávislých států (polities), které však byly svázány historií, kulturou a sdílením politických i ekonomických zájmů více, než byly ochotny připustit. Proces integrace způsobil, že tyto svazky se posílily a zřetelněji definovaly, takže členské země EU směřují od vysokého stupně nezávislosti k vysokému stupni vzájemné závislosti (mutual dependence).
- *Soutěživost versus kooperativnost*. Dějiny Evropy do roku 1945 představovaly nepřetržitou soutěž, konflikt, neustále se proměňující společenství a hledání rovnováhy síly. Některé z těchto konfliktů přetrvávají a pokračuje proměna rovnováhy síly (balance of power), ale proces probíhá spíše inkluzivně než exkluzivně v rámci kooperace a soutěže. Konfliktní cíle jednotlivých států byly nahrazeny společným cílem podporujícím společné zájmy (mutual interests).
- *Autonomie versus jednota*. Integrační proces omezuje svobodu jednání jednotlivých evropských států, které neustále nutí spolupracovat a odstraňovat strukturální, politické, technické, věcné a rozpočtové bariéry, jakož i postojové překážky oddělující partnerské státy.
- *Elitářství versus demokratičnost*. Občané západní Evropy přispívají relativně málo k vývoji v EU, neboť většina iniciativ pochází od politických, ekonomických a společenských elit. Přímo volen je pouze Evropský parlament, který má však méně rozhodovacích pravomocí než ostatní jmenované nebo přímo volené subjekty.

Avšak tento stav prochází změnou, neboť občané se stále více zajímají o politiku EU a její ovlivnění.⁸

Evropská unie pokročila neskonale dále než kterákoli jiná mezinárodní organizace a rozvinula bezprecedentní úroveň autority v členských zemích. Není federací, ani konfederací, ale spíše síť institucí a národních vlád „přetahujících“ se při definování vlastních kompetencí. *Jakkoli může být tento proces považován za supranacionalismus, běží dosud spíše o systém vzájemně výhodných mezivládních dohod.* Rozcházejí se také názory západoevropských politických elit na to, kam až má další vývoj integrace dojít za hranici těchto vzájemně „výhodných“ úmluv.

Realisté argumentují tím, že členské státy nadále zůstávají klíčovými aktéry a že další pohyb integrace odvisí od jejich rozhodování. *Neofunkcionalisté* zastávají oproti tomu názor, že integrační proces má svoji vlastní expanzivní logiku a spoléhají na nevratnost dosažených kroků.

Často se citují názory elit a jejich tvrzení, že chtějí zmenšit „*demokratický deficit*“, který zjevně existuje na všech rovinách rozhodování [Wilson 1996:211]. Vzdor údajnému poznání nevyhnutného automatismu integračních procesů, bývají elity často zaskočeny chováním voličů v jednotlivých zemích, například v Dánsku a Norsku.

Vize evropských politických elit prosazujících Evropu „společné suverenity“, v níž budou odstraněny veškeré hranice v důsledku demontáže „nefunkčních“ a zastaralých modelů národních států, nemá dosud přesvědčivě silnou podporu mezi voliči. To se týká rovněž některých marginálních regionů (zejména pohraničních oblastí), kde nejsou zdaleka ve všech případech naplněna očekávání hospodářského blahobytu a dynamiky ekonomického růstu spojená s prohlubováním integračních procesů. Například obyvatelé tradičního průmyslového regionu Lille hlasovali proti tomu, že Francie ratifikovala Maastrichtskou smlouvu. Právě staré průmyslové zóny jako Lille se totiž v důsledku evropských integračních procesů ocitají v ekonomických problémech. V Lille došlo k rozsáhlému úpadku ocelářského průmyslu, který vyvolal vysokou nezaměstnanost. Mezi obyvateli Lille, které ztratilo rozsáhlou státní podporu a dotace, převládl pocit poražených v soutěži o získání skrovných finančních zdrojů, které představují výsledek evropské integrace v místních podmínkách. Není zcela vyloučeno, že proklamovaná Evropa regionů dá vyrůst mnohem většímu počtu hranic, dalším způsobům dělení, kakofonii kontrastů a konfliktů předtím potlačených a zkreslených [Nairn 1992:30]. Evropa nezamýšlených díl-

[8] Zdaleka ne všechny výzkumy veřejného mínění v zemích EU, například *Eurobarometru*, toto tvrzení podporují. Například nezveřejněná studie znalostí obyvatel Bruselu o strukturách a politicích EU ukázala slabý zájem občanů a nepatrné znalosti: např. pouze jeden z deseti dotázaných dokázal vyjmenovat všechny instituce EU se sídlem v Bruselu. Viz Text deklaráce EU z Laekenu varuje: „Evropané se už dlouho neztotožňují se svými evropskými institucemi. Kritizují je pro těžkopádnost a neprůhlednost.“ Viz Týden č. 50/2001, s. 54.

čích identit by ovšem vedla k politické fragmentaci ohrožující především Evropany samotné.

Zaznívá názor, že Evropa vstoupila do století identit, který zřetelně naznačuje, jakým způsobem reaguje kontinent starých kultur na „glajchšaltující“ *efekt globalizačních trendů* éry zvané postmoderní. Sociální důsledky integračních procesů pro pohraniční oblasti mají nejednoznačný obsah a dynamiku, kterou ovlivňuje jednak vzdálenost od centra, ale také sociálně ekonomické charakteristiky daného regionu a průběh historických procesů formování pohraničních společenství. Z tohoto poznatku vyplývá nutnost respektování sociální dimenze integračních procesů, která je podmínkou sine qua non jejich dalšího úspěšného průběhu.

Literatura

- Anderson, Malcolm 1996. *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*. Cambridge: Polity Press.
- Bělohradský, Václav 1999. „Proti státu Evropa. Společné pohledy na Evropu.“ Praha: *Cahiers du CEFRES*, No. 14: 78.
- Deutsch, Karl W. 1957. *Political Community and the North Atlantic Area*. New Jersey: Princeton University Press.
- Esterbauer, F. 1992. *Regionalismo e federalismo nella costruzione della nuova Europa*. Trento: Regione Autonoma Trentino-Alto Adige.
- Esterbauer, Felix 1981. *General Principles of Regionalism*. Regionalismus in Europa. Muenchen: Intereg.
- Falcon, G. 1992. „Regionalism and Federalism in Relation with the European Right“. Trento: Regione Autonoma Trentino-Alto Adige.
- Fischer, T., Schley, N. 2000. *Organizing a Federal Structure for Europe*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation Publishers.
- Fridrich, M. Cesta ke superstátu. In: Týden č. 50/2001, 54.
- Hahnová, E. 2002. Sudetoněmecké vzpomínání a zapomínání. Praha: Votobia.
- Herz, John H. 1957. „Rise and Demise of the Territorial State.“ *World Politics* 9: 473–463.
- Hyde-Price, A. 2000. *Germany & European Order (Enlarging NATO and the EU)*. Manchester University Press.
- Illner, Michal 1992. „Životní podmínky na Chebsku ve světle sociologického výzkumu.“ In: *České pohraničí v procesech evropské integrace*. Ústí n. L.: SEÚ ČSAV.
- Joppke, Christian 1999. *Immigration and the Nation State. The United States, Germany and Great Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Knippenberg, Hans, Markusse, Jan. 1999. *Nationalising and Denationalising European Border Regions. Views from Geography and History*. Dordrecht/London: Kluwer Academic Publishers.
- Luhmann, Niklas 1982. *Territorial Borders as System Boundaries. Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano: F. Angeli.
- Mlinar, Zdravko 1996. *Managing the Openness of Border Regions in the Context of European Integration: Report of European Regional Association, 36th European Congress*. Zürich: Aug 26–30 1996.

- Nairn, T. 1992. „Does Tomorrow Belong to the Bullets or Bouquets.“ *Borderlands Supplement. New Statesman and Society*. 19 June: 30–32.
- O'Dowd, Liam 1996. *Borders, Nations and States*. Avebury: Aldershot.
- Praktický průvodce pro přeshraniční spolupráci. 1997. PHARE-Association of European Border Regions. Gronau: European Commission.
- Schengenské dohody. 2001. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí ČR/Ústav mezinárodních vztahů.
- Sema, A. 1994. Estate 1991: Gli amici italiani di Lubliana (Léto 1991: italsťí přátelé Ljubljane). *Limes* 1: 215–228.
- Strassoldo, Raimondo, Zotti Delli G. 1982. *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano: Franco Angeli Editore.
- Strassoldo, R. Gubert, R. 1973. *Boundaries and Regions*. Trieste: Edizioni LINT.
- Verheugen, Günther 2001. Evropská unie: na zrušení hranic si počkáte. *Lidové noviny*, 2. 10.: 8.
- Wilson, T. M. 1996. *Borders, Nations and States: Political Anthropology and European Integration*. Aldershot: Avebury. 206.
- Zetterholm, S. 1994. *National Cultures & European Integration*. Oxford: Berg.
- Žídková, M. Francie chce mít evropského prezidenta. *Lidové noviny* 29. 5. 2001, 8.

O autorovi

PhDr. Václav Houžvička vystudoval Fakultu sociálních věd a publicistiky Univerzity Karlovy. Od roku 1990 se zabývá sociologickým výzkumem českého pohraničí, česko-německými vztahy a sudetoněmeckou otázkou. Od roku 1993 vede detašované oddělení Pohraničí Sociologického ústavu AV ČR. Je členem Koordinační rady česko-německého diskusního fóra.

Občanské přeshraniční vztahy a některé otázky vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici¹

František Zich

Abstrakt

Stat' shrnuje poznatky ze sociologického zkoumání nositelů (aktérů) vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici. Vychází z empirických zdrojů, výběrových šetření, která byla provedena v letech 1989 až 2000 v rámci řešení projektu „Nositelé vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici“. Výzkum sledoval frekvenci a intenzitu přeshraničních vztahů mezi obyvateli česko-německého pohraničí; zjišťoval povahu těchto vztahů a jejich zaměření. Byly získány rovněž poznatky o okolnostech, které působí ve směru jejich rozvoje a které naopak mají v tomto ohledu negativní dopad. V procesech dynamického rozvoje vzájemných kontaktů přes otevřenou hranici dochází nejen k vzájemné spolupráci a k realizaci vzájemně výhodných aktivit, často ale také ke konkurenci zájmů. Přesto, že osobní i institucionální kontakty Němců s Čechy přes hranici prodělaly po roce 1989 zásadní kvantitativní i kvalitativní změny, je jejich rozvoj nadále komplikován řadou vážných problémů. Obyvatelstvo žijící na obou stranách česko-německé hranice v současné době dosud spolu nevytváří přirozené, tj. dostatečně celistvé a vyrovnané, „normální“ společenství.

V této studii jsou prezentovány některé souvislosti a výsledky empirických šetření týkajících se procesů vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici. Objektem zájmu je obyvatelstvo ČR žijící při hranici se Spolkovou republikou Německo. Vymezíme-li pracovní území našeho zájmu tak, že jej tvoří správní jednotky, které se dotýkají hranice (okresy na české a „Kreis“ na německé straně), pak v tomto prostoru o rozloze přibližně 31 400 km² v současné době žije kolem 3,4 milionu obyvatel. Území je však výrazně diferencované. Značně se například liší

[1] Poznatky uvedené v této stati byly získány v rámci řešení grantového projektu „Vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici“. Projekt GA ČR č. 403/98/1420. Stat' shrnuje některé závěry, které byly prezentovány v ústavním a odborném tisku.

saské pohraničí (s hustotou obyvatelstva 177 na km² na německé a 166 na km² na české straně) od pohraničí česko-bavorského (hustota obyvatelstva na německé straně činí 96 obyvatel, na české 53 na km²).² Na české straně je takto vymezené území ležící při téměř 1000 km dlouhé hranici silně diferencované především geograficky a s tím spojenými ekonomickými a sociálními faktory. Lze zde rozlišit nejméně následující územní typy: *Šumavský region*, zahrnující okresy Prachatice, Klatovy a Domažlice, *region Západočeský* s okresy Tachov, Cheb, Sokolov a Karlovy Vary; *Krušnohorský region* s okresy Chomutov, Most, Teplice, Ústí n. L. a *Severočeský region* s okresy Děčín, Č. Lípa, Liberec (Jablonec n. N.), vymezení těchto typů pohraničního území považujeme za smysluplné, i když s hranicemi mezi správními okresy se tyto typy zcela nekryjí. Uvedené typy území se z větší části shodují s českou částí euroregionů, které vznikly na hranicích s Německem a odpovídají jim i příslušná přilehlá území v Německu (případně v Rakousku a Polsku). Již samy tyto základní údaje svědčí o tom, že tento příhraniční prostor, je nejen co do počtu obyvatelstva a rozlohy dostatečně významný. Významnost podtrhují i ekonomická a politická specifika těchto regionů a fakt, že jde také o hranici s Evropskou unií.

Po pádu železné opony v roce 1989 vznikla šance, aby se i v regionech, které byly po desetiletí odděleny ostnatým drátem, začaly vytvářet normální přeshraniční občanské vztahy. To se týká především západní česko-německé hranice a hranice česko-rakouské. Také na styku s bývalou Německou demokratickou republikou dochází po sjednocení Německa k zásadním změnám česko-německým občanským vztahů. Probíhají procesy postupného vytváření přirozeného přeshraničního společenství. Jde o formování takových vazeb mezi lidmi, které fungují všude tam, kde životní podmínky sousedících národů nejsou a ani nebyly dlouhodobě deformovány politicko-mocenskými nebo s tím většinou spojenými krajně nacionalistickými faktory. Přirozené přeshraniční společenství je dnes patrně ve většině případů na hranicích mezi státy uvnitř Evropské unie nebo mezi státy, které spolu dlouhodobě spolupracují. Například tradiční společenství existuje i na česko-slovenské hranici, kde do přirozených vztahů mezi lidmi, které se vytvářely v procesech dlouhodobého soužití, byly dodatečně vneseny státní, politické hranice. To má za následek určité komplikace a omezení vzájemného soužití včetně negativního vlivu na občanské vztahy, nicméně celkově občanské vztahy nebyly zatím zásadně narušeny. Přeshraniční vztahy se rozvíjejí intenzivně, ale ne zcela rovnoměrně. Některé sociální skupiny se těchto procesů zúčastňují jen minimálně, jiné, zejména střední vrstvy, jsou naopak nejčastějším zdrojem nositelů přeshraniční spolupráce.

Nositelem (aktérem) přeshraničních vztahů je potenciálně ovšem každý občan republiky. Rozdílným způsobem a v závislosti na podmínkách a zájmech má v součas-

[2] M. Jeřábek a kol.: Reflexe regionálního rozvoje pohraničí České republiky. Praha, Sociologický ústav AV ČR, 2000.

né době každý občan nejen právo, ale i možnost setkávat se a navazovat vztahy s příslušníky jiných národů. Přibližně 30 % z celé české dospělé populace udržuje, podle celostátního výzkumu,³ kontakty s někým v zahraničí. Orientace těchto kontaktů (podle výpovědí v sociologických výzkumech) je s převahou na západní země, především pak na Německo. Z hlediska obsahu jde hlavně o příbuzenské nebo přátelské vztahy a pak o vztahy v pracovní oblasti. Z kvantitativního hlediska podle celostátního výzkumu převažuje s nejbližšími sousedy (s výjimkou Slovenska) interakce, která se odehrává hlavně v „neosobní“ rovině, tj. převažují kontakty, které mají jen krátkodobý, spíše pragmatický charakter (nákup, dotaz), většinou nejsou opakované se stejnými aktéry a nevytvářejí tak předpoklady pro pevnější vazby a poznání. U méně početných kontaktů s obyvateli jiných, vzdálenějších zemí jde naopak většinou o stálejší přátelské nebo příbuzenské vztahy.

Situace v pohraničních regionech je podobná.⁴ Kontakty s Němci, realizované v průměru 1–2× za půl roku, má podle výzkumů asi 40 % obyvatel pohraničí. Intenzivní vztahy a opakované setkávání nejméně jedenkrát za 3 měsíce má však jen asi 5 % obyvatel pohraničí. Právě tyto osoby (nebo většinu z nich) můžeme považovat za nositele vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici. Zbývajících 50–60 % obyvatel pohraničních okresů nemá prakticky žádné kontakty s Němci, pokud k takovému kontaktu dojde, většinou se jedná jen o pasivní styk, v podobě krátkého setkání na ulici, v obchodě apod.

Oblasti navazování a rozvoje přeshraničních vztahů

K dynamickému rozvoji různých druhů kontaktů mezi Němci, Rakušany a Čechy došlo ihned po roce 1989 po otevření hranic. Rozmach přeshraničních vztahů na počátku devadesátých let (vyvolaný novostí, možností cestovat, pracovat a v nepo-

[3] Celostátní reprezentativní šetření (1999) provedené omnibusovou metodou s použitím kvótního výběru (n = 958 osob starších 18 let). Výzkum v terénu uskutečnila agentura Sofres- Factum Praha.

[4] Poznatky potřebné pro posouzení stavu přeshraniční spolupráce a sociální povahy jejích nositelů byly získány hlavně v následujících empirických sociologických výzkumech:

a) celostátní reprezentativní šetření (1999) provedené omnibusovou metodou s použitím kvótního výběru (n = 958 osob starších 18 let). Výzkum v terénu uskutečnila agentura Sofres- Factum Praha,

b) dotazníkové šetření (1999) provedené v pohraničních okresech sousedících s Německem. Výběr respondentů byl záměrný, tj. byli vybíráni obyvatelé, kteří mají opakovaný kontakt (vztah) s někým v Německu (n = 831). Vlastní šetření Sociologického ústavu AV ČR –tým „Pohraničí“,

c) dotazníkové šetření (1997) obyvatel okresů česko-německého pohraničí. Pro výběr respondentů byla použita kvótní metoda (n = 929). Vlastní šetření uskutečnil Sociologickým ústavem –tým „Pohraničí“.

Pokud není uvedeno jinak, jsou ve stati uvedena data z těchto empirických šetření.

slední řadě i zvědavostí,), zejména přes západoněmeckou a rakouskou hranici však po několika letech postupně opadal. Počet návštěv sousedních zemí z obou stran klesal a došlo k naplnění určitého časově a zájmově daného „limitu přirozené návštěvnosti“. Tím v daném čase dochází i k vyčerpání potencionálních aktérů opakovaných vzájemných vztahů a vytváření nových trvalých přeshraničních vazeb. G. D. Zotti⁵ uvádí že k završení (ustálení) počtu styků je po kvantitativní stránce dosaženo asi za 10–12 let po otevření hranice.

Pokud jde o prostředí česko-německého (ale i česko-rakouského) pohraničí, zdá se, že potenciál možností navazování vzájemných vztahů, není ani po těchto deseti letech úplného otevření hranic zcela vyčerpán. (Tím méně je tento potenciál využit na česko-polské hranici, s výjimkou tradičně propojených oblastí Ostravska.) Využity nejsou zřejmě ani možné institucionální vazby a vytváření přeshraničních organizačních struktur. Svědčí o tom i rozdílná intenzita a rozsah práce euroregionů na česko-německé hranici, stejně jako práce regionálních rozvojových agentur, případně dalších institucí. Nenaplněn zůstává zřejmě i zájem o navázání zaměstnaneckých vztahů, zejména ze strany českých obyvatel.

V tomto ohledu se potenciál pro založení nových občanských vztahů rozšíří zejména až po předpokládaném přijetí ČR do EU. Také v rovině kontaktů dalších organizací (státních i různých zájmových skupin) existují nevyužité možnosti spolupráce. I když je zřejmé, že většina obyvatel patrně v dohledné době nebo vůbec nikdy nebude mít nějaké stálejší vztahy přes hranice a nadále se bude orientovat na místní nebo vnitrozemské prostředí, existují zde značné možnosti další občanské i institucionální spolupráce. Období deseti let tedy v našem případě je příliš krátké k dosažení optimální a jak po kvantitativní, tak obsahové stránce „normální“ přeshraniční situace a spolupráce.

Vedle spontánních kontaktů, které vznikají při vzájemných návštěvách hlavně za účelem nákupu, turistiky apod., došlo po otevření hranic k zintenzivnění *příbuzenských vztahů*. Předně zmizely administrativní a politické překážky vzájemných návštěv (hlavně s příbuznými v západním Německu) a příbuzenský vztah se jeví v mnoha ohledech výhodný pro získání zaměstnání. Rodinné vazby působí i v oblasti podpory podnikání na české straně. V této souvislosti je využívána i možnost získání německého občanství na základě příbuzenských vazeb jako předpokladu pro zaměstnání v Německu. V souvislosti s rozvojem občanských kontaktů přes hranice jsou zakládány i nová smíšená manželství. Jejich počet však zatím není veliký.⁶ Právě příbu-

[5] Viz práce: Zotti, G. D. „Cooperation and Conflict in Border Areas“. Sborník pod redakcí: R. Stassoldo-G. Delli Zotti, Franco Angeli Editore, Milano 1982. Pokud jde o uváděnou problematiku, jedná se o poznatky z přeshraničního výzkumu z oblasti Terstu.

[6] Je poměrně obtížné zjistit statistický údaj o národnostně smíšených manželstvích, národnost není v tomto případě evidována.

zenské vztahy, spojené většinou se znalostí němčiny, ovlivňují vstup do zaměstnání u německých subjektů působících na českém území (některé německé firmy pracující zde přímo znalost němčiny vyžadují).

Podle rozboru zkoumaného souboru nositelů přeshraničních vztahů (viz poznámka výše) je souvislost příbuzenských vztahů a zaměstnání následující. Z respondentů (nositelů), kteří pracují v Německu, jen 35,2 % uvádí, že tam má příbuzné. Z těch, co uvádějí, že mají v Německu příbuzné, jen 13 % tam pracuje. Podobně je tomu, pokud jde o práci u německých firem fungujících na území ČR. 34,5% z nich má v Německu příbuzné. Jiná je ovšem situace u obchodování s německými firmami a zastupování německé firmy zde. V obou případech se prokázala statisticky významná souvislost s příbuznými v Německu. Z těch, co obchodují s německými firmami, má 30 % a z těch, co zastupují německou firmu v ČR, dokonce 60 %, příbuzné v Německu.

Na příbuzenské vztahy se dále váží známí a další přátelé. Z těch nositelů, kteří mají příbuzné v Německu, uvedlo téměř 90 %, že tam vedle svých příbuzných má ještě jiné přátele a známé. To se projevuje i u odpovědí týkající se setkávání s Němci zde. Z těch, co uvedli, že se setkávají s Němci v ČR, je 60 % těch, co mají v Německu příbuzné. Jde evidentně o udržování příbuzenských i dalších vztahů.

Nejméně významně se příbuzenský faktor projevuje v kontaktech navazovaných společenskými korporacemi (16 % nositelů má v Německu příbuzné), euroregiony (11 %) a oficiálními kontakty úřadů (5 %).

Z uvedeného vyplývá, že příbuzenský faktor hraje významnou roli v navazování dalších a udržování stávajících kontaktů a v možnosti pracovního zapojení, zejména v rámci aktivit německých subjektů v ČR. Přesto výsledky ukazují, že část příbuzenských vztahů (16 %) má spíše formální, oficiálně zdvořilostní povahu.

Z těch, kteří pracují v Německu, a jsou tedy v bezprostředním styku s německým sociálním prostředím, označuje 60 % své příbuzenské vztahy v Německu za „normální“, 21 % hodnotí tyto vztahy jako „srdečné“. Zbytek (do 100 %) tyto vztahy nehodnotil.

Vedle příbuzenských kontaktů, které představují jednu z nejintenzivnějších forem přeshraničních vztahů, neboť jsou založeny na dlouhodobě založených, citových, spontánních, a proto většinou aktivních vazbách, existují rovněž vztahy a společenství založená jen na zájmových aktivitách lidí (sousedské, přátelské, zájmové, sportovní, náboženské někdy i pracovní apod. pospolitosti). Tato příbuzenská a zájmová společenství (relativně samostatné pospolitosti) však nevyčerpávají celou škálu možných forem vztahů mezi občany obou národních příhraničních společností (nevyčerpává vztahy mezi obyvateli na obou stranách hranice). Příbuzenské pospolitosti jsou spíše v poloze dílčích subsystémů ve vztahu k tomuto celku a vyjadřují důležitý aspekt stavu, a také jeden ze zdrojů vnitřní diferenciaci obyvatelstva na obou stranách hranice.

Dalším významným typem přeshraničních vztahů je *spolupráce institucí a organizací*. Ty představují v současné době zřejmě nejúčinnější formu aktivizace nových přeshraničních kontaktů a vazeb. Tvoří fakticky jádro vnitřního uspořádávání vznikajícího společenství (sociálního systému) přes hranice. Spočívají hlavně na aktivitách lidí v rámci těchto institucí působících. Významné jsou přitom zejména činnosti v těchto institucích, které vznikly nebo vznikají spontánně na základě oboustranného zájmu a potřeby lidí žijících v pohraničí se sdružovat a kooperovat přes hranice. Konkrétně jde o různá zájmová sdružení směřující k naplnění určitého projektu nebo i dlouhodobě založené zájmové spolky (například pěvecký, duchovní apod.)

Z analýzy motivů aktérů, které vedou k navazování kontaktů a ke spolupráci mezi institucemi a organizacemi, je možné usuzovat, že vedle „vnitřní“ osobní motivace zde fungují (a to častěji) vnější „arbitrární“ motivy, které jsou dány určitou povinností či pozicí jež osoba zaujímá v nějaké instituci. Jde o naplňování jisté víceméně normativně dané role vyplývající z poslání organizace a pozice aktéra v její struktuře. (Zejména je to typické pro spolupráci oficiálních státních a místních správních institucí.) Motivace ke spolupráci plyne i pro příslušné kontaktující se osoby výrazně ze zájmu o naplnění poslání instituce či organizace jako celku. Mnohé z těchto z počátku spíše oficiálních a formálních vztahů naplňujících danou roli však přerůstá v osobní přátelství či podobný sociální vztah. Nelze samozřejmě přehlédnout časté případy, kdy spolupráci organizací předchází velmi dobré individuální a zcela osobní kontakty jejích členů či pracovníků. V některých případech je spolupráce organizací iniciována právě těmito lidmi.

Spolupráci organizací, případně spolupráci s místními správními institucemi, obecními úřady apod. často iniciují odsunutí Němci. Pro české instituce jde v tomto případě o spolupráci vyvolanou z vnějšku a ne vždy zcela a všemi občany spontánně akceptovanou. Nicméně vzájemné pozice organizační spolupráce mají s převahou oficiální (zvláště zpočátku) a partnerskou (ekvivalentní) povahu.

Rozsah institucionální spolupráce na česko-německé hranici je veliký a zahrnuje v té či oné míře všechny relevantní instituce působící na tomto území.

Svého druhu zastřešující institucí v oblasti přeshraniční spolupráce v pohraničních regionech jsou euroregiony, jež pokrývají celou česko-německou hranici. Jejich výrazným rysem je specifická forma organizace, zejména existence společných, nadnárodních orgánů, které projednávají, vyjadřují se a schvalují různé konkrétní projekty a organizují různá setkání a spolupráci lidí z obou stran hranice. Úroveň práce euroregionů (v současné době jich zde existuje pět) na česko-německé hranici je závislá na podmínkách a iniciativě lidí, a je na různé úrovni. Vážnou a zatím trvalou komplikací je rozdílné správní uspořádání české a německé části území a s tím spojené otázky vnitřní organizace, zastupování, financování i rozhodování. Větší problémy v tomto ohledu jsou na české straně. Zlepšení situace je možno očekávat v souvislosti s činností nových krajů a změny příslušené legislativy.

Práce euroregionů jako relativně stabilní organizační struktury přeshraničních vztahů je velmi důležitá. Je proto poněkud překvapivé zjištění, že aktéři přeshraniční spolupráce (osoby, které mají trvalý kontakt s někým v Německu) vykazují jejich relativně malou znalost. Málo nebo jen rámcově zná činnost euroregionů kolem 55 % dotázaných nositelů přeshraniční spolupráce.⁷ Dobrý přehled má kolem 10 % respondentů, z nich pak zhruba třetina se této práci zúčastňuje aktivně. Pouze necelé dvě třetiny dotázaných uvedly nějaké aktivity, které realizují euroregiony. Přitom nejčastější odpověď měla obecný charakter ve smyslu, že jde o činnosti rozvíjející spolupráci přes hranice. Mezi konkrétními aktivitami se pak nejvíce objevovalo: realizace různých projektů, výměna studentů, různé konkrétní akce měst a obcí apod. Ve velmi malém podílu zde rovněž bylo uvedeno negativní hodnocení aktivit euroregionů. (1,5%). S ohledem na celkovou malou znalost práce euroregionů není překvapivé, když se většina dotázaných nositelů přeshraniční spolupráce domnívá, že není třeba jejich činnost ničím doplňovat. Jen v několika ojedinělých případech se objevily náměty na potřebu větších pravomocí a samostatnosti euroregionů. Znalost práce euroregionů a účast na jejich aktivitách nesouvisí statisticky významně s tím, zda má, či nemá respondent příbuzné v Německu. V obou případech přibližně třetina uvádí, že o činnosti euroregionů neví fakticky téměř nic. Toto zjištění o neznalosti práce euroregionů u obyvatel pohraničí, kteří realizují víceméně pravidelné kontakty s Němci (nositelé), ukazuje, že značná část přeshraničních kontaktů se realizuje mimo tento organizační rámec.⁸ Existují mnohé bilaterální dohody např. mezi různými kulturními institucemi (muzea, divadla, školy apod.), které nejsou realizovány a ani evidovány prostřednictvím euroregionů. Přejdou-li však tyto bilaterální vztahy k intenzivní práci např. na základě nějakého projektu, dochází většinou i k jejich registraci prostřednictvím euroregionu. Je to hlavně z těch důvodů, že právě orgány euroregionů mají vliv na rozdělování finančních prostředků.

Významná je spolupráce a kontakty přes hranice, které spolu udržují *obce a města*, respektive jejich zastupitelé a orgány. Tyto kontakty jsou uskutečňovány jednak v rámci činnosti euroregionů a jednak paralelně, přímo na základě bilaterálních dohod a aktivit. Jde např. o setkávání různých skupin obyvatel nebo představitelů samosprávy. Podobně je tomu ve styku různých zájmových občanských sdružení (nejčastěji jde o sportovní kluby, hasiče či ochránce přírody apod.).

[7] Výsledky šetření „Nositelé přeshraničních vztahů“ 1999, n=831. Vlastní šetření Sociologického ústavu AV ČR.

[8] Při výzkumu spolupracujících českých a německých škol v rámci projektu „Poznej sebe prostřednictvím druhého“ euroregionu Egrensis, byly učitelům a rodičům rovněž položeny otázky na znalost a hodnocení významu práce euroregionu. Výsledky ukazují, že činnost euroregionu zná zhruba polovina jak německých, tak českých učitelů. Čeští rodiče uvádějí znalost (alespoň v tom smyslu, že tento pojem slyšelo) euroregionu v podílu 53 %, němečtí rodiče necelých 44%. Znalost konkrétních aktivit je u všech ještě výrazně menší.

Obsahem spolupráce místních samosprávných orgánů jsou různé společné projekty, orientované zejména do oblasti životního prostředí, ochrany památek, komunikací apod., setkávání představitelů nebo dalších skupin obyvatelstva, různé kulturní a společenské akce apod. Tyto kontakty mezi obcemi a městy jsou nerovnoměrně územně rozložené. Jak uvádí studie založená na anketárním šetření starostů pohraničních obcí v ČR a saském pohraničí Německa, má takovýto druh přeshraniční spolupráce necelých 40 % obcí. Podle očekávání přitom platí, že čím blíže k hranici, tím více přibývá obcí, které spolupracují.⁹

Významná je zejména spolupráce směřující k řešení lokálních sociálních a ekonomických problémů, ve kterých se mnohé pohraniční obce na obou stranách hranice ocitly v souvislosti s ekonomickou transformací, a také otevřením hranic. Vážným problémem je pokles pracovních příležitostí a v důsledku toho migrace, zejména mladších lidí za prací. Přeshraniční spolupráce, protože stejná situace je na obou stranách hranice, v tomto ohledu nabízí jen malé možnosti. Z toho vyplývá přednostní orientace obcí na národní (vnitrozemská) centra, od kterých se očekává podpora a pomoc. Pokud jde o možný přínos spolupráce přes hranice, pak uvedený výzkum ukazuje, že výrazně vyšší očekávání mají představitelé českých obcí. Lokální (uvažováno i přes hranice) synergetické zdroje buď neexistují vůbec, nebo nejsou dostatečně silné a aktivizované. Přestože situace v bavorském pohraničí je oproti saskému konsolidovanější i zde se setkáváme s podobnými problémy a očekáváním, pokud jde o to, co by měla přinést spolupráce mezi obcemi přes hranice. Není proto překvapivé zjištění, že přes polovinu představitelů českých obcí (na česko-saské hranici) konstatuje, že nepocítují žádný podnět (potřebu) ke kooperaci přes hranice [viz uvedená práce M. Jeřábek et al. 2000].

Nelze rovněž nevidět, že některé z těchto přeshraničních vazeb vznikají zcela účelově a dosti formálně jen pro nalezení zahraničního partnera, který je nezbytnou podmínkou pro prosazení určitého projektu a získání prostředků na jeho řešení. Avšak i tyto formálně účelové záležitosti vedou koneckonců k osobním přeshraničním kontaktům a vytvářejí potenciální síť pro sociální vztahy. Zaznamenány přitom byly jak pozitivní situace, tak i případy, kdy institucionální spolupráce (např. mezi sportovními kluby) byla skončena, protože nebylo splněno očekávání ekonomického přínosu.

Významnou formou rozvoje občanských vztahů mezi Čechy a Němci jsou kontakty *v oblasti ekonomiky a práce*.

Právě v ekonomické oblasti je evidentně silnější vliv a průnik německého kapitálu do českých poměrů. Významné jsou zejména přímé i nepřímé německé investice na českém území. Ty samozřejmě směřují nejen do pohraničí, ale i do vnitrozemí, a to

[9] Viz např. Jeřábek, M., Kučera, M., Müller, B., Příkryl, J. *Meziobecní spolupráce v česko-saském pohraničí*. Praha 1999.

především tam, kde se jeví (jevilo) investování jako nejperspektivnější (typickým příkladem je Škoda Mladá Boleslav).

Vedle německých investic se z německé strany projevují v rámci českého pohraničí ekonomické aktivity, které jsou označovány jako „práce ve mzdě“. Ta spočívá, jednoduše řečeno, hlavně v tom, že zahraniční zákazník využívá komparativní výhody levné pracovní síly v českých podmínkách a najímá si českou firmu, dílnu nebo pomocí zprostředkovatele skupinu pracovníků na, většinou jednoduchou, práci. Nejčastěji to probíhá tak, že zahraniční zákazník přiveze materiál (většinou jde o polotovary), nákresy a určí technologii a hotové výrobky si odveze přímo ze skladu. České firmě nepatří nic kromě mzdy za odvedenou práci. O něco méně nevýhodný je druhý způsob, při němž český výrobce využívá vlastní materiál, ale dělá podle projektu zahraničního odběratele. Znamená to téměř úplnou závislost na německém zákazníkovi.¹⁰ Tato forma ekonomických vztahů přes hranice jak uvádí ekonomové, není příliš výhodná a perspektivní. Změna ekonomické situace, jakékoli zvýšení nákladů povede s největší pravděpodobností k přesunu těchto aktivit jinam do výhodnějších podmínek. Nicméně v současné době je poměrně rozšířenou formou spolupráce a s ohledem na pracovní trh a stav české ekonomiky je užitečná a akceptovaná. Právě v ekonomické oblasti nejsilněji vyniká asymetričnost vzájemných vztahů a rozdílnost ekonomické pozice obou zemí.

To se projevuje rovněž v oblasti nákupu zboží a služeb. Zde s ohledem na vzájemný kurs měn intenzivněji pronikají Němci a využívají nabídku na českém území.

V oblasti přeshraničních *pracovních vztahů* vystupují jako zaměstnavatelé téměř výhradně Němci, zatímco Češi jsou hlavně v zaměstnanecké (nájemné) pozici. Vstup do zaměstnání je na jedné straně (většinou na české) motivován individuálním ekonomickým zájmem, na straně druhé zájmem příslušné firmy. Vztahy jsou určovány především rolí, která je předepsána zaměstnavatelským zájmem. V pracovním procesu dochází pochopitelně ke komunikaci se spolupracovníky, a to jak na stejné pozici, tak s nadřízenými. V těchto podmínkách vznikají často vztahy překračující role dané formálním uspořádáním organizace. Mají výrazně osobní charakter, jsou součástí neformální organizace, ovlivňují fungování instituce a často, i když

[10] M. Kafka v této souvislosti uvádí: „Firma, která se dostane do pozice pouhé dílny, kterou si pronajímá zahraniční zákazník, nemá mnoho šancí přežít delší dobu. Dostává pouze peníze na mzdy, ale nekupuje nové technologie a zastarává, proto získal tento typ výroby název práce ve mzdě. ... Přestože je práce ve mzdě nevýhodná, byla pro tradiční odvětví v době hospodářské recese jediným zdrojem rostoucích příjmů. Například textilní průmysl v loňském roce snížil výrobu o 15 %, objem práce ve mzdě však v oboru šití spodního prádla stoupl o 4,3 %. Ještě markantnější je to v kožařské výrobě, kde produkce klesla o 5,4 %, ale práce ve mzdě vzrostla téměř o třetinu (32,2 %) ...“ Viz: M. Kafka: Přeshraniční ekonomické vztahy v euregionech Egrensis a Nisa, in: [F. Zich a kol. Vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici, Praha, Sociologický ústav AV ČR, 2000.]

většina českých pracovníků se vrací na noc domů, přerůstají ve vazby pokračující i v mimopracovním čase. Některé výpovědi získané metodou hloubkových rozhovorů¹¹ naznačují specifiku pracovních vztahů. Jsou uváděny například požadavky na vyrovnanost výkonu (šetření si práce) a také náročnost a přesnost fungování německých řídicích struktur. V některých případech se naopak setkáváme s kritikou metod řízení německých firem a jistým přehlížením českých pracovníků a jejich schopností, případně i diskriminací zahraničních pracovníků. V jiných výpovědích českých pracovníků se naopak uvádějí velmi dobré vztahy jak se spolupracovníky, tak i se zaměstnavatelem.

Práce u německé firmy fungující na českém území má poněkud jinou podobu. Většinou se jedná o práci v českém pracovním kolektivu vedeném německým manažerem. V pravém slova smyslu tedy nejde o přeshraniční vztah, který by se intenzivněji promítal do vytváření přeshraniční vazby.

Počet českých občanů zaměstnaných v Německu, případně u německých firem v Čechách, je vyšší než Němců u českých firem. Tento jev dokonce pozitivně ovlivňuje české příhraniční oblasti při bavorské (ale i rakouské) hranici tak, že je zde relativně nízká nezaměstnanost. Jiná je v tomto ohledu ovšem situace na česko-saské hranici, kde vzhledem k obtížím v oblasti zaměstnanosti na území nových spolkových zemí jsou možnosti zaměstnání pro Čechy velmi omezené.

Regionální rozdíly v zaměstnanosti, jimiž se vyznačují české pohraniční regiony, naznačují, že pracovní trh je v České republice ovlivňován situací v sousedních zemích. Zaměstnanost a struktura pracovních sil se stává součástí změn na evropském pracovním trhu. *Internacionalizace pracovního trhu* v České republice však postupuje poměrně pomalu. Je vymezována dohodami mezi státy, které stanovují podmínky, za kterých může občan jiného státu získat pracovní povolení. Tyto dohody jsou nástrojem regulace zahraniční konkurence na pracovním trhu a jeho ochrany před příchodem levné pracovní síly zejména z východoevropských zemí.

Dohody mezi ČR a Německem, které byly podepsány již v roce 1991, upravují podmínky, za kterých může být občan ČR dlouhodobě zaměstnán v Německu a obráceně. V příhraničních oblastech se přitom uskutečňuje vzájemné zaměstnávání občanů s denním dojezdem. Výhoda zaměstnání českých občanů v Německu, Rakousku (ale i v jiných západních zemích) spočívá hlavně v kursovním rozdílu měn. Průměrný výdělek v zahraniční měně je v přepočtu na české koruny až pětinásobkem domácí průměrné mzdy. V prvních letech transformace pracoval v Německu, zvláště v západních spolkových zemích (a také v Rakousku), velký počet českých občanů. Šlo o legální i nelegální zaměstnání. Odhad všech forem pracovní aktivity českých občanů v Německu v roce 1993 činil 63 000 osob, tj. asi 1 % eko-

[11] Hloubkové rozhovory s nositeli přeshraniční spolupráce z různých oblastí jsou uvedeny v publikaci: [Zich, F., 1999a].

nomicky aktivní české populace.¹² V dalších letech však Německo přijalo vůči vlastním podnikatelským subjektům opatření, která výrazně zkomplikovala zaměstnávání levné zahraniční pracovní síly. (V současné době Německo požaduje až sedmiletou ochranu vlastního pracovního trhu pro obyvatele z ČR po jejím vstupu do EU.) Podíl dlouhodobě a legálně zaměstnaných českých občanů v Německu je dnes celkově nevelký. Častější je příhraniční práce (většinou ve službách) s každodenním návratem.¹³

V České republice tedy, díky její geografické poloze, a také v důsledku relativně vyspělé ekonomiky, probíhají procesy internacionalizace pracovního trhu a zatím jen dílčího vstupu českých občanů na evropský pracovní trh. Jde rovněž o významnou součást procesů vytváření přeshraničních vazeb a významný faktor ovlivňující česko-německé vztahy.

Internacionální aspekty českého pracovního trhu se vyznačují tím, že zahraniční pracovníci z východních zemí vykonávají většinou dělnická povolání, zatímco občané západních států pracují ve vysoce kvalifikovaných pozicích zahraničních firem působících v České republice. Nezanedbatelnou roli ve vytváření a odčerpávání pracovních (a hlavně podnikatelských) příležitostí hrají Vietnamci. V českém pohraničí jich zřejmě pracuje mnohem větší počet, než je oficiálně uváděno. Jsou evidováni většinou jako drobní podnikatelé a v exponovaných pohraničních lokalitách vyčerpávají nejméně 50 % možných obchodních aktivit.

Problémy přeshraniční spolupráce

Z výše uvedeného přehledu o oblastech přeshraničních kontaktů na česko-německé hranici je zřejmý jejich dynamický rozvoj. Již fungující a nové vznikající přeshraniční vztahy mezi lidmi chápeme jako procesy vytváření přeshraničního společenství. Hranice mezi státy (stejně tak jako hranice mezi národními entitami, s kterými se v našem případě celkově kryjí) zůstávají zachovány, ale postupně se mění jejich

[12] Viz M. Horáková: Krátkodobá pracovní migrace z České republiky do Spolkové republiky Německo na příkladu tzv. sezónních pracovníků. Materiál VÚPSV. Praha, 1993.

[13] O podobnou, i když ne tak důslednou ochranu pracovního trhu se snaží ČR vůči občanům bývalých socialistických zemí, zejména vůči Ukrajincům. Podíl legálně zaměstnaných cizinců včetně občanů Slovenské republiky, kteří nemusejí žádat o pracovní povolení, z celkového počtu zaměstnaných obyvatel ČR byl v roce 2000 kolem 2 %. Odhaduje se však, že nelegálně je v ČR zaměstnáno dalších 100 až 150 tisíc osob. Jde především o občany Ukrajiny a dalších východoevropských zemí. Pro české podnikatele, hlavně ve stavebnictví, představují levnou pracovní sílu. Levná legální i ilegální pracovní síla v oblasti nekvalifikovaných činností odčerpává možnosti zaměstnat domácí uchazeče této kvalifikační kategorie o práci. Na druhé straně se však setkáváme s tím, že o tato málo kvalifikovaná (hlavně ve stavebnictví a ve službách), a také málo placená zaměstnání nemají čeští nezaměstnaní zájem.

funkce a snižuje se jejich ostrost. Bez ohledu na asymetričnost možností a realizace kontaktů lze konstatovat, že posílily vlivy překonávání hranice, pohraničí na obou stranách se změnilo z izolovaných a víceméně periferních, uzavřených lokalit na prostor zprostředkování a vzájemných styků. Přesto, že osobní i institucionální kontakty Němců a Čechů přes hranici tedy prodělaly po roce 1989 zásadní změny, je jejich rozvoj nadále omezován a možno říci i deformován řadou vážných problémů, jež mají původ na obou stranách hranice.

Existují zde rovněž některé momenty, které nemají pro všechny občany vždy zcela jednoznačně pozitivní efekt. Patří sem jak většina dopadů plynoucích z rozdílné úrovně české a německé ekonomiky a kupní síly obyvatel sousedních zemí a s tím např. spojená konkurence vietnamských obchodníků, tak dopady aktivit některých nadnárodních firem, které vytvářejí neudržitelnou konkurenci místním podnikatelům a producentům. (Srovnej např. rozmístění hypermarketů a různých tržišť vietnamských obchodníků.) Konkurenci představují i některé zahraniční, zvláště německé investice, které mají často jen spekulativní charakter a znamenají omezení rozvoje podnikání domácích malých a středních podnikatelů. Tyto jevy jsou spojené s transformací, kterou musel a v některých oblastech ještě prodělává, celý český společenský systém, včetně např. takových oblastí, jako je omezení zemědělské výroby¹⁴ se všemi příslušnými sociálními dopady.

K problémovým důsledkům dosavadního vývoje pohraničních regionů patří značná *územní nerovnoměrnost*. Některá území se rozvíjejí (někdy i velmi problematicky a jednostranně) jen podle mezinárodních přeshraničních tahů. Území o několik kilometrů dále si nadále zachovávají a často i prohlubují periferní povahu. Předpokládá se, že tento nerovnoměrný vývoj charakteristický budováním obslužných sítí kolem hlavních tahů přes hranice je záležitostí dočasnou. V souvislosti s integrací ČR do Evropské unie se bude podle názorů odborníků¹⁵ naopak posilovat kontaktní funkce pohraničí, tj. hranice bude zcela otevřená, nebudou zde jen kontaktní místa (přechody). Předpokládá se, že to ovlivní procesy směřující k rovnoměrnějšímu rozvoji celého pohraničí. Vstupem do EU dojde pak fakticky k zániku hranice. Pokud jde o zánik hranice, platí to však zřejmě jen ve smyslu právním a komunikačním a již dnes jsou vyslovovány omezující podmínky např. o možnostech volného pohybu pracovních sil do EU nebo o podnikatelských aktivitách českých subjektů v pohraničí Ra-

[14] Podle Českého statistického úřadu byl například podíl úhoru v roce 1994 v pohraničních okresech ve srovnání s vnitrozemím několikanásobně vyšší. Zatímco celostátní průměr je 1,8 %, průměr v pohraničních okresech západočeského kraje je 11,7 % a severočeského dokonce 20,7 %. Přitom zde existují značné vnitřní rozdíly v rámci krajů. Například okres Klatovy vykazuje pouze 0,4 %, zatímco Sokolov 50,4 %. Tento stav se přibližně stejně opakuje i v dalších letech. Pramen: ČSÚ

[15] Dokoupil, J 2000. Teoretické přístupy k problematice pohraničí s aplikací o česko-bavorském pohraničí, in: *Geografie*, Praha: Sborník České geografické společnosti, s. 15.]

kouska a Německa. Rovněž z hlediska dalších aspektů (kulturní, národní, jazykový, ale zřejmě i sociální) hranice mezi národními státy bude nadále fungovat. V důsledku difusního efektu se však bude vliv hranice i v těchto oblastech postupně zeslabovat. J. Dokoupil konstatuje, že na tomto základě se česko-bavorské pohraničí postupně „dostane do pozice vně orientovaného systému.“ Dojde k rekonstrukci vztahů a v důsledku spolupráce i k postupnému propojení prostoru v souladu s integračními tendencemi v Evropě.¹⁶

Není pochyb, že procesy propojování území prostřednictvím aktivit obyvatelstva jsou nastartovány a budou pokračovat. Z časového i věcného hlediska bude pro tyto procesy rozhodující vstup ČR do Evropské unie. Významně a všestranně vzroste spolupráce přes hranice nejen s Německem, ale i s dalšími západoevropskými zeměmi. Přesto pohled zdůrazňující jen pozitivní stránky rozvoje spolupráce a soužití obyvatel v pohraničních regionech obou zemí (a zřejmě to platí obecně) se zdají být přece jen poněkud jednostranné. Vztahy mezi obyvateli jsou dány především zájmy (a to převážně ekonomickými), jsou součástí ekonomického a koneckonců i biologického přežití. Nelze proto nevidět, že zde mohou existovat a *existují jak kooperací, tak konkurenční zájmy*. (Viz již zmíněná záležitost levné a kvalifikované české pracovní síly, která je nevítanou konkurencí pro německé nezaměstnané, stejně tak jako představuje silné euro konkurenci českým investorům v tomto území.) Je rovněž otázka, zda internacionalizace pohybu pracovních sil a nadnárodního kapitálu povede k rozvoji těchto území, a zda naopak nepřinese ještě větší zchudnutí některých oblastí. Nehledě na fakt, že postavení Čechů je v důsledku minulého socialistického vývoje země a následných transformačních efektů nevýhodné právě v oblasti nedostatku vlastního kapitálu. Tyto a další okolnosti tak situují Čechy většinou apriorně do nájemných, obslužných a ekonomicky slabších pozic. Od dalšího rozvoje přeshraničních kontaktů lze tedy na jedné straně očekávat jisté spíše dílčí vyrovnávání těchto rozdílů, a na druhé straně však i růst jiných nerovností. Existují zde významné a diferencované sociální souvislosti všech integračních procesů. Jinak se zřejmě budou procesy spolupráce a vyrovnávání rozdílů projevovat u příslušníků středních tříd, jinou podobu bude mít u dolních, méně kvalifikovaných vrstev české společnosti. Můžeme si všimnout, že právě nositelé přeshraničních kontaktů a vztahů se rekrutují z větší části z těchto sociálních skupin.

Z výzkumů vyplývá, že obyvatelé pohraničí s převahou hodnotí otevření hranic a přeshraniční spolupráci pozitivně. Nicméně velmi často se objevuje i kritická hodnocení upozorňující zejména na dopady přeshraničních styků na životní prostředí, růst cen v důsledku nákupní turistiky Němců, nárůst kriminality, prostituce, ilegální přechody hranic, ale jsou i obavy z konkurence v oblasti podnikání apod. Také na německé straně se objevují podobné kritické reakce, názory a zkušenosti. Jsou zde i oba-

[16] (Tamtéž s. 16)

vy z levné pracovní síly, negativní dopady konstatují němečtí obchodníci, protože mnoho Němců jezdí levněji nakupovat do Čech apod.¹⁷

V našem případě navíc do těchto procesů územního propojování a vytváření regionálních přeshraničních společenství vstupují výše zmíněné historické souvislosti v podobě aktivizace a zájmů části odsunutých Němců. Z těchto důvodů nelze na další procesy přeshraniční územní integrace nahlížet jen jako na bezkonfliktní proces. Ve výzkumech obyvatel pohraničí konstatujeme přítomnost jak pozitivních, tak negativních postojů k Němcům. Přitom nejde jen o generační záležitost. Zdá se, že ve hře jsou zájmy všech skupin obyvatel a možnosti důstojného přežití v pohraničních regionech. Je možné zřejmě tolerovat jejich snahy o zmíněnou „stigmatizaci území“ jako svého bývalého domova, uvítat podnikatelské aktivity, spolupracovat v oblasti historických studií, diskutovat, nelze však v zájmu přežití připustit jakékoli územní požadavky či revizi odsunu. Spolupráce v této oblasti tak má vždy dvě stránky vymezené vlastními zájmy.

Součástí diskusí o budoucnosti národních států, národů, národních zájmů je s nadějí vyslovována myšlenka o rozhodující roli *občanského principu* pro příští uspořádání vztahů mezi lidmi. Tento princip je stavěn proti zdůrazňování národního (respektive nacionalistického) principu sdružování a formování společenských vztahů. Občanská společnost obecně je zde opozicí vůči státu, státní moci jako vykonavateli a obhájci úzce národních a územně lokalizovaných zájmů. Zastánci občanského principu zdůrazňují, že člověk by se měl vždy nejdříve identifikovat jako občan, a teprve v dalším plánu jako příslušník nějakého státu. Univerzální občanský princip je ovšem do té míry ideálem, do jaké míry je schopen eliminovat reálné národní a skupinové zájmy. Zdůrazňuje princip rovnosti, stejných práv a odpovědnosti, nebere však dostatečně v úvahu právě již zmíněné reálné rozdíly v postavení jedinců skupin, národů ani jejich příčiny. Naplňování občanských práv je v praxi dáno pozicí člověka – občana, který žije ve vlastní reálné sociální skupině, ať je dána ekonomicky, nebo kulturně historicky. Jinými slovy princip občanství a občanské společnosti neřeší tyto nerovnosti mezi lidmi.

Současně je pravda, že občanské iniciativy včetně jejich přeshraničních forem jsou procesy spontánní reakce lidí (občanů–sousedů) na často byrokratické praktiky státních správních orgánů. Mají proto smysl pro změny a optimalizaci fungování politických vztahů a politického systému. Občanskou společností je třeba chápat především jako procesy vytváření struktur, které směřují k prosazování práva a zájmů skupin obyvatel legální cestou v podmínkách státní politické organizace. Tento dynamický aspekt není však vždy zmiňován a občanskou společností se, poněkud

[17] Výsledky výzkumu např. [M. Jeřábek, K. Kučera, B. Müller, J. Příkryl: Vnímání socioekonomického vývoje v česko-saském pohraničí – případová studie na lokální úrovni měst Kraslice-Klingenthal., in: Geografie, Sborník České geografické společnosti, 200/1.]

jednostranně, chápou již vytvořené struktury nevládních (nemocenských) organizací. V souvislosti s vytvářením přeshraničních společenství a překonávání vzájemného odcizení mezi Čechy a Němci hraje princip občanství významnou roli hlavně v rovině vytváření podmínek spolupráce a vyjednávání. Tvoří však zatím spíše morální normu, jež se do roviny skutečných vztahů mezi lidmi promítá dosti složitým způsobem. Souvisí to s faktem reálných i subjektivně pocíťovaných diferencí v postavení Čechů a Němců, tedy z faktické občanské nerovnosti. Češi a Němci jsou si rovni právě jen z hlediska tohoto občanského principu. Ve skutečnosti však jak z hlediska rozdílných ekonomických podmínek, tak z hlediska politických souvislostí (např. příslušnost Německa k EU) nemůže být občanská rovnost plně uplatňována a není takto ani lidmi subjektivně vnímána. V tom případě ovšem princip občanské společnosti nemůže zcela fungovat a nemůže být ani jediným východiskem řešení problémů přeshraniční spolupráce. O to větší význam v řešení vzájemných vztahů musí být ještě ponechán a položen do roviny politické, tedy do roviny řešení vztahů mezi státy, jako reprezentanty národních zájmů a ochránce občanských zájmů svých obyvatel.

Shrnutí

V současné době nevytváří obyvatelstvo žijící z obou stran česko-německé hranice zcela přirozené, tj. dostatečně celistvé a vyrovnané, „normální“¹⁸ společenství. Převažují náhodné nebo organizované, formální kontakty. Celkově jsou rozdíly mezi oběma národními společnostmi stále značné a jsou ještě posilovány a komplikovány globálními a integračními procesy včetně faktu příslušnosti Německa k EU. Na obou stranách hranice se v minulých desetiletích konstituovaly určité, do značné míry specifické, národní společnosti s vlastní organizací a správou s vlastními zákony, kulturou,

[18] Zde je patrně nezbytné formulovat pracovní alespoň některá kritéria pro stanovení „normálního přirozeného a vyrovnaného přeshraničního společenství.“

– Patří sem: především politické podmínky a politická vůle dobrého sousedství, včetně „historického vyrovnání“ a respektování „statu quo“. (Skutečnost je taková, že v této oblasti se vedle česko – německých mezistátních politických dohod o spolupráce objevují zneklidňující aktivity a požadavky vysídlených Němců.)

– Pro přeshraniční společenství je důležité, jak průchodná je státní hranice, umožňující bezproblémové kontakty institucí a osob. (Avšak hranice zde stále funguje převážně jako bariéra s kontrovanými přechody. Je rovněž otázka, zda současných 30 hraničních přechodů je dostatečných, v průměru je vzdálenost přechodů kolem 30 kilometrů.)

– Přirozené pohraniční společenství vyžaduje dostatečnou kvantitu a intenzitu každodenních občanských kontaktů (Ale podle našich empirických zjištění za nositele přeshraničních vztahů můžeme označit na české straně nanejvýš 5 % obyvatelstva pohraničí, z německé strany bude tento podíl ještě nižší.)

včetně specifických rysů způsobu života, hodnotové orientace a způsobu myšlení apod. Procesy sblížování těchto kultur jsou sice intenzivní a postupně vyústí i ve vytvoření „normálního“ přeshraničního společenství, nicméně v některých oblastech se rozdíly zatím spíše prohlubují.

Změny, které přineslo otevření hranic pro obyvatelstvo žijící v česko-německém pohraničí, jsou přesto s převahou, zvláště z pohledu dalšího vývoje, pozitivní. Znamenají přínos pro rozvoj území při řešení různých lokálních ekologických i ekonomických problémů a přinášejí vzájemné obohacení i v oblasti kultury a mezilidských vztahů. Jsou důležitým faktorem integrace české společnosti do Evropské unie.

Literatura

- Dokoupil, J. 2000: Teoretické přístupy k problematice pohraničí s aplikací v česko-bavorském pohraničí. In: *Geografie*, Sborník České geografické společnosti, 2000/1, ročník 105, Praha
- Gellner, A. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha: Hříbal.
- Hampl, M. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: Hledání integrálního řádu*. Praha: Universita Karlova.
- Horáková, M. 1993: Krátkodobá pracovní migrace z České republiky do Spolkové republiky Německo na příkladu tzv. sezónních pracovníků. Materiál VÚPSV, Praha
- Houžvička, V. 1996: *Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí*. WP96/4, Praha: Sociologický ústav.
- Hroch, M. 1996: *V národním zájmu*, Praha: Filozofická fakulta UK.
- Jeřábek, M. a kol. 2000: Reflexe regionálního rozvoje pohraničí České republiky, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Jeřábek, M., Kučera, K., Müller, B., Příkryl, J. 2000: Vnímání socioekonomického vývoje v česko-saském pohraničí – případová studie na lokální úrovni měst Kraslice-Klingenthal. In: *Geografie*, Sborník České geografické společnosti, 2000/1.
- Nedomová, A., Kostecký, T. 1996: Národní identita, Working Papers 96/9, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kastner, Q. 1997: Národnostní aspekt osidlovacích procesů v pohraničí českých zemí od května 1945 (na příkladu Ústěcka), *Slezský sborník* 1997/ 1–2, Opava.
- Stassoldo, R.- G. Delli Zotti 1982: *Cooperation and Conflict in Border Areas*. Milano: Franco Angeli Editore.
- Zich, F., a kol 2000. Vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Zich, F. 1999. Nositelé přeshraniční spolupráce (Výsledky sociologické sondy uskutečněné na českých a německých školách v rámci euroregionu Egrensis). Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Zich, F. 1999: Nositelé vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici, edice Pracovní texty. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Zich, F. 1998: „Germany and the Germans in the Attitudes of People Living on the Czech – German Border“, *Czech Sociological Review*, VI, (1998:241–259)

O autorovi

Prof. Ing. František Zich, DrSc. je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, pracoviště Ústí nad Labem. Od roku 1990 pracuje v oblasti regionální vědy a výzkumu pohraničních oblastí. V letech 1993–1995 byl řešitelem grantového projektu GA ČR: „České pohraničí v procesech evropské integrace“ a v letech 1998–2000 projektu „Nositelé vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici“. V současné době je řešitel mezinárodního projektu: „Biografická identita obyvatel euroregionu Nisa“ (1999–2002).

Sociologický ústav Akademie věd České republiky – historie a současnost

Historie

Sociologický ústav Akademie věd České republiky vznikl v roce 1990. Vzniku Sociologického ústavu předcházela instituce se stejným názvem existující v letech 1965–1970. Předmětem činnosti Sociologického ústavu je sociologický výzkum zaměřený na poznání současné společnosti moderními analytickými metodami kvantitativními i kvalitativními.

Sociologický ústav realizuje jak jednorázová, tak opakovaná empirická šetření, komparativní výzkumy, výzkumy veřejného mínění, případové studie a sondy. Svou vědeckou orientací přispívá k rozvíjení sociologické teorie a metodologie. Ústav ve své činnosti využívá též poznatků, konceptů a metod příbuzných vědních oborů, jako jsou ekonomie, politická věda, demografie, sociální geografie či genderová studia. Některé řešené projekty, jako např. International Social Survey Programme (ISSP), jsou součástí mezinárodních srovnávacích výzkumných programů. Jednotlivá oddělení ústavu tak pracují nejen na národních projektech, ale jsou zapojeny i v zahraničních vědeckých programech.

Sociologický ústav sídlí v Praze. Od roku 1993 má detašované pracoviště také v Ústí nad Labem. Nedílnou součástí ústavu je Knihovna Sociologického ústavu. Od roku 1998 funguje v rámci ústavu Sociologický datový archiv. Od počátku roku 2001 je součástí ústavu Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVVM), které vzniklo při členění bývalého Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM).

Sociologický ústav je členem zahraničních asociací International Political Science Association (IPSA), European Consortium for Political Research (ECPR), European Consortium for Social Research (ECSR). Ústav se také podílí na výměně informací mezi institucemi a pořádá významná vědecká setkání s mezinárodní účastí.

Ředitelkou ústavu je PhDr. Marie Čermáková, zástupkyní ředitelky PhDr. Zdenka Mansfeldová, CSc., vědeckou tajemnicí ústavu je Mgr. Klára Plecítá-Vlachová. Základním vědeckým a odborným orgánem ústavu je vědecká rada, jejímž předsedou je Doc. PhDr. Lubomír Brokl, místopředsedou je Milan Tuček, CSc.

Současný výzkumný program

Projekty řešené v rámci Sociologického ústavu se v prvních letech zaměřily především na výzkum vývoje a proměn české společnosti po roce 1989, zejména na politickou, ekonomickou a sociální transformaci české společnosti. V současné době jsou sociální jevy a sledovaná témata zkoumány v širších souvislostech, akcentovány jsou rovněž evropský integrační proces a dopady globalizace. Sociální změny probíhající v české společnosti jsou sledovány zejména v těchto vědeckých zaměřeních či disciplínách:

- ekonomická sociologie
- gender a sociologie
- lokální společenství a regionální problematika
- sociologie politiky
- hodnotové orientace ve společnosti
- společenská problematika českého pohraničí
- transformace sociální struktury a modernizace
- změny sociální stratifikace
- výzkum veřejného mínění

Sociologický ústav AV ČR se kromě těchto základních témat věnuje také řešení návazných aplikovaných projektů. Výsledky prováděných výzkumů jsou zveřejňovány ve vědeckých publikacích a v odborných časopisech v České republice i v zahraničí. Dílčí i konečné výsledky jsou prezentovány na seminářích, národních i mezinárodních konferencích. Jsou k dispozici orgánům státní správy, vzdělávacím institucím, vědecké obci, pedagogům a studentům, kteří s nimi mohou pracovat stejně jako s empirickými daty, která byla získána v rámci sociologických výzkumů a jsou ukládána v Sociologickém datovém archivu.

Organizace

Sociologický ústav AV ČR je od roku 2002 organizačně členěn na následující výzkumná oddělení.

Sociologie politiky

Vedoucím oddělení je Doc. PhDr. Lubomír Brokl, dále zde pracují PhDr. Zdenka Mansfeldová, CSc., Bc. Petra Rakušanová, Bc. Lukáš Linek a Mgr. Petra Šalamounová.

Oddělení politické sociologie se zabývá systematickým studiem základních procesů demokratického politického systému v desetiletí obnovení demokracie. Hlavními tématy výzkumu jsou vznik a stabilizace systému politických stran, působení nepolitické reprezentace zájmů v oblasti práce a kapitálu, fungování parlamentu, vznik, vývoj a zrání občanské společnosti.

Oddělení v současné době pracuje na projektech „*Poslanci a senátoři Parlamentu ČR v jeho třetím funkčním období*“; „*Informační a dokumentační středisko o parlamentech střední Evropy*“; „*Vztah státu, občanské společnosti a jednotlivce*“ a „*ESF Network: Citizens in Transformation*“.

Výběr z dokončených projektů:

„*The Formation of the Party System and the Consolidation of Democracy in East and Central Europe*“ (1992–1995), „*Institucionalizace zájmů v české společnosti: vznik české občanské společnosti*“ (1995–1997), „*Social Partnership as a Form of Institutional Mediation of Interests in Czech and Slovak Society*“ (1996–1998), „*Postoj české veřejnosti ke vstupu do euroatlantických struktur*“ (1997–1998), „*Politická orientace československé populace v roce 1968*“ (1999) aj.

Z publikací je třeba uvést knihu L. Brokla a kol. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky* (Praha: Sociologické nakladatelství 1997) a Kitschelt H., Mansfeldová Z., Markowski R. and Tóka G. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Co-operation*. (Cambridge: University Press 1999).

Ekonomická sociologie

Vedoucím oddělení je Doc. Ing. Jiří Večerník, CSc. Dalšími členy jsou Ing. Mgr. Martin Lux, Mgr. Zdeněk Nešpor, Ing. Petr Sunega a Petra Štěpánková M.A.

Oddělení ekonomické sociologie rozvíjí svoji činnost v široké oblasti mezi ekonomii a sociologií od teoretických otázek až po empirický výzkum, konkrétně v oblasti trhu práce, mzdové a příjmové diferenciaci, ekonomických nerovností a sociální politiky. V letech 1990–1998 prováděl pravidelně výzkumy „*Ekonomická očekávání a postoje*“ zaměřené na objektivní podmínky domácností a jejich reflexi v období transformace. Výzkum má významný komparativní rozměr, který je založen mj. na spolupráci s „*Luxembourg Income Study*“, a také rozměr politicko-institucionální, který se opírá o kontakty se Světovou bankou, ILO, UNU/WIDER, UNICEF a dalšími mezinárodními institucemi. Řada projektů byla rovněž realizována ve spolupráci s Institute for Human Sciences ve Vídni v rámci programu „*Social Costs of Economic Transformation*“.

Oddělení vykazuje rozsáhlou publikační aktivitu v domácích i zahraničních odborných časopisech. Řada výsledků byla rovněž shrnuta v knize Jiří Večerník *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* (Aldershot,

Avebury 1996), česky *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti* (Nakladatelství Lidové noviny 1998). Tým významně spolupracoval na projektu Sociální trendy, který vyústil do „sociální zprávy“ publikované nejprve česky pod názvem *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998* (Academia 1998) a poté anglicky pod názvem *Ten Years of Rebuilding Capitalism. Czech Society after 1989* (Academia 1999). Součástí oddělení je tým socioekonomie bydlení, který byl založen v roce 2000 v rámci řešení grantového projektu GA AV ČR, zaměřeného na sociální aspekty bydlení. Postupně se však jeho činnost rozšířila i o účast na dalších národních i mezinárodních projektech výzkumu bydlení. Vedoucím týmu je Ing. Mgr. Martin Lux. Aktivita týmu se soustřeďuje na analýzu postojů k bydlení české populace, deskripci evropských systémů sociálního bydlení a příspěvků na bydlení s následnou aplikací efektivních nástrojů bytové politiky v českém prostředí. Členové se pravidelně účastní mezinárodních konferencí *European Network for Housing Research*. V roce 2000 zorganizovali mezinárodní seminář *Social Housing in Europe 2000*, publikují v odborných časopisech u nás (*Sociologický časopis*) i v zahraničí (*European Journal of Housing Policy*).

Sociální stratifikace

Vedoucím oddělení je Doc. PhDr. Petr Matějů, Ph. D. Dále jsou členy Mgr. Martin Kreidl, Natalie Simonová a Mgr. Anna Čermáková.

Oddělení sociální stratifikace se zaměřuje na výzkum sociálních nerovností a proměn sociální stratifikace v komparativní perspektivě. V centru zájmu je zejména sociální, vzdělanostní mobilita a nerovnosti v přístupu ke vzdělání, subjektivní stránky sociální stratifikace, vnímání sociálních nerovností a vývoj představ o sociální spravedlnosti. Předmětem badatelského zájmu jsou i témata s přesahem do politické sociologie – formování politických názorů, postojů a hodnot svázaných se sociální stratifikací, proměny volebního chování sociálních skupin a tříd. Kromě výzkumů úzce spjatých s těmito tématy oddělení od roku 1992 připravuje každoroční výzkumy z cyklu ISSP (International Social Survey Programme). Ve spolupráci s oddělením Ekonomická sociologie se oddělení Sociální stratifikace podílel na publikacích *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998* (Academia 1998) a *Ten Years of Rebuilding Capitalism. Czech Society after 1989* (Academia 1999). Samostatná práce oddělení je shrnuta v monografii Petra Matějů a Kláry Vlachové *Nerovnost, spravedlnost, politika* (2000). V současné době oddělení připravuje rozsáhlý projekt longitudinálního výzkumu zdrojů vzdělanostních nerovností navazující na výzkumný projekt OECD PISA.

Výběr z dokončených projektů:

„Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“, „Sociální spravedlnost 1991 a 1995“, „Sociální trendy“ (1996–1998), „Mezinárodní program sociálního výzkumu“ (1992–2001).

Transformace sociální struktury

Vedoucím oddělení je Milan Tuček, CSc., dále zde pracují Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., RNDr. Lumír Gatnar, Doc. Miloš Havelka, prom. fil., CSc., Mgr. Pavlína Štastnová, Mgr. Jiří Černý a Mgr. Markéta Sedláčková.

Oddělení se zaměřuje na zkoumání základních vývojových tendencí kulturních a sociálních změn společnosti v průběhu desetiletého trvání společenské transformace a vymezení charakteristik a strategií aktérů těchto změn. V současné době pracuje na těchto projektech: *Role ekonomických a politických elit v transformaci české společnosti* (RNDr. Lumír Gatnar), *Vytváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989* (Milan Tuček, CSc. a Doc. Miloš Havelka, prom. fil., CSc.).

Dokončené projekty:

„*Strategie a aktéři sociální transformace a modernizace v ČR a SR*“ (1995–1997), „*Stratifikace, gender, rodina – výzkum současných strategií a vzorců chování české rodiny*“ (1995–1997), „*The Business Elite of East-Central Europe: Their Background, Motivation and Outlook*“ (1996–1998), *The New Elites in Central and Eastern Europe*, Open Society Fund (1998), edice české a slovenské části knihy „*Actors of System Change, and modernization: Comparison of France Poland, The Czech and Slovak Republics*“ (1999) a „*Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice*“ (1998–2000).

Regionální a lokální problémy

Vedoucím oddělení je RNDr. Tomáš Kostecký, CSc., členy jsou JUDr. Michal Illner, PhDr. Zdenka Vajdová, Mgr. Daniel Čermák a Mgr. Jana Stachová.

Oddělení se zabývá lokálními a regionálními souvislostmi vývoje ve společnosti. Jedním z hlavních cílů jeho výzkumných aktivit je zjištění souvislosti mezi teritoriálně specifickými faktory – lokálními a regionálními – a formováním hodnot, postojů a politických orientací. V současné době se oddělení podílí na řešení několika výzkumných projektů. PhDr. Zdenka Vajdová je vedoucí aktuálně řešeného projektu *Vliv teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů – analýza, metodologie, teorie*. Cílem projektu je zjistit, zda a v jaké míře jsou politické orientace jedince ovlivněny konkrétní politickou, sociální a ekonomickou situací v regionu (lokalitě), kde žije. JUDr. Michal Illner je spoluřešitelem projektu společného s Přírodovědeckou fakultou UK *Regionální rozvoj a politika v kontextu evropské integrace*, v jehož rámci je v oddělení zkoumána problematika formování lokálních a regionálních elit jako aktérů regionálního vývoje a regionální politiky.

Mezi dokončené patří například projekt *Sociální síť v lokálním politickém systému: české město v polovině 90. let* (1997–1999), který se zabýval analýzou sociálních sítí v lokalitě a jejich uplatněním v lokální politice, zejména při rekrutaci politických elit. Tým se rovněž účastnil mezinárodního srovnávacího projektu *Local Democracy*

and Innovation II: Mapping Institutional Performance (1996–1999) zaměřeného na popis fungování institucí lokální demokracie. Cílem dalšího z řady dokončených projektů *Trh s bydlením, jeho regionální diferenciací a sociální souvislosti* (1996–1998) bylo postihnout regionální rozdíly na trhu s bydlením.

Gender a sociologie

Vedoucí oddělení je PhDr. Marie Čermáková, kterou zastupuje Mgr. Alena Křížková. V týmu dále pracují PhDr. Hana Maříková, Mgr. Hana Hašková, Mgr. Marcela Linková, Mgr. Radka Radimská a Eva Nechvátalová.

Tým Gender a sociologie byl založen v roce 1990 a v průběhu 90. let zde byl teoreticky i empiricky rozvíjen koncept genderově orientované sociologie s přesahy k feministické sociologii. Hlavními tématy výzkumu v současné době jsou ženy na trhu práce, ženy ve vědě, genderové role v rodině, harmonizace práce a rodiny, ženy v managementu a podnikání, muž v rodině, rovné příležitosti, mateřství a porodnictví, násilí na ženách, vytváření genderových identit a transgenderismus.

Oddělení propojuje výsledky získané z vlastních výzkumů s teoretickým studiem dané problematiky, svým tematickým zaměřením se podílí na rozvoji a realizaci konceptu rovných příležitostí mužů a žen v ČR a zkoumá ho z hlediska budoucího vstupu České republiky do Evropské unie. Dalšími aktivitami jsou vysokoškolská výuka sociologie genderu, přednášková činnost, spolupráce na rozvoji multidisciplinárního vědeckého oboru – gender studies a budování feministické sociologické metodologie.

Tým se po celou dobu své činnosti podílí na mezinárodních komparativních projektech (1994–1995 *Family – Friendly Policies and Women’s Employment in Czech Republic and Slovakia: Continuity or Change* (IREX), *Family Modul 1994* (ISSP) a komparativních studiích (*Work-Family Country Studies – Czech Republic* (ILO) z oblasti sociální politiky, rovných příležitostí i postavení žen ve společnosti obecně. Od roku 2000 oddělení vydává Čtvrtletník „Gender – rovné příležitosti – výzkum“. V roce 2001 založilo jako jeden ze svých projektů „Národní kontaktní centrum – Ženy a věda“ v rámci programu EUPRO MŠMT ČR. V současné době řeší oddělení tyto projekty: „*Ženy v české vědě – pozice ženy ve strukturách AV ČR v letech 1953–2000*“, „*Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie*“ a „*Work-Family Country Studies – Czech Republic*“.

Výběr z dokončených projektů:

„*Ženy v sociální struktuře*“, „*ISSP 1994 – Rodina a gender role*“, „*Family – Friendly policies and Women’s Employment in Czech Republic and Slovakia: Continuity or Change*“, „*Muži a ženy na trhu práce*“, „*Pozice žen s vysokoškolským vzděláním v české společnosti*“, „*Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*“.

Hodnotové orientace ve společnosti

Vedoucí oddělení je Mgr. Klára Plecítá-Vlachová, dále jsou členy RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Doc. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., Mgr. Dana Hamplová a Mgr. Simona Pikálková.

Hlavním cílem výzkumného oddělení je *systematický výzkum hodnot a postojů, jejich kontinuity a změny, a vztahu k lidskému chování*. Výzkumný záměr oddělení je postaven na předpokladu, že hluboce zakořeněné lidské hodnoty a postoje pomáhají vést, posuzovat, vysvětlovat a snad i „predikovat“ lidské chování. Hodnoty a postoje stojí za sociálními, politickými a ekonomickými změnami ve společnostech a ty zpětně působí na změny hodnot a postojů. V centru výzkumného zájmu oddělení je česká společnost, avšak preferován je výzkum s možností mezinárodního srovnání. Velkým úkolem oddělení je zajištění pravidelného provádění hodnotového výzkumu „European Social Survey“ v České republice. Tematicky se oddělení zaměřuje zejména na výzkum kontinuity a změny obecných hodnotových orientací (politických, náboženských, morálních, rodinných, ...) a kulturních a národních hodnotových orientací (národní identity, kulturní identity a jiných hodnotově založených skupinových identit, ...). Oddělení vzniklo v letošním roce. Pracovníci se podíleli na projektech týmu Demografické chování obyvatelstva a týmu Sociální stratifikace.

V současné době řeší oddělení tyto projekty:

ISSP 2002 a 2003 – rodina a národ v komparativní perspektivě (2002–2004), Democratic Values (2001–2003), Evropský sociální výzkum (ESS) (2001–2003), Změny plodnosti a rodinného chování v souvislosti se současnou sociální transformací ČR (2001–2003).

Výběr z dokončených projektů:

„Mezinárodní program sociálního výzkumu (ISSP 1998 Náboženství, ISSP 2000 Životní prostředí, ISSP 2001 Sociální sítě)“, „Demografické chování obyvatelstva ČR během přeměny společnosti po roce 1989“, „Rodinné a reprodukční chování mladé generace v 90. letech“, „Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století“.

České pohraničí

Vedoucím oddělení je PhDr. Václav Houžvička a členy jsou RNDr. Milan Jeřábek, Prof. Ing. František Zich, DrSc., Mgr. Ondřej Roubal a Helena Gimenezová.

Oddělení působí na detašovaném pracovišti ústavu v Ústí nad Labem a tematicky se zaměřuje na výzkum společenské problematiky v pohraničních regionech (sociální změna, česko-německé vztahy). Cílem jeho zkoumání je zhodnocení současného stavu a možného vývoje přeshraniční spolupráce mezi ČR a SRN. Tým dlouhodobě zkoumá proces sociální změny na území, kde proběhla v poválečném období výměna velké části obyvatelstva. Na základě zkušeností konkrétních obcí a dalších empirických údajů

jsou analyzovány formy přeshraniční spolupráce, možnosti jejich dalšího využití a hledány nové formy. Výzkum interních faktorů zahraniční politiky ČR systematicky a dlouhodobě sleduje specifické postoje obyvatel pohraničí k Německu (včetně historické dimenze vzájemných vztahů) a jeho roli v procesu přibližování České republiky k euroatlantickým strukturám, především k Evropské unii.

V letech 1996–2001 tým řešil tyto grantové projekty: „*Postavení pohraničí v regionálním rozvoji České republiky se zřetelem k zapojení ČR do evropských struktur*“ (M. Jeřábek), „*Proměna vztahu suverenity a identity v procesu evropské integrace – určující faktor nové role česko-německého pohraničí*“ (V. Houžvička), „*Biografická identita obyvatel euroregionu Nisa/Neisse*“ (F. Zich), „*Reflexe sudetoněmecké otázky a postoje obyvatelstva českého pohraničí k Německu*“ (V. Houžvička), „*Nositelé vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici*“ (F. Zich), „*Česko-saské pohraniční regiony jako propojující prostor*“ (M. Jeřábek).

Výběr publikací členů oddělení: *Vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici*, 2000 (autorský příspěvek všech členů týmu). Houžvička, V. Nachbarschaft (Interkulturelle Beziehungen zwischen Deutschen, Polen und Tschechen.) Waxmann 2001. Houžvička, V. 2000. *Postoje obyvatel České republiky k Německu*. Jeřábek, M. 2000. *Pohraničí v regionálním rozvoji a jeho výzkum*. Jeřábek, M. 1999. *Interkommunale Zusammenarbeit im böhmisch-sächsischen Grenzraum*. Kastner, Q. 1999. *Osídlování českého pohraničí od května 1945*. Kastner, Q. 1998. *Volnější Češi na Litoměřicku*.

Veřejné mínění jako společenský jev

Vedoucí oddělení je PhDr. Eliška Rendlová, CSc. Dále zde pracují Bc. František Kalvas, Mgr. Tomáš Lebeda a RSDr. Ján Mišovič, CSc.

Oddělení vzniklo 1. srpna 2001 jako badatelská část výzkumu veřejného mínění, který se v Sociologickém ústavu provádí od počátku roku 2001. Zaměřuje se na obecné otázky tvorby veřejného mínění v transformující se společnosti, na specifiku české transformace v kontextu střední a východní Evropy, na vzájemný vztah mediální politiky, veřejného mínění a volebního chování občanů.

V současné době oddělení řeší projekt v rámci Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR „*Veřejné mínění v evropských souvislostech – informační a dokumentační středisko* (2002–2005).

Centrum pro výzkum veřejného mínění

Vedoucí centra je Ing. Adéla Seidlová, tým dále tvoří Mgr. Alice Glasová, PhDr. Miluše Rezková, Ing. Jan Červenka, Mgr. Daniel Kunštát, Mgr. Jiří Vinopal, Alena Petrášková a Bc. Gabriela Šamanová.

Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVVM) provádí šetření názorů veřejnosti týkající se politických, ekonomických a obecných společenských témat. CVVM pro-

vádí pravidelné výzkumy veřejného mínění formou omnibusových šetření (rozhovor s respondenty na větší počet obecných i aktuálních témat veřejného života). Do těchto výzkumů také zařazuje jiná aktuální společenská témata. Výsledky šetření jsou pravidelně publikovány formou tiskových zpráv, které jsou poskytovány veřejnosti. Ve svých omnibusových šetřeních se CVVM pravidelně věnuje těmto otázkám: volby, politické strany, politické instituce, hodnocení politické situace, mezinárodní vztahy, demokracie, občanská společnost, zdraví, volný čas, negativní jevy ve společnosti, bezpečnost, vztahy a životní postoje, ekologie, média, práce, příjmy, životní úroveň, ekonomický vývoj, hospodářská politika a sociální politika. CVVM provádí také terénní šetření a průzkumy dle potřeby Sociologického ústavu AV ČR a provádí také šetření pro externí instituce či subjekty (s výjimkou politických či politicky angažovaných subjektů).

Jak CVVM, tak badatelské oddělení Veřejné mínění jako společenský jev jsou zapojeny v *Central European Opinion Research Group* (CEORG) a jsou členy *World Association for Public Opinion Research* (WAPOR).

Sociologický datový archiv

Vedoucím oddělení je Mgr. Jindřich Krejčí. Dále zde pracují Bc. Yana Leontiyeva a Jiří Lach.

Sociologický datový archiv (SDA) shromažďuje a zpracovává sociologická data v elektronické podobě. Své služby poskytuje odborné i laické veřejnosti a archivovaná data jsou k dispozici pro výzkumnou a výukovou činnost. Aktuální informace o probíhajících výzkumech a archivovaných datech jsou zveřejňovány v bulletinu SDA INFO. Členové archivu spolupracují s FSV UK na kursu Archivy sociologických dat.

Archiv je od roku 2001 členem CESSDA (Council of European Social Sciences Data Archives), účastní se řešení mezinárodních výzkumných projektů ISSP a ESS. Od roku 2002 pracuje na dvouletém projektu „*Kvalita výzkumů volebních preferencí*“. Dokončeným projektem je „*Dobudování archivu sociologických dat*“, během kterého proběhlo rozšíření datových služeb.

Tiskové a ediční oddělení

Vedoucí oddělení je Mgr. Jitka Stehlíková. Dále zde pracují Mgr. Olga Vodáková a Petra Řežábková. Šéfredaktoři: Mgr. Marek Skovajsa, Doc. Ing. Jiří Večerník, CSc.

Oddělení slouží vydavatelským záměrům ústavu, zajišťuje public relations a prezentaci činnosti ústavu. Oddělení se stará o kontakt s médii, organizování tiskových konferencí, kulatých stolů, dnů otevřených dveří, vydávání tiskových zpráv, sjednávání kontaktů s novináři a archivaci tiskových materiálů. Hlavní náplní činnosti oddělení je však vydavatelská a ediční práce, která zahrnuje vydávání periodik *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, *Data&Fakta*, *Sociologické texty – Sociological Papers*, *Historická demografie* a rovněž vydávání ústavních publikací.

- **Sociologický časopis/Czech Sociological Review, ISSN 0038–0288**, vydávaný Sociologickým ústavem AV ČR, je jediným akademickým sociologickým časopisem vydávaným v České republice, který je impaktován ISI, a je tak citován v Current Contents/Social&Behavioral Sciences, v počítačové databázi Social Sci-Search a v aktuálních oznámeních Research Alert. Tento časopis je vědeckým periodikem s více jak třicetiletou historií. Obsahově pojímá celou šíři sociologické problematiky a jejích teoretických konceptů, metodologií a mezioborových vazeb. Kromě teoretických disciplín souvisejících s moderní společností, s rozvojem oboru a jeho dějinami, přináší výsledky empirických výzkumů českých akademických a univerzitních sociologických pracovišť, esejistické a studentské práce a recenze české i zahraniční literatury. Autorské zázemí tvoří jak čeští sociologové, tak i řada zahraničních spolupracovníků předních jmen. Všechny články jsou anonymně recenzovány význačnými českými i zahraničními odborníky. Do roku 2001 vycházely Sociologický časopis a Czech Sociological Review odděleně. Časopis vychází každé dva měsíce, a to čtyři čísla v češtině s anglickými abstrakty a shrnutími, dvě čísla jsou vydávána anglicky. K tomu účelu pracují při redakci dvě redakční rady. Šéfredaktorem českého vydání je Mgr. Marek Skovajsa. Šéfredaktorem anglického vydání je Doc. Ing. Jiří Večerník, CSc. Výkonnou redaktorkou je Mgr. Jitka Stehlíková.
- **Historická demografie** je sborník v oboru historické demografie a sociologie. Jednotlivé příspěvky jsou věnovány historikodemografickým a historikosociologickým tématům, otázkám populace, zprávám o literatuře historické demografie, informacím o seminářích a konferencích uskutečňovaných na oborová témata. Pozornost je přednostně zaměřena na daná témata v kontextu české společnosti a na původní práce o populačním vývoji českých zemí. Sborník vychází jednou ročně od roku 1976 a je určen odborným i laickým zájemcům o populační vývoj českých zemí. Články jsou v českém jazyce, i když některé svazky byly vydány také v angličtině, francouzštině nebo němčině. Výkonnou redaktorkou je RNDr. Ludmila Fialová, CSc.
- **Sociologické texty – Sociological Papers** (do roku 1999 Pracovní texty – Working Papers) jsou ústavní edicí, kterou vydává Sociologický ústav AV ČR již od roku 1989. Jedná se o studie zaměřené na výsledky projektů řešených výzkumnými odděleními nebo jednotlivými pracovníky ústavu. Od vzniku edice vyšlo více než 110 odborných studií, z toho téměř 40 anglicky. Od roku 1997 je každá studie opatřena anglickým a německým abstraktem a summary. Seznam všech dosud vydaných prací (včetně abstraktů a summary) je možné najít na [www. soc. cas. cz](http://www.soc.cas.cz) pod odkazem na Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu, které zajišťuje vydávání, redakci a prodej. Redakční radu tvoří Bc. Petra Rakušanová (předsedky-

ně), PhDr. Zdenka Mansfeldová CSc. a Mgr. Klára Vlachová-Plecitá. Výkonnou redaktorkou je Mgr. Olga Vodáková.

- Na webových stránkách Sociologického ústavu vychází bulletin **Data & Fakta**, který shrnuje aktuální informace a poznatky z výzkumů uskutečňovaných Sociologickým ústavem. Je určen především pro decizní sféru, sdělovací prostředky a širší veřejnost.
- **Gender – rovné příležitosti – výzkum** je bulletin věnovaný výzkumu a aktuálním otázkám o postavení žen v české společnosti. Vychází čtvrtletně a vydává jej oddělení Gender a sociologie. Tento čtvrtletník je součástí projektu „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie“ (reg. č. S7028002). Toto periodikum má od roku 2001 elektronickou mutaci „Genderonline“ a slouží především ke zveřejňování aktuálních informací o výsledcích projektu a upozorňuje na zajímavé stránky a možnosti genderových témat.
- Sociologický datový archiv vydává čtvrtletník **SDA INFO**, přinášející přehled o službách archivu, o archivovaných datech a projektech, z nichž jsou data získávána. Jsou zde uváděny i další eventuální zdroje sociologických dat, která jsou v bulletinu statisticky zpracována. Vedoucím redaktorem je Mgr. Jindřich Krejčí.
- **České veřejné mínění v evropských souvislostech.** Bulletin týmu Veřejné mínění jako sociální jev přináší informace o postojích české veřejnosti k přijetí do Evropské unie a srovnání naší společenské situace v evropském a mezinárodním kontextu. Je založen na mezinárodních komparativních datech skupiny CEORG a na výzkumech prováděných v CVVM a SoÚ. Je součástí projektu „České veřejné mínění v evropských souvislostech – informační a dokumentační středisko“ řešeného v rámci Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR (reg. č. S7028205). Jeho řešitelem je oddělení Veřejné mínění jako společenský jev. Na projektu se též podílejí pracovníci CVVM. Bulletin vychází čtyřikrát ročně v české a anglické verzi a na webových stránkách. Je distribuován zdarma.

Samostatnou součástí Filozofické a sociologické knihovny Filozofického ústavu Akademie věd tvoří Sociologická knihovna, která má ve svých fondech obsaženy téměř všechny tituly české i slovenské oborové literatury a zahrnuje i významná díla světových sociologů. Katalogy knihovny jsou dostupné na elektronické adrese <http://www.soc.cas.cz/katalog>, kde je možné prohlížet jmenný katalog od r. 1955.

V rámci knihovny je možné využít i bibliograficko-informační a reprografické služby, a také internet a Ultranet.

Abstracts

Contemporary Czech Society

PAVEL MACHONIN

Changes in Social Inequalities in the Post-Socialist Central European Type of Transformation and Their Possible Theoretical Implications

Abstract

Despite the collapse of the bi-polar world, the division of societies into socio-economic formations, or social orders, of pre-capitalist, capitalist, and state socialist, still occurs with considerable frequency within the social sciences. The sharp division of systems categorised as one of these types forms the basis for the theory of the 'transition from socialism to (democratic) capitalism'. With reference to research studies on Czechoslovak society during the reform years of the 1960s, and to the course of the transformation in the Czech Republic and other post-socialist countries of the Central European type, the author of this paper reaches the conclusion that over the course of the processes of reform, and then especially the processes of transformation, the systems of social inequalities are going through the process of becoming hybrid. In Czech society today, inherited egalitarian relationships and new class relationships, and even emerging meritocratic relationships oriented more towards a post-capitalist type of knowledge-based and information society, are asserting themselves. There is no basis for assuming the clear subsumption of these societies into the above-mentioned types of social systems. However, it would be appropriate to consider identification according to Weberian 'ideal types', which allow for the interpenetration of various types of relationships while the eventual dominance of one of them is to be proven in further research. On the basis of literature dealing with recent development in societies classified as the capitalist or pre-capitalist type, it is possible to claim that the phenomenon under investigation has an even broader application. The increase in 'hybridisation' is connected with globalisation, 'informisation', and with the increase in the occurrence of social transformations of various types in today's world.

With each research that is completed, a sociologist has the tendency to not only interpret the research data in relation to the object being described, but to some de-

gree or another to also make generalisations. One danger may be found in premature generalisations for which there is not enough empirical material and, usually at the outset, not even enough theoretical knowledge, in which case there is a strong risk of making premature evaluations based on a fragment of the empirical information that has been gathered, and according to pre-established beliefs and ideologies. If, however, the sociologist gradually gathers a large amount of quantitative and qualitative research, observation and experience, it would conversely be a sin not to attempt to formulate a broader generalisation on the basis of historical comparisons with results of research based on the same object of study in transformation, or a comparison of various, to a greater or lesser degree, related objects of study. The essential study of theoretical literature forces the sociologist to ask questions about the degree of agreement between one's own hypotheses and various other versions of general theories, and to attempt in at least some partial way to contribute to the greater structure of sociological theory. This effort is most striking when information reflecting the processes of deeper qualitative changes is available, and differs in some substantial way from similar processes occurring in other historical periods or in objects of study that differ notably from the ones being described.

The author of this paper finds himself in this type of situation, after forty years of studying the transformations of social inequalities in certain types of societies and other related phenomena, and for this reason the author submits here his thoughts in his native tongue for the first time to the Czech and Slovak academic public, with the request that they react both by commenting on the areas they agree with and especially by expressing their critical views, to which it will then be possible to respond by establishing a more precise view of the information that has been acquired.

JAN ČERVENKA

Modernisation and the Priorities of the General Public

Abstract

One significant factor involved in the process of modernisation is the general public and their attitudes, which together contribute to the formation of public opinion. In this respect, a particularly important point is the hierarchy of priorities and the position of individual aspects of the modernisation process within it, aspects such as education, science and research, and the modernisation and rationalisation of the economy, which co-determine the dynamics of the entire process, and which either compete in other areas in which the public is interested, given the limited financial resources, or are connected with some secondary negative consequences. Using em-

irical data drawn for the most part from research in the project of the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic entitled 'Ten Years of Societal Transformation in the Czech and Slovak Republics', this paper attempts to trace the priorities of public opinion and identify potential buttresses of key aspects in the process of modernisation within Czech society.

JIŘÍ VEČERNÍK¹

Social Problems and Social Structure: Latent Conflicts and Traps in the Czech Republic after 1989

Abstract

In this paper, standard economic and complementary socio-economic approaches are compared, the first of which surveys social problems from the outside as the price of transition, and the second of which looks at social problems from the inside as a part of social change. Both approaches are used here for an analysis of four types of controversy. The first controversy concerns the PAYG pension system, which produces direct inter-generational dependence and qualifies pensioners as a socially needy population. In economic terms this can lead to a fiscal crisis in the state, but from the socio-economic view, a socio-political redistributive trap is produced in the sense of political support for further redistribution. The second controversy concerns the reversed difference between low wages and the subsistence minimum, which in economic terms creates a poverty trap and pushes wages up, and in a broader socio-economic perspective opens a socio-cultural trap which creates a culture of dependency. The third controversy concerns insufficient incentives for middle-class expansion, which contrasts with its key role in society. If important sectors of the middle class move closer to the poverty line, a socio-economic trap appears: a socially polarised society will not be able to benefit from its human capital and entrepreneurial spirit. The fourth controversy involves tensions between various sections of the middle class, where the state and financial bureaucracy dominates services for human capital, and where entrepreneurs survive by escaping to the boundary of the informal economy.

[1] This paper is a considerably re-worked version of an article published in the journal *Politická ekonomie (Political Economy)*, no. 4/2000 (vol. 48, pp. 529–546) under the title 'Sociální problémy a politiky v České republice: náklady přechodu a socio-ekonomická struktura' ('Social Problems and Policies in the Czech Republic: The Costs of Transition and the Socio-economic Structure'). Its English version was published as The William Davidson Institute Working Paper No. 404.

The socio-cultural trap of unbalanced dynamics inside the middle class is represented by an autonomous corporativisation of its individual sections to the detriment of principles of citizenship and social integration.

MARTIN LUX

Changes in the Consumption Patterns of Czech Households, 1990–1999

Abstract

From the viewpoint of a social-statistical approach to the analysis of consumption behaviour, the author of this paper attempts to describe and interpret the basic changes in the consumption behaviour of Czech households between 1990 and 1999. The description is accompanied by an international comparison with the situations in the countries of the European Union, and in the conclusion of the paper an evaluation of some indicators of sustainable development in consumption among Czech households is presented. For the analysis of the development of changes in consumption, data from the Family Budget Surveys 1990–1999 are used, weighted according to the representative Microcensus surveys in 1992 and 1996.

The author focuses on some groups of consumption items (food, housing, leisure time), and indicates not only growth in the discrepancy between various social groups of the Czech population in terms of consumption patterns, but also a growth in inequality of consumption with respect to some specific items (leisure time) among various regions of the Czech Republic. In the section on housing consumption, in which as a result of strong state rent regulation extensive hidden social inequality can be found, the author provides a brief evaluation of the transformation in housing policy in the Czech Republic that has taken place so far.

PETR SUNEKA

Housing in the Czech Republic – Ideas and Economic Reality

Abstract

This paper deals primarily with the problem of the accessibility of housing in the Czech Republic. The introduction outlines the individual sectors of the housing market according to divisions applied in the countries of the EU. More space is devoted to the issue of ownership housing, which forms a significant proportion of the total

housing stock in developed European countries (from 38 % in Germany to 80 % in Ireland, and 42 % in the Czech Republic according to data from 1994). On the basis of data drawn from the survey 'Attitudes to Housing in the Czech Republic 2001', the satisfaction of the Czech population with current housing is assessed, particularly with regard to the housing tenure. From the evaluation it is clear that in the Czech Republic home-owners are the most satisfied with their housing.

The second part of the paper focuses on an evaluation of housing accessibility in the Czech Republic – physical availability and financial affordability of housing. Physical availability is compared with the situation in other selected countries. The financial affordability of ownership housing is analysed for cases in which the household relies on its own financial resources (savings) and cases in which a combination of building savings and mortgage loans are used.

JITKA RYCHTAŘIKOVÁ

The Past and the Present Differentiation of Reproduction in Europe

Abstract

After World War II, family forms and reproductive behaviour among the population of Europe became homogenised despite the politically distinct systems. Some 90–95 % of people entered into marriage, and families for the most part had 2–3 children each. From the middle of the 1960s, in northern, western (and ten years later also southern) Europe, the total fertility rate and total first marriages underwent a notable decline and the divorce rate grew, as did the number of children born outside marriage. Family forms became pluralistic and remaining childless came to be perceived as a socially acceptable alternative to life in a partnership. The professional career of the individual became the most important value orientation, and the family lost what had been its priority significance. In the countries with communist political systems the post-war model of family behaviour remained anchored until the beginning of the 1990s.

The past decade has been a period of homogenisation of the West according to new family forms and reproductive patterns, but it has above all been a period of dramatic change in the post-communist countries. While death rates and social and economic indicators differ among the post-communist countries, the extremely low total fertility rates are common to all of them. The causes behind the low fertility rate are connected with the trend of putting off having children until one is older (postponement) and are a reflection of the relatively more difficult conditions family life is facing, but the situation also reflects the opening up of possibilities for other

ABSTRACTS

choices in life. The conflict between the aspirations of individuals and the possibilities for their fulfilment can be solved through a restriction of parenthood plans.

DANA HAMPLOVÁ, SIMONA PIKÁLKOVÁ Marriage, Unmarried Cohabitation, and Partner Relationships

Abstract

This paper deals with the subject of marriage, unmarried cohabitation, and partnership among young people. Special attention is devoted to both the attitudes and the actual behaviour of young people. The authors made use of data drawn from the 'Young Generation 1997' research, the international comparative study 'Family and Fertility Survey – FFS' of 1997, and the 'International Social Survey Program 1999 – Religion'. The first part of the paper focuses on the attitudes of individuals in the situation of unmarried cohabitation and the structure of the couples living in these relationships. The results show that for young people unmarried cohabitation represents more of a transition period prior to marriage than it does an alternative to marriage itself. In the second part of the paper the authors examine opinions on the ideal partner and the structure of couples in terms of their social and demographic characteristics. The analyses are focused particularly on the social conditioning of ideas about the ideal partner. An important part of the paper also includes the conclusions related to the educational structure of the couples.

ALENA KŘÍŽKOVÁ Czech Women at Work and in the Family during the Past Decade

Abstract

This paper conceptualises the relationship between the public and private spheres of Czech society from the perspective of the plurality of roles of Czech women. The family and work, as two integral components in the life of contemporary Czech women, are as a result of the mutually exclusive character of these two spheres of society stereotypically considered to be areas in conflict. The conflict between work and the family in women's lives is rooted in social stereotypes and established social conditions and is considered by contemporary Czech society as the primary indicator and problem in the lives of Czech women. However, the harmoni-

sation of both work and family forms the natural axis of the life cycle of Czech women. This discrepancy, which cannot be maintained into the future, and which makes it difficult for men and women to harmonise both spheres, has led to the unequal position of women in the Czech labour market, in the public sphere in general, and also in the family. In order to abolish the opposition between the private and public spheres of society it is necessary that both men and women are accepted within the framework of social institutions in all the breadth of their social – family and work – roles, so that the family will cease to be viewed as a handicap at work, and vice versa.

ELIŠKA RENDLOVÁ

The Social Attitudes and Life Values of Men and Women – Findings from Public Opinion Research

Abstract

Public opinion research clearly documents the attitudes of men and women towards gender issues. Yet it reveals a large degree of agreement in the majority of other civic and political attitudes, too. How can this fact be explained and in what ways do the opinions of men and women actually differ? To answer these questions a secondary analysis was made of the results from research carried out by the Institute for Public Opinion Research in 2001.

In terms of civic and political attitudes, men have a greater tendency to express crystallised attitudes, while women are more likely to choose responses from the centre of the scales or 'I don't know'. No differences were detected in life values. The influence of gender, like that of age, does not express itself directly, but rather makes itself felt through acquired status, typically education. For values such as work and social prestige, the main influence in the lower educational groups is age, while among those with post-secondary education this influence is weakened and differentiation by gender becomes more significant.

MARTIN KREIDL

Sponsored Educational Mobility in Socialist Czechoslovakia – The Problem of Further Education of Apprentices in the Years 1948–1989

Abstract

This paper analyses the participation of apprentices in continuing education. Previous analyses have shown that roughly one-seventh of apprentices in socialist Czechoslovakia continued in their studies after their apprenticeships and thus had the opportunity of completing the school-leaving secondary-school examination. The basic question posed in this text is who the apprentices were that continued to further their education. It appears that the transition from the first to the second secondary school was conditional upon the characteristics of the family of the apprentice, just as in other educational transitions. Nevertheless, this effect declines over the course of the life cycle. In addition, entry into the second secondary school was strongly influenced by the political status of the parents and especially by membership of the respondent in the Communist Party. The advantage tied to Party membership increased over the course of the life cycle, thus the path between communist cadres was open even to those in their middle age.

On the other hand, the analysis did not prove that entry into the second secondary school offered a second chance in life to children from politically discriminated families who for political reasons were unable to pass through the standard path of education, and who, upon completion of specialised vocational studies, moved on to study at schools which for political reasons they did not have access to immediately upon completion of elementary school.

NATALIE SIMONOVÁ

The Influence of the Unequal Development of the Education System on Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989

Abstract

This paper deals with the impact of the unequal development of the secondary and tertiary sectors of education on educational inequalities in the Czech Republic after 1989. It is based on the observation of Gerber and Hout [1995] and Gerber [2000], that the pressure of applicants, which emerges between the two levels of education, increases inequality in access to education to the detriment of the lower social strata. With the use of the methods of logistic regression, the influence of social origin on the probability of a successful transition from secondary to post-secondary

education in the years 1948–1999 was modeled. The hypothesis of the growing influence of social origin on success in the transition from secondary to post-secondary school during the 1990s could not however be confirmed. On the contrary, trends since 1989 testify to decreasing inequality in access to education. While in the 1970s and 1980s educational inequalities according to the level of education achieved by the father increased, in the 1990s they decreased to the level of the 1950s and 1960s. An explanation for this observation may be found in the structure of high-school graduates applying to university.

LUBOMÍR BROKL, ZDENKA MANSFELDOVÁ
The Position of the Czech Republic in a Democratic Europe

Abstract

This paper aims at describing the position of the Czech Republic and Czech society among European democracies on the basis of data drawn from the comparative project 'Pathways to a Democratic Community: Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe', based on an interpretation of data from the World Value Survey in which the Czech Republic was represented as a national participant through the participation of Zdenka Mansfeldová. The Czech data that have been gathered are compared with the results of 28 other, primarily European countries. As for the time being only respective national data have been made available for analysis, the authors have used data that has already been published. Out of eleven established constitutive democratic values the Czech Republic essentially has achieved ten of the values of a liberal or libertarian democracy: support for democracy, resistance to autocracy, support for its own democratic system, a rejection of force in politics, support for lawfulness, solidarity (in this it is on the level of liberal democracies, but, along with them, it significantly differs from libertarian societies), and in some values it is situated above the average for Central European countries. It differs from both groups of developed democracies through the significantly lower value of the attitude of individual responsibility for one's own life, but in this it essentially matches the average in Central European countries. In the values of distance from benchmark (types), from liberal and from libertarian models of democracy, the Czech Republic placed behind the Anglo-American and Western European liberal countries.

ADÉLA SEIDLOVÁ

Members of the Parliament of the Czech Republic from the Perspective of Gender Differences

Abstract

The issue of the representation of women in parliament and the representation of women's interests in this political organ is not really a topical subject in Czech society. On the contrary, whenever the discussion of women's issues is opened it is usually brushed off by referring to the needlessness of this kind of discussion and the non-existence of any women's issues in Czech society. This paper deals with an evaluation of the presence of women in the Czech parliament and places the subject of women in politics into the broader context of the current theoretical work of political scientists, who are focusing on the representation of women in connection with the issue of the consolidation of political systems.

KLÁRA VLACHOVÁ

Leftwing-Rightwing in the Czech Republic, 1996–2000

The Development of Cross-cutting Cleavages in the Voting Space: Leftwing-Rightwing and Libertarianism-Authoritarianism

Abstract

The aim of this work is to test for the existence and development of cross-cutting cleavages – left-right and libertarianism-authoritarianism – in the voters space of the Czech Republic at the end of the 20th century. The study is based on Kitschelt's hypothesis of the structuration of the political space. In order to test for the existence and development of cross-cutting cleavages, statements drawn from the British Social Attitude Survey, the Northern Irish Attitude Survey, and the British Election Survey were used. The analyses demonstrated the existence of these cleavages (a strong left-right axis, and a weaker libertarianism-authoritarianism axis), and showed their development over the last five years (a slight weakening of the left-right axis, and a slight strengthening of the libertarianism-authoritarianism axis). It also showed the changes in the distribution of voter groups along these axes. The results of the analyses from the year 2000 also somewhat contradicted Kitschelt's hypothesis of the distribution of political actors in the voters space of post-communist Czech Republic. In Czech society today, the left is ceasing to be automatically connected with authoritarianism and the right wing with libertarianism, and the political space is beginning to move closely resemble the situation in Western Europe.

JANA STACHOVÁ

Social Movements on the Boundary Between an Organisation and an Informal Initiative

Abstract

This paper looks at the subject of the organisational structures of social movements. The concept of organisational structure has gradually acquired a meaningful position in theories on social movements. At present the predominant view of the form of organisation of social movements is characterised by emphasis on the de-centralisation of power and the existence of a number of segments of a movement, which are inter-connected through various forms of networks. This kind of organisational structure is a relatively successful defence against pressures towards formalisation and bureaucratisation that emerge out of the surrounding society and it enables social movements to maintain themselves on the boundary between formal and informal associations.

An example of the current form of organisation of a social movement could be found in the *Hnutí Duha* (The Rainbow Movement), one of the more prominent representatives of the Czech environmental movement. This organisation developed out of a purely informal initiative of several students, into a civic association with a relatively advanced and specific organisational structure, founded on networks of local groups with a voluntary base and a strong professional centre. It is thanks to its advanced organisational structure that this movement has managed to balance itself between the level of an informal initiative and an alternative society on the one hand, and the level of an influential organisation aiming at the effective and successful achievement of established goals on the other.

MICHAL ILLNER

The Regions of the Czech Republic on the Threshold of European Integration

Abstract

With the approaching entry of the Czech Republic into the European Union, the significance of the regions as political, administrative, and socio-economic structural elements in Czech society has grown in emphasis. The policy of the EU and other European institutions lays emphasis on the 'regionalisation' of the candidate countries – especially on strengthening the subjectivity of the regions and their role in national politics, and on reducing inter-regional disparities through regional politics. This chapter deals with the process of regionalisation in the Czech Republic, the condi-

tions, course, consequences and difficulties, and it touches upon the actual state of regional differentiation, in particular the main regional disparities and their probable further development (this picture is also contrasted with the scenario in 1993). The paper recapitulates the views and demands of the European Commission concerning regionalisation in the Czech Republic, and in the conclusion it refers to the social and political factors that will influence regionalism in the Czech Republic in the future, and the consequences that regionalism will bring about.

VÁCLAV HOUŽVIČKA

Sovereignty, Boundaries, Integration – Conflict of Interests?

Abstract

The integration processes in Western Europe facilitate the free transfer of capital, services and people throughout the entire territory of the European Union. Political integration, however, has fallen behind the course of economic integration. The role of the nation state is decreasing, but national/regional identity has maintained its presence, although its form has been modified by the processes of globalisation. The community of member countries in the EU has been confronted with continuous mass immigration, to which the Schengen contract, defining the status of the outer borders of the European community, is a direct reaction. On the inner borders of the member states of the EU a parallel process of de-nationalisation is underway. The ongoing process of EU expansion to the east is not considering an automatic shift in the external borders, but rather a gradual transfer of the share of competence in the execution of state sovereignty. The situation on the borders of the Czech Republic and Germany is characterised by the absence of post-war continuity in post-war developments, both in the area of politics and higher economic integration. As a result of the post-war expulsion of the German-speaking population, a social interaction with the effect of bilingualism is lacking, and on the civic level, barriers of historical memory persist. Although the EU elites are working at integrating and homogenising national cultures, the borders between states remain as defining signs of 'otherness'. This observation applies much more strikingly to the applicant states of Central and Eastern Europe. The social consequences of the integration processes for the borderland regions are ambiguous in content and dynamics. The definitional signs of their situation continue to be their peripheral position, the socio-economic inferiority of the regions, and the complicated historical roots of the formation of the borderland communities.

FRANTIŠEK ZICH

Civic Cross-border Relationships and Some Questions Concerning
the Formation of a Cross-border Society on the Czech-German Border

Abstract

This paper summarises information from sociological research on the actors involved in the creation of a cross-border society on the Czech-German border. It stems from empirical sources, sample surveys, carried out between the years 1989 and 2000 as a part of the project entitled 'The Bearers of the Formation of a Cross-border Community on the Czech-German Border' (project of the Grant Agency of the Czech Republic 403/98/1420). The research traced the frequency and intensity of cross-border relationships between inhabitants of the Czech-German border region; it examined the nature of these relationships and their orientation. Information was also gathered on the circumstances which affect their development and which conversely have a negative impact in this respect. In the processes of the dynamic development of mutual contacts across an open border there occur not only co-operation and the implementation of mutually advantageous activities, but also often a competition of interests. The border region thus becomes a space of mediation, and also a space of competition and conflict between interests. Although personal and institutional contacts between Germans and Czechs across the border have undergone fundamental changes in terms of quality and quantity since 1989, their development continues to be complicated by a number of serious problems. At the present time, the population living on both sides of the Czech-German border has not yet established a natural, i. e. sufficiently unified and balanced, 'normal' society.

About the Authors

- LUBOMÍR BROKL studied at the Philosophical Faculty of Charles University in Prague. From the beginning of the 1960s he taught in the Department of Sociology at the Faculty of General Medicine, Charles University, and later he worked at the Institute of the State and Law of the Academy of Sciences of the Czech Republic and the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. During the 1960s he was a member of a number of academic departments, in particular the department for Research on Social Structures entitled 'Czechoslovak Society 1967' (Dir. P. Machonin), and the department for Reform of the Political System (Dir. Z. Mlynář). Following the Soviet occupation in 1968, he was discharged from the Academy of Sciences and worked as an industrial sociologist in mechanical engineering. After his rehabilitation in 1990 he once again worked at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic as the head of the 'Political Sociology' research department, and in the year 2000 he completed his higher degree in the field of political science at the Faculty of Social Sciences of Charles University in Prague.
- JAN ČERVENKA is an economist and works as a researcher in the Public Opinion Research Centre at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. His primary research focus is on subjects in the field of socio-economics.
- DANA HAMPLOVÁ graduated from the Faculty of Arts of Charles University in the field of sociology and Czech studies where she is currently enrolled in post-graduate studies. Her main field of interest is the sociology of the family and demographic behaviour.
- VÁCLAV HOUŽVIČKA studied at the Faculty of Social Sciences and Journalism of Charles University, Prague. Since 1990 he has focused on sociological research of the Czech borderlands, Czech-German relations both on civic and interstate levels, and the issue of the Sudeten Germans. Since 1993 he has led the 'Border Regions' research department at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic at the branch located in Ústí nad Labem. He is a member of the Co-ordination Council of the Czech-German Discussion Forum.

- MICHAL ILLNER is a researcher at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. From 1993 to 2001 he held the position of Director of the Institute. He studied law at Charles University in Prague, where he later earned a doctoral degree in the field of administrative law. He gained his education in sociology at the former Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences, where he has worked since 1965, and from 1969–1970 at Columbia University in New York. His field of interest is socio-spatial subjects, particularly issues of local and regional development, including the development of towns, and the problems of territorial administration and local and regional politics. He has directed or co-directed a number of research projects, and has published on these subjects both in the Czech Republic and abroad. Among his most important works in recent years is co-authorship of the book *Central Europe in Transition: Towards EU Membership 2001*, 'Second Thoughts on the Transformation in Eastern and Central Europe' in Thomas Boje et.al. (eds.) *European Societies. Fusion or Fission?*, 1999, *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*, 1996, and as editor of the publication *Human Development Report. Czech Republic 1998*. He lectures on the sociology of human settlements and the sociological problems of the city of Prague at the Faculty of Social Sciences of Charles University, and teaches two courses on sociology for geographers at the Faculty of Science of Charles University.

- ALENA KŘÍŽKOVÁ studied sociology at the Faculty of Social Sciences of Charles University and at present is a PhD. student at the Faculty specialising in the sociology of gender with the subject – Life Strategies in the Czech Business Sphere. She worked at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic from 1996 to 1999 in the 'Transformation of the Social Structure' research department, and since 1999 has been a member of the 'Gender & Sociology' research department. Her research work focuses on the sociology of the family and work, particularly from the perspective of harmonising family and work in the lives of men and women. She also deals with the problem of equal opportunity for men and women from the perspective of its legislative and practical application in contemporary Czech society and the position of women in science. In her research she applies gender sociological theory and a qualitative and quantitative research methodology.

- MARTIN KREIDL graduated in the field of sociology from the Faculty of Social Sciences of Charles University in the Czech Republic (1999) and from UCLA in the United States (2001). He has been a post-graduate student in the sociology departments of both universities since 1999. Since 1996 (with the exception of the period 2000–2001) he has worked in the 'Social Stratification' research

ABOUT THE AUTHORS

department at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. At present he also works for the Centre for Social and Economic Strategy at the Faculty of Social Sciences of Charles University in Prague. His research interests include social inequality, the sociology of education, and social demography.

- MARTIN LUX is a researcher at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, head of the 'Socio-economics of Housing' research department, and the leader of projects focusing on the description and analysis of the social and economic aspects of housing in comparison with the situation in the countries of the European Union. His other research interests include observing the development of consumption in Czech households and tracing the philosophical roots of political attitudes.
- PAVEL MACHONIN is a senior researcher at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic and is at present working in the research department 'Societal Transformation and Modernisation'. Through his work and public activities he contributed to the renewal of Czechoslovak sociology in the 1960s. He led pioneering research on social stratification and mobility in state socialist society in 1967 and was the co-author and editor of the book *Československá společnost (Czechoslovak Society)*, (1961). In 1970–1989 he was banned from pursuing an academic profession as a result of his political and academic activities. In the 1970s and 1980s he devoted himself to empirical research in a number of fields of applied sociology, first in commercial institutions, and later only anonymously and outside his employment. Since the end of 1989 he has worked actively as a leader and/or member in many domestic and international research departments, has participated in a series of international academic gatherings, and has published in academic journals and books in Czech, English and other languages, in the field of the research and theory of social structure and mobility, social changes, and the theory of modernisation. The main outcome of his academic work is presented in the references at the end of the paper.
- ZDENKA MANSFELDOVÁ completed her studies in the field of sociology and psychology at the Faculty of Philosophy of Charles University and works as a researcher at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in the 'Political Sociology' department. The primary focus of her research is the representation of interests, including both the political form of the representation of interests (political parties, parliament) and non-political interest mezzo-structures, especially institutionalised, social dialogue. This orientation is reflected in her participation in both Czech and international projects and her

published work. She is the author of a number of papers and chapters contributed to edited books, and she is the co-author of the work 'Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Co-operation', Cambridge: University Press, 1999 (co-authored with Herbert Kitschelt, Radoslaw Markowski and Gábor Toka).

- SIMONA PIKÁLKOVÁ-VYMĚTALOVÁ graduated from the Faculty of Sciences of Charles University in the field of demography where she is currently enrolled in post-graduate studies. She works at the Institute of Information in Education and the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic and she specialises in the sociological aspects of education and the labour market, and family and demographic behaviour.
- KLÁRA PLECITÁ-VLACHOVÁ studied law and sociology at Charles University and is now a researcher at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, where she focuses on the sociology of politics, particularly political values, ideas, attitudes and voting behaviour. Since 1999 she has been organising the annual International Social Survey Programme in the Czech Republic. She is the co-editor of the book *Nerovnost, spravedlnost, politika (Inequality, Justice, Politics)*, and the author of chapters in the books *Zpráva o vývoji České společnosti 1989–1998 (Report on the Development of Czech Society 1989–1998)*, *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society After 1989*, *Česká společnost v transformaci (Czech Society in Transformation)*, and *Marketing Democracy: Changing Opinion about Inequality and Politics in East Central Europe*.
- ELIŠKA RENDLOVÁ received a PhD. in sociology and a CSc. in economics. She currently heads the research group 'Public Opinion as a Social Phenomenon' of the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. In 1994–2000 she was the director of the Institute for Public Opinion Research (IVVM). In previous years she has worked at the Social Policy Institute of the Faculty of Law of Charles University, the Institute of Sociology and Philosophy of the Czechoslovak Academy of Sciences, and the Cabinet for Public Opinion Research.
- JITKA RYCHTAŘÍKOVÁ is head of the department of demography and geodemography at the Faculty of Science and leader of the research department on 'Demographic Behaviour' of the Population at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. After completing her studies at the Faculty of Science of Charles University (geography) and the Philosophical Faculty (french) in 1973 she specialised in demography. She also worked abroad at the

ABOUT THE AUTHORS

Institut national d'Etudes Démographiques in Paris, where she completed her studies in general demography at the Institut de Démographie de l'Université de Paris I. She also worked in the United States at the University of South Carolina (Department of Sociology), where she lectured and participated in research projects on the differential aspects of pre-natal and infant mortality. In 1999 she was a resident at the Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities. She is chairperson of the Czech Demographic Society, and a member of the European Association for Population Studies and the Association Internationale des démographes de langue française. In her academic research activities she specialises in the demographic issues of the Czech Republic and advanced countries, especially in the areas of the reproduction and health of the population. In this connection she has participated in a number of research projects, both Czech and international (European Union, USA).

- ADÉLA SEIDLOVÁ graduated in the field of political science and international policy from the University of Economics in Prague, where she is currently enrolled as a doctoral student in the field of political science. At the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic she is the leader of the Public Opinion Research Centre, and participates in projects by the 'Political Sociology' research department. She is also a member of the Committee of the Czech Society for Political Science.
- NATALIE SIMONOVÁ is a researcher at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, where she works in the 'Social Stratification' research department. Her research focuses on developments in educational inequality and educational mobility in the former Czechoslovakia and in the post-revolution period. She also participates in the ISSP international research project. At present she is studying at the Institute of Sociological Studies at the Faculty of Social Sciences of Charles University and at the Philosophical Faculty of Charles University.
- JANA STACHOVÁ completed her Bachelors Degree in the field of sociology and social policy, and her Masters Degree in political and economic sociology at the Faculty of Social Sciences, Charles University. She is presently working in the 'Regional and Local Problems' research department at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, and is pursuing post-graduate studies in the field of sociology.
- PETR SUNEGA has been working since June 2000 as a researcher in the 'Economic Sociology' research department at the Institute of Sociology of the Acad-

emy of Sciences of the Czech Republic. In 2001 he completed his studies at the University of Economics in Prague in the Faculty of Financing and Accounting, specialising in the field of finance.

- JIŘÍ VEČERNÍK graduated from the University of Economics. He worked in a bank and then at the Institute of Socio-Political Science of Charles University. After a short period of study in Paris he defended his thesis in the field of economic sociology. From 1970 he worked at the Institute of Philosophy and Sociology of the Academy of Sciences as a junior researcher. Since 1990 he has been a senior researcher and the leader of the 'Economic Sociology' research department at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. In 1996 he took an associate professor degree at the Faculty of Philosophy of Masaryk University in Brno. He works with a number of international institutions (The World Bank, ILO, OECD, UNICEF), publishes studies in the field of the labour market, economic inequalities, and social policy, in both Czech and foreign academic journals. He is the author of the book *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. (Aldershot, Avebury 1996) and co-editor (with Petr Matějů) of the publication *Ten Years of Re-building Capitalism. Czech Society after 1989*. (Prague, Academia 1999). As a commentator his work appears primarily in the daily newspaper *Mladá fronta DNES* and the weekly magazine *Respekt*.

- FRANTIŠEK ZICH is a researcher in the 'Border Regions' research department at the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, at the branch located in Ústí nad Labem. Since 1990 he has worked in the field of regional science and research of the border regions. In 1993–1995 he worked on the grant project 'The Czech Border Regions in the Process of European Integration', and in 1998–2000 he worked on the project 'The Bearers of the Formation of a Cross-border Community on the Czech-German Border'. At present he is working on the international project 'Biographic Identity of the Inhabitants of the Nisa Euroregion' (1999–2002).

The Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic – Past and Present

The History

The Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic (ASCR) emerged in its present form in the year 1990. Prior to that time, an institution of the same name had existed as a part of the Czechoslovak Academy of Sciences between 1965 and 1970. The Institute of Sociology ASCR engages in sociological research that is aimed at cultivating knowledge and understanding of contemporary society through the application of qualitative and quantitative methods of analysis. The Institute of Sociology undertakes a wide variety of types of research, including single, self-contained empirical surveys and ongoing empirical surveys conducted repeatedly over a period of time, as well as public opinion research, case studies, and probes. Through its scientific orientation the Institute of Sociology contributes to the development of sociological theory and methodology, and in its activities the Institute also makes use of information, concepts, and methods from other, related fields, such as economics, political science, demography, social geography, and gender studies. Some of the projects that are being worked on in the Institute, such as the International Social Survey Programme (ISSP), are a part of international comparative research programmes. Thus the individual research departments in the Institute not only work on national projects, but also participate and are involved in international scientific programmes.

The Institute of Sociology ASCR is based in Prague. Since 1993 it has also maintained a branch research centre in Ustí nad Labem. A vital component of the Institute of Sociology is its Library, and since 1998 the Institute of Sociology has also been home to the Sociological Data Archive. At the beginning of 2001 the Centre for Public Opinion Research (CVVM) became a part of the Institute of Sociology, having emerged out of the formerly affiliated Institute of Public Opinion Research (IVVM).

The Institute of Sociology ASCR is a member of a number of international organisations, including the International Political Science Association (IPSA), the European Consortium for Political Research (ECPR), and the European Consortium for Social Research (ECSR). The Institute also participates in information exchanges between institutions and organises important scientific meetings with the involvement of international participation.

Director of the Institute of Sociology:	Marie Čermáková
Deputy Director:	Zdenka Mansfeldová
Academic Secretary:	Klára Plecítá-Vlachová
Chair of the Academic Council:	Lubomír Brokl
Deputy Chair:	Milan Tuček

The Current Research Programme

During the first years of the activities of the Institute of Sociology, the projects that formed the primary focus of research were those that dealt mainly with research on the development and transformation – in particular the political, economic and social transformation – of Czech society after 1989. At present, social phenomena and research subjects are being studied in a broader context, and equal emphasis is currently placed on the process of European integration and the impacts of globalisation. The social changes taking place in Czech society are examined especially within the following scientific disciplines and areas of specialisations:

- economic sociology
- gender and sociology
- local society and regional issues
- political sociology
- social demography
- social issues in the borderlands
- transformation of the social structure and modernisation
- changes in social stratification
- public opinion research

In addition to these basic subject areas, the Institute of Sociology ASCR also focuses on research on applied projects. The results of the research that has been conducted are published in scientific publications and academic journals in the Czech Republic and abroad. Preliminary and final results are presented at seminars, and at national and international conferences. Research outcome is also made available for use by the state administration, educational institutions, the scientific community, teachers and students, who are able to work with the materials and empirical data that have been acquired through the sociological research projects and have been lodged in the Sociological Data Archive.

Organisation

The Institute of Sociology is organised into separate research departments. The departments are divided as follows:

Sociology of Politics

The head of the department is Lubomír Brokl. The other members of the department are Zdenka Mansfeldová, Petra Rakušanková, Lukáš Linek, and Petra Šalamounová.

The Political Sociology department deals with the systematic study of the basic processes of the democratic political system during the first decade of renewed democracy. The main subjects of research are the emergence and stabilisation of the system of political parties, the effects of the non-political representation of interests in the areas of work and capital, the functioning of parliament, and the emergence, evolution and maturing of civil society.

At present the department is working on the following projects '*Deputies and Senators of the Parliament of the Czech Republic in Its Third Functional Period*'; '*The Information and Documentation Centre on Parliaments in Central Europe*'; '*The Relationship Between the State, Civil Society and the Individual*' and '*The ESF Network: Citizens in Transformation*'.

A sample of the department's completed projects includes:

'The Formation of the Party System and the Consolidation of Democracy in East and Central Europe' (1992–1995); '*Institutionalisation of Interests in Czech Society: The Emergence of a Czech Civil Society*' (1995–1997); '*Social Partnership as a Form of Institutional Mediation of Interests in Czech and Slovak Society*' (1996–1998); '*Attitudes of the Czech Public Towards Entry into Euro-Atlantic Structures*' (1997–1998); '*Political Orientation of the Czechoslovak Population in 1968*' (1999).

Among the department's publications are the books by L. Brokl et. al. *The Representation of Interests in the Political System of the Czech Republic* (Prague: SLON 1997), and by H. Kitschelt, Z. Mansfeldová, R. Markowski, and G. Tóka, *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Co-operation*. (Cambridge: University Press 1999).

Economic Sociology

The department is headed by Jiří Večerník. The other members of the department are Martin Lux, Kateřina Skutilová, Petr Sunega, and Petra Štěpánková.

The Economic Sociology department develops its activities in the broad field that lies between economics and sociology, with a focus ranging from theoretical

questions to empirical research, and looks specifically into the fields of the labour market, wages and income differentiation, economic inequality, and social policy. In the years 1990–1998 it conducted regular research studies dealing with ‘Economic Expectations and Attitudes’, and examined the objective conditions of households and their reflection of the period of transformation. The research involves a significant comparative dimension, based among other things on co-operation with the ‘Luxembourg Income Study’, and it also maintains a political-institutional dimension, which rests on contacts with the World Bank, ILO, UNU/WIDER, UNICEF, and other international institutions. A number of projects have also been carried out in co-operation with the Institute for Human Sciences in Vienna as a part of the programme ‘Social Costs of Economic Transformation’.

The department actively publishes the results of its work in domestic and foreign academic journals. Many of the results are also summarised in the books by Jiří Večerník *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* (Aldershot, Avebury 1996), *The Citizen and the Market Economy. Incomes, Inequality, and Political Attitudes in Czech Society* (in Czech) (Nakladatelství Lidové noviny 1998). Through its participation the department contributed considerably to the project ‘Social Trends’, which later became ‘The Social Reports’, published first in Czech under the title *Information on and the Development of Czech Society 1989–1998* (Academia 1998), and then in English under the title *Ten Years of Re-building Capitalism. Czech Society after 1989* (Academia 1999).

A sub-department that forms a part of the Economic Sociology research department is that of the Socio-economic Housing research department, which was founded in the year 2000 within the framework of a grant project from the Grant Agency of the Academy of Sciences of the Czech Republic with the purpose of focusing on the social aspects of housing. Gradually its activities expanded to include its participation in other national and international projects on research into housing. The head of this sub-department is Martin Lux. The activities of the department are concentrated on the analysis of attitudes towards housing among the Czech population, the description of European systems of social housing and housing subsidies with the ensuing application of effective tools of housing policy in the Czech Republic. The members are regular participants in the international *European Network for Housing Research* conferences. In the year 2000 they organised an international seminar, ‘*Social Housing in Europe 2000*’, and published in academic journals in the Czech Republic (*Sociologický časopis*) and abroad (*European Journal of Housing Policy*).

Social Stratification

The head of the department is Petr Matějů. The other members are Martin Kreidl, Natalie Simonová and Anna Čermáková.

The department of Social Stratification focuses on research of social inequalities and changes in the social structure in a comparative perspective. At the centre of interest are the issues of social and educational mobility, inequality in access to education, subjective aspects of social stratification, the perception of social inequalities, and the development of beliefs about social justice. The subject of research interest also includes topics that extend into the field of political sociology – the formation of political opinions, attitudes, and values rooted in social stratification, and changes in the voting behaviour of social groups and classes. In addition to studies that are closely linked to these topics, since 1992 the department has each year also prepared surveys coordinated by ISSP (International Social Survey Programme). In co-operation with the Economic Sociology department, the department of Social Stratification contributed to the publications *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998 (A Report on the Development of Czech Society 1989–1998)* (Academia 1998), and *Ten Years of Rebuilding Capitalism. Czech Society after 1989* (Academia 1998, 1999). The department's research work on changes in objective and subjective dimensions of inequality during the post-communist transformation is summarised in a monograph by Petr Matějů and Klára Plecítá-Vlachová, *Nerovnost, spravedlnost, politika (Inequality, Justice, Politics)* (2000).

At present the department is preparing an extensive longitudinal research project focusing on sources of educational inequalities, which will be linked to the OECD PISA research project.

A sample of completed projects includes:

Social Stratification in Eastern Europe after 1989; Social Justice (1991 and 1995); *Social Trends* (1996–1998); *The International Programme of Social Research* (1999–2001).

Transformation of the Social Structure

The head of the department is Milan Tuček. The other members of the department are Pavel Machonin, Lumír Gatnar, Miloš Havelka, Pavlína Št'astnová, Jiří Šafr, Jiří Černý, Jana Duffková, and Markéta Sedláčková.

The department focuses on research into the basic evolutionary tendencies of cultural and social changes in society over the course of the decade-long social transformation, and determining the characteristics and strategies of the agents behind these changes. At present the department is working on the following projects: *'The Role of Economic and Political Elites in the Transformation of Czech Society'* (Lumír Gatnar), *'The Formation of Group Mentalities in the Czech Republic after 1989'* (Milan Tuček and Miloš Havelka).

Completed projects:

'Strategies and Agents of Social Transformation and Modernisation in the Czech and Slovak Republics' (1995–1997), *'Stratification, Gender and the Family – Research on Current Strategies and Models of Behaviour in the Czech Family'* (1995–1997).

'The Business Elite of East-Central Europe: Their Background, Motivation and Outlook' (1996–1998), *'The New Elites in Central and Eastern Europe'*, Open Society Fund (1998), editions of the Czech and Slovak parts of the book *Actors of System Change and Modernisation: Comparison of France, Poland, the Czech and Slovak Republics* (1999), and *Ten Years of Social Transformation in the Czech and Slovak Republics (1998–2000)*.

Local and Regional Problems

The head of the department is Tomáš Kostecký. The other members of the department are Michal Illner, Zdenka Vajdová, Daniel Čermák, and Jana Stachová.

The department deals with the local and regional aspects of development in society. One of the primary aims of its research activity is determining the connections between territorially specific factors – local and regional – and the formation of values, attitudes and political orientations. At present the department is participating in work on several research projects. Zdenka Vajdová is head of a project currently underway, entitled *'The Influence of Territorially Specific Factors on the Formation of the Political Orientations of Voters – Analysis, Methodology, Theory'*. The aim of the project is to determine whether and to what degree the political orientations of the individual are influenced by the specific political, social and economic situation in the region (location) in which the individual lives. Michal Illner is co-organiser of a project conducted in conjunction with the Faculty of Sciences of Charles University, *'Regional Development and Policy in the Context of European Integration'*, in which the department is investigating the issue of the formation of local and regional elites as agents of regional development and regional policy.

The department's completed projects include *'Social Networks in the Local Political System: The Czech Town in the mid-1990s'* (1997–1999), which deals with the analysis of social networks in a given location and their application in local politics, particularly in the recruitment of political elites. The department also participated in the international comparative project *'Local Democracy and Innovation II: Mapping Institutional Performance'* (1996–1999), aimed at a description of the functioning of institutions of local democracy. The aim of another in the series of completed projects, *'The Housing Market, Its Regional Differentiation and Social Aspects'* (1996–1998), was to trace the regional differences that exist in the housing market.

Gender & Sociology

The head of the department is Marie Čermáková. At present Alena Křížková is substituting for her in this position. The other members of the department are Hana Maříková, Hana Hašková, Marcela Linková, Radka Radimská and Eva Nechvátalová.

The Gender & Sociology department was founded in 1990. Over the course of the 1990s the department contributed to the theoretical and empirical development of the concept of gender-oriented sociology with an extension into feminist sociology. At present the main subjects of the department's research are women in the labour market, women in science, gender roles in the family, the harmonisation of family and work, women in management and business, men in the family, equal opportunity, maternity and child-birth, violence against women, the formation of gender identity, and trans-genderism.

The department combines the results of its own research with a theoretical study of a given problem, and through its thematic orientation it participates in the development and implementation of the concept of equal opportunities for men and women in the Czech Republic, while also studying these problems from the perspective of the future accession of the Czech Republic into the European Union. Other activities of the department include teaching the sociology of gender at universities, lecture activities, and co-operation in the development of an interdisciplinary field – gender studies and the construction of feminist sociological methodology.

During its existence the department has participated in international comparative projects, such as *'Family-Friendly Policies and Women's Employment in the Czech Republic and Slovakia: Continuity or Change'* (IREX) (1994–1995), *'Family Module 1994'* (ISSP), and the comparative studies *'Work-Family Country Studies – Czech Republic'* (ILO) in the field of social policy, equal opportunity, and the position of women in society in general. Since 1992 the department has issued a quarterly publication entitled *'Gender, Equal Opportunities, Research'*. Among its projects in 2001 the department set up *'The National Contact Centre – Women and Science'* within the framework of the EUPRO programme of the Ministry of Education, Sport and Youth of the Czech Republic.

At present the department is working on the following projects: *'Women in Czech Science – The Position of Women in the Structures of the Academy of Science of the Czech Republic in the years 1953–2000'*, *'Current Questions in the Formation of a Policy of Equal Opportunity for Men and Women in Connection with the Level of Preparation of the Czech Republic for Entry into the European Union'*, and *'Work-Family Country Studies – Czech Republic.'*

A sample of completed projects includes:

Women in the Social Structure, ISSP 1994– Family and Gender Roles, Family – Friendly Policies and Women's Employment in the Czech Republic and Slovakia: Con-

tinuity or Change, Men and Women on the Labour Market, The Position of Women with a Post-secondary Education in Czech Society, and Connections/Aspects and Changes of Gender Differentiation in Czech Society in the 1990s.

Value Orientations in Society

The head of this research department is Klára Plecítá. The other members of the department are Blanka Řeháková, Jitka Rychtaříková, Dana Hamplová, and Simona Pikálková.

The primary aim of the research department is the systematic research of values and attitudes, their continuity and changes, and their relationship to human behaviour. The research aim of the department is founded on the assumption that deeply rooted human values and attitudes assist in directing, assessing, explaining, and perhaps even 'predicting' human behaviour. Values and attitudes stand behind the social, political, and economic changes in societies, and these have a reciprocal effect on the changes to values and attitudes. Czech society lies at the centre of the department's research interest, but preference is given to research that allows for international comparisons. One important task of the department is its responsibility for conducting regular research into values in the Czech Republic as a part of the 'European Social Survey'.

The department's thematic focus is aimed especially at research of the continuity and changes in general value orientations (political, religious, moral, family, etc.), and cultural and national value orientations (national identity, cultural identity, and other value-based group identities). The department was formed in the year 2002, and prior to its founding the researchers participated in the projects of the research department Demographic Behaviour of the Population, and the Social Stratification department.

At present the department is working on the following projects:

'ISSP 2002 and 2003 – Family and Nation in a Comparative Perspective' (2002–2004), *'Democratic Values'* (2001–2003), *'European Social Survey (ESS)'* (2001–2003), *'Changes in Fertility and Family Behaviour in Connection with the Current Social Transformation of the Czech Republic'* (2001–2003).

A selection of completed projects includes:

'International Social Survey Programme (ISSP 1998– Religion, ISSP 2000 – Environment, ISSP 2001 – Social Networks)', *'Demographic Behaviour of the Population of the Czech Republic during the Transformations of Society after 1989'*, *'Family and Reproductive Behaviour of the Young Generation in the 1990s'*, *'The Natural Population Turnover in the Czech Lands in the 17th and 18th Centuries'*.

Czech Border Regions

The head of the department is Václav Houžvička. The other members of the department are Quido Kastner, Milan Jeřábek, František Zich, Ondřej Roubal, and Helena Gimenezová.

This department operates from the branch worksite of the Institute located in Ustí nad Labem and its thematic focus is research into the problems of society in the borderland regions (social change, Czech-German relations). The aim of its research is to evaluate the current state and possible development of cross-border co-operation between the Czech Republic and Germany. The department has been conducting long-term research on the process of social change in the area in which a large exchange of the population occurred in the post-war period. On the basis of the experience of specific communities and other empirical data, the forms of cross-border co-operation and possibilities for their further use are analysed, while new forms are also sought.

Research on the internal factors of the foreign policy of the Czech Republic has involved the long-term observation of the specific attitudes of the population in the borderlands along Germany (including the historical dimension of mutual relations) and their role in the process of bringing the Czech Republic closer to Euro-Atlantic structures, especially the European Union.

In the years 1996–2001 the department worked on these grant projects: *'The Position of the Borderland in the Regional Development of the Czech Republic with Regard to the Integration of the Czech Republic into European Structures'* (M. Jeřábek), *'The Transformation of the Relationship of Sovereignty and Identity in the Process of European Integration – Determining Factors of the New Role of the Czech-German Borderlands'* (V. Houžvička), *'The Biographical Identity of the Population of the Nisa/Neisse Euroregion'* (F. Zich), *'The Reflection of the Sudeten-German Question and Attitudes of the Population of the Czech Borderlands Towards Germany'* (V. Houžvička), *'The Bearers of the Formation of a Cross-border Community on the Czech-German Border'* (F. Zich), *'The Czech-Saxon Borderland Regions as an Integrating Space'* (M. Jeřábek).

Public Opinion as a Social Phenomenon

The head of the department is Eliška Rendlová. The other members of the department are František Kalvas, Tomáš Lebeda, and Ján Mišovič.

The department was founded 1 August 2001 as the research section of the research on public opinion that has been carried out in the Institute of Sociology since the beginning of 2001. It focuses on general issues of the formation of public opinion in a transforming society, on the specifics of the Czech transformation in the context of Central and Eastern Europe, and on the mutual relationship between media policy, public opinion, and the voting behaviour of citizens.

At present the department is working on a project within the framework of the Programme of Support for Targeted Research and Development of the Academy of Sciences of the Czech Republic, entitled '*Public Opinion in a European Context – The Information and Documentation Centre*' (2002–2005).

Public Opinion Research Centre

The head of the centre is Adéla Seidlová. The other members of the department are Alice Glasová, Miluše Rezková, Jan Červenka, Daniel Kunštát, Jiří Vinopal, Alena Petrášková, and Gabriela Šamanová.

The Centre for Public Opinion Research (CVVM) conducts surveys of the opinions among the public related to political, economic, and general social issues. CVVM conducts regular surveys of public opinion in the form of omnibus surveys (an interview with a respondent on a larger number of general and current issues in public life). Topical social issues are also included in these research surveys. The results of the surveys are published regularly in the form of press releases, which are made available to the public. CVVM regularly examines the following subjects in their omnibus surveys: elections, political parties, political institutions, evaluations of the political situation, international relations, democracy, civil society, health, leisure time, negative phenomena in society, security, relationships and life attitudes, ecology, media, work, income, the standard of living, economic development, economic policy, and social policy. In addition, CVVM conducts various field surveys and research according to the needs of the Institute of Sociology ASCR, and it also undertakes surveys for external institutions or entities (with the exception of political or politically engaged entities).

Both the CVVM and the Public Opinion as a Social Phenomenon research department are affiliated with the Central European Opinion Research Group (CEORG) and are members of the World Association for Public Opinion Research (WAPOR).

Sociological Data Archive

The head of the department is Jindřich Krejčí. The other members of the department are Yana Leontiyeva and Jiří Lach.

The Sociological Data Archive (SDA) collects and processes sociological data in electronic format. Its services are offered to the professional and lay public and the archived data are made available for research and educational activities. Up-to-date information on current research and archive data are publicised in the bulletin 'SDA INFO'. The members of the archive co-operate with the Faculty of Social Sciences of Charles University in a course on the Sociological Data Archive.

Since 2001 the Archive has been a member of CESSDA (Council of European Social Sciences Data Archives), and it participates in the ISSP and ESS international

research projects. In 2002 it will begin work on a two-year project entitled *'The Quality of Research on Voting Preferences'*. One already completed project is *'The Construction of the Archive of Sociological Data'*, during which the expansion of data services was carried out.

Press and Publications Department

The head is Jitka Stehlíková. The other members of the department are Olga Vodáková and Petra Řežábková.

The department serves the publication aims of the Institute of Sociology, and oversees public relations and the presentation of the Institute's activities. The department is also responsible for contacts with the media, organising press conferences, round tables, and open-house days, issuing press releases, setting up contacts with journalists, and archiving press materials. The major part of the activities of the department involve publishing and publication work, which encompasses the publication of issues of the journals *'Sociologický časopis/Czech Sociological Review'*, *'Data&Fakta'*, *'Sociologické texty – Sociological Papers'*, and *'Historical Demography'*. It also publishes the other publications of the Institute.

- **Sociologický časopis/Czech Sociological Review**, ISSN 0038–0288, issued by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, is the only academic sociological journal published in the Czech Republic that is ISI impacted and is therefore also cited in the Current Contents/Social&Behavioural Sciences, in the computer database of the Social SciSearch and in up-to-date announcements of the Research Alert. This journal is a scientific periodical with more than thirty years of history behind it. The contents of this journal cover the entire breadth of sociological issues and their theoretical concepts, methodology, and interdisciplinary ties. In addition to the theoretical disciplines related to modern society, and the development and history of the field, it presents the results of empirical research from sociological worksite in academia and at universities, essays and student work, and reviews of Czech and foreign literature. Contributing authors are Czech sociologists and a number of important foreign collaborators. All articles are submitted to an anonymous review process undertaken by outstanding Czech and foreign specialists. Up until 2001, *'Sociologický časopis'* and the *'Czech Sociological Review'* were issued separately. The journal is now issued once every two months, with four issues a year in Czech including English abstracts and summaries, and two issues a year in English, published under the title of the *'Sociologický časopis/Czech Sociological Review'*. For this purpose, two editorial boards have been set up. The Editor-in-Chief of the Czech issue is Marek Skovajsa. The Editor-in-Chief of the English issue is Jiří Večerník. Jitka Stehlíková is the Managing Editor.

- **Historical Demography** is a journal devoted to the field of historical demography and sociology. Individual contributions to the volume focus on historical-demographic and historical-sociological topics, questions on population, reports on literature in the field of historical demography, and information on seminars and conferences organised around subjects in this field. Special attention is directed towards the given subjects within the context of Czech society and towards original works on population development in the Czech lands. The journal has been published annually since 1976 in the Institute of Sociology, under the support of the Academy of Sciences of the Czech Republic, and is aimed at those with a professional or lay interest in population development in the Czech lands. The articles are in Czech, but some issues are also published in English, French, or German. The Managing Editor is Ludmila Fialová.

- **Sociologické texty – Sociological Papers** (entitled until 1999 ‘Pracovní texty – Working Papers’) is a publication issued by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic since 1989. It includes studies focusing on the results of the projects carried out by the research departments or individual researchers in the Institute. Since the time of its first issue it has published over 100 studies, of which 38 have been in English. Since 1997 each study has been accompanied by English and German abstracts and summaries. The list of all work issued to date (including abstracts and summaries) can be found on the website www.soc.cas.cz under the link to the Press and Publications Department of the Institute of Sociology, which oversees editing, publication, and sales. The editorial board is made up of Marie Čermáková (Chair), Zdenka Mansfeldová, and Klára Vlachová-Plecitá. The Managing Editor is Jiří Hrabec.

- The website of the Institute of Sociology hosts the **Data & Fakta – Data & Facts** bulletin, which summarises current information and data of the research carried out within the Institute of Sociology. It is primarily aimed at decision-making circles, the media, and the public at large.

- **Gender – Equal Opportunities – Research** is a bulletin that focuses on research and current issues related to the position of women in Czech society. It is a quarterly publication issued by the Gender & Sociology research department. The publication forms a part of the project ‘*Current Questions in the Formation of a Policy of Equal Opportunity for Men and Women in Connection with Level of Preparation of the Czech Republic for Entry into the European Union*’. Since 2001 this publication has also had an electronic version entitled ‘Genderonline’, which primarily serves as a medium for publicising current information and the results

of the project and provides information on interesting related websites and the possible gender issues.

- The Sociological Data Archive issues a quarterly publication entitled **SDA INFO**, which provides an overview of the services of the archive, archived data and the projects from which the data has been gathered. Also presented here are additional possible sources of sociological data, which are statistically processed in the bulletin. The Editor is Jindřich Krejčí.

The Library of Sociology

The Library of Sociology is an independent component of the Library of Philosophy and Sociology of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Its collection contains a nearly complete inventory of publications of Czech and Slovak sociological literature and also includes important works by international sociologists. The library catalogues are accessible through the web address <http://www.soc.cas.cz/katalog>, where it is possible to browse an index of authors dating back to 1955. Within the library it is possible to make use of bibliographic-information and reproduction services, along with the Internet and the Ultranet.